

Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Гъикаят, Етим Эминакай
веревирдер, грамаяр

3-жуз

Дагестанское книжное издательство

Махачкала 2022

ББК 84 (2-Лез)-44
УДК 821.351
К-21

Къардаш А.

К-21 Хкягъаяр: Гъикаят, Етим Эминакай
веревирдер, драмаяр, 3-жуз. – Махачкала:
ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство»,
2022. – 568 с.

**Кардаш А. Избранное: Проза, размышления
о Етиме Эмине, драматургия, 3-й том.**

Дагъустандин халкъдин шаир Арбен Къардашан
хкягъай эсеррин къуд жуздикай ибарат гапІалдин
3-кѳабда «Жуьгъенар» тІвар алай гъикаятдин гъве-
чІи эсерар, гъикаяяр, «Етим Эминакай веревирдер»
кѳаб ва драмадин эсерар гъатнава.

ББК 84 (2-Лез)-44
УДК 821.351

К $\frac{4702380206 - 14}{М 123 - 2022}$ 50 – 2022

ISBN 978-5-297-02276-8

© Кардаш А., 2022
© Дагестанское
книжное
издательство, 2022

ЖУЪГЪЕНАР

Автордин патай

Кхъинар ийиз башламишайдалай унихъ за жуваз акур, ван хъайи къетІен вакъиаяр, ихтилатар, гуъз-чивилер кІватІзава ва абур жуван дафтарра къейд-зава. Адетдин рахунра яшлу инсанрин сивяй акъатай камаллу гафар, бубайрин мисалар ва синагъар, мягкем ибараяр гъа ван хъайи чкадал кхъей дууиуъшар захъ иллаки гзаф ава. Вучиз лагъайтІа, махсус суалар гуз, гъакІ хабар къаз кхъинни тІебии ихтилатрай кхъин са гафар туш. Выри къел тІебиивиле ава. Чимиз-чимиз кхъина ава. ТІебиивал – им уьмуър вич я.

«Жуьгъенар» тІвар алаз санал кІватІнавай куьруъ къейдер, фикирар, вакъиаяр – жуван хсуси фикир-рин сафунай ягъ хъувунвай легъзеяр я. Жуван къилел атай са кардикай хкудай нетижа, тежриба, веревид я. Гъар садахъ вичин бине ава. Гъар сад уьмуърдин са жуьгъен я.

Жува жувахъ галаз гъуьжетун

Жува жувахъ галаз гъуьжет авун хъсан я. Са нихъ галаз ятІани ийирдалай. Жувахъ галаз авур гъуьжет-рани гъакъикъат винел акъалтда. Жув а гъакъикъат-дихъ инанмншар авунни регъят я.

ГъвечІи ва чІехи халкъар

ГъвечІи халкъар, чпихъ гъихътин чІехи тарих хъайитІани, чеб вири жигъетрай вилик фенвай, меденият авай чІехи халкъдик тІебиивилелди акахъда. Ихътин медени халкъди вичик акахъай халкъдин тарих рикІелай алуддач, адан къайгъударвал ийида. ГъвечІи халкъар вагъши халкъарик акахъун гуж я. Им тІебиивилелди жедай кар туш. Им, анжах гуж гъалиб авуртІа, кхиле фидай кар я. Амма гъа ихътин кхисметди гъвечІи халкъдин къадим дувулрал чанни хкун мумкин я.

Синагъар ва ибараяр

Гъар кицІ элуькъай къван чилел гъил вегъейтІа, гъилел кикер аламуькъдач.

* * *

Каци хайида кхиф рекъида, кхифре хайида кІатІ атІуда.

* * *

Бубадин кІвал – девран, гъуьлуьн кІвал – гъижран.

* * *

Акъвазнавай балкІандикай як атІудай кас (чарадан шейиниз темягъ ийидайдакай).

* * *

Къекъер-цІилер ялун (къуватар алцумун).

* * *

Ширен пицІ (жув чІехи, зурба кас яз къадайдакай).

* * *

ТІач чуквадинди, свас чкадинди кІанда.

* * *

Гинек къванер кваз къекъун (са никай ятІани хъел аваз хъун).

Рахунрай

– Адан алакъунар, адан яш-баш вуч я?

Гафар

Мазгъал – къайдада туна туькІуърнавай кІарас-рин цІай.

* * *

Куьгъне хъанвай, фер ганвай, ишлемиш тийизмай къапуниз «пехуьш» лугъуда.

* * *

Гведен: гведен гун – яни са гъуьжетда, зигъиндий акъажунра, къугъунра, са карда иштиракзавайбурун са паюни муькуь паюнал гъалибал къачун.

Пурнух

Са касдиз хуьруьнвийри пурнух лугъудай – адан нер битІишди тирвилай. Хуьруьн гъи къиляй хъайи-тІани адаз гъакІ лугъуз эвердай. Адал и гаф тІвар яз акъалтна. Къуьзуь къиляй паспорт гудайлани (адахъ икъван чІавалди паспорт хъайиди тушир), паспортда-ни адан тІвар Пурнух кхъенай. И кесибдиз, лагъай-тІа, паспортда кхъенвайди кІелизни чидачир.

Пенжекдин савда

Пиян хяна куъчедал ярх хяна алай са касдал хуъруън лутуйри къел алахна ва адан кІвачел са нин ятІани лам кутІунна. Лам къелез мез гуз эгечІна. Ахпа ам пенжек жакъваз гатІунайла, пиянди ахварикай кватна. Ам кІвачел къарагъна. Ламни ам пенжекдин патахъай яргъалди гъуъжет хяна – сада вичихъ ялиз, муъкуъда – вичихъ. Тахъванвай пад гъалиб хяна.

Гъалалвал къахчун

Рекъиз месел алай къуъзуъда, йифен лап геж вахт хъунизни килиг тавуна, яргъал шегъердай хтанвай вичин хва къаридив ахварай авудиз туна.

– Ша кван садра, чун са-къве гъил къумарал къугъван, – лагъана ада хциз.

Бубани хва экв жедалди къумарал къугъвана.

– Гила бес я, – лагъана бубади. – Гила зун рекъидай вахт алукънава. И вахт сугъулдаказ яргъалди вилив техуън патал къугъваз эверайди я ваз... Я къари, къала вунни инал ша кван...

Къари атана. Адаз къужадин гъалдикай ва рикІикай хабар я. Ада тадиз вичин рикІевай гафар лу-гъузва:

– Чун санал яшамиш хъайи уъмуърда за вал чІугур зегъметар ваз гъалал хъуй, чан итим, – лагъана къариди. – Вунани заз гъалал хъия. Зай чІуру кар-чІал акъатнатІа, гъил къахчу...

Къужади къил эяна. Ва хциз гъилелди вичий сив ва вилер акъал хъувун ишара авуна.

Вири дишегълияр сад я

Паб авай са итимдиз вичихъ галаз кІвалахзавай субай дишегъли кІан хяна. Итимдин дидедиз и кар-дикай гъяз атанач. Хва кІвализ фу нез хтайла, адан вилик дидеди къве кака эцигна: сад адетдин, муъ-

куъди – яру ранг янавайди, са гъихътин ятІани не-
хишралди чІагурнавайди.

– Къачу, чан хва, жуваз кІани са кака. Садни заз
хъурай.

Хци ранг янавай кака къачуна. Дидеди – муъкуъ-
ди. Къведани хъиреяр алудна.

– Ингъе, чан хва, какайрин къен сад яни? Я. Ди-
шегълиярни гъакІ я, чан хва. Рангар язавай, наз-да-
махарзавай дишегъли амай адетдин дишегълийрилай
са мискъални артух туш, чан хва.

Хциз идакай тарс хъана, лугъуда.

Къаридин йикъар

Лезги календарда «къаридин йикъар» лугъуз
ирид югъ ава: къуьгъверин эхиримжи пуд югънн зур
ва яран пуд югъни зур. И йикъариз талукъ ихътин са
къиса ама.

Са къариди цІегъер хуъзвай. Чуълдал садлагъана
яд экъелгъна (акъалтна) ва садлагъана алатна. «Ваз
вуч акуна?» лагъана къаридивай жузурла, ада жаваб
хгана: «Заз зи цІегъер акуна. Мадни са чен (ири чиг)
къванай».

Лежбердин вахт

Рагъ акъур вахт – им цана авай ва гъелехъ галай
лежберди фу недай вахт я. Гъа и вахтуниз лежбердин
вахт лугъуда.

– За лежбердин вахтунда хъран пуд фу неда, – лу-
гъудай са лежберди. – Фу тинедайдакай кІвалахдай
кас хкатдач.

Къумлухда Земзем

Суъруъ хъиз, поезддай авудиа, чун, армияда къул-
лугъиз гъанвайбур, Туркменистандин Теджен тІвар
алай са гъвечІи шегъердин патав гвай танковый часть
галай патахъ гъална.

Москвадай Теджендиз агакьдалди поездда хъайи вад суткада гвай недай-хъвадайди куътягъ хъана, гумай кепек-шагъи харжна, чпел алай вил хкІадай хътин пек-лекни маса хгана хъайи пулни мемекъуртІ хъанвай жегъилар генани гъеле меркездин уьмуьрдин суьгъуьрдикай хкатнавачир. Амма адакай хкатун патал са акъван вахтни герек хъанач. Алцифна кузвай ракъинин, эхиз тежедай зегъемдин гъилияй нефес къачун патал гъавадиз и цаварин кІаник са кІусни чка амачир лагъайтІа, дуьз жеда. Къуд пад баябан, къумлух мензеради къил мадни гжи ийизвай. Къведай рехъди гадайрин рикІе Афгъанистандиз тухунин къурху авайтІани, гила, инаг акурла, гъаникайии акъван кичІезмачир.

Зегъемдихъ галаз санал къанихвилини гъужумнавай. Рекъе хъайи вад юкъузни вад йифиз ички хъивегъна туьтерай къур акъатнавай гадайри цихъ суза ийизвай. «Гъа гила-мад чун чкадив агакьда, тухдалди яд хъвада», – фикирзавай жеди гъар сада.

Чун частунив агакьна. Ахпа чун са казармадин зумулднз аІвудна. Алаз атай парталарни аламаз жергеда акъвазарна.

– Къенин йикъалай куьн Советрин армиядин аскерар я, – икІ лагъана, чун меркездай иниз гъайи офицер къилел хкаж хъана.

– Исятда куь патав комбат къведа, – лагъана чкадила чхъ галаз хтай сержантдини.

Къведай рекъе чхъ галаз хъивегъиз, чавай пулар тІалабиз, суьгъбетар ийиз, «куьн Афгъандиз тухудайди туш» лугъуз, чун секинариз, чи хамуна гъахъиз хъайи ам гила садлагъана дегіш хъана:

– Эй, куьн, рганвай сосискаяр, смирно акъваз! Абур вуч рахунар я? Лал хъухъ лугъузва за квез, диде икІ хъайибур! – Ахпа, цІу кайида хъиз, гъарайна: – Смирно! – Адаз гурарай агъуз комбат къвезвайди акунвай. Ахпа, лаш хъиз, чІагана, тІарам камаралди начальникдин вилик фена, эрчІи гъил цІвелев тухвана, доклад авуна: – Юлдаш, капитан, призывникрин

70 касдикай ибарат десте чкадив агакъярнава. Отделениедин командир сержант Мешков.

Чи кІеретІ аскеррин низамлу дестедиз ухшар тушир. Чна цихъ суза ийизвай. Амай крар чна гъеле кьюру гафар-чІалар яз гъисабзавай.

Амма комбатди чун михъиз къярсурна.

АскІан буйдин, ацІай якІарин беден, цифери кюн-вай хътин чин авай ам чаз советрин табигъатдин такъатрин «махарай», ихтилатрай, кинойрай чидай хътин советрин офицердиз ухшарди тушир. Идахъ галаз къасабчидин ва я Машрикъдин са регъбердин хсуси жаллатІдин къюллугъ хъсандиз къадай. Адан кыилел алай фуражка, чаз кинойрай акур немсерин фашист офицеррин фуражкаяр хъиз, кІукІ къенез къат хъанваз, луткведиз ухшар яз тІарамдиз акъвазнавай. Кюъруъ кІвачерал алай хромдин хахулра кІегъебрал гъалтзавай чкадилаи биришар тунвай (Биришар акъудайтІа, хахулрин кухар метІерилай виниз хкаж хъун мумкин тир). Халис фашистдин акунар алай адал.

Ам, чин авайдалайни гзаф атІугъарна, чи жергедин и кыляй а кылиз фена. Адакай чехирдинни цикквай афнийрин ял къвезвай.

Ада вичин суыгъбет икІ гатІунна:

– Зун капитан Самсонов я. Сад лагъай батальондин командир. Къенин югъ зи бахтуни гъайи югъ туш, вучиз лагъайтІа зи батальондиз цІнийиз атанвай куън вири москваэглияр я. Куън угърашар я! Квекай садрани итимар хъайиди туш! Квекай аскерарни хкатдайди туш! Куън пуд вацралай, яни учебкадилаи гуыгъуъниз Афгъанистандин Демократический Республикадиз ракъурда. Куън хътин япалухривай, рганвай сосикайривай (вич лугъумир къван, сержант Мешкова кюнвайди начальникдин гаф тир), дидени буба къведни пиян яз аладнавайбурукай чи стха республикада чІехи Советрин Союздин интересар, чи садрани кІаник акат тийидай Яракълу Къуватрин тІвар хуьдайбур хкатдач! Куън Афгъандиз душман-

рин тупар патал як яз фидайбур я! Куън вири цинкдин кватиъраваз хкведайбур я! – инал ам са тИмил яваш хъана, жергедин и кыляй а кылиз фена, мад юкъвал хтана давам хъувуна: – Къе куъне аскердин парталар алукида. Къенин йикъалай заз куъ сивяй шикаятдин, тIал-квалдин са гаф ван жедач. Шехъдайбур хъайитIа, абурухъ галаз зун кылди рахада!.. Квез суалар авани?

– Чаз яд кIанзава, – суза авуна вирида са сивяй.

– За квез приказ гузва: къенин йикъалай куъне кранрай чиг яд хъвадач. Вучиз лагъайтIа Туркменистан – Чуркменистан вири чIуру азаррин чешме я. ГъакI хъайила, куън ина чкадин бабайрихъ галазни са алакъадани жедач. Квез йикъа гъар садаз са флягада авай, деведин цацар кваз ргаввай яд гуда. Гъам, мадара ийиз, хъухъ. Артухан са стIални куъ вилериз аквадач. Исятда хъвадай яд квез гъида. – Ада сержант Мешковаз гъилелди ишара авуна.

Сержантди кылел чукурна. Адан гуьгъуьналлаз комбатни хъфена. Гадаяр вири къах хъана акъвазнавай. Зи патав гвай лап гъвечи буйдин са таджик гадади (ада Москвада са гъи ятIани институтда кIелзавайди тир) вилерилай нагъв миxъна. Кесибдин сивяй акъатай «Зун Афгъанистанда рекъидайди я» гафари заз дериндай таъсирна. За адаз теселли гана:

– Ам пиян вакIан хва я, – лагъана за. – Пакагъан югъ гъихътинди жедатIа садазни чидач. – Жуван рикIени, дуъз лагъайтIа, къалабулук авачиз тушир. Амма зун, са шумуд жув хътин, яни вузар акъалтIарна армиядиз атанвайбур хкатайла, амай гадайрилай пуд-къуд йисан чIехи тир. За теселлини жуван чIехи-виляй гайиди тир.

Къахар хъиз, къуранвай, алай парталар еке яз куърс хъанвай къве жегъил аскерди бугъ алахъзавай чIехи са бидон гъана чи вилик стулдал эцигна. Ам деведин цацар квай рганвай яд тир. Гадайри гъарда, вичин нубат атайла, адан кIуфукай яргалди сив хкуд тийизвайди акурла, ам анжах Земзем булахдив гекъигиз жедай.

Инсандин ажувал

Аскерар частунай полигондал тухванвай. Ина абу-
руз недай-хъвадай шейэр, суърсет бес жезвачир. Са
взводдиз пуд буханка чІулав фу гузвай. Вучиз лагъай-
тІа сержантри фу, консервияр, амай тІуьн-къафун
чпиз чуьнуьхзавай. Гъатта шекерни абуру чпин вещ-
мешокриз пайнавай. И кардиз яб гудай са касни ава-
чир. Аскерриз сив хуьн сагъ-саламатвал тир. Шикаят
тавун паталай сифте йикъалай Самсонова лагъан-
вай (комбатди гъа и йикъара са аскер вичин каби-
нетдиз тухвана леш къван гатанвай. Себеб: аскерди
вич гишила ава, армияда са къанунни авач лагъана
дидедиз чар кхъена. Адан диде Москвада Оборона-
дин Министерстводиз фена и чарни гваз. Самсоноваз
Министеретводай туьнбуьгъ авуна. Вагъши комбатди
аскердилай къисас къахчуна).

Виридалайни гзаф рикІ тІардай кар ам хъана хъи,
чун, сагъ са рота, къакъан тушир са тепедин къилел
хкаж хъайила, сержантри (офицерар чахъ галачир:
низ чида, абуру гъина кефер чІугвазвайтІа) чун тепе-
дин серин хура, къуза пата ацукъарна. Чеб, лагъай-
тІа, пачагърин саягъда нагъар ийиз эгечІна. Руфун
пад жедай къван тІуьна къизмиш хъайила, абурукай
сада вич алай чкадилай (ам амай сержантрилай вини-
дихъ ацукънавай) вичиз кІан хъайи аскеррин тІварар
къаз, киЦериз хъиз, шекердин, фан кІусар, тІуьна
куьтягъ тахъанвай ахъа консервияр гадариз хъана.
Ахмакъ ва гишин аскерри кІусунин гуьгъуьна акІ
хкадардай хъи, налугъуди, абур инсандин чин ква-
дарнавай есирар я. Сад-къве намуслу аскер хкатайла,
гъайиф хъи, амайбурухъ садахъни вичин итимвал, та-
кабурвал хъанач.

Агъ, инсандии ажувал!

Агъ, инсандии усалвал!

Мусалай вун икІ ажуз ва ужуз хъана, инсан?

И вакъиадилай къулухъ зак зи бан-бубайрин
кхъин тавунвай пак ва камаллу къанунри квайдалай-

ни артух дамах ва такабурвал кутуна, и алчах инсан-
рилай вине жез куъмек гана.

Инсандин тагъсиб эвелни-эвел ада вичин намус,
ягъ михъиз хуъникай ибарат я. Эгер адалай и кар
алакъзавачтIа, яшамиш хъурай вичиз алчахрин кIва-
черик галчIур жез ва абуру веъидай кIусуниз шазда
ийиз!

Мад сеферда инсандии ажужвиликай

Ажужвал усалвал я. Ажужвили хаинвилел гъида.
За къуллугъай частуна аскерар Афгъанистанда дяве
авун патал гъазурзавай. Частуна жуъреба-жуъре аза-
рар авай. Виридалайни пис азар сарулук тир. Амма
ажужвал, кичIевал гъадалайни чIуру азар я.

Афгъанистандиз чеб тухун тавун патал бязи ас-
керри сарулук квайбурун къери яд хъвайи дуъшуъш-
рикай заз чи ротадин замлолитди чинеба лагъанай (ам
зи тай тир ва ада шиирар кхъизвай, гъа идалди чун
мукъва хъанвай).

Заз чиз, Афгъанистандин дяведа телеф хъун
хъсан я – икъван жув усал ийирдалай.

РикI дарих хъайила

Ватандивай яргъа уъмуър тухудайла, генани му-
ракаб – къуллугъдайла, азадвал авачиз, вун са гъи-
хътин ятIани тIебии тушир къуватдилай аслу тирла,
хайи чкадай чар-цIарни татайла, рикI гъикъван дарих
жеда, къилиз текъведай туъкъуъл фикир жедач. А
фикиррикди рикI тIар жеда, руъгъ – рагъул. А фики-
рар, рикIивайни, къилиз акъатай хъиз жеда. Туътуъ-
ник шел ккIида, дуъньядал виридалайни багъа инсан
акунихъ къаних жеда.

Амма ихътин декъикъайра за жув итим тирди ри-
кIелай ракъурдач, рикI кIевиз къада. «Эгер заз жуван
багъри инсанар акваз кIанзаватIа, захъни гъа саягъда
рикI кузвайбур ава», – теселли гуда за жува жуваз.

Достоевский кІвачерик

Полигондал техникадин рекъяй комбатдин заместитель тир майорди (эхъ, чи комбат капитан Самсонован вири заместителар майордин чин авайбур тир) са аскердин къвалакай ктаб чапхунна хкудна ва ам кІус-кІус авуна гадарна, идални рази тахъана, кІурни хгана.

Аламат жедай кар адан кІвачерик акатай ктаб са гъикІ ятІани яргъал Туркменистандин баябан къум-лухриз акъатнавай Достоевскийдин «Бесы» роман хъун тушир, аламат жедай кар масад тир: вичиз Достоевский вуж ятІа, адан роман куькай ятІа чин тийидай вакІан хци вичиз гъич хабарни авачиз, ажугъ-лудаказ кІурук куьткуьнзавай, вич адал са чІавузни гъалиб тежедайди чин тийизвай гъа ихътинбур пайда жедайди виликамаз акур гъа Достоевский вич ва адан чІехи акъул-камал тир.

Немсерин аскерар ва куърпе

Захъ галаз къуллугъай са украинви аскерди заз ихтилатай дуьшуьш дяведин йисара адан бадедин кьилел атайди я.

КІвализ немсерин къвед-пуд аскер вегъена гъахъна. КІвале дишегъли ва куърпе аял авай. Аскерри дишегълидиз чеб патал як, чІем, какаяр ва маса недай-хъвадайди гъазурна багъламадик кутун эмирна. Диде-дишегъли душманрин эмир кьилиз акъудунин къайгъудик квайла, немсери аял гъилел къуна ва адаз тавазивилер ийиз хъана. Амма и арада аялди вич квай пекер къежирна ва кІевиз шехъна. И кардай са гъихътин ятІани чпиз акси лишан акур аскерри аял кроватдал гадарна ва адал автоматар туькІурна. Диде вахтунда агакъна: ада вичелди бала кІевирна. Немсери яракъар къулухъди хъувуна, ягънач. Абуру яракъар къуьнерихъ хъивегъна ва чпиз гъазурнавай багъламани къахчуна хъфена.

И ихтилат заз авурди немсерин гъилерал къери яд
иличай гъа куърпедин хва тир.

Аскердин шиир

*Бахтлу я зун рекъера и,
Къумлухра и баябан –
Цуъкверикай, векъерикай
Абур магърум тирвилай.*

*Эгер цуъквер хъанайтІа, и
Рекъер ийиз авадан, –
Эзмиш жедай хахулрик чи
Чун чил гатаз фирвилай.*

Къуллугъдин яцІа гъатайла авур кхынар

Санлай вири Советрин Армия лугъуз жедач, Турк-менистанда и чун авай къушунар вичихъ чан алачир къуватар, яни тергдай техника, гзаф аватІани, чан алай къуватрин, яни аскеррин ва командиррин, арада са низамни, са къайдани, са къанунни авайди туш. Гафар-чІалар я. Винелай килигайла, са вуч ятІани авай хъиз жеда. Гъакъикъатда, лагъайтІа, гъакІан са карвансара я.

Фу гадарунин буйругъ

Аскеррин часть чуълдин шартІара яшамиш жезвай. Чи рота патал частунин кухнядай тІуьн гъун патал фейи взводди рота вичин хсуси столовойдиз (ам къуларикай раснавай, къав алачир, хеб-мал ядай кархътинди я) татанмаз вичин нагъар авуна. Им ротадин хуърекдин къапарик квай вири хъсан кІусар са взводдал ва адан сержантрал гъалтна лагъай чІал тир, И кар ротадин командирдиз акуна. Ада санлай вири ротадиз

(армияда са касдин тахсир вириданди яз гысабда) ихътин жерме кьуна: виридал противогазар алукъиз туна, кросс чукуриз вугана. Са шумуд километрди. Вичини чахъ галаз чукурна. Противогаз алачиз, гьелбетда. Хуьрекар авай бидонарни тахсиркар взводдив кьаз туна. Полигон вилерикай хкатдалди чукурайдалай гуьгъуьниз ротадин командирди хуьрек ва фу гадарунин эмир гана. Суьрсет са мус ятлани гьаклан ученияр патал эгъвенвай, амма гуьгъуьнлай аскерри чуьлдин гьажетханадиз элкьуьрнавай окопдиз гадарна. Окопни ротадин командирди вичи хкягънавайди тир. «Ингье, лагъана ада, нагъардин вахтни куьтягъ хъана. Гила квевай занятийриз хъфейтла жада. Юлдашар сержантар (взводрин командирар тир офицерар кье вучиз ятлани авачир), гъарда вичин отделение лазим тир классриз твах».

Ротадин аскерриз хъел амайбурулай вилик фу тлуьр взводдикай авайтлани, абурун кьиле командирди фу гадарунин эмир гун саклани ацукъзавачир. «Вич тухвилай кьизмиш хъанвай кчан хва я», – лугъуз экъуьгъзавай ротадин командирдиз гишин аскерри.

Туркменистанда гатун циклиз фуни туьтлуьна, ядни жагъин тийиз (яд чи частуна хсуси цистернайрай аскерри флягайра цазвайди тир), юргъунвили гатаз амуькьай и юкъуз аскерриз чизмайди анжах сеперар авун тир.

Ленин ва цацар алай сим

Са полигондал Ленинан члехи суьрет ва адан «Чи мурад коммунизм я» гафар алай ракъун зурба табагъ алкIурнавай ракъун кье кIвач цементдалди тIарамарна мягъкемдиз чиле акIурнавай. Са ни ятлани и плакатдал цацар алай сим элкьуьрнавай.

– Аквадай агитацияди шагъидвалзавайвал, ина акьуллу инсанрини кьуллугъзава, – лагъана са аскерди.

Чеченрин межлис

Зур йисуз частуна кѳуллугѳай жегѳил аскерар Афѳганистандиз тухун патал амайди са йиф тир. Ксудай вахт малумарайдалай гуѳгуѳуниз, гѳеле аскерар кѳвачел аламаз, чи кѳунши батальонрикай садай (ибур атIа Теджендин батальонар тушир, ана пуд вацра кѳуллугѳна зун гила Иолатанѳ шегѳердин патав гвай чуѳлда авай частуниз акѳатнавай; ина аскерриз азадвилер гзаф авай) чIагѳандинни далдамдин ванер акѳатна. Капар ягѳунин ва «ассадин» ванери таза куѳрпедин вил хѳтин вили михѳи цавал алай чанах кѳван авай варз (Туркменистадин цава варз ва гѳетер чи патара аквазвайдалай чIехиз аквада) зурзурзавай хѳиз жедай.

Чи палаткайрин патав чархачи атана ва ада малумарна:

– Вири Кѳафкѳазвийриз пуд лагѳай батальондиз эверзава! ТатайтIа, чи хатур амукѳда.

Чи батальонда авай Кѳафкѳазви са зун тир. ГалатнавайтIани, дагѳвийрин макѳамар язавай чкадиз тефин заз кутугнаваз акунач. Зун фена.

Межлис кѳурмишнавайбур чеченар тир. Пуд лагѳай батальонда кѳуллугѳзавайбур вири саки гѳабур тир. Абуру виликамаз чи частунивай яргѳа тушиз гвай чехирар гѳазурдай «Москва» тIвар алай совхоздай бидонра аваз чехир гѳанвай, кѳунши кишлакдай (хуѳряй) са кѳар кѳачуна тукIунвай. Палаткайрин вилик квай, вичиз плац лугѳузвай ахѳа кѳумлух майдандал уѳзбек гадайри шишер чразвай. ИчIи хѳанвай кружкайра чехир цаз баллонар гваз кѳекѳвезвайбурни авай.

Чеченри вирида санал чархуна аваз кѳуѳлерзавай. Чархунин юкѳвани какахвна кѳуѳлерзавайбур авай. Межлисдин вири вахтунда язавай макѳам гѳа са лезгинка тир. Кѳейибурални чан хкидай лезгинка!

– Афѳганистандай кѳулухѳ хкведатIа низ чида? Кѳуѳлеривай, кеферивай тух хѳана кѳейитIани кѳай-гѳу авач, – лугѳузвай гадайри.

Экв жедалди ягъай лезгинкади дагъвийрин руьгъ авайдалайни гзаф хкажзавай ва хци ийизвай.

«Хайи чилин авазри руьгъ кутур инсан вири цІа-ярай сагъ-саламатдиз экъечІа», – фикирна за, жегьилар Афгъанистандай Ватандиз сагъ яз хтуник умуд кутаз.

Дустагъдай катнавай лезги

Зун, высший образование авай аскер хъуниз килигна, Ташкентдин патав гвай Чирчик шегьерда авай танковый училищедиз офицеррин курсариз фин лазим тир. Гъа курсарилай гуьгъуьниз зи къуллугъ акъалтІ жезвай.

Няниз зун поездда акъахна. Пака няниз Ташкентдив агакъда.

Пакамахъ дакІардихъ галай мензера дегіш хъанвай. Икъван гагъда аквазвайбур къуру къумлухарни кьериз-цІаруз гьалтзавай юхсул кишлакар тиртІа, гила вилерик акатзавай хуьрер къацу чІурар, багълар-салар галайбур тир.

– Чун Уъбекистандиз гъахънава, – лагъана про-водникди.

Текдиз амукъун патал зун тамбурдиз экъечІна. Къумлухрикай икрагъ хъанвай вилериз гила ял ядай мумкинвал авай. Са арадилай муькуь вагъундай чи вагъундиз жергедин аскердин парталар алай Къафкъазвидин хътин чин авай, яшдиз килигайла, 25–27 йис хъанвай сад атана. Ам садлагъана захъ галаз рахаз эгечІна:

– Къафкъаздай яни?

– Эхъ, гъанай я.

– Гъи республикадай я?

– Дагъустандай.

– Лезги яз тахъуй?

– Лезги я. Вун гъинай я?

– Зун Бакидай я. Азербайжанви. Армиядай кІвализ хъфизвайди я... Яда, и чи вагъунда ви са вата-

нэгъли ава. Ам вичин ватанэгълийрихъ къекъвезва. Ша, за вун адахъ галаз танишарда.

Гъикъван заз идан акунар шаклу яз жагъанатІани, ам азербайжанви тирвилиз, аскердин партал алайвилиз килигна, за адахъ галаз фин къетІна. Финин себбни зал и къуллугъ авур йисни пуд вацран къене са лезгини дуьшуьш тахъун тир. Са кас хъайитІани жуванди акунихъ къаних тир. «И лезгини, белки, зун хътин, вичиз къуллугъдин вахтунда са лезгини такунвай аскер ятІа», – лагъана фикирна за.

Чун са пуд вагъундин виликди фена.

– Аслан малим, за ви патав ватанэгъли гъана, – лагъана азербайжанвиди, купеда къил туна хъиз. Ахпа ам ва адан гуьгъуьналлаз зун купедиз гъахъна.

Купеда мад пуд кас авай. Яшар чІехи яз аквазвай къве касдал аскеррин парталар алай. Пуд лагъайдал адетдин гинибашар. Ам муькуьбурулай чІехи тир. АцІай туп хътин ам яхцІур йисав агакънавай итим хъиз аквазвай. Адан пелен юкъвалай гатІунна, нерин чапла патай агъуз фена, хъуькъвен юкъвал дерин гел куьтягъ жезвай. Вилер яру тир. Адак къалин спелар квай. Столдал кІуф алуд тавунвай «Лезгинка» коньякдин птулка, истиканар ва шоколаддин марчил (плитка) алай.

За иниз атана лугъуз рикІяй гъайиф чІугуна. Амма геж тир. Вуч багънадалди къулухъ хъфида?

– Ша, ша, ацукъ, – лагъана вилер яруда лезги чІалалди. Ада гънлелди вичин къаршида ацукънавайбуруз заз чка гун буйругъна. – Вун лезги я ман? – ада зал гъил яргъи авуна. За гъил къуна. За муькуьбурувни гъил вугайла, ада лагъана:

– Абур цІапашар я, абуруз гъил ягъ тавуртІани жеда. Абур зи гъилел-кІвачел элкъвезвайбур я.

Зун ацукъна. Чун таниш хъана. Гъарда жув хайи хуьрерикай ихтилатна. Гъарда жувакай лагъана.

– Зун дустагъдай катнавайди я. Теджен ваз чида хъи, гъа Теджендин дустагъдай. Ибурузни катиз за куьмек гайиди я, – ада къил азербайжанвийрихъ эл-

къуърна. – Бегъем итимар абурук садрани хъайиди туш. ЯтІани жуваз вач-хъшаяр яз герек къведа лагъана куьмек гайиди я... Мамед, – лагъана Аслана, ам зун галаз хтайдахъ элкъвена, – алад, къве истикан чуьхвена хкваш.

Мамеда истиканар чуьхвена хкана.

– АцІурна цуз, – буйругъна лезгиди Мамедаз.

Аслана са истикан зав вугана, ахпа вичин истикан хкажна.

– Чи хайи ватандин, чи Лезгистандин, сагълугъдай хъвада чна, – лагъана лезгиди. – Хъухъ, гъвечІи стха, са стІални тамир. Чайдилай гъейри, затІни хъваз тежедай и мамедриз лезгийри гъикІ хъвадайди ятІа къалура.

Тахъвана жезвачир. Вични Лезгистандин сагълугъдай.

Аслана шоколаддин чІехи пай, хана, зав вугана.

– Им заз гзаф я, – лагъана за.

Ада жаваб хгана:

– Лезгийриз са адет ава: чІехи стхайри гъвечІи стхайриз хъсан, хкягъай шейэр, недай-хъвадайдан чІехи пай гуда. Адетар чІурмир, гъвечІи стха. Мад хъвадани?

– Ваъ.

– Мамед, зи гъвечІи стхадиз кофе гъваш.

Мамед фена хтана:

– Кофе авач. Цай гъидани? – лагъана ада. «Цай» ада чайдиз лугъузвайди яз хъана.

– Чай жуван тумуна цуз. Гъинай кІандатІани жагъурна кофе гъваш.

– Герек авач, – лагъана за. – Заз кофе кІанзавач.

Амма Мамед фенвай. Са арадилай ам кофе авай пияла гваз хтана.

– Гила зун хъфида, тха, – лагъана за кофе хъвайи-далай гуьгъуьниз. Ва игътият патал алава хъувуна: – Вуна ихтияр гайитІа.

– Вав пул гвани? – хабар къуна ада. Ахпа ам мад Мамедахъ элкъвена: – Къала атІа дипломат зав гице.

Мамеда кьилел алай кьацІалай дипломат авудна. Аслана ам ахъайна. Ам сиве-сивди 25 ва 50 манатрин пачкайрай ацІанвай.

– Зунни Ташкентдин мафия кІеви дустар я. Пулни, ваз аквазва хьи, захъ ацІанва. Кесиб жедай гьал туш. Анаша маса гузва за. За, лагъайла, зун иеси я, и галайбуру гузва. Алишверишдин устадар гъабур я... Ма, къачу, – ада зал 25-дан чарарин са пачка яргъи авуна.

– Ваъ, – лагъана за, – за къачудач, зав пул гва.

– Ваз пул гьинай атана?

– КІваляй рактурнавай. Заз ам бес я. Аскердив гъаф пул хъайила, ам рекъай акъатда, – зарафатиз кІан хъана заз.

– Жув килиг, гъвечІи стха. Дело хозяйское, – урус гафар кутуна рахана ам. – АкІ ятІа, и ручка къачу, ада купедин цлакай куърснавай пенжекдин кьултухдай са нехишлу затІ акъудна. Ам дустагъда ацукънавайбуру гъазурнавай, хенжелдиз ухшар, нехишралди чІагурнавай ручка тир. – Имни къачун тавуртІа, на зун рикІелай фад алудда.

– Ручка за къачуда, – лагъана за, ам бейкеф тавун патал. – Сагърай. Гъурбатра гьалтай ватанэгълияр садрани рикІелай фидайди туш, – зав коньяк агакънавай.

Зун къарагъна.

– ГъвечІи стха, вуна закай чІурукІа фикирмир, – лагъана Аслана. – Зи уьмуьр дустагърани вагъунра акъатна. Лезгийри лугъудайвал, Аллагъдин къадарар я. Амай уьмуьрни зи гъа гъанра ахкъатдайди я. Амма за жуван лезгивал садрани квадарайди туш. Зи патав атунай ва захъ галаз дидед чІалал рахунай сагърай вун. КІвализ хъфейла, зи патай Лезгистандиз саламар лагъ.

Чна гъилер хъияна. Зун жуван плацкартный купедиз хтана. «Ажайиб инсанар я лезгияр, – фикирна за. – Гъикъван абурук лезги руьгъ, лезги ягъ кватІа, гъакъван абурун кьисметар четинбур, бахтсузбур, татугайбур жсда. Вучиз икІ ятІа? И суалдиз жаваб заз жагъидатІа?»

Сад лагъай мехъер

Чирчикин танковый училищедин къвалав ахъай-навай офицеррин курсара захъ галаз кІелзавай (ва я къуллугъзавай) са аскер, юкъуз хъивегъна, нияиз училищедин курсантри тешкилнавай дискотекадиз фена. Ина ам са рушахъ галаз таниш хъана, адахъ галаз къуълерна.

Йифен геж вахтунда руш рекъе хутиз фейи аскердивай гъикІ ятІани ам квахъна. Мумкин я, руша ам вич «квадарувни». Кефинавай аскердиз вичихъ галай руш квахъун гафаралди лагъана куътягъ тежедай дерт я. Вичин юлдашрин патав хквез кІан тийизвай ва мажарайрихъ вил хъанвай аскер йифен лап геж вахтунда акъваз тавуна язавай шад макъамар (милли макъамар, уzbekрин авазар) къвезвай патахъ фена.

Къве мертебадин кІвалерин чІехи гъаятда халкъ кІватІ хъанва. Къуълер, манияр, тІуън-хъун – ибурухъ тум-къил авач. Аскерди вич уzbekрин мехъерик аватна лагъана фикирна. Аскер атанвайди межлисдин тамадади гъасятда къатІана. Ада аскердиз шадвалзавайбурун юкъва къулай чка авуна ва адан нефс ферикъат ийидай вири мумкинвилер кардик кутуна. Гъахътин жумарт халкъ я уzbekар. Иллаки аскерар абуруз гъаф кІанда, вучиз лагъайтІа гъар са уzbek хзандай гъикІ хъайитІани са касди армияда къуллугъзава, гъавилияй абуруз гъар са аскердай чпин велед аквазва.

Тостар, ихтилатар вири уzbek чІалалди тир, чи аскер абурун гъавурда акъазвачир, амма бокалар гелгъдайла, ам вуч авуна кІанзаватІа гъавурда акъазвай. Эхирни тамададай урус чІалалди гафар акъатна:

– Слово имеет воин Вооруженных Сил СССР, – са гъихътин ятІани дамахдин гъисс кваз лагъана тамадади. Ада аскердин тІвар къуначир, куъз лагъайтІа адан тІвар чинни ийизвачир, я ада аскердивай хабарни къунвачир: аскер – аскер я ман, вуч тІвар авайди я къван.

Вичелай гъейри, аскерар авачирди акур, урус чІа-
лални вич авайвиляй тамада рахайди къатІай чи ас-
кер тост лугъун патал кІвачел къарагъна.

– Играми уъзбек стхяр, – рахаз эгечІна аскер, – за
квез рикІин сидкъидай и мехъер мубарак ийизва. За
къе эвленмиш хъанвай чамразни сусаз бахтлу уъмуър
ва гъамиша цІай кузвай хзандин къул хъун тІалабза-
ва куъ чІехи Сад Аллагъдивай (аскер вич хашперес
тир)... – Ахпа ада инихъ-анихъ килигна, давам хъуву-
на: – Заз чамни свас аквазвач эхир. Гъинал ацукънава
абур?.. – Мад са вуч ятІа хълагъиз кІанзавай аскердин
тост цав пад жезвай хътин хъуъруърни къатІна. Аскер
вичин кьил квадар тийиз алахъна: адак, вичин сивяй
чІуру гаф акъатай хъиз хъана теспачавал акатна, пи-
янвадни са къадар хкатай хъиз тир.

Тамадади, хъуъррез-хъуъррез, гъилин ишарадалди
хъуруърнар явашарна. Ахпа аскердив гвай микрофон
къачуна адахъ элкъвена, виридаз ван жадайвал ла-
гъана:

– Чам гъеле мус ксанвайди я! Сятдин муъжуъдаз.
Свасни, эгер ам дидеди ханватІа, ксанва.

Аскерди вилер экъисна:

– ???

– Эхъ, им мехъер я. Къе са бицІи уъзбек суъннет
авунва! Адакай мусурман хъанва! Гъавиляй чна къе
мехъерни авунва. БицІекдин сад лагъай мехъер!

Пакагъан юкъуз вичин юлдашрин патав хтай ас-
кердин кьилел панама аламачир. Ада ам, хкведайла,
«чамраз» багъишнавай.

Армияда авур къуллугъдикай хкудай тарс

Гъикъван армия чІехи хъайитІа, гъакъван инсан
къиметдай аватда.

Бубади кѳужахламишайла

Кѳелна ва армияда кѳуллугъна хтай чѳавуз бубади зун ракѳара амаз кѳужахламиш авурла, за зун чѳехи хъанвайди гѳиссна.

Халкъ

Зи са дуст писатель, Кѳафкѳаздин гѳвечѳи халкъаририкай садан векил, кѳецепатан са уѳлкведиз фена хтайла, ада заз суѳгѳбетна:

– Чи дестедик квай вирибуру гѳарда вичин кѳадардиз чѳехи халкъдин чѳехи алимрикай, шаиррикай, композиторрикай, игитрикай дамахдивди ихтилатна. Амма заз, рахадайла, четин хъана. За зи халкъдин тѳвар кѳуна ва адан кѳадар лагъана. Жуван рахун за икѳ куѳтягъна: «Шаирар, алимар, игитар – вири чахъ ава, амма абурун тѳварар машгѳур туш. Тѳварар малум тушиз кар амайбурни гѳаф я. Абурухъ виридахъ са кѳетѳенвал ава: виридал са тѳвар ала – халкъ. Абур авайвиляй халкъни ава».

Дустуни заз кхъей чарчяй

«... Й чарче, ваз хъел кѳвемир, за са тѳимил перишанвал твазва зи руѳгѳдин.

Вун зи гѳавурда акѳукъ: кѳуд миллиард инсан яшамиш жезвай Чилин винел жув тек яз гѳиссзава за...»

Дерт

– Зун яргѳара хъана, завай са мукѳва-кѳилидинни, са кѳуни-кѳуншидинни мехъерик иштиракиз хъанач. Амма хуѳруѳз йисарилай хтай чѳаваризни зун анжах кѳейи чкайрал аватна. Гѳар сефердани хуѳре гѳалчѳай циф авай.

ЦІвелин тар нин тар я?

Таджикри цІвелин тарциз «Межнунан тар» лугъуда.

Бадедин гъилер

Адан гъилер чІулав хъанвай. Хъуькъверин кьилер экъис хъанвай. Къери хъанвай рехи чІарар чІулав яйлухдив кутІуннавай. Вилерин ишигъ зайиф тир. Чинал аламайди са нер я.

Къуру хъанвай гъилер къуранвай чІварахар хъиз я. Чиликай хкатнавай. Чилин ранг янавай. Налугъуди, абур са мус ятІани уьмуьрдин дувулар тир. Гила абурухъ галаз уьмуьрни къурада.

Бадедин кьиникъ

Баде рекъизва. Месева. Са шумуд югъ идалай вилик ам айвандин гурарай аватна. Къуру хамни кІарабар гурарай аватун квез вуч ятІа чида. Амма а аватун бадеди вичин тІалдин себеб яз хиве къазвач. «Адалай гуьгъуьниз зун кІвачел алай, – ял къаз, явашдаказ ихтилатзава ада, – амма са юкъуз зун са ни ятІани цавуз хкажна кІвалин юкъвал гьалчна. Гъа чІавуз гзаф тІар хъана заз. Ам Аллагъ я зун чилел элягъайди. Зун къурбанд хъуй вичиз. Белки, ада лугъузва жеди: вуч хъийида вакай дуьньядал туна?».

Адан зигъинди хцидаказ кІвалахзавай. Гъар са гаф вичин чкадал алаз рахазвай. Гагъ-гагъ ада чинеба кІвалин чилел са пипІе вегъенвай месин кІаникай хкудиз са гъапавай таблеткаяр сивиз тухузвай. Абур ада вичин патав гвай хтул ракъурна хуьруьн духтурдивай гъиз тунвайбур тир. Абур авай къватийриз килигайла, гъакІан жуьреба-жуьре витаминар тир: са шумудра кІвализ атана-хъфей духтурдиз къуьзуь дишегълидиз дарманри куьмек тахгудайди чизвай. Бичи сивиз тухвайди заз акурла, ада лугъудай: «Заз

рекъиз кІандач, чан бала. ИкІ месел алкІунални зун
рази я – рекъиз кІандач».

Къвед-пуд йикъалай заз шегърдиз баде къена ла-
гъана тел атана. Зи аялвал, зи мектебдин йисар, зи
гъа чІаван мурадар, фикирар, хиялар, махар, хкетар,
акъуллу келимаяр, – зун патал, халкъдин сагъ са
энциклопедия, зи уьмуьрдин бахтлу са пай квахъай
хъиз хъана заз.

РикІивайни, яз гъакІ тир.

Кпулдин дарман

Уьмуьрдин эксиквилер гзаф акунвай, мадара
ийиз, гъар са куьлуь-шуьлуьдин къадир авай къариди
пакамахъ баят чай хъвазвай. И кар акур жегъил суса
адавай хабар къуна:

– Вув-в, я чан диде, вуна баят чай вучиз хъвазва?

Вичи икІ чай къенятзавайвиликай авайвал ла-
гъайла, свас гъавурда такъаз кичІезвай къариди зара-
фатдалди жаваб гана:

– Баят чай, чан свас, кпулдин дарман я.

– АкІ ятІа зани хъвада вуна хъвазвай кпулдин
дарман, – лагъана гъакъикъатдин ери-бине течизвай
суса.

Сарар амачирбур

Сарар амачирдаз фу нез четин жеда. Сарар ама-
чирдаз рахазни заланз акъвазда. Сарар авачирдахъ
галаз темен гудайдини жагъидач.

И гафар за халкъар фикирда аваз кхъизвайди я.
Вучиз лагъайтІа сарар амачир халкъарни жеда. Абур
бахтсуз халкъар я.

Ваз сарар амани, зи халкъ?

Чувуддин ахвар

Са чувуддиз ахвар акуна: са ни ятІани адан сиве авай къизилдин сарар сваркадалди вири сад садак кукІурзавай.

ШапІрусар

Чехи бубади рекъидалди вилик «Памир» пІапІрусрин вишев агакъна пачкаяр къачун тІалабна:

– Алад, фена къачу. Мад абур туьквенднз мус хкведатІа лугъун четин я. Жув рекъидалди чІугвадай затІ авачиз жедач. ШапІрус авачирла, фикирар гъамиша ажалдикай жеда. Абур гумада чуьнуьхайла, регъят жезва.

ШапІрусрин цІудай са пай къванни чІугваз хъаначир. Ажалди пІапІрусар чІугвадай мажал хганач... Амукъай пачкаяр туьквендиз вахганай.

Инсан ва адан руьгъ

Руьгъдалди кесиб инсан къейила, адан руьгъни рекъида, вучиз лагъайтІа халкъдин гуьзел адетар, адан камал, адан тежриба, адан эдебият, меденият, чирвилер, гъиссер, къилихар, яни руьгъ патал махсус «хуьрек» къабул тавур руьгъ вич хъайи беден къейидалай къулухъ яшамиш хъхъун мумкин туш. Анжах девлетлу руьгъдиз мидаим уьмуьр гуз мумкин я.

«Вич текъий...»

– Вич текъий, – лугъузва са къуьзуь дишегълиди са мус ятІани вичин хатур хайи, вичин намусда эцягъай, вичин рикІе хер авур чІехи яш хъана азарри тади гузвай са маса касдикай. – Вичин уьмуьр жазадиз элкъуьрай. Вич текъий, я Аллагъ!

Дидедин патав

1941-йисуз гъикІ ятІани командировкадиз ра-
кѳурнавай зи чІехи бубадин стхади элкѳвена вичи
кѳуллугѳзавай чкадиз хѳфидайла, Белиждад поезд-
дай эвичІна, Миграгѳиз, хуѳруѳн Советдиз зенг авуна
(зи чІехи бубади Советда кІвалахзавай).

Стхаяр чеб чпихѳ галаз рахазвай арада Советдин
идарадиз зи чІехи баде атана акѳатна: адаз са ни ятІа-
ни муштулук ганвай.

Трубка дидеди кѳачуна.

‘ЧІехи бубадин стхади (вичиз Аллагѳди мад яр-
гѳи ва сагѳлам уѳмуѳр гурай) заз ихтилатайвал, диде
Миграгѳа шехѳна, хва – Белижда. Телефондин труб-
ка гѳиле кѳуна. Рахунрин ван лап писдиз кѳвезвай.
Шелдин гѳавурда акѳун регѳят тир.

Зи чІехи бубадин стха кІвачи-кІвачи Миграгѳиз
хтана. Дидедин патав. Хуѳре йиф акѳудна, пака мад
дяведиз хѳфена.

Хуѳруѳн некІедин диде

Хуѳре викІегѳ, са куѳникайни кѳурху авачир,
лазимвал аваз акуртІа, сивел атай вуч хѳайитІа-
ни лугѳудай, гѳилик акатай вуч хѳайитІани кѳуна
вичин хатур хайидахѳ галаз ккІидай са дишегѳли
авай. Цанни цадай ада, векѳни ядай. Юргѳадалди
балкІанни гѳалдай. Гѳатта итимризни адахѳай кичІе-
дай. Амма абуруз чпин кичІевал винел акѳуд тийиз
куѳмек гузвай са кар авай – и дишегѳлидиз ачух-
диз гѳуѳрмет авун. Гѳуѳрмет авунихѳни вичин себеб
авай: и дишегѳлиди вичин вахтунда хура нек авачир
дишегѳлийрин аялриз, етим хѳайи гзаф куѳрпейриз
хур ганай.

Ялвар

Са азарлуда тІал алаз Аллагъдиз ялвар ийиз хъана:

– Тек са вацра зи тІал атІутІ, я Аллагъ!

АтІанач.

– Тек са юкъуз зи тІал атІутІ, я Аллагъ!

АтІанач.

– Тек са декъикъада зи тІал атІутІ, я Аллагъ!

АтІанач.

ТІазвайди Аллагъдиз экъуьгъиз эгечІна.

Са йикъалай а кас къена.

Дидеди – ява хциз

– Капал як чрана ганай хъи за ваз – зи къадир ваз чир хъанач хъи, залум бала.

Ферсуз хцин дидедин дерт

– Хва хана, зун я пачагъдин чинани уьзуьагъ туш, я халкъдин чинани.

Гуж

Са къуьзуь лезгидин хва къена.

– Хва къин гуж туш, – лугъудай дагъвиди, – ахвар атІун гуж я...

Лезгийрин куьгъне адет

Къуншидин кІвализ са затІ лигемда къачуз ва я къатух, нек ва маса недай-хъвадайди гице лугъуз фидайла, кІвалай къаб тухудай – ичІи яз ваъ, яд цана. ИчІи къаб тухвайла, къуншидин берекаат атІуда, лугъудай.

Къейидахъ авур лугъунрай

– Мензил ягъиз кІвал авуна, чахмах ягъиз цІай авуна.

Зарафат

– Гъилихъ галай сят къизилдинди тушиз, вахт багъа я лугъун вуч гафар я?

ЦІай квай шала

Са къари-бадеди рикІел хкизва:

– Дяведин йисар тир. Итим дяведа авай. Са къул ацІай аялар кІвале. Яргъи югъди колхозда кІвалахна аман атІудай. Жуваз авай са кализ хъуьтІуьн алаф кІватІиз агакъдачир. Вучиз лагъайтІа колхоздин седри лугъуз са фасад авай. Сталинан патай адаз чухсагъулдин чарни хтанай. Ам авай чкада жув патал кІвалахун жедай кар тушир. Жув патал са цІам хкажайтІани, ам, цІай хъиз, гъиникай хкатайди ятІани чир тежез, къамчини гъилеваз, лацу балкІандаллаз атана акъатдай. Къамчи гъакІ дамах патал къунвайди тушир. Хъел атайла, илигни ийидай тир.

Садра йифиз зун векъер гъиз чуьлдиз фенай. Юкъуз за колхоздин маркарихъ галаз жувазни са кІванатІ (гъвечІи марк) эцигнавай. Гъам шалада туна хкведайла, садлагъана къулухъай седридин гъарай акъатна:

– Чуьнуьхзавани, ламран руш?! Зал чан аламай къван са цІамни за кев вугудач!

Зун шала кІулай авуд тавуна катна. Вучиз зун катнайтІа жувазни чидач. Ам гъикІ хъайитІани зав агакъдай – ам вичин лацу балкІандаллай, Ворошилов хъиз... Садни акуна заз: зи далудихъай цІун мецер хкаж жезва... Бубадиз адан гъикІ себ гун, вични гила рагъметда ава, къей хци зи шаладиз цІай янавай къван. КичІевилъай тир жеди, кана мукІатІ къатІ жедалди шала кІулай вегъидай чІал зи къилиз атаначир. Пакадин юкъуз заз Советдиз эвернай. Ана заз гъуьл дяведа авайвилъай артух туьнбуьгъ-затІ авунач. Са гаф за жуван рикІин цІугъ къин патал Советдин седриди-вай жузуна: «Сталина ихътинбуруз чухсагъул квъй

лугъузвайди я?» Советдин чІехида заз жаваб ганачир. «Алад, алад, фена жуван кІвалин кЪайгъуяр ая», – лагъана, зун кІвализ рахкЪурнай.

Аялвал дяведин йисарал гъалтай са итимдин рикІел хкунрай

– Буба дяведа авай. Диде гвениз фидай. Зун са йисавай гъвечІи стхадихъ галаз кІвале тадай. БицІидав дидеди ам патал накъан йикъалай хвенвай фан куьлуь са кІус вугудай. Зав вугудай затІ жедачир. «Вун чІехи итим я», – лугъудай дидеди.

Диде алатайла, за гъвечІи стхадивай фан кІус къачудай ва адаз, бицІекди хъиз, элкъвез-элкъвез куьлуь кІасар ядай. Диде хтайла, за фу бицІн балади тІуьна лугъудай.

Са маса сеферда заз дидеди кІвалин са бужахда закай чуьнуьхнавай са къужгъур вечрен какаяр жагъана. Какаяр къачунайтІа, дидеднз гъасятда чир жедай: абур гъисабна эдигнавайди заз чидай. Гзаф фагъум-фикир авуна за, эхирни заз рехъ жагъана. За раб къачуна гъар юкъуз, са шумуд какадин къве къилийни бицІи тІеквенар акъуддай, ахпа къеневайди фитІиндай. Гъа икІ за вири какаяр хъванай.

Дидедиз садра какаяр атІуз кІан хъайила, вири ичІибуьр хъанай. И кардай а чІавуз адан къил акъатначир. Адаз амуькбайди и кІвалах шейтІандин кІвачиз ягъун тир. Жув чІехи хъайила, за адаз и сир ахъайнай. «АкІ хъайила а шейтІан вун тир ман?» – лагъанай заз дидеди.

Рахунрай

– Къей хва, фитер тухудай хъен хъгинди!

(Хъен – гъелел алаз шуькІуь тІваларикай хранвай чІехи себетдиз, къужгъурдиз лугъуда).

Куьгъне вахтарин аялрин шалвар

Куьгъне вахтара лезги хуьрера, аялар къен финикди азарлу хъайила, абур патал махсус шалварар кведай, лугъуда. Жиби́нар, кикер, гьертер – шалвардиз хас вири лишанар квайбур жедай. Амма кІан ку-тадачир.

Асидаз жаваб

– Аси жемир, ви сур куда.

Дидени хва

Хва поездда аваз дидедин патав хквезвай. Йиф тир. Ахваравай гададиз садлагъана поезд алабар хъайи хътин ванер атана. Ам, кичІе хъана, ахварай аватна. Амма поезд вичин адетдин еришдалди виликди физвай. Вахт йифен кьулар тир. Хциз мад ахвар хтанач. Хуьруьз хтайла, адан диде кечмиш хъанвай.

– Ада накъ йифен кьулариз чан вугана, – лагъана хциз кІватІ хъанвай мукъва-кьилийри.

Ажалдин цуьквер

Дири инсандин бедендал садлагъана цуьквериз ухшар са гъихътин ятІани сирлу нехишар пайда жез, ам кьейи дуьшуьшар гзаф хъана.

Ахътин нехишриз халкъди ажалдин цуьквер лугъуда.

Тербиядин тІвалар

Хуьруьн са муаллимди вичи тарс гузвай аялрив классдиз тІвалар гъиз туна. Гъардав вичин хсуси тІвал. Гъар са аялди вичин тІвал суьредин къерехдал эцигдай. Къал авур ва я дуьз жаваб тагай аялдив вичи гъайи тІвалунин куьмекдалди «тербия» агакьдай.

Папарни герек къведай къван

Коммунизмдин девирди туькIуьрай къван «шаирар» са девирдани хъайиди туш. Коммунизмдин тариф авун бес я – вакай шаир жезва! Шаир хъайнла, вун гъасятда коммунизмдив агакъзава. Коммунизмдиз, адан регъберриз бахшнавай чIаларикай гъазурнавай чIехи антология акъуднайтIа, гъикъван хъсан жедай. Гележегдин, яни коммунизм куьтягъ хъайила къведай, несилриз коммунизмдилаь инсанрин кьилер гъикI чIуриз алакънайтIа чирвал къачудай хъсан чешне жедай.

Амма гъикъван «жавагъирар» чап тавунвайбур аматIа! Гъабурни вахтунда кIватI хъувунайтIа, чаз несилри чухсагъул лугъудай. И кардик жуван пай кутун яз за жуваз ван хъайи са чIал заз инал гъиз кIанзава. Адан автор вуж ятIа малум туш. Амма адан «гъунар» чи арада дуьньядал коммунизмдикай рахазмай къван гагъда амукъда.

Ингъе адан къуд цIар:

*Коммунизма эцигдайла,
Чаз папарни къведа герек:
Маса кIвалах тахъайтIани,
Гъазурда чаз чими хуьрек.*

РикIивайни, садрани рекъин тийидай чIал я.

Гъуьлягъ

Бадеди рикIел хкидай:

– Зун гъеле гъвечIи руш тир вахтунда чи бубаяр хзанарни галаз паласадиз фидай. Гвенар гуьз. Са кап фу къазанмишиз... Гзаф крар рикIелай алатнава – са кар зи рикIелай садрани алатдач. И муькъвара а дуьшуьш заз ахварайни ахкуна.

Чахъ галаз атанвай са къунши итимди дагъларай гъанвай цикедин шахарикай раснавай кумадик ахва-

рзавай (цикерин яргѝи къачІар къалин еке пеш алай-виляй ва къезилвиляй рекъиз тухун патал къулай тир). Садра акуна чаз, вичи вич чилел элягъиз, къарагъ хѝийиз, чи къунши кумадикай хкечІна. Адан сивиз гъуълягъ фенвай. Юкъвал къван. Ада къве гѝиливни гъуълягъдин юкъвалай къуна къулухъди ялзавай. Адан алахъунар гъаваянбур жезвай. Патарив гвай дишегълийрин гъарай-эвердик халкъ кІватІ хъана. Итимриз эверна. Са шумуд итим алахънай гъуълягъ ахкъудиз. Мурдардин цІалцІамвиляй гѝилер алатзавай. Гъуълягъ гѝилерай регъятдиз, чІем хъиз, авахъзавай. Ахпа ам дасмалдалди къунай. Амма и сеферда гъуълягъ къатІ хъана. Муъкуъ къатІ итимдин къене амукъна. Ада чи вилик чан гана.

Ингъе и дуъшуъш зи рикІелай фидач. Ам ахварайни ахкунихъ вуч сир аватІани са сир ава... Юсуф пайгъамбардин хийирдиз хъуй.

РикІин шандакъар

Хуъре жегъилри кимел физвай агъсакъалдикай чеб машгъулардай гафар хкудун къетІна.

– ГъикІ я вун, чІехи буба? Къуъзуъвилери тади гузвани? Вуч гъал я?

Жегъилрин гафарик зарафатдин къел квайди гъиссай къуъзуъда жаваб гана:

– За квез вуч лугъун, чан рухваря? Уъмуър я ман.. Зи уъмуърдин къене Николайни яна къена, Ленинни къена, Сталинни къена, Хрущевни къена, Брежневни къена, Андроповни къена, Черненкони къена... Эхиримжи вахтара зи рикІини са тІимил шандакъарзава.

Ахвар

Зун къакъан тарциз акъахзава. Хилер къаз-къаз. Зун тарцин вини къилив агакъзава: тарцин тан куътягъ жезва, кІукІ ханва. Зун са куъкай ятІани кичІе хъана агъуз аватзава. Заз къаз кІанзавай хилер са-сад

хазва. Зун чилел аватна. Зун шехъна. Са гъинай ятІа-ни заз, вич такваз, дидедин ван къвезва: «Вун вучиз шехъзава, чан бала? Ваз тІар хъанани?»

За жаваб гузва:

– Ваъ, диде чан, заз тІар хъанвач. Заз гъакІ шехъиз кІанзава.

Вафалу паб

– Чан цІай, вун зи гъуьлуьн сура хъуй, – лагъанй са папа, къайи кІвале цІай хъувуна регъят хъана, къейи итим рикІел хтайла.

ЦуькІ кашудал

– ЦуькІ кашудал эКІяйна, ахгагъиз (кІватІ хъийиз) къекъвезвайди я зун, – лагъана рухваяр гъар сад сана яргъал шегъерра авай дидеди абурукай садан патав физвай рекъе.

Хер алай жаваб

Са къуьзуь дишегълидивай хабар къуна:

– Уьмуьр вуч затІ я, диде?

– Хер я хура авай, пар я кІула авай, – жаваб гана дуьнья акунвай дишегълиди.

Бубайрин мисалар

Рухсат гайи кицІни кІвале акъваздач.

* * *

Бурж хъуьрез-хъуьрез къачуда, шехъиз-шехъиз вахгуда.

* * *

Хъсан шивцин гуьгъуьна руг жеда.

* * *

Къеняй хайи кІвач къецяй ккІун хъийидач.

* * *

Шаз къеи Шабан цІи вай-вай.

Агъаранд

Къежиндиз, яни некІедиз, къатухдиз, шурадиз, нисидиз, цІвегъедиз, суьзмедиз – виридаз санлай, са гафуналди некІедикай ийизвай вира къафунриз агъаранд лугъуда.

«Агъаранд рузидин са хел я», – им чубанри мукъвал-мукъвал тикрардай гафар я.

Алачарпан

Жив кваз къвадай гатфарин марфадиз алачарпан лугъуда. И гафунихъ галаз «Вун алачарпандик ака-туй» лагъай къаргъишни маъруз (алакъалу) я.

Адет

Лезгийриз йифиз къуншидиз ва я са масадаз, цІай, фу квачиз, недайди ва хъвадайди тагудай адет авай. Вучиз лагъайтІа берекаат акъалтІа лугъудай. Гун тавуна жедай къетІен дуьшуьшра (месела, къени къуншидиз тагунни айиб тир) гузвай шейинал фан куьлуь пуд кІус вегъидай. Гайи шейэр фахъ галаз гайидай жезвай. Фахъ галаз гун фу гайидай тир. Фу тагун айиб тир. Гъи чІавуз хъайитІани.

Вахтунин лишанар

Сиви-сивив ацІанвай шегьердин автобусдин ра-
кІарик ккІанвай пассажирди вичин вилик квайбуруз
гъарайзава:

– Гъей, гадаяр, мад са ваучердин виликди чуь-
кьюьн хтия кван! Чубайсан хатурдай хъайитІани!

Чхради вуч лугъуда

– Зун кый, – лугъудалда чхаради, – са хендеда
папа къванни чІем тІуьн тавуртІа.

Акьюллу ахмакъ

Хуьре акъалтІай са ахмакъ авай. Адаз вичин
ахмакъвилелай багъа затІни авачир, вучиз лагъайтІа,
вичи лугъудавал, ада фу вичин ахмакъвилелди нез-
вай. Ни гъи уюн ая лагъайтІани ада ийидай ва и кар-
дай вичиз кепек-шагъи къачудай.

Са сеферда хуьруьз къунши хуьруьн ахмакъ ата-
на. Ам хуьруьнвийриз чпин хуьруьн ахмакъдилаь
са кІвачин вине авайди хъиз акунай. Луту-путуйрин
фикир-фагъум вири къунши хуьруьнвидихъ элкъвен-
вай. И хуьруьн ахмакъдивай и кар эхиз хъанач. Ада
муькуь ахмакъ, са гафни талгъана, гъил къуна, хуь-
руьн къерехдиз тухвана, адаз хъфидай рехъ къалурна
ва вичин уьмуьрда сад лагъай сеферда акьюллу гафар
лагъана:

– Са ахмакъ авай хуьруьз къвед лагъайди герек
туш.

Кесибдин бахт

Са кесибдиз леэн жагъана.

– Заз кимизмайди пуд леэнни са балкІан я, – ла-
гъана ада, чІехи бахт жагъайда хъиз.

Гафунал кІеви чам

Свас кІвализ гъана рикІин гъалаба артух хъанвай, амма сусан патав фидай вахт алукуьдалди устагъдин (чамран амадагдин) кІвализ хтанвай чамран чекмеяр са ни ятІани чуьнуьхна. Им лап дегь чІаварилай авай адет тир. Адал амал авуна, ихътин чІавуз чекмеяр вахчун патал чамран патай савкъатар гана кІанзавай. Амма и сеферда чам куьгъне адетрикай хабар авачирди ва ихътин шад зарафат рикІик къадайди хъана. Ада хъелна. Адаз савкъатар гуз кІан хъанач. Мискъивилай ваъ, вичин гафунал кІевивилай. Чара акъалтІай «чуьнуьхгумбатІри» чекмеяр вахгайлани, чамра абур вахчунач.

Йифен кьулариз сусан патав ам кІвачеллачиз хъфена. Гафунал кІеви хъун пис кІвалах туш, амма хъсан адетрални кІевивал ийиз алакъна кІанда.

БалкІандин кьисас

Им куьгъне вахтара хъайи кар я. БалкІанар чуьнуьхдай са угъриди гъинай ятІани хквезвай рекъе гъалтай вичин къунши яна къена ва адан балкІан яргъал са хуьре маса гана. Амма йифиз балкІан вичин иесидин хуьруьз катна хтана, лугъуда. Ам угъридин дехмедин къавал акъахна ва, кІвалин къава авай тІеквендал алай шуьше хана, ада, гъиргъир ийиз, вилик квай кІвачерив къав гатаз хъана. КичІе хъайи угъридик къуншидин балкІан чир хъхъана ва ам: «Я Аллдгъ, зи гунагъдилай гъил къахчу! Я Аллагъ! Я Аллагъ!» – лугъуз, кІваляй экъечІна катна.

Къанлу дили хъана, лугъуда.

БалкІан адалай кьисас къахчуз кІанз датІана адан геле къекъвез хъанай. Амма эхирни балкІандин мукъва-къилийри кьисасчи тфенгдай яна къенай.

«БалкІандин тахсир вуч тир?» – суал кватун мумкин я. РикІ алай иеси къакъатна дуьнья дар хъанвай вафалу балкІандиз им инсанри хъувур эхиримжи хъсанвал тир.

Гаф — кутугай чкадал

«Зарафат кый, рикIивай туштIа», — лугьуда лезгийри. Мисалда сивяй акъудзавай гъар са гаф, гъатта зарафатни, гъакI хъайивал хъуй лагъана ваъ, кутугай чкадал ишлемишуникай лугъузва.

Чи хуърерин кимерал гъар юкъуз кыле физвай рахунри, зарафатар авунин рекъе сад садан гъавурда авай амадагри чпи чпикай ийидай рахшандрини къалурзавайвал, жемятди винидихъ галай мисалдал амал ийизва.

Мисал яз жув шагъид хъайи са дуьшуьш гъин.

ЦIудга (гзаф чапрас) вилер авай са итимди кимел къевезвай лап аял чIавалай къве кIвачелни къецIивал ийизвай вичин къуншидик, эр кваз, хкуързава:

— Хва текъейдан хва, ви кIвачер къе гъа авайдалайни гзаф патахъ хъанва хъи!

— КIвачер патахъ хъанвани-хъанвачни аквадай дуьз къве вилни кIандачни?! — кIусни хатур амукъ тавуна жаваб хгана кимел атайда.

Кутугай, гъавурда акъадай зарафат алай ким къени жада. Дуьзгуьн, акъуллу ихтилатризни кимел чка хъайитIа, хуьруьн берекат садрани акъалтIдач.

«Гаф чрана сивяй акъуд», «Гаф гарал гадармир», — лугьуда лезгийри.

Бадедин савкъват

Са шаирдиз хва хъана. Такуна-такуна акур са экв. Бахтлу бубади хва сагъ са вацран къене дустарихъ галаз «чуьхвена». Ам халис шаир тир — рикIни, гъилни ахъа.

Шаирдилайни гзаф адан ирандидедиз хвеши хъанвай. Вичиз ругул хтул хъанва лагъай хабар агакъай бахтлу бадеди яргъал дагълух хуьряй шегъердиз бицIекдин тIварцIел амай дугъри савкъватрихъ галаз цIийи гъешни ракъурна. ИчIиз ваъ, шоколаддин къенфетар аваз! Им кылин савкъват тир! Дерин мана

квай савкъват! Гъеш гваз атайбурув бадеди и савкъватдин мана ачухарзавай иер лезги алхишарни гвай, амма, гъайиф хьи, абур ктабра кхъиз жедайбур туш.

Шаирди, лагъайтІа, ирандидедин савкъватдиз ихътин баян гана:

*Им дуьньяда виридалай къакъан ва пак тахт я са,
Адал жедай шагъдиз къуллугъ авун чІехи бахт я са.*

Шаирдин гафунал гаф эцигиз женни?!

Ахвара авайла атай къве цІар

*Чи беденар къейила, чи руьгъериз
Чарабурун сирер жеда ашкара.*

Буш гафарин мана

Гъатта буш гафарини са куькай ятІани лугъузва: чеб сивай акъудна гарал вегъизвайдан ичІивиликай.

АтІай жаваб

– Чна ваз чи митингда иштиракун теклифзава.

– Закай садрани кІеретІдин молекула хъайиди туш, я женни ийидач!

Руьгъдин къве вяде

Гъар са инсандин уьмуьрда гагъ-гагъ ахътин вахт алуькда хьи, а касди вич садлагъана рекъидай хъиз ва я са зурба мусибатдик акатдай хъиз гъисс ийида ва кьилел бедбахтвал татун ва я, атайтІа, адаз таб гун патал а кас азаб-азият, руьгъдин велвела эх авуниз гъазур жеда. Ихътин четин береда инсан вичивай кьилиз акъудиз тахъана амай крар тадиз акъалтІар хъийиз алахъда. И гъерекатри инсан хуьнни ийиз-

ва, адан фикир-хиял, гьиссер-азабар гуьнгуьна хутиз куьмекни гузва.

Адет яз, ихътин вядедилай гуьгъуьниз маса чІав алуькда – яшамиш хъунинни яратмиш авунин вахт. Инсандик лувар акатда, адаз са куьнихъайни кичІе яз амуькдач, гъатта хабарни авачиз къведай ажалдихъайни! Инсандин уьмуьрда ихътин сад садаз акси кьве вядеди, лепейри хъиз, чпи чеб эвез ийизва.

Къведни ажаиб вядеяр я! Къведахъни вичин мана ава ва къведахъни берекат гала. Руьгъ инсандин тІебиатдин барометр я. Ам Уьмуьрдин лепедай Ажалдин лепеди къахчузва, Ажалдин лепедай – Уьмуьрдин лепеди. И кардиз я эвел авач, я эхир. Уьмуьр акъалтІайла, инсандивай квахъзавайди анжах са беден я: накъвадикай хъанвайди накъвадик акахъ хъийизва.

Къулухъай хъуьруьн

Хъуьруьни хъуьрезвайдан уьмуьр яргъи ийизва, лугъуда. Хъуьруьнив са нин ятІани уьмуьр куьруьни ийиз хъун мумкин я.

Садра кимин патавай са дишегъли физвай. Кимел алайбурукай сада (кимел ацукънава лугъуз виридакай итимар жедайди туш) дишегълидал къулухъай хъвер авуна. И хъвер дишегълидиз вичин гуьгъуьниз ракъанвайди чир хъана. Ам элкъвена кимел атана ва, хъуьрейди вуж ятІа течиз, виридаз лагъана:

– За са хъуьредай кар авунатІа, зал хъуьруьхъ; зал усал парталар алатІа, зи итимдал хъуьруьхъ; зи кІвач-гъил, зи вил-сив патахъ ятІа, Аллагъдал хъуьруьхъ.

Дишегъли, мад гафни талгъана, вичин рехъди фена. Ким яд иличай хъиз амай.

«Аллагъдал хъуьруьхъ», – им рикІивайни Аллагъдал хъуьруьхъ лагъай чІал ваъ, Аллагъди халкънавай жуьредал, Аллагъди ганвайдал хъуьремир лагъай чІал я.

Чун хъуьредайла, яраб чаз чун нел хъуьрезватІа чизватІа?

Накъв

Накъвадал чан ала. Адахъ са шумуд жуъре сифет ава. Адаз шумудни са суфат ава. Гъар чкада адахъ вичин рангни дад ава. «Вун гъи накъвадин инсан ятІа лагъ, за вун вуж ятІа лугъуда», – эзбердай чи чІехи бубайри. Абуру инсандиз къимет а кас битмиш хъайи накъвадиз килигна гудай. Накъвади инсандин неинки хесетриз, гъакІ адан чІалазни, ацукъуниз-къарагъунизни, акъул-камалдизни таъсирзава ва абур вичин «рандадай» язава.

Къадим вахтара са чубандин хзан суъруыйрихъ галаз гатун яйлахрай хъуътІуън къишлахрал хъфизвай. Куъч жезвайбур дагъларай эвичІна арандин чилераллай са хуъруън мулкарив агакъна, йиф ийиз ана акъвазнавайла, са чубандин чІехи агакънавай гададик дишегълидихъ къаних хъунин гъисс акатна, ам вич вичин ихтиярдай акъатнай. Ам вичин диде ксанвай чардахдик фена. Хъелни тажубвал акатнавай дидеди къал-къиж акъуднач: гъарай-эвер хъайитІа, адаз хцин къилел вуч къведатІа чизвай. Ада хциз абурар-сабурар гана къулухъ рахкурна. Диде гададин уъзуър анжах са субайвал туширдан гъавурда акъунвай. Ина са маса сирни авайди ада къатІанва:й. Дидеди и кардай къил акъудун къетІна.

Пакагъан йифизни са маса хуъруън патавни хва диде ксанвай чардахдик фена. Дидеди, мад абурар-сабурар гана, хва къулухъ рахкурна. Гуъгъуънин йифиз абур уйф маса хуъруън мулкарал акъудзавай. Хцйй мад чІуру кар акъат хъувунач. Жавандин рикІел, белки, вичи авур саймазвални аламачир жеди.

Гъа икІ хпехъанар къишлахрал агакъна. йикъарварцар алатна, гатфарни алукъна. Чубандин хчик дишегъли кІан хъунин квал акат тавунани хъанач жеди, амма ашервилин цІай элекъариз дидедин патав физ кІан хъунин алчах фикир жегъилдин рикІелни атанач.

Элкъвена дагълариз яйлахдиз хъфидай вахтни алукъна. Хтана атІа къве хуър алай накъварив ахга-

къай сифте йифизни, гуьгъуьнин йифизни хва вич вичин ихтиярдай акъатнаваз мад диде ксанвай чардах-дик фена. Дидедиз хцихъ галаз рахадайвал чизвай: абурни сабур гана, чан-рикІни себ-сив гана хва къу-лухъ элкъуьр хъууна.

Гуьгъуьнин йифиз гададин рикІиз къацІай фикир хтанач. Я адаз кІвалин-йикъан шейэр эцигнавай лам-ран кІула дидеди мад артухан са ацІай турбани эх-цигнавайдакай хабар авачир. Гъа икІ абур чпин хуь-руьз ахгакъна. Йифиз, ксудай вахт атайла, дидеди ме-сер вегъена хзан ксурна. Вични ксана. Вичин кІвале яргъандик экечІай хциз мад дишегъли кІан хъана. Ам диде ксанвай кІвализ фена. Диде гила михъиз гъавур-да акъунвай: хва икІ рекъай акъатунин сир накъвада авай. Ада секиндив хциз лагъана: «Чан хва, тахсир вак квач, накъвадик ква».

Гададин къили ванзавачир, адан дерт къацІайди тир. Дидеди хва, гъил къуна, ам ксанвай кІвализ тух-вана: «Килиг кван месин кІаник вуч кватІа». Хци мес хкажна. Адаз месин кІан пад тирвал экІянавай накъв акуна.

Гила гадади вичи ламралай ахвудай турбада вуч авайтІа къатІанай.

«Багъишламиша, диде чан, – хва метІерал акъ-вазна.

«Вак тахсир квач...»

Дидеди накъв михъиз кІватІ хъууна турбада хту-на, кІвалин чил асун хъууна.

«Пака гадарна кІанда... ВацІуз... Анжах вацІуз... Чи накъв къацІун тийидайвал... Чи накъв пак накъв я, ягъ квай накъв я...»

«Къала, за ам фена исятда гадарда!»

«Йиф я, чан хва. Йифен хийирдилай йикъан ши-йир хъсан я...»

Хци яб ганач. Парталар алукина, накъв авай тур-бани къачуна, ам кІвалай экъечІна.

Дидеди вичи вацІун тІвар къуна лугъуз гъайиф чІугвазвай, вучиз лагъайтІа и алахъай гатфарин йи-

физ вацІун гур ванци дидедин рикІик къалабулук кутазвай. Дидедиз акІ тир хьи, вичи хциз лагъай гафар вацІуни тикрарзавай: «Чи накъв пак накъв я, ягъ квай накъв я...»

1991-2000

Чубарукар кІвале

Лезги са хуъре зун зи хванахвадал илифна. Мугъманрал рикІ алай иесиди зун гъилин ва рикІин жумартвилелди къабулна. Хъфидайла, ада, вичиз атай-хъфейди къабулдай чкаяр гзаф авайди ва зун мадни хтунихъ вич цІигел тирди малумарунин лишан яз, заз вичин чІехи кве мертебадин дараматда авай са-са кІвал къалурна:

– Мус кІантІани, я дустар, я хзанар галаз, хъша, – лагъана ада заз. – Чкаяр виридаз бес жада.

Са кІвале зи вил дагъдин лацу чепедай асуннавай цлал алай розеткадинни выключателдин кьиле-лай цлак ккІанвай кве мукуна акъуна. Абур чубарукрин мукар тир. Гъикъван мукъуфдивди, гъикъван гуъзелдиз абур туькІуърнавай хьи, палчухдин чІунар гатфарин къушари кІуфара къаз гъиз сад садал гъалчиз мягъкемдиз эцигнавай и «имаратрал» гъейран ва мягътел тахъана амукъун мумкин кар тушир.

Зи тажубвал акур кІвалин иесиди зи мецел къвез гъазур хъанвай суалдиз суалдалди жаваб гана:

– Ваз абур и кІвале гъикІ хъайибур ятІа чириз кІанзавани?

– Чубарукри, адет яз, айванрик мукарда эхир, – лагъана за.

– Вун гъахъ я, – жаваб гана хванахвади. – Мукар ийидайла, и кІвал айван тир. Ахпа кІвалерихъ цІийи кІвалер гихлитІдайла, виликан айвандикай кІвал хъана.

– АкІ хъайила, мукар ичІибур я ман?

– Абур са йисузни ичІи жезвайди туш. Гъар гатфариз чубарукрин цІийи несилар, яни алатай йисуз

чеб шарагар хъайибур цІи шарагар ахъайиз хквезва. Гъар хтайла, абуру, гъараяриз, чпикай хабар гуда. Чна дакІарар ахъайда. И кІвал чубарукрин кІвал я. Абуруз, и кІвале ксар хъайитІани, кичІе жедач; чпин шарагриз тІуьн гуз-хъфиз жеда, йифиз ксузни хкведа. Абуруз чпиз и кІвале инсанрикай зиян авачирди чида.

Чубарукри нин кІвалин айвандик муг авунватІа, а касдин бахтар ачух жедайди яз гъисабда лезгийри. Гатфар гъидай къушарин мукар чукІурун гунагъ я лугъуда. Ихътин инанмишвилерал амал авуни зи хванахвадин инсанвилин дережа гъар са мугъмандин вилик хкажзава.

Зи дустунин гъилин ачухвилизни, руьгъдин жумартвилизни, мугъманрал рикІ хъунизни къуват адаз вичин кІвале гъамиша чубарукрин мукар авайвилин фикирди гузватІа?

Заз чиз, анжах гъакІ я.

Гатфариз чубарукриз дакІарар ахъайзавайвал, ада ярар-дустариз ва мугъманриз, гъи чІавуз атайтІани, ракІар ачухзава, рикІ ахъайзава, ам халкъдин дувулралди – къадим адетралди яшамиш жезва.

Заз Нобелан премия гъикІ ганай

Дагълух лезги хуьре зун зи са дустунин кІвале къурмишнавай суфрадихъ галай. Къецел къайи уьфтер язавай къуьд алай. Фад мичІи хъанвай. КупІар кузвай пич авай утагъда ферикъатдиз и чІехи хзандин вири векилар, гъам чІехибур, гъам гъвечІибурни, санал ацукънаваз, са касдини дарвал гъиссзавачир, хъсан, хуш ихтилатрал илигна, гъар са ацукънавайда патав гвайбуруз вичин гъуьрмет ва агъайнавал къалурзавай, гъа са вахтунда жувахъ авай чирвилерни ва дуьньядин крарикай хабардар тирвални чуьнуьхзавачир, яни акъваз тавуна лагълагъзавай телевизордай гузвай хабарриз гъар сада вичин баянар кузвай.

И жуьреда ацукъуни, иллаки къвалариз яр акъатна кузвай ракъун пичини зи рикІел аял вахтар, хайи

кІвал, жуван багърияр хкизвай ва зак зурба руьгъ ку-
тазвай. Заз акІ тир хьи, исятда залай вуч кар ийиз
кІан хъайитІани алакъда.

Дуьньядин ва уьлкведин гьаларикай ихтилатар
куьтягъ хъана, гила суьгьбетар чкадин вакъиайри-
кай, къунши хуьрерикай ва чидай ксарикай физвай.
Къунши хуьруьз Урусатдин яргъал шегьерда яша-
миш жезвай зи са дуст ватандал кьил чІугваз хтанва
лагъай хабарди зи хвешивал ирид цавариз акъудна.

– Ам пакамахъ хъфинни мумкин я, – лагъана
кІвалин иесидин хци. (Ам духтур тир, иллаки хъуь-
тІуьн вахтунда медпунктар авачир хуьрерай тир азар-
луйрин патав тади гьалда эверун себеб яз, ам анриз
мукъвал-мукъвал физвай ва адаз гьина вучтин цІийи
хабарар аватІа чизвай).

– АкІ хъайила, ам къе акуна кІанда! – кьетІида-
каз лагъана за.

– За тухуда вун! – викІегъдиз жаваб гана гъамиша
тади куьмек гуз гъазур жегьилди.

– Йифен рекъиз экъечІун хаталу я. Пакамахъ, экв
ачух хъайила, алад, – сабурлудаказ рахана кІвалин
иеси ва заз килигна.

Зи хванахвадиз за кьулухъ чІугуна кІанзавай.
Адан гьуьрметдай за гьакІ авунни лазим тир, амма за
жуван мугъманвилин гегъенш ихтияррикай тежедай
къван гзаф менфят хкудна, вучиз лагъайтІа заз чун
къунши хуьруьз яхдиз фидай хьиз авай.

– Фена кІанда, чан хванахваІ Яргъал йисара тах-
кунвай дустунихъ вил хъанва.

– Ихтияр види я, – рухсат гана чаз дустунихъ вил
хъун вуч ятІа чизвай зи амадагди. – Анжах мукъаят
хъухъ. Рехъ йифенди я, хъуьтІуьнди я.

Жегьил духтурди вичин кьве чархун мотоцикл
худда турла, за рекъиз экъечІун рикІел гъана лугъуз
гъайифни чІугуна. Амма дустунихъ цІигел хъунухъин
хура я хъуьтІуьвайни, я йифевайни, я мурк авай ре-
кьивайни акъваз жедачир.

Чун рекъе гьатна.

Къуд патавай къакъан дагълар, вири чуъллер, рекъер, живедик кваз, са ранг тир. Цавун юкъвал алай ацІай вацра зурба чинидин къапуниз ухшар хъанвай дере къалиндиз экуънив ацІурнавай. КукІушрини къаайри цІарцІар гузвай. Мотоциклдин фарадин икъи нур алтад жезвай тик рекъини рапрапар гузвай, вучиз лагъайтІа ам хъсандиз таптагъ хъанвай муркІади къунвай. Амма духтур гада (адан къене ички авачизни тушир) гзаф мягъкем ва мукъаят тир. Идалайни гъейри, адаз и рекъер хуралай чир хъанвай, акІ тир хъи, и рекъерини, и гададини, адан мотоциклдини, фадлай сад садан аманевияр хъанваз, чпи чеб хуъзва, сад садан гъавурда ава.

Хуъруъв агакъайла, саки вири кІвалер ксанвай. Зи жегил дустуниз зи куъгъне дустунин кІвалер алай чка чизвачир. Зи рикІелни и чкаяр бегъемдиз аламачир, вучиз лагъайтІа хуър дегіш хъанвай, зунни иниз ахкъат тавуна гзаф йисар тир.

Хуъруън къерехда авай са айвандик экв куъкІвена. Якъин хъи, ам чи мотоциклдин ван хъана куъкІуърайди я.

Айвандик са итим экъечІнавай.

– Яда, вун вуж я? – гъарайна за.

– Зун Нобель я, – жаваб гана заз. – Вун вуж я? Хийир-хабар? Ваз вуч кІанзавайди я?

За зи тІвар лагъана. Адан чи патар патал ажайиб ва дуъньяда машгъур тІварцІи шадарнаваз ва зак зарафатар ийиз кІан хъунин квал кутунваз, за алава хъувуна:

– Нобелан премия кІанз атанвайди я.

Ам зи зарафатдин гъавурда акъунвай, адалайни гъейри, адаз зи тІвар идалай вилик ван хъанвай ва адаз зун гъи пешедин иеси ятІа чизвай. Ада заз, вичин куъгъне танишдиз хъиз, теклифна:

– АкІ ятІа, ша хкаж хъухъ кІвализ!

– Ваъ, ваъ, пара къван сагърай, кІвал-югъ къени хъурай. Чаз маса дердияр ава. Ви куъмек герек я, – за адавай зи куъгъне дустунин кІвалерал гъикІ фидатІа къалурун тІалабна.

– Зи кІвализ илиф тавунмаз, за ваз са гафни лугъудач. Хкаж хъухъ!

– Йиф я... Геж я...– багънаяр жагъуриз алахъна зун.

– Заз абур чидай гафар туш! – кІвалин иеси куъчедал эвичІна. – Я хкаж хъухъ, я атайвал ахлад.

Ада зун дуст такуна техъфидайди гьисснавай.

Заз маса чара амукънач: жуваз лагъайвал авуна.

Нобела гъа йифиз зи дустунизни (абур къведни талукъ миресар яз хъана), маса чпин мукъва-къилий-ризни эверна, хуъруън зуърнечиярни далдамчи гъана, йифди зурба дем къурмишна.

Пакамахъ чун элкъвена хкведайла, адаз сагълугъдин ва алхишдин гафар лагъайдалай къулухъ за адаз зи суални хгана:

– Гила завай зун Нобелан премиядин лауреат я лагъайтІа жеда, тушни?

– Эхъ, эхъ! – такабурдиз жаваб гана халис дагъвиди. – Лайихлубур хъайитІа, мад ракъура!

Мисал арадал атун

Бубайрин синагъарни мисалар арадал гъарбур чпин саягъда атана ва къвезва. Синагъар инсанрин гзаф йисарин, мумкин я, виш, агъзур йисарин тежрибадин нетижа яз пайда хъана. Мисалар садлагъана, хабарсуз, адетдинди тушир, къариба са дуъшуъшдин бинедаллаз «битмиш» жезва.

Ихътин фикирдал зун жуван вилералди акур са вакъиади мадни гзаф мягъкемар хъувуна.

Агъил яшара авай са писателдикай «пара мискъи кас я», «чарадан жибиндай нез кІандайди я» лугъудай ихтилатар ван къведай. Ахътин фикирдал алайбурни а касдин амадагар, адахъ галаз нез-хъвазвайбур ва санал кІвалахзавайбур тир. И гафарни абуру ам агъузарун патал ва адакай пис рахун яз ваъ, ам гъихътинди ятІа гъахътинди яз, адан дережа хвена къабулунин ва адан зайиф терефрал дуствилини хъвер авунин лишан яз лугъузвайбур тир.

Са сеферда амадагри и касдин дачадин патавай
фидайла, лугъуда:

– Ша чна адак чун адаз мугъманвилиз атанвайбур
я лагъана кичӀе кутан.

– Хъсан фикир я. Ша! – ашкъилу хъана муькуь-
бурни.

Писателдин дача къакъан ракъун жугъундалди эл-
къуърна къунвай. Ракъун тӀваларин рак къене патай
еке дапӀардалди агалнавай.

– Ам гъа ина ава, – лагъана атанвайбуру.

КӀвалин иесидиз эверайла, дачадин атӀа къилий,
къалин пешер алай тарарин арадай са зурба чубан-
кицӀ, элуькъиз-элуькъиз, мугъманар галай патахъди
сухулмиш хъана.

– Им чи дустуникай хъанвайди я жал? – зарафат-
на сада.

– Ваъ, ангъе вични къвезва.

– Киса, Ардавул! – гъарайна иесиди кицӀиз.

КицӀ, ав акъвазарна, ракӀарин сивив иесидин ви-
лик тумунал ацукъна.

– Гъей, дуст кас, рак ахъая! Чун ви мугъманар я.
Вун дагъви яз на дагъвийрин адетар чӀур тийидайди
чаз чизва, – ягъанатдин тав кваз лагъана дустарикай
сада.

И гафарин гъавурда акъурда хъиз, вичин иеси-
диз вафалу кицӀи, гуя вичиз ая лагъайди хъиз, гъугъ
авуна.

Дачадин иесидин рикӀел гъелени-меле рак ахъа-
юн алачир. Ам дагъвийрин маса адетрилай эгечӀна.
Атанвайбурувай са-садавай хабарар къаз гатӀунна:
«Ви гъалар гъикӀ я?» «Ви гададин кӀелунар гъикӀ я?»
«Рушаз мехъер мус ийидайвал я?» ИкӀ гъазурнавай
суалар писателдихъ мад гзаф авай. Атанвайбуруни,
адан хесет чиз, вири суалриз сабурлувилелди жава-
бар гузвай. Абуруз мадни чизвай хъи, исятда и касди
эвелни-эвел Дагъустанда, ахпа вири уьлкведа, гуь-
гъуьнлайни дуьньяда вуч вакъиаяр физватӀа гъабу-
рукай хабарар къада, веревирдер ийида, вичин фикир-
арни лугъуда.

Мугъманривай хцидаказ рахазни жезвачир, вучиз лагъайтІа, сада са кІус ван хкажунни кицІ къарагъзавай ва, вилик кІвачер ракларин ракъун тІвалара атІумариз, гъугъ ийиз акъваззавай. Писателдин дустариз и кицІикай виликдайни ван хъайиди тир ва абурун рикІел са критикдин къилел атай дуьшуьшни хъсандиз аламай...

И критикди чи писателдин цІийи ктабдиз рецензия кхъена акъудда къван газетдиз. Авунвай тарифрилай къалурнавай кимивилер гзаф хъуниз килигна, писателдиз рецензиядикай хуш къведач. Ада критикдиз кар къун къетІда. Фида адан патав ва лугъуда:

– Вун пара къван сагърай, дуст кас. Вуна къалурнавай нукъсанар вири дуьзбур, халис пешекарди авунвайбур я. За абур вири, къведай сеферда ктаб акъуд хъийирла, туькІуьр хъийида. За ваз зи дачадиз атун теклифзава, рецензия «чуьхуьз».

Хвеша жеда критикдиз, ирид цаварик хкІада:

– Са писателни икъван чІавалди зи гъавурда акъурди туш, са вун акъуна. Маншаллагъ! Ви рикІ чІехи я. За ви теклиф еке шадвилелди къабулзава.

Хкведа абур дачадиз. Гъахъда жугъундин къенез. Эверда иесиди вичин кицІиз:

– Ардавул, ваз багъа мугъман ава. Къабула.

Сив ахъайна, зурба кІирер аквазвай къанба кицІ вичелди къвез акур критик алай чкадал къах жеда. Ардавула, атана, вичин вилик къве кІвачни хкажна, мугъмандин къуьнерал эцигда ва гъакІ акъваз жеда.

Критикдин руьгъ аватнавай.

Ина аялрин арада гъвечІи стхади, вич са масада гатайла, чІехи стха галаз хтай мисал хъанвай. Анжах чІехи стхадин везифа инал кицІел гьалтнавай.

Ардавула, лагъайтІа, вилер критикдин вилера туна, ахъазвай чІехи сивел ягъанатдин хъвер алайда хъиз, вичин винизвални къуватлувал гъиссзавай жуьреда гуя хабар къазвай: «Гъан, къей хва, гъиле гъатнани? Гила садра ахъай хъия кван на а рецензияда вуч кхъенвайди тиртІа».

– Гъей, я-я-я-да! И-и-и-им залай алуд! – ван зур-
заз-зурзаз лугъуда рецензиядин авторди.

Амма адан ван къведай кас амачир. Дачадин иеси
кІвализ гъахънавай. Ада вичин рикІевай къисас къи-
лиз акъуднавай.

Критик адан фендинин гъавурда гила акъунвай.
Адахъ амай фикир вич къутармишдай са рехъ жагъу-
рун тир. Хци гьерекаатар авунихъ ва я катунихъ фай-
да авачирди адаз чизвай. ЭгечІа ам кицІихъ галаз,
аялдихъ галаз хъиз, куьлуьз-куьлуьз, милиз-милиз
рахаз:

– Чан диде Агълабрик фейидан кицІ! Чан дагъла-
рин цуьк Ардавулчик! – Куьлуь къве кам къулухъди
фида критик. – Ви иеси ламран хва я. Адакай итимни
хъайиди туш, писателни садрани жедайди туш, чан
цаварин рагъни варз хътин Ардавулчик! – мад къве
гъвечІи къадам ракІарихъди къачуда. – КицІин хчин
ктаб михъиз дарбадагъна кІанзавайди тир, вакІан
хчин къван къванцел, цІар цІарцІел туна кІанзавай-
ди тушир, чан сивиз къей женнетдин къуш Ардавул-
чик! – ракІарай къве кам куьчедихъди хъувуна язух
критикди.

Ардавула вичиз лугъузвай келимаярни, вичин
иесидикай лугъузвай гафарни вири сад хъиз хушви-
лелди къабулна. Аквар гъаларай, мугъмандин рикІин
дерт кицІин рикІив агакъна. Ада тапацар критикдин
къуьнерилай къахчуна, амма къулухъди хъфенач.
Ам къвалавай хъиз акъваз хъана, налугъуди ада «Ви
хуш гафарай чухсагъул, амма гила акат зи вилик»
лугъузвай.

Кесиб мугъман яваш-яваш, кичІез кичІез, вири
беденда зурзун аваз, рекъе гъатна. КицІ адан къва-
лал алаз къвезвай. Куьчедик кас-мас квачир. Гъал-
тай сад-къведни, кицІ акурла, яргъай ягъиз, вил къя-
гъиз, алатна физвай. Шегъердин къерехдал ахгакъай-
ла кицІ ацукъна, гуя ада лугъузвай: «Гила жув жуваз
ахлад. Амма рикІел хуьх: мад сеферда на зи иесидик
хкуьрайтІа, вун атІа дуьньядиз сагъ беден гваз хъфи-
дач».

Критик автобус акъвазардай чкадал агакъдалди, кицІ ацукъна, мугъмандин гуьгъуьна килигзавай. Ам автобусда акъахайла, Ардавул элкъвена дачадиз хъфена. Адаз критик вичин гъавурда акъурди ва ге-лежегда ада неинки са Ардавулан иесидик, гъакІни амай писателрикни хкуьр техъйидайди ва михъиз ли-рикадин шиирар кхъинал элячІдалди чизвачир...

– Яда, ахъая рак мугъманриз! Бес я гафар элуь-къарай къван! – мад сеферда хълагъна атанвайбуру-кай сада чпин ният рикІивайни тирди хъиз къалурун патал.

Писателди вичин вири ихтилатар авуна, хабарар къуна, вакъиайрикай суьгъбетар авуна куьтягънавай, адаз хълагъдай маса гафар амачир. Амадагрин чинин кІевивилиз аксивалдай маса рехъ-хвал жагъун тавур-ла, ада эхирни лагъана:

– Рак за квез ахъайда, амма кицІин жаваб за гу-дач.

Гъа икІ и дуьшуьшдин шагъидар хъайибур патал и гафарикай мисал хъана.

Месела, папа заз гагъ-гагъ лугъуда:

– Алад базардиз, флан шейэр къачу, жув алцуриз тамир.

За жаваб хгуда:

– За рак ахъайда, амма кицІин жаваб за гудач.

Пара хъсан мисал хъанва, гъасятда вири гъавурда акъазва. Гъавилай ам жуван гъикаядалди халкъдин арада машгъурунни за жуван хивез къачузва. Са га-фуналди, рак за ахъайзава, амма кицІин жаваб завай гуз жедач.

Кфил

Хуьруьнви и гададин муьжуйд йис тир. Тванвай кьилел са тІимил чІар хтанваз, адан элкъвей чинин ачухвал тамамдиз аквазвай ва ада тІебиатди ганвай камаллувилин экв хъичирзавай. Заз адахъ галаз ра-хаз ва адаз яб гуз хуш тир. Къуд пата авай гатун да-

гъларин тІебиатдини, чун ацукънавай къацу къакъан чІуруни, агъада туьнтдаказ авахъзавай вацІун ванцини заз и гададихъ галаз суьгъбетар авун ширинарзавай.

– Ваз кфил ягъиз чидани? – хабар къуна за адавай, вучиз лагъайтІа зи суалдихъ вичин дерин бине авай.

Гададин жавабди зун тажубарна:

– Заз кфил авач, амма заз мукъвал-мукъвал ам ахварай аквазва.

– ГъикІ?!

– Гуя за са къакъан къванцел ацукъна чІехи са чуьлда кфил язава, – акъуллу вилера ихтибарвал аваз ам заз килигна. – Ваз за ягъзавай макъамдин тІвар вуч ятІа чидани-е?

– Вуч я?

– «Ялгъуз яйлах» .

Зун зи япарихъ агъунач. Амма жуваз адан жавабди авур къарсурвал за винел акъуднач ва ихтилат давамарна:

– Ваз ви макъамдин тІвар чІехибурувай ван хъайиди яни?

– Ваъ. Ахвара заз адан тІвар чизвай.

– Ваз ахвара мад вуч акуна?

– Заз зи кфил хаз ва я сада чуьнуьхиз кичІезвай...

Зун ам кІевирдай са чкадихъ къекъвезвай...

Чи ихтилат гададин ваха къатІна. Атана стхадиз лапІаш вегъена кат хъувуна. Гадади адан гуьгъуьниз чукурна.

И адетдин ва яшариз килиг тавуна акъуллу аялдин суьгъбетди зун тежедай къван мягътеларнавай. Заз адан буба чир хъун анихъ акъвазрай, адан чІехи буба ва чІехи бубадин бубани чидай. И гададиз чІехи бубаяр акун къисмет хъаначир. Амма адал эхцигнавай тІвар чІехи бубадин бубадин тІвар тир.

ЧІехи бубадин буба пара милайим, дугъри, къени хесетрин, ширин ва дилавар мез авай камаллу къуьзек тир. Адал гъамиша къелечІ, хатІ гутунвай лацу

чуру жедай. Течир ксари ам пак инсан яз, чан алай пІир яз, шейх яз кѣбулунни мумкин тир. Ада вири уьмуьрда чубанвал авунай. И четин кІвалах техжез-майлани, ам сала-багъда пер гъилеваз аквадай.

Амма чун, а чІаван гъвечІи аялар, патал ам Кфил-буба тир, вучиз лагъайтІа мукъвал-мукъвал чун вичин гъаятдал ацукарна, ада чаз кфил ядай.

Макъамар гзаф ва жуьреба-жуьребур жедай: яваш-бур ва туьнтбур, пашманбур ва шадбур, амма вири ширинбур, рикІин деринриз кужум жедайбур.

– Гила за квез «Ялгъуз яйлах» ягъда.

И аваздиз яб гудайла, чун, аялар тиртІани, са чІарни юзан тийиз, суьгъуьрда гъатнавайбур хъиз, кис жедай, чи вилера, чи рикІера, чи руьгъера са гъихътин ятІани зурба са сир гъахъдай. Чун михъиз а макъамда цІрадай, чаз чи гъилер, кІвачер, беденар, руьгъер, фикирар, хиялар, мурадар гъа и макъамди-кай ибарат хъанвай хъиз жедай. Чаз чун, чи дагълар-дерейр, булахар-вацІар авайдалайни гзаф ширин жедай. АкІ жедай хъи, чаз гъар векъин, гъар нуькІрен, гъар са цекврен чІал чида... Са арадилай Кфил-бубади кфилдин сесиник вичин ванни акадардай, налугъуди гила кфилдихъ галаз балабанди зил къазва. Чакай сад-къведа чинеба накъвар михъай дуьшуьшарни та-хъана амукънач.

Къэни и макъам зи рикІин дериндай зав рахаз-ва, амма ам сакІани завай ван алаз тикрариз жезвач. Адан шикил, адан акунар-къекъуьнар квахънава. Я а макъам заз маса санайни, са къавалдивайни ван хъхъанач. Кфилдин сесиник акахънавай Кфил-бубадин ван къе заз и чкІанвай дуьньядиз атанайтІа кІандай. Зун инанмиш я хъи, а авазди вири инсанар, чун чи аял чІавуз хъиз, гъейранарда, руьгъдалди, камалдалди чІехи ва девлетлу ийида.

– Гъан, бегенмиш хъанани квез? – лугъудай Кфил-бубади, макъам ягъна куьтыгъайла.

– Хъана, хъана! – са сивяй гъарайдай чна. – Мад ягъа ман, чан буба!

– Мад бесрай. Гила фена къугъугъ квез. Куън аялар я, куън звериз-галтугиз, хъуьрез-къугъваз хъана кІанда.

Ахпа ада хъфена вичин кфил, хтулри кягъ тавурай лагъана, чуънуьхдай. Садазни ам алай чка чир жедачир.

Рекъидайла ада лагъаналдай:

– Зи кфил низ жагъайтІа, гъадаз хъурай.

Кфил гъеле садазни жагъун хъувунвач.

Гила зун ам жагъидайдахъ инанмиш я: Кфил-бубадин камаллу птулдиз аквазвай ахварри умуд кутазва.

Къуьлердай къун

Гъар сеферда хуьре мехъеррик ва я са маса шад межлисдик туьнт макъамар ягъдайла, хейлин инсар, иллаки жаван гадаяр-рушар, аялар чпин са хуьруьнвидин къунран суракъда гъатда.

– Гъина кутІуннаватІа ада къун?

– Багъда авачир.

– Вини пелел хак янава.

– Ша фин анал!

Хуьряй макъамрин ван къвезва. Къун яб акализ акъвазда. «Ваъ, им зи макъам туш, – фикирзава жеда ада. – Ибур гилан жегъилри къуьлердай юмшагъ, аста-аста авазар я. Зун абурун тай жедач».

Туьнт «Лезгинкадин» ван акъатзава. Къун алай чкадал хкадарунар ийиз эгечІзава. Акурда рикІивайни фикирда хъи, ида къуьлзава.

Килигиз атанвайбуру макъамдихъ галаз къур капарни ягъ хъувурла къунран «къуьлер» генани туьнт-бур жезва. Вири хъуьрена чІагизва.

Амма къунран дердер масадбур я. Адаз вичин кІвачерик квай чил кузвай хъиз ава...

И кардин себебни са-къве гафуналди лугъуз жедайди туш.

Са сеферда гатун эхирра къунран иеси, гъайван багъдин пипІе, емишдин тарарив агакъ тийидайвал хак

ягъна (адаз къунра тарарин хам алажиз кичІезвай), хзанни галаз къунши хуъруъз фенваз жеда. Хуъревай женжелриз кІанзавайдини гъа и кар тир. Сифтени-сифте абурѹ багъда авай гатун ичерал гъужумна. Ах-пани – къуват гъиниздатІа течизвай, кар-чІал авачир шувакъар я ман – акъудда и къун вичин иесидин са мертебадин кІвалерин къулу ва вичени къир цанвай ифенвай къавал. Вири и кІвалахар кузвай рагъ авай юкъуъз къиле физвай.

Вич лугъумир, гъа йикъара и кІвалерин иесидин къуншиди вичин къве къветхвер гададиз чІагъанни далдам къачунваз жеда къван. Гъар пакамахъ векъиз фидайла, бубади рухвайриз тагъкимиз авай:

– Эвелни-эвел «Лезгинка» ягъиз чира! Амай ма-къамар – ахпа. За хтайла яб гуда. Чир тавуртІа, япар акъажда.

Гадаяр алахъна са гъафте къван хъанвай. Абурун устадвал яб гайидавай къабулиз жедай хътин дережа-див агакънавай. Чпин япар хуън къветхверар патал важиблу тир эхир.

Гатун зурба ракъини ифирна хъуътуъл хъанвай къиредал алай къунра вуч авурай къван. КІвачер куз-ва, авай са къутармишвал хкадарун я. Къавалай чилел лув гудай руъгъни адахъ авачир. Япара анжах «Лезгинкадин» ван ава. Язух гъайвандиз и аваз кикера гъатзавай хци ифиндин са пай хъиз авай. Гъанлай къулухъ, гъинай «Лезгинкадин» ван атайтІани, адаз вичин кІвачер кузвай хъиз жезва, ада алай чкадал хкадарзава.

И кардикай вири хуъруъз чир хъанва. Жегъил-ри, зарафатчийри ва кефчибегри мехъеррик чпиз «Лезгинка» ягъун тІалабзава. Абуруз чизва хьи, чпи къуълдайла, и къунрани хкадарзава. Аста-аста макъамрал къуълердайбурукни гила лувар акатнава, гъабурни лезги туънт къуълуълнал элячІнава.

– Ядаяр, – саки гъар юкъуъз минетзава къунран иесиди вичин къуншидин къветхверриз, – квез маса макъамар ягъиз чидайди тушни? Бесрай ман...

– «Лезгинка» – дуъньядин сад лагъай ва эхирим-жи къуъл я! – дамахдивди лугъузва гадайрин бубади. Маса макъамар дуъньяда авайди туш! Кягъмир зи гадайрик! Жуван къун маса хуъреризни твах, лезги къуъл рикІелай алуднавай кьеркъешрикай итимар хъхурай!

Мугъманвилин сирер

– ГъикІ я? – хабар къазва за шегъерда хатадай гъалтай са танишдивай. Хуърериз хъфенвайни? Вуч хабарар ава?

– Э-э-э, вучда хуъруъз хъфена, ана жуван бубадин кІвал амачирла?

– Мукъва-къилияр авачни?

– АцІанва, сагъ хуурай чеб...

– Гъабурун патав хъфида ман. Ял ягъда, булахрай къайи ятар хъвада, жигерра гъава цІийи хъийида. Дагъдин гъава хътин затІ авайди яни?!..

– Яда, хъфин вун ийида-е. Са юкъуз ваз гъуърметарни ийида, гъилерал-тупІарални къада. Пака аквада хъи ваз: кІвалин иесийрикай итимди кицІиз гъараяр гуда, аялриз ахмурарда, папа кацел чапатІар гъалчда, верчериз экъуъгъунарда... Булахдин ятарни, дагъларин гъаваярни вири хкат хъийида...

Са сеферда гатуз хайи хуъруъз ахкъатайла (заз ана гъеле жуван чІехи бубайрин кІвал амай), пакамахъ фад къунши са дишегълиди верчериз экъуъгъунарзава:

– Куън хайрат хъуй, куън! Гиликъайбур! – ада анжах верчерин демек ахъайнавай. – Гъикъван куъне гъаятар чалда?!

Ам кул къачуна абурухъ галтугзава. Ахпа акъваз хъана, дакІардихъ элкъвена гъарайзава:

– Яда, я пай атІайди, за ваз къарагъ лагъаначирни! Фена данадиз сала хакъ ягъ, къей хва! – ахпа дишегълиди цурай къецІивалзавай дана акъудна, гъадал элкъвена: – Вазни жагъана къецІи жедай вахт, кІвачер хайиди!

Зи рикІел танишдин гафар хтана. Зун и крар квел куътягъ жедатІа лугъуз вил алаз акъвазна.

Гъаятдал, вилер тІушуниз-тІушуниз, цІуд-цІусад яшда авай хътин гада экъечІна. Ада, данадин гардан-да са къилихъ хак галай еб туна, къецІи гъайван гъаятдай акъудна. Хак данадин гуьгъуьна галчІур жезвай.

За гададиз, гъил къуна, салам гана ва кеф-гъал хабар къурдалай къулухъ суал гана:

– ГъикІ я, квез мугъманар авани?

Ада, мягътел хъанваз, жаваб гана:

– Эхъ. Чи халадинбур хтанва. Гъелелиг ксанма абур... Шегъердай хтайбур пакамахъ фад ахварай аватдач, – хъвер фена адан сивикай, вич дидеди гъикІ ахварай авуднатІа рикІелламачиз.

Мад ихтилат давамарун герек яз амукънач. За анжах, гададик руьгъ кутун яз, хълагъна:

– Маншаллагъ, на дидедиз куьмекар гузва. Хъсан гада я зун.

Шикилдин бейкефвал ва хвешивал

Хуьре кучуднавай дидедин сурал шегъердавай хва техъфена са шумуд йис хъанвай. Сурариз гъахъдайла, ада, вичин тахсир гъисс ийиз, вичиз теселли гузвай: «Вучда къван, уьмуьрдин татугайвилери, мишекъатвилери хкведай рекъер агална... Мумкинвал хъайила хквезва зун...»

Хцин хизан: вич, паб, аялар, къалин ва къакъан къиригар инихъ-анихъ ийиз, ракъун жагъунрин арайрайтІуз багъри сурухъди атана.

Къванциз килигайла, хва къарсатмиш хъана: къванцеллай шикилдилай диде бейкефвал кваз, пІузарин къилер агъуз хъанваз, вилерани дерин пашманвални туьгъмет аваз килигзавай.

«Багъишламиша, диде чан... – ван акъуд тавуна, лагъана хци рикІай. – Татугайвилер, мишекъатвилер гъакІан багънаяр я... Чидач заз, захъ вуч хъан-

ватІа... Къуъзуъ жезвани... Юргъун хъанвани... Гъил къахчу залай, ферсуз хцелай...»

– Ваз шикилдик наразивал квай хъиз, дегиш хъанвай хъиз акуначни? – сурарай эхкъечІдайла, хабар къуна хцин папани. Адан ванцикни зурзун акатнавай.

Гъуълуъ, чуькъни тавуна, къил эяна. Адахъ лугъудай гафар амачир...

Хци къведай сеферда сурал хъфин яргъал вегьенач.

Шикилдиз килигна ам – дидедин чин ачух хъхъанва, пІузаррикни хъвер ква, вилера шадвал ава, гуя ада хциз, сусаз, хтулриз чан-рикІ ийизва.

Хва, рикІе хвешивал ва туьтуьна шел акІанваз, уьмуьрдин юлдашдиз килигна, адани, вилер къеженваз, къил эяна, яни ада «зани къатІанва, зазни акунва» лугъузвай.

Къелни фу

Гуьзел гъегъенш залда мехъер гара гъатнава. Столар тІуьнрив-хъунрив ацІанва. Мугъманри садбуру незва, садбуру хъвазва, садбуру къуьлерзава.

Чамран баде, хуьряй атанвай къуранвай, чин биришрин чилина гъатнавай, яшариз къудкъадалай тІимил тушиз аквазвай къари, са гъилив фан кІус къачуна, муькуъ гъил вилерин къилелай къав хъиз эцигна, столдаллай няметриз килигзава, са куьхъятІани къекъъезва.

– Ваз вуч кІанзава, я баде, – хабар къуна за. – Инал алачир затІ авач. Къачу, неъ.

– Са куьнини зи иштагъ тухузвач, чан бала, рикІ къазвач. Къел хъайитІани жагъурзавайди я.

ТІапахъандивай за къел гъун тІалабна.

Къари-бадеди, фал къел кІвахна, са-са кІус гъилив атІуз, сарар амачир сиве тваз, жакъваз хъана...

Уьмуьрлухда вичиз такур затІар и столдал алайтІани, абуруз ада темягъ тавуни зун гъейранарнавай.

Жуван руфуниз кјуллугъ тийиз, адан гъиляй ажуз хъунухъ хиве такъаз яшамиш хъайи и кјуъзуъ дишегълидин уъмуър яраб гъихътин четин ва зурба вакъиайралди девлетлу ятІа? Яраб адан руъгъ гъихътин чІехи имтигъанрай акъатनावатІа, ам гъихътин сабурдив, инсанвилин дережайрив, таъсибдиб, дишегълидин эркинвилив, муъгъуъббатдив, ихтибарлувилив, ягъ-намусдив, камаллувилив ва къенивиливни дугъривилив ацІанватІа?!

«Ам къадим лезгийрин руъгъдин ирс гвай баде я, фикирна за. – Ахътинбуруз руъгъдин фу ва руъгъдин къл руфунин истемишунрилаи вине тир».

«Къил атІайди»

И сеферда хуъруъз хъфейла, зи рикІ михъиз тІар хъана, вучиз лагъайтІа, ичІи хъана, хкведай кас амачиз, етимвиле гъатна, чкІизвай кІвалерин къадар алатай сеферда хтайла акурдалай хейлин артух хъанвай.

– Инани кас амачни? – хабар кјуна за зи миресдивай, захъ галаз са классда кІелай са хуъруънвидин кІвалерин патавай фидайла.

– Ваъ. Аквазва хъи ваз...

– Адан диде амай тир хъи?

– Къена... ЦІи пуд лагъай йис я.

– Бес муъкуъ рушар, рухваяр къванни хквезвачни?

– Диде кучудна хъфена. Мад хтай кас хъанач.

– «Къил атІайди» гъар йисуз хкведайди тир хъи? – за жувахъ галаз кІелайдаз хуъруъ ганвай тІвар кјуна.

– Гъадан хажалатдик къейиди я ман дидени.

– ГъикІ?!

– Вахъ галаз кІелайди рагъметдиз фенва, мирес. Ви чан сагърай, – зи мукъва-къилиди заз а кас гъикІ къенайтІа ахъайна...

Амма зи рикІел маса вакъиаяр хтана.

Захъ галаз кІелайди гзаф викІегъ ва надинж гада тир. Чуънуъхдай хесетни квачиз тушир. КукІун-чу-

хунани вилик жергейра жедай. Хуьре гъавиляй адал «кьил атІайди» лагъай тІвар акъалтнавай. Тебиатди адаз къакъан буйни, гуьрчег акунарни, виКІегъви-лихъни угъривилихъ галаз сад хъиз жумартдиз ган-вай.

ХъуьтІуьз хуьре аялри чеб авахъун патал гелер кутурла, вири алеррал ацукъна авахъдай. Са кьуд-вад кас къамараллаз цІутхун жедайбурни жагъидай. Амма конькийраллаз авахъдайди тек сад тир. Гъамни – «кьил атІайди».

Къакъан, тик ва къекъвей, вични къалиндиз мур-кІади кьунвай гелен килел, хъукъвай хахулрал епер-ралди кутІуннавай ва чебни, яни а епер, кІумпар ку-туна, звар гана тІарамарнавай конькийрал акъвазна, «кьил атІайда» агъадавайбур тагъкимарун яз хцида-каз гъарайдай:

– Полундра!

Хуьревайбуруз и урус гафунин мана вуч ятІа чи-дачир. Ам абуруз «кьил атІайда» вичи туькІуьрнавай гаф хъиз авай. Гуьгъуьнлай заз чир хъайивал, адан бубади армияда гъуьлерал къуллугъ авунай, и гафни гъанай атанвайди тир къван.

Ахпа ам, кичІевал вуч ятІа течир и гада, конь-кийрикай цІелхемар хкатиз, дили къив килеллаз, тикдай агъуз цІай хъиз атана алатдай.

Садра, икІ авахъдайла (чун а чІавуз 8-классда авай), адан хурук вичин тай тир са руш хатадай ака-тун хъанай. Винелди гадар хъайи руш гъа цавамаз «кьил атІайда» гъикІ кьун хъувунатІа садавайни бе-гъемдиз къатІуз хъаначир, и дуьшуьш гъакъван йи-гиндиз ва са куьруь легъзеда киле фена хъи, налу-гъуди руша вичи адан гъилерал хкадарайди я.

Адаз рушар гъилел къаз кІандай чІал чаз фадлай малум тир.

Чун гъеле 4-классда авайла, чи классдиз шегъер-дай хтанвай са руш къабулнавай. Ам, гъелбетда, чи хуьруьн аял-рушарикай гъам пек-парталдалди, гъам-ни хуьруьн тик-агъуз куьчейра жув-жувахъ агъанваз къекъвез тахъуналди хкатна аквазвай.

Зулун вахт яз, марфар къвана, рекьер бегъемдиз таптагъ тахъанваз, куъчейра цин лекъвер гзаф авай са юкъуз, мектебдив агакъиз-тагакъиз са 20–30 метри амаз, шегьердай хтанвай руш, цИйи чекмеярни алаз, ацІанвай лекъвелей гъикІ элячІдагІа течиз, ийир-тийир хъана амай. Аялри, лагъайтІа, хъуърӯунарзавай ва кІеве гъатнавайдаз куъмек гун садан рикІелни къвезвачир.

Чакай виридакай хкатна, кІвачерал жирдин яр-гъи чІулав ботаяр алай «къил атІайди» (авайвал лагъайтІа, адаз а чІавуз икІ лугъузвайди тушир) язух рушан патав фена, ам хкажна, гъилерал къуна, мектебдин дегълиздин ракІарал къван гъанай. Им чун, аялар, патал тежедай хътин кар тир, вучиз лагъайтІа хуъре ахътин кІвалах авуна садазни акурди тушир. Гъатта чІехи халуърини дишегълияр гъилерал къуна къекъвей дуъшуъшар акур са касни и дагълара бажагъат хъана жеди. Гъатта къуъзуъ бадейрини чпин рухвайривни чеб гъилерал къаз тун мумкин кІвалах туширди чаз чизвай. Инал и гадади икІ авун мягтел жедай кар тир. Вири аялар къах хъана амай: садни я хъуърезвачир, я маса са гафни лугъузвачир. Гена ихътин яд иличай хътин лал-къейивал чІурдай кар хъана: руша вич къутармишайдан хъуъкъвез ифей са лапІаш вегъенай! Гила ада, руша, вичин гъисабунрай, вични амайбурукай сад тирди, абурун чара тежедай са пай тирди къалурнавай. Гъа чІавуз вири чпин чкайрал хтанай: аялрин хъверни, гъарай-эверни, шадвални. Анжах руша вучиз, вич сагъ-саламатдиз мектебдин ракІарив агакъарай чІавуз ваъ, вич гъилерал хкажай легъзеда ва я дерин лекъвен юкъвал и гъахъсуз лапІаш вегъейди туширтІа, садан къилни акъатначир...

«Къил атІайда» вичин и гъвечІи тежрибадикай, вич чІехи хъайила, генани менфят хкуддайд хуърӯуз гъеле чизвачир...

За институтда кІелзавай йисара, са гатуз зун тІатІилриз хтайла, хуъре зал «къил атІайди» гъалтнай. Буй-бухах атана, адакай гъихътин хъайитІани гуъзел дишегълидин къил элкъуърдай жаван хъанвай.

– ГьикІ ава? – хабар кьуна за адавай.
– Армияда кьуллугъна хтана, кІвалахзава.
– Гьина? Вуч кІвалах?
– Советрин Союз чІехи я. Къе – сана, пака – маса-на. Чархаралла зун. Поездра ава...

– Проводник яни?

– ГьакІ лагъайтІани жеда, – мад тайинсуз жаваб гана ада. – Вун гьикІ я? Московда кІелзава лугъуз ван хъана заз... Стипендия хъайитІани авани?

– Советрин Союз я, – зарафат кваз жаваб гана за. – Гагъ жеда, гагъ жедач.

– Пул бес жезвачтІа, лагъ заз. За ваз гуда. Гьикъ-ван кІантІани... кІантІа за ваз вацра-вацра ракъурин.

И гафари зак къалабулх кутуна. Жувахъ галаз санал кІелайди тиртІани, хуъруъ адаз ганвай тІвар рикІел хкана за ва, ихтилат маса къацІаз элкъуърун патал, адан суалдиз тадиз жаваб хгана, вичин вилик суал эхцигна:

– Герек авач, чухсагъул... Вун гьикІ хъана ах-къатнавайди я?

– Паб галаз хтанвайди я.

– Мубарак хъуй! – лагъана за. – Вуч фад эвленмиш хъана вун?

– Диде текдиз ама... Гьадаз са куъмек хъуй лагъана авур кар я...

– Паб на хуъре тазва ман?

– Эхъ. Зун хъфизвайди я.

– Паб рази жедани?

– Рази туширтІа, ам за иниз хкидачир хьи...

Чун гъа икІ чара хъхъанай. Им чун гьалт хъувур эхиримжи сефер тир.

«Къил атІайдакай» гуьгъуьнлай заз гзаф ихтилатар зи хуъруьнвийривай ван хъана.

Вич лугъумир къван, ам гьар йисуз хуъруъз цІийи паб галаз хквез хъана. ЦІийиди акурла, куьгънеди катна хъфизвай. Гъа икІ шумудни са сеферда хъана лугъуда. Ада чІехи уьлкведин жуьреба-жуьре яргъал пипІерай гъизвай папар (чебни вири гьихътин сад

садалай иер гуъзелар!) хуъруън яшайишдикай хабар авай, жуъреба-жуъре четин кІвалахар ийиз алакьдай, къаридихъ галаз ислягъвал хуъдай сабур авай, мецел ширин, ацукъунин-къарагъунин тербия авай рушар тир. РикІивайни, адан папари кІвалин михъивилерни ийидай, булахдилай кварцеваз ядни гъидай, мал-къарадихъни гелкъведай, фитерни кІватІдай, купІарни элядай, чуълдай векъин шелеярни хкидай, келемар цанвай салахъни гелкъведай, абур маса гуз базарризни фидай, къаридихъни галайвилер ийидай, вичин гъуълуъзни вафалувал хуъдай, лугъуда. Инсанрин гафарай, и сусари лезги чІални чирзавай, къуълерик-мелерикни чпин пай кутазвай. Хуъруънвири гъакІ тир лугъуз кьинер къада...

– Я хва, и свас са кІусни писди туш, вуна ам вучиз рахкурзава? – лугъудалдай дидеди хциз, гъар сеферда ам цІийи паб галаз хтайла. Язух тушни ахътин дишегълидин?! Хуъруъ чаз вуч лугъурай? Айиб я, я хва!

– Я диде, вуна ахътин гафарикай вучзава? – жаваб хгудалдай хци. – Вахъ гъар сеферда цІийи сусар хъун пис яни?!

Эхиримжи сеферда ам цІийи паб галаз хтайла, дидеди нубатдин цІийи свас кІвале тунач:

– Герек авач заз ам! Квадра инай! Зи свас гъа авайди я!

Хва цІийи свасни галаз хъфена. Мад ам хуъруъз хтанач. Са шумуд йисуз ам душтагъда хъана лугъуз ванер акъатна. Анай ахъай хъувурдалай гуъгъуъниз Урусатда са поезддин купедай кьил галуднаваз адан мейит жагъана...

Эхиримжи суса вичин гъуълуън диде рекъидалди гадарнач. Хажалатди акІажарнавай адахъ яргъалди гелкъуън хъувунин лазимвал хъанач. Къуъзуъ дишегъли хцин мусибатди гежел тевгъена рагъметдиз ракъурна. Суса къари эл-адет тирвал кучудна.

Свас вичин хайи ватандиз хъфидайла, адан къадирлувилизни инсанвилиз чІехи къимет гайи хуъ-

руьнвийри адаз «хъфимир, акъваз» лугъуз минетарна лугъуда.

– Эгер за зи гъуьлуьз аял ханайтIа, зун акъваздай... Адаз аял кIанзавай... Гада... Аллагъди ганач, – жаваб хганай жегъил хендедади.

И жавабди, заз чиз, «къил атIайдан» къизгъин уьмуьр са къадар маналу ийизва. Адан мурад къилиз акъатнайтIа, белки, хуьре артухан са кIвал харапIа-диз элкъведачир.

2001–2006

ГЪИКАЯЯР

«ГИЛИГЗАВА...»

Юмореска

Н. шегърдин Коммунистический райондин халкъдин суддиз.
Суддивай гъахъвал кІанзавайди:
Ужуз Бушлухи, шаир-новатор,
«Мурмур» журналдин кылин редактор,
Н. шегър, Банкиррин проспект, 4-59.
Жаваб гана кІанзавайди: «Иблистандин тапарар» газетдин редакция,
Н. шегър, А. Къажар-задедин даркал, 6.
ТІалабзавай гъахъунин къимет 100 (виш) агъзур манат.

Гъахъвал тІалабунин рекъай арза

За, шаир Ужуз Бушлухиди, суддиз и арза гунин себеб «Иблистандин тапарар» газетдиз (№ 5, 1991-йис) вич вуж ятІа садазни течидай М. Ажиев лугъудай автордин къул алаз «Ужуз Бушлухи алемдин бушлух-рай акъатна» тІвар алай макъала чап авун я.

Макъала гъа сифтегъан цІарарилай эгечІна бугътанрив ацІанвайди ва зи са лекени алачир цавун михъи бушлук хътин намусдик хкуързавайди хъанва (макъала авай нумра гилигзава).

Къачун чна гъа сад лагъай абзац. Ана кхъенва: «Эхирни гъахъ гъалиб хъана! «Мурмур» журналдин кылин редактор, къенин савда-базардин гъуълуън лепейрал халис гъуълуън лепейрал уф авай цел гъикІ галтад жедатІа гъа саягъда ци ва гару гъинихъ тух-вайтІа, гъанихъ фидай Ужуз Бушлухи, редакциядин кІвалах михъиз пунай акъудуниз ва вични кар алакъ

тийидай кас хъуниз килигна, вири коллектив сад хъана кІвалахдилай чукурнава. Гъатта уборщицадини кваз адаз: «Вун итим туш, вун полар чуъхуъдай пек я, пек!» лагъана. Гъа и мукъвара редакциядиз кІвалахал атанвай корректор рушни: «Вун Алемдии чІехи гъалатІ я», – лугъуз кылин редактордин чина акъвазна».

Зун кар алакьдайди яни-тушни, зун пек ва я Алемдин гъалатІ хъун-тахъун анжах зазни Аллагъдиз чида. Уборщичани корректор вужар я къван? Вични зун патал! ТІвар-ван авай шаир-новатор патал, печатдин органрин яцІа кІвалахай чІехи тежриба авай редактор патал?

Зун, Ужуз Бушлухи, 1938-йисуз дидедиз хъана. Заз буба акурди туш. Ам хъайиди ятІани чидайди туш. Аял чІавуз зи рикІел буба атайди туш. Гилани кІвалахдин гъиляй я дидедивайни буба авайди тирни-туширни хабар къаз зун агакънач. Вучиз лагъайтІа, 99 йис хъанвай диде и мукъвара рагъмстдиз фена. Дуъз лагъайтІа, ам рагъмстдиз ракъурна! Эхъ, ракъурна! Ни? Гъа и «Иблистандин тапарри!» ГъикІ ятІа лугъун ман за квез. Газетдин къуллугъчийри дидедин тІварцІел хуъруъз винидихъ тІвар къунвай макъала чапнавай нумра рекъе туна (Гъайиф хъи, дидеди конверт къазунна гадарна. Конверт хуън патал адаз меслят къалурдай кас хъанач. ТахъайтІа хатІарилай ракъурайди вуж ятІа чир жедай, вучиз лагъайтІа заз и дерейра кхъизвай ксарикай чпин хатІар чин тийидай са касни авайди туш – гъам эрчІи гъилин, гъамни чапла гъилинбур).

Закай уьмуърда са чІуру гафни ван тахъай дидедиз макъалада авай гафар чІехи дерт хъана. Ам рикІ пад хъана къена. Рекъични бес – мектебда кІелдайла отличник хъайи, гуьгъуьнлай тІвар-ван авай шаир хъайи, чІехи журналдин редактор хъайи хцикай пис ихтилатар кІелайла?! Лугъун за квез, шаир хъиз, зун цІувад йис идалай вилик Ростовдин областдин Черноградский райондин са станицада кыиле феѝи жегъил

писателрин семинардин иштиракчи хъайиди я! Лугъун лазим я хъи, шаир яз фенвайтІани, зун аниз атан-вайбурун эсеррикай критик хъиз, чІехи философ хъиз рахана. Зи акъуллу келимайрин ван хъайи семинардин руководителри а чІавуз закай икІ лагъана: «Литературадикай чирвилер аваз фасагъатдиз рахаз жадай и касдихъ шаирвилин устадвални тахъана жеч. ГъакІ хъайила, адан чІалар инал кІел тавуртІани жада». А вахтара критик ва я философ хъиз рахун гъикъван четин кар тиртІа, къе бицІи аялдизни чизва. 1959-йисуз акъатай «КІарасдин кІусар» тІвар алай зи сад лагъай ктабдиз къе чаз вич «Фирягъ дагъар» манидин автор яз машгъур, амма вич критикни, шаирни, прозаикни, литературоведни тир Къаргъу Къурхуеван гъа чІавуз кхъенвай рецензия и мукъвара акъатнавай «Мурмур» журналдин са нумрада лап сифте чинра чапнава (нумра гилигзава).

Бес зи диде рекъидачни, «Иблистандин тапарар» газетди ихътин гафар кхъейла: «Ужуз Бушлухиди журналдин гъар нумрада вичин кепекдик квачир ши-иррин 500 цІар чапзавай. Гила, кІвалахдикай азад хъайила, адан бушнетризни къуркъурриз «Мурмурдин» чинрай экв ахквадач».

Гъар нумрада жуван 500 цІар гунин адет куту-нихъ вуч сир авайтІа макъаладин авам автордиз гъи-най чир хъурай? Кар ана ава хъи, чи чІехи хуърай «Мурмур» журнал кхъизвайди тек са зи диде тир. Заз, лагъайтІа, неинки йиса садра къванни адан патав хъфидай, гъатта къве тІуб чар кхъидай мумкинвал-ляи хъайиди туш. КІвалахдин гъиляй! Редакциядин кІвалахар чала-чала тефин патал ийизвай кат-гал-тугунин гъиляй! Гъаниз килигна, за дидедихъ галаз «Мурмур» журналдин чинралди алакъа хвена. Муъ-куъ саягъда хъфена вун гъикІ агакърай – вични къе-нин четин чІавуз, тІвар-ван авай ксарал, вилик-къ-илик квайбурал гъил хкажзавай, террордин актар къиле тухузвай вахтунда?! Ихътин чІуру девирда жу-вал са алчакди гъил хкажна лагъана дидедин рикІиз

тIар тахъун патал зун журналда и гуьзел адет кутуниз мажбур хъана. Къуй кIелрай дидеди, латъана за жува жуваз, къуй дамахрай вичи хайи веледдал – Алемдин тангъах авай шаир хцел. Идалайни гъейри, цIийикIа туькIуьр хъувунин рекъе за кутунвай рехъ тарихда тахъай хътин цIийивал я! Ина чIуру вуч ава къван? Заз и адетдалди винидихъ тIвар къунвай макъаладин автор хътин ферсуз рухвайриз тарс гуз кIанзавай!

Зи бушнетрикайни къуркъуррикай рахайтIа, абур дуьньядин поэзиядиз сифте яз за гъанвай цIийи жанрияр я. Макъаладин авторди, гъайиф хъи, къунвайди анжах къве тIвар я. Захъ, лагъайтIа, цIийи жанрияр шумудни сад авайди я! Зи са шумуд тахан рулетар, тах кими суьрнетар, азрубар, алсонар, ругъезар ва гзаф маса цIийи жанрияр кIелдайбуруз «Мурмур» журналдай хъсандиз машгъур хъанва (абур гилигзава). Исятда зи творческий лабораторияда за мадни цIийи жанрийрин тум кутазва.

Винидихъ тIвар къунвай макъаладин мад са абзацдал акъвазин: «Ужуз Бушлухи кIвалахдилаь чукурайдалай гуьгъуьниз редакциядин къуллугъчийри, и вакъиа «чуьхуьн» патал пулар эцигна «Лезгинка» ресторанда чIехи банкет тешкилна. Гъа ихътин банкет виликдай Ужуз Бушлухиди кIвалахай «Уюнист» газетда, ам «Мурмур» журналдиз хъфейла, адан виликан кIвалахдин юлдашрини къиле тухванай. И карди мад сеферда Ужуз Бушлухидивай коллективда са гъуьрметни къазанмишиз тахъайдакай лугъузва».

Гъелбетда, ибур бине авачир гафар я. Зун «Уюнистдай» «Мурмурдиз» хъфидайла хъайи банкет зун чIехи къуллугъдал элячIун «чуьхуьн» яз газетдин коллективди заз авур гъуьрмет я. А банкетда за жувани иштиракна. Дуьз лагъайтIа, коллективди завай пул къачуначир. Я за пул гунни ийидачир, вучиз лагъайтIа зун маса кIвалахал хъфинин жигъетдай приказ уже ганвайди тир. Гъа приказ къахчуз атай зун коллективди гъилерал къуна тухвана столдин къиле тамададин патав ацукъарнай. И карди мад сеферда

заз а коллективда хъайи чІехи гъуърметдин гъакъиндай фасагъатдиз шагъидвалзава. (Т. Виникранвиди ягънавай гъа и гуъзел легъзе къалурзавай шикил гилигзава).

Къвед лагъай, яни «Мурмурдин» коллективди тешкилна лугъузвай банкетдикай заз хабар авачир. Заз и кар винидихъ тІвар къунвай макъаладай чир хъана. Суддин решени тахъанмаз къиле тухванвай банкет – вични къилин редактор галачиз! – гъакъикъатда хъайидай къун дуъз туширди виридаз чида. Идалайни гъейри, и фикирдиз и мукъвара хъайи зини коллективдин суддал къабулай къарардини къуват гузва. Зун анал гъахълу яз гъисабна ва жуван рикІ алай кІвалахдал эциг хъувун адалатлу кар тирди субутна (суддин решени гилигзава).

Судин къарардал алава яз ва гъахъ вичин тамамовилин вини дережадив агакъун патал за жув гъа креслода ахцукъай юкъуз уборщицани корректор кІвалахдилаь алудунин приказ гана (приказдин копия гилигзава).

И арза кхъиналди, за суддивай, винидихъ кхъенвай къван ва агъадихъ гилигнавай къван вири кваз къуна, зи ва «Иблистандин тапарар» газетдин редакциядин арада авай чІуру гъаларай къил акъудун ва гъахъ гъалиб хъувун тІалабзава.

Зи тІалабунар ихътинбур я:

Сад лагъайди. Диде къейила, зай гзаф харжар акъатна. Къве жунгав ва ругуд гьер къачуна, тукІуна, жемятдиз игъсан гана. Вад пачка чІем, шекердин ва дуъгуъдин къуд-къуд шешелар къачуна. Абурун са пай диде кучудайдалай гуъгъуъниз, муъкуъ пай ях-цІурар хъайила садакъа яз хгана. Фекъи-фахрадиз, сур атІайбуруз гайи пулар, хъфей-хтай рекъерин харжар хажалатдилаьни гзаф хъана (тукІур гъайванрин кІвачерни крчар, чІемедин ичІи пачкаяр, ичІи шешелар, фекъи-фахрадивай, сур атІайбурувай чпиз гайи пулуни гъакъиндай лугъузвай распискаяр, чи муъжуъд кас авай хзан хъфена-хтайдан гъакъиндай шагъидвалзавай рекъин билетар гилигзава).

Къвед лагъайди. «Иблистандин тапарар» газетдин макъала зал вегъенвай буьгътан яз къабулин ва ада заз гайи руьгъдин ва пулдин зиян 100 (виш) агъзур манатдалди эвез авун ва, адал алава яз, уьлкведа къиле физвай инфляциядални кIевелай амал авун умудлу яз тIалабда.

Зиян хъайиди тир Ужуз Бушлухи.

P.S.

Зи арзадин чарарал алай лекеяр квез коньякдин ва я кофединбур хъиз жемир. Абур зи вилин накъварикай, иви кваз авахъай накъварикай хъанвайбур я. Гъабурни заз «Иблистандин тапарри» гайи тIал къалурзавай шагъидар яз къабулун тIалабда. Квез чир хъухъ хъи, зун диде рикIел хквез шехъзавай чIал. Зи мецел, жувазни хабар авачиз, «Диде рикIел хтана зи» мани акъалтзава. За ам гъикI куз-куз лугъузватIа квез чир хъун патал за зи арзадихъ агъадихъ гилигнавай шейэрихъ галаз мани кхъенвай кассетани ракъурзава.

У.Б., 1996

ЧIАРАВ

Гъикая

Гъар жуваз са жизви мумкинвал хъайила, зун шегъердай хуьруьз ялгъуз амай бадедал къил чIугваз хъфидай. Мус хайи накъварал хтайтIани, зун чи кIвализ Къацу ратIралай яна хъфена кIан жезвай. Гъар сеферда инал ахгакъайла, заз вахт терсина элкъвезвай хъиз ва зун аялвилиз гъахъ хъийизвай хъиз жедай. Налугъуди, алгъай гуьнедал ферикъат хъанвай дагълух хуьруьн юкъвал алай и гъвечIи тIулахъ са гъихътин ятIани суьгъуьр ава. Жемятдин сивени гъамиша къацу чIур алай и майдан незуьр алай чка яз гъатнава. Ихътин галайвилер авунин себеб, белки, и чка са мус ятIани къадим вахтара югарар гатадай рат-харман хъайивилай ятIа? Белки, аялар къугъва-

дай чка къацІун тавун патал ва абурун паквизилиз михъивилиз барабар яз амукъун патал инсанри Къацу ратІраз незуър алай чка я лугъузвайтІа?.. ГъикІ лагъайтІани, вуч лагъайтІани, инсанар гъахъ я.

Зи аял вахтара, ачух, рагъ алай йикъара, Къацу рат гъамиша аялрай ацІана жадай. КІинтІ-лашни, туп-лашни къугъвадай чун, маса жуъреба-жуъре къугъунарни ийидай – гадайри къуршахар къадай, гагъ-гагъ кІекер хъиз ккІунни ийидай, амма чи акъунар яргъал фидачир, вучиз лагъайтІа Къацу ратІран къилеллай кимел гъамиша чІехи итимар жадай. Абуру ван элягъун бес жадай – ккІиз гатІумайбур, сада садаз са маса кутугай чкадал ва вахтунда дуван аквада лугъуз, гъелягъар къаз-къаз, къакъат хъийидай, чІехибурун гафунал гаф эцигдай ва ам япалайдай жуърэт ийидачир. Са гафуналди, аялар кимин итимрин гуъзчивилик, абурун тербиядин куългедик хъунини Къацу ратІран дережа хкажзавай.

Гзафни-гзаф, иллаки гатфарин алахъай йикъара, инал гъвечІи гадайри цІийиз хъанвай таза кІелер акъуддай. Аялрин шад ванерини кІелери ийидай ширин ва назик гъарайри Къацу рат генани бахтаварвилев ацІурдай.

Амма гила хуър чир хъжезмачир. Вири дегиш хъанвай. Къацу ратІрал къе, гатфарин азгар югъ ятІани, са касни алач. Винидихъ галай кимни ичІи я. Хуърни яд иличай хъиз секин я, гуя ина са касни яшамиш жезвач. Анжах са ЧІехи-вацІун ван къвезва, налугъуди, ам акъваз тийиз авахъна физвай вахтунин ван я.

«Ништа, зи аял чІавни и ванци гъиниз гваз фенватІа?» – хиялна за, жуван юргъунвал гъисснаваз. Къуд пата авай умун ва серинвал квай сефилвили зи галатун генани артухарзавай жеди.

Садлагъана акуна заз: ким галай патахъай агъуз Къацу ратІрахъ ирид-муъжуъд йисавай хътин гадади чукурзава, адан гуъгъуьнани рагъу гурцІул ава. Куъруъ кІвачер бегъемдиз мягкъем тахъанвай гурцІул

гуьзлемиш тавур саягъда, чи хуьруьнвийри лугъудайвал, цавун кьиле алабар хъана, та лап тІулал кьван ам, анцІ ягъиз-ягъиз, туп хъиз авахъна. Гадади тадиз ам къужахда кьуна, кап алтадна, чан-рикІ авуна. Секин хъхъай гурцІул чилел эцигна, гада тІулал чархар ягъиз эгечІна. Тарвал рикІелай алатнавай гурцІулни адан гуьгъуьна гъатна.

Эвелдай заз гада саймишиз, адахъ галаз рахаз кІан хъана, амма ам икьван рикІ гваз вичин дустунихъ галаз къугъвазвай тегьер акурла, за абурун пак ва тІебии легъзейрин гуьзелвелик кягъдай къимиш авунач. Зун, абуруз килигиз, къерехдив гвай къван-цел ацукъна.

Гададини гурцІулди акъуд тийизвай уюн авачир. Гада, чІурал ярх хъана, и патахъ а патахъ алабар жезвай, гурцІулди адалай хкадариз, адал элкъвез чархар язавай. Гада садлагъана чин цавална къах хъана. ГурцІул адан хура вичин вилик кьве кІвач атІумна акъвазна, налугъуди, ида вичи гада ярхарна. И бицІи чандани вичин гъалибвал гьиссдай алакьунар жеда кьван! И легъзеда адав гвай кьван дамах, такабурлувал масад тир!.. Ахпа садлагъана гурцІул вичин тІебии гуьнгуьниз хтанай, адаз вичихъ галаз къугъвазвайди багъри инсан, дуст тирди чизвай. Адал гъалибвал къачунин лазимвал авачирди къалурун яз гурцІулди гададин чиниз мез гана, гъеле ярх хъана аламай дустунал кьве сеферда чарх яна, ам катна. Им ада вичихъ галаз гададизни чукура лагъай чІал тир. Гада и чІалан гъавурда авазвай, ам гурцІулдихъ галтугна, гурцІул, катна, катна, акъваз хъана ва гададал элуькъна. Им ада гададиз мад бягъсиниз эверзава лагъай чІал тир. Ада вегъена гададин шалвардин кек кьуна, «гъу-у-угъ» ийиз вичелди чІугуна. ГурцІулди вич зурба кицІ яз гьиссзава, ам вичин кицІвилин гьиссерив ацІанва. Гададик и карди тежедай кьван шадвал кутазава, ада гурцІулдиз къургъар гузва, адак хъел кутаз алахъзава. Адаз вичин гурцІулдикай халис викІегъ кицІ хкатна кІанзава...

Гадани гурцІул бахтавар тир...

Дехънен, кимин хурайгъуз авахъайла, гурцІулдай акъатай хци анцІ гила зи хура цІугъ яз давам жезвай... ЦІугъ лугъун, белки, тІимил я жеди, зи хура ЧПараван къагъар, ада рикІ хъуткъуниз авур къагъар хъиткъин жезвай...

ЧПарав зи кицІин тІвар тир. Лап бицІи гурцІул яз ам заз зи эмеди къунши хуърйя савкъват яз гъай-иди тир. Гъикъван зун зи ЧПаравахъ галаз и Къацу ратІрал къугъванай! Гъа и гада хъиз. Гъикъван за ам харуз хвенай! Жува незвайдакай гъадазни гуз! Недай ЧПарава. Мадни хкІанз, чІулав вилер атІумарна, инан-мишвилелди заз килигиз, тум галтадиз акъваздай... ЧІулавбур адан анжах са вилер тушир. Ам вич саки михъиз чІулавди тир. Тек са тапацар лацубур тир, налугъуди, абурал зи бадеди храдай хътин гуьлуьтар ала, лацу гуьлуьтар. Вилерин къилелни бицІи къве тІехв алай. Бедендизни ам пурцІух кІел къванди тир.

За ЧПараваз къулай демекни эцигнавай. Гъаятдин пипІе. Къене хъицикъарни туна. Йиферни чІимел йикъар ада демекда акъуддай. ХъуьтІуьн бязи ачух йикъара, зун мектебда авайла, куьчейра захъ галаз къугъвадай улам гъат тавурла, ЧПарав фена айвандихъ аскІан куьсруьдал ацукъна къуьзуь кІарабриз рагъ гузвай чІехи бубадин кавалдин кикел ферикъат жадай.

Чи кІвалин патавай фенвай куьче датІана халкъ квайди тир: салаз-чуьлдиз физ-хквезвайбур, яд гъиз булахдал физвай дишегълияр, ламарал, балкІанрал алайбур. Машин-затІни кими жадачир. ЧПарава абур садни саймишдачир. Куьн гъинай я? Гъиниз я? – гъич хабарни къадачир. Ам хъел кваз анжах тек къве дуьшуьшда элукъдай: сад – гъамиша балкІандаллаз физ-хквез жадай къурухчи Эмирчубан халу, садни – хуьруьн почтальон Гуьлбала халу акурла. Амай са касдални ада, са себебни авачиз, ван хкажна заз акурди туш.

Чи къве мертебадин кІвалин айван мегъежар галачирди тир. Гъавилай ЧПараваз, чІехи бубадин патав

хкаж хъайила, айвандин чІередал акъвазна, агъада авай куъчедик квай гъерекат вилелай ийидай мумкинвал жедай. Са сеферда ЧПарава гуьг балкІандаллаз къвезвай Эмирчубан халу пурарай авуднай. Гъар и куъчедай фидайла, Эмирчубан халудиз чи айвандихъ кІицІ хъуникай игътият авайтІани, балкІандин рикІелай, аквар гъалда, айвандин кикел, далдадик, ЧПарав хъун мумкин тирди ва ам садлагъана чІередал пайда хъунин хаталувал авайди алатнай жеди. Кхадай асуннавай айвандин чІере вилик къве пацун кикерив чухваз, элуькъиз эгечІай кицІин къати ванци балкІандин руьгъ адан къулухъ кІвачерин кикериз авудай хъиз тир: ам кхун хъана, вилик къве кІвачни цавуз акъатна, далудихъди алуькъиз са жизви амай. Вич вичивай квахъай Эмирчубан халудин гъилерай къенерар шутхун хъаначиртІа, балкІан ярх хъунни мумкин тир. Чилел алуькайди гена са Эмирчубан халу хъанай. БалкІанни алуькнайтІа, ада вичин иесидикай лаваш хътинди авун мумкин тир. Гена хъсан хъана, Эмирчубан халудал хер-кІацІ, хайи чка-затІ хъанач. КІвачел къахрагъна, хромдин хахулдай къамчи акъудна, Эмирчубан халу, са вуч ятІани нерай мурмурар ийиз-ийиз, чи гъаятдиз сухулмш хъанай. Якъин адаз ЧПаравалай къисас къахчуз кІанзавай. Амма ам вуч ЧПарав хъуй вич къамчидин хурук кутадайди! Адан гъич гелни амачир.

– Гъатда вун зи гъиле!.. – сас регъвезвай Эмирчубан халуди.

И агъвалат вичин вилералди акур чІехи бубади спелрикай хъвер ийизвай:

– Туьнт жемир, яда Эмирчубан. Сабурлу хъухъ. Са гъвечІи кицІихъ галаз къил къач хъи чІехи итимди. Ваз чир хъайитІа, дуст кас, гъар итимдиз балкІандилай аватдай са югъ авайди я.

– ШемпІи къван авай и кицІивай зун авудиз жезвайди яни?! За жува балкІандилай хкадарайди я!.. – ам, са вуч ятІани мурмур ийиз-ийиз, вич балкІандилай аватдай вахтар гъеле яргъа амайди къалурун яз,

кІвач уьзенгда туна, кьезилдиз ва хшкадаказ хкадар-на балкІанда л хкаж хъана. Къвалара хъел элекъ та-вунвай иесидин хахулрин дабанар ва галамаз-галамаз ифей къамчи акъур балкІанди кьу-кьудрал куьчедай-тІуз чамарнай...

Гуьлбала халудихъ галазни ЧПарав кьунвачир. ЧПехи бубади кхъенвай газетар гваз чи гъаятдал атай-ла, ам сифте сеферда акунни кумаз ЧПараваз бегенмиш хъаначир. Гъар мус чи гъаятдал почтальон атайтІани, ЧПарава адаз югъ гудачир. Югъ-къандавай вич чПехи ва гужлу жезвайди гьиссзавай ЧПарава са сеферда Гуьлбала халудал кьетІивилелди гъужум авунай. Игъ-тият патал кьулу-кьулухъ чІугур почтальон гъаятдин са пипІе бадеди гилигар авун патал кІватІнавай жими лакарин кІунтІунал алуькнай. Далу пад кІвачерилай юрфарал къван чІулав жиржимадай хъанвай Гуьлба-ла халу, кьулухъай лакарин хурх кІвахъиз-кІвахъиз, газетар авай чантадин чІул гъилел алчудна, ЧПара-ван винел сухулмиш хъанатІани, арадал затІ атана-чир. ЧПарава хкадарна лацу кІирерив чанта кьунай ва хъуткьунариз хъанай. Чантада авай-авачирди вири чилел чкІанай. Арада зун гъахъуниз мажбур хъанай. За ЧПарав цура туна, шефте агалнай. Гъарай-эвердал акъатай бадедизни куьчедал хъанвай мусибат акунай. Ада цурай хъиткьин жез элуькьзавай ЧПараваз ахму-рарнай:

– Аийбар тушни, я кьейди! Вахъ са ацукъун-къа-рагъун, къуни-къуншивал авайди тушни?! Валлагъ, на вун зунжурда тваз тада...

Бадеди кицІиз ахмурар ийизвай жуьредикай хуш татай почтальон генани артух къапарай акъатнай:

– Ам яна къена кІанзавайди я! Зунжурда туна та-ракай куьрсна кІанзавайди я! – Почтальон язух къве-дай гьалда авай. Ам чкІанвай газетар, чарар кІватІ хъийиз эгечІна. Зани адаз куьмек гана.

– За фена яд гъида, са гъилле хъайитІани ви да-луяр михъи хъийин, – лагъана бадеди Гуьлбала халу-диз.

Амма ада бадеди вуч лугъузвайтIа бажагъат анна-мишзавай. Ада хъилелди къуьнуьхъ хъивгъей чанта шарпна фена са легъзеда далудик кIана хкат хъувунай.

– Куь газетар къедлай кьулухъ ви хтулди атана почтунай хутахрай, – лагъана Гуьлбала халуди бадедиз.

– Абур пай хъувунай гьукумади пул зи хтулдиз ваъ, ваз гузвайди я! Жагъана идаз гила шакIурт! – жаваб ганай бадеди.

Почтальон, гафни хълагъ тавуна, кьил кIарцIи ягъайди хъиз хъфенай. Гъар къадамдин кьилиз адакай лакадин стIалар кIвахъзамай...

Гуьлбала халу мад чи гъаятдал хтаначир. Ада чи газетар, гагъ заз яргъарилай эвериз, гагъни къуншийрин аялрив вахгуз, ахгакъардай...

Ахпа са йифиз Чарав квахънай. Пуд йикъалай ам тум галачиз хтанай. Са ни ятIани инсафсузвилелди атIанвай тумуникай амайди са тIуб къванди тир. Чарав бацIи хъиз аквазвай. Зани бадеди кицIин хер жунадив кутIуннай, амма Чарава чи жерягъвилер къабулначир, ада кIирерив жуна ахлуднай. Вичин хер ада мез гуз-гуз дири хъувунай.

Амма гила са кардал Чарав генани кIевиз акъвазнай. Эмирчубан халудизни Гуьлбала халудиз чи кIвалин патавай хъфидай рехъ ада ерли хганачир. Яргъай абурукай нин ван атайтIани, Чарав гъаниз фена акъатдай ва элуькъиз-элуькъиз абур чи мягъледайни хъфиниз мажбур ийидай. Абуруз вахтунда Чаравакай кьил къакъудунилай гъейри маса чара амачир, вучиз лагъайтIа и гъвечIи кицI хуьруьн итимрикай анжах са и кьве касдал элуькъуни жемятдин сиве жуьреба-жуьре зарафатар, хъуьруьнар арадал гъизвай. Имни гъич. Са къадар вахт алатайла, чи мягъледин жемят, почтальонди газетар ахгакъарзавач лугъуз, нарази хъанай. Эхирни Гуьлбала халу вичин кIвалах дегишаруниз мажбур хъанай. Хуьряй маса кIвалах жагъун тавур ам фермадал доярвилиз фенай.

Эмирчубан халудин балкІан пехъи хъанай. Ада садра вичин иесидин кІвач кІас авуна. Эмирчубан халу азарханадиз аватнай, эхирни пенсидиз экъечІнай. БалкІан хуъруьнвийри ягънай. Зи чІехи буба Эмирчубан халудал кьил чІугваз фейила, виликан къурухчиди лагъаналдай: «Зун балкІандилай аватай югъ гила алукъна, гила!..»

Чараван гележегни экуьди хъаначир. Адан мусибатдин хирер гъеле вилик кумай. Вири галай крар тир. Гуя абур вири жеда лагъана, гъазур хъана акъвазнавай. Абур галамаз-галамаз, тадиз-тадиз кьилиз акъатнай...

Зун са юкъуз, Чаравни самокатдал акъадарна, Къацу ратІран къвалайгъуз авахъзавай. Чарав захъ галаз самокатдал алаз авахъиз фадлай вердиш хъанвай. Ам, вилик къве тапацдив рул къуна, къулухъ кІвачер тІулаба тахтада акІурна, лаш хъиз мягкемдиз акъваздай. Дуьм-дуьз гьалдайла, адавай вич тимтикдаказ къаз жедай, къекъуьнрал гьалтайла, адан пацар ам ян гана ават тавун патал рулдал за жуван тупІарив къадай...

Низ чидай къван и юкъуз кимел алай Назир муаллимди зални Чаравал гуьзчивал тухузвайди! Къацу ратІрал къугъвазвай къван аялрин арадай адаз зун аквадайди! Муькуь патахъай килигайла, самокатдалай кицІ таквадайди вуж хъурай? Гъар гъина хъайитІани самокатдаллаз авахъзавай кицІер гьалтдач къван! Амма алапат жедай кар ам тир хъи, Назир муаллимдиз Чарав кицІ хъиз хъанвачир.

Пакагъан юкъуз зун мектебдиз фейила, геометридин тарсуна Назир муаллимди заз доскадин патав эверна. Алатай тарсуна жаваб гана «4» къачунвай завай и сефердани тарс хабар къада лагъана за умуднавачир. Им Назир муаллимдиз хас кІвалах тушир. За кІелни писдаказ ийизвачир, зун мектебда лап хъсандиз кІелзавайбурун жергеда авай. Амма зун чІехи жердавай заз жуван тарсарин хайи-тахай жез башламишнавай. РикІ алай тарсар за чирзавай, кІелзавай,

амма гуьгъуьлдив къан тийизвайбуруз, чара авачиз, жувавай хабар къадай вахтар гъисс ийиз, алцумиз, гъазур жезвай. Геометрияни «тахайбурукай» сад хъанвай... Назир муаллимди, яргъи нерин кIуфал эцигна чешмегрин винелай заз килигиз, завай са гъи ятIани теорема субутарун истемишзавай. Зун уь-пIуь ийиз амукъна.

– Къве-е-ед! – чIун галаз лагъана муаллимди. – Им бацIидихъ галаз самокатдаллаз авахъун туш, им геометрия я, геометрия!.. Къала дневник!

Класс хъуьрена чIагана.

Хъуьруьнар яргъал фейибур ва гурлубур хъана. Вичи лагъай гафариз икъван хъуьруьнар ярашугъ туширди чизвай муаллим тажуб хъана амай. Идалайни гъейри, ам аялар зал ваъ, муаллимдал вичел хъуьрезвайдан гъавурда акъунвай, амма вучиз хъуьрезвай-тIа, адан бейнида ацукъзавачир.

– Ам бацIи туш, кицI я! – лагъана эхиримжи суьреда ацукънавай «къведрин гъамбар» Абаса.

Назир муаллим чешмегрин винелай гагъ заз, гагъ Абасаз килигзавай. Адан вилери «Зун а куьне фикирзавай къван кицIерайни бацIийрай къил акъат тийидай авам туш» лугъузвай.

– Тум атIанвай кицI я! – хълагънай Абаса, вич вахтундамаз муаллимдин дикъетдикай хкудун патал.

– Тем более! – секиндиз лагъана кардин ери-бинедин гъавурда акъур муаллимди, вилер гила зи вилера атIумна хъиз. – КицI хъуниз килигна, ви къимет са баллдин агъузарзава. Къала дневник!

Гила класс зал хъуьрезвай. Муаллимдиз вичин гъалибвал акъван хуш хъанвай хъи, зи дневникда чIехи къуватдивни ашкъидив яру «1» эцигна яргъи, элкъвей гъалкъаяр галай къулуналди тестикъар хъийидайла, дневникдин къве чар галаз-галаз къазун хъанай. И къве чар акъудна гадарнайтIани, къиметни къул хъайивиликай гуьгъуьнин къве чарчини шагъидвал ийидай.

Зи рикІизни и «1», хенжел хъиз, сух хъанай, вучиз лагъайтІа им заз уьмуьрда атай сад лагъай пис къимет тир.

Зун кІвализ кур-пашмандиз хтанай. РикІе са гъихътин ятІани тайинсуз хъел авай. Хъел заз гагъ муаллимдикай, гагъни жувакай къвезвай. Заз акІ авай хъи, гуя за са туьхкІуьриз тежедай хътин гъалатІ ахъайнавай. Заз дуьнья дар хъанвай. Гъа и арада зи патав айвандал Чарав хкаж хъана. Ам зи кІвачерал алтад жез, заз тумунин къатІ юзуриз, зав агатзавай. Адаз зи рикІикай хабар тир, ада захъ галаз зи дерт пайзавай, заз теселли гузвай. Амма за адан вафалувилиз, дуствилиз кІур гана! За зи хъел Чаравал ичІирна. Вири къуватдалди адан къвала за ахътин са къуьл эцяна хъи, ам айвандилай фена гъаятдин юкъвал алуькъна. Къати анцІни цІугъ акъатай ам чукурна вичин демекдиз хъфена. КицІин гъарайди зун жув жувал хканай. За жува авур гунагъ къатІана. КичІе хъана. За тадиз Чараван патав зверна.

За лугъуда – бажагъат сад чІалахъ жада! Заз акурди акуна – масадаз такурай!

Икъван чІавалди анцІ ийизвай Чарав, зун атайди акурла, бицІи къил къве кІвачин арада туна, рикІ къекъягъиз, шехъна! Аялдин ванцелди! Лап мукъва касдикай рикІ хайи инсан хъиз! Идаз шел лугъун тІимил тир.

Им къагъар тир!

Зун чилерай чилиз фенай. Зун регъуьла къенай! Заз утанмиш хъанай, зун намусди кана чІух авунай!

– Багъишламиша, Чарав-чан! Зи азизди! Зи дуст! – заз гафарни жагъизмачир, зи кІалхандани шел акІанвай.

За сад лагъай сеферда Аллагъдиз ялварнай:

– Чан Аллагъ буба, гъил къахчу зи гунагъдилай!

Аллагъдиз зи ван къведайни?! Зи гунагъ гъил къахчуз жериди тирни?!

За Чарав, къужахда къуна, чан-рикІ ийиз-ийиз, айвандал хкидайлани, адан къагъар элекъзавачир.

Айвандал ам, шутхунна, зи гъиляй катнай. Чехи буба амачир, ам рагъметдиз фенвай. ТахъайтІа, ЧПарав, белки, гъадан патав фидай. Баде хуъруьвай яр-гъаз квай сала авай. Чидач, ЧПараваз гъикІ чир хъанатІа баде авай чка, ам бадедин патав салаз катнай.

ЧПарав икІ текдиз яргъа салаз атайла, бадедин рикІиз зи кълел са чІуру дуьшуьш атанвайди аян хъанай. Амма ЧПарав залай шикаятиз атанвайди бадедиз чир жедайни къван?

Бадедиз кІвализ хтайла чир хъанай. За адаз хъайи-хъайивал ахъайнай.

– Я чан хва, сиве мез авачир гъайван вуч лагъана бейкефарда? Ам аваз гъикъван ава? КІел къванди... – зи саймазвиликай бадедизни кІамаз хъанвай.

ЧПарав мад зав ахгатначир. Зун ам патал къенвай. За гайи фу-затІни ада недачир, гуя адаз са зун ваъ, за гайи фуни аквазвачир. Ада анжах бадеди гайила недай. За, ЧПарав са патахъ алатайла, адан къапуна тІуьн эцигдай. Ада хтайла емдикай ни чІугвадай, амма тІуьник хев кутади чр. Адаз зи ялни кваз дакІан хъанвай.

Заз амукъайди вуч хъанай?

Сифтени-сифте за самокат хана кукІварнай. Ахпани за геометрия кІелиз хъанай. Хъиляй. Жуваз жаза гун яз. Теоремаяр хуралай чириз фидай зун мектебдиз, амма я рикІе, я кыле геометриядиз чка хъаначир. Назир муаллимди классдин вилик ийизвай зи тарифрини, ада зи дневникда эцигзавай «къудрини», «вадрини» зи рикІ шад хъийизмачир. Заз абурулай уьмуьрда сад лагъай ва эхиримжи сеферда атай гъа хенжел хътин «1» багъа хъанвай, вучиз лагъайтІа заз зун маса къиметдиз лайихлу яз аквазмачир...

Са юкъуз чи кІвализ эме атанай... Гъар сеферда ам атайла, ЧПараваз гзаф хвеша жедай. Эме хъфирлани, кицІи ам хуьруьн агъа кылиз къван рекъе хутадай. Эмеди ЧПарав лап бицІи шараг яз гъайиди тиртІани, адан рикІелай эме алат тавунал зун тажубни тир, гъейранни. ГъикІ лагъайтІа, а чІавуз ЧПараван вилерни са

акъван бегъемдиз ачух хъанвайди тушир. Адаз кьериз-цIаруз аквазвай зи эме икъван истеклу ва играми хъун алаамат жедай кар тир.

И сефердани эме акурла ЧIарава авур шадвилер генани чIехибур тир. Гуя ада икъван чIавалди заз ийизвай майиларни эмедихъ элкъуърнавай. Ада эмедал ягъай къван чархар, элкъуърнар-гелкъуърнар вуч тир! Мезни куърсна, кIирерни экъисна, хъуъррез!

И карди заз теселли гузвай, вучиз лагъайтIа эме атуни ЧIараван рикIевай хер фад-фад сагъ хъийиз тун мумкин тирди хъиз аквазвай заз. «И хвешивилери, белки, адан рикI чIехи ийида, – сабур гузвай за жува-жуваз, – белки, адаз шадвилей зи тахсирдилай гъил къахчуз кIан жеда...» Амма зи бахтуни гъана-чир. ЧIараваз зун аквадай вилер авачир.

Эме хъфидайла, зунни баде ам рекъе хутаз фенай. ЧIаравни чахъ галаз хуъруън кIанел къван атанай. Анал акъвазнавай автобуса инсанар акъахзавай. Са чка ана эмедизни гъат хъувуна. Автобус чкадилай юзайла, ЧIарава са къадар рекъиз адахъ галаз чукурна. Элкъвена бадедин патав хкведайла, рекъин патав гвай кIвалин гъаятдай са зурба къамба экъечIна. Ам чанда суй аваз, заландиз ЧIараван къаршидиз физвай. Къамба акур ЧIаравни акъваз хъанай. Хаталувал гъгъисс авур за гъарайна:

– Ката, ЧIарав! Ката!

– Ма, ма, ЧIаравI – бадеди вичин гъиле са затI авайди хъиз къалурзавай. – Инал ша!

Амма ЧIарав акъвазнавай. Адак, аквар гъалда, къамбадин такабурлувилини умунвили къурху ку-тазвачир. ЧIарав, сив ахъайна, хъуъррезвайди хъиз, къамбадиз ихтибарлу яз килигиз, гъа акъвазайвал акъвазнавай. Игътиятлу бадеди мад сеферда гъарайна:

– Ката, кьейди! КукIварда вун!

ЧIарава яб ганачир.

Мусибат къилел, хабарни авачиз, гуъзет тавур патахъай къведай чIал ЧIараваз чизвачирни мегер? Чизвай эхир... Амма ада вичин уьмуърдин тежриба-

дикай тарс хкудначир. Белки, вичин патав къвезвайди инсан тиртІа, ам катдайтІа? Низ чида? Идалайни гъейри, Чарав ихтибариз вердиш хъанвай. «Жув хътинбурал гъикІ ихтибар тавурай?» – фикирзавай жеди ада и декъикъада...

Къамбади, гъа сифтедай хъиз секиндиз, хъелажугъдин са лишанни квачиз, атана, Чаравал чарх яна, ахпа ни чІугуна.

Мусибат садлагъана хъана. Ни чІугваз-чІугваз, къамбади вегъена вичин зурба сививди Чараван юкъвалай къуна, адан руфунни кваз михъиз къамбадин кІирера гъатна. Чехи кицІи гъвечІиди акІ къарсурна хъи, Чараван анцІунин ван вири хуъруънвийриз хъана жеди! Зани бадеди къамбадал гъалч тавур къванни, илиг тавур лаш хъанач. Амма залум кицІи Чарав ахъайначир.

– Къарахан! Я Къарахан! – эверна бадеди къамбадин иесидиз. Айвандихъ экъечІай Къараханаз куъчедал къиле физвай йикъ-шуван акуна. Ада вичин кицІиз гъарай гана. Иесидин ван галукъай къамбади Чарав кІирерикай хкудна ва куъчедал къведайла квайдалайни гзаф такабурлувал кваз аста-аста камаралди гъаятдиз хъфена.

Бадени зун Чаравав агатна. Адан руфунални далудал зурба кІирери гзаф дерин хирер авунвай. Адай иви физвай. За, пенжек алудна, адак Чарав кутуна, гъилерал къуна. Амма Чарава кІевидакъаз цІугъ авуна. Им адаз вич за къуна кІанзавач лагъай чІал тир. Уъмуърда тек са сеферда закай хъайи рикІин тІарвал адаз вичел хъанвай хирерин тІарвилелайни гзаф яз аквазвай.

– Къала, чан бала, за къан! Къейдан чанда авай дердер масадбур я! – лагъана, бадеди Чарав завай къахчунай. Зи кьил хуруз аватнавай. Чарава заз зи гунагъ са мус ятІани гъалал хъийида лагъай умуддин бицІи экв гила зи рикІе михъиз хкахънай.

Айвандик хкана, бадеди зурзазвай Чарав хъицикърик кутунай. ТІал яваш хъун патал адан хире-

ра ракѝнин цуѝкверин чѝем цанай. Киѝѝел гѝал аламачир. Вилер са жизви ахѝайиз агал хѝийизвай. И арада абурун ранг фенвайди аквазвай. Адаз зун вичин патавни атана кѝандачир. Зун агатайла, ада гѝасятда гѝиссзавай ва, кѝати цѝугѝ ийиз, зун патав гвайла вичин тѝал генани гужлу жезвайди кѝалурзавай.

Са йѝкѝалай Чѝарав кѝенай. Адан тѝал атѝанай, амма зи рѝкѝин тѝал генани артух хѝанай. Ам гилани давам жезва...

... Кѝацу ратѝран кѝилихѝай дишегѝлиди эверай ванци зун хѝялрикай хѝудна.

– Кѝудрат! Яда, ваз ван кѝвезвачни? Зун нив я?!

Квар кѝуѝневаз булахдал физвай и течидай дишегѝлиди зи тѝвар кѝуна эверунал зун мягѝтел хѝанвай. Ахпа зун гѝавурда акѝуна.

– Килиг гѝа, чан дидедин, дана хѝун рѝкѝелай алудмир! – давамарнай дишегѝлиди.

– Зи рѝкѝелай алатнавач. Гѝеле рагѝ акѝанвач. Раж хѝведайла, фида зун, – жаваб гана гадади Кѝацу ратѝралай. Гада рахадайла, гурѝѝулдини акѝвазна адаз яб гузвай.

Дишегѝли алатна фенай. Гадани гурѝѝул, мад сада садахѝ галаз чамарар ийиз, чпин кѝугѝунрик экечѝ хѝувуна. Зун, кѝванцелай кѝарагѝна, абурун патав фена.

– Салам алейкум, Кѝудрат, тѝварун стха! – лагѝана, за гададив гѝил вугана. – зи тѝварни Кѝудрат я.

– Алейкум салам, – мягѝтел яз жаваб гана гадади. Ам заз вичин тѝвар чир хѝунал тажуб хѝанвай жеди.

– Бес дидеди ви тѝвар кѝуна эверначирни? Гѝавиляй заз ви тѝвар чизва...

Гададин сивел хѝвер акѝалтна.

– А-а-ан... – лагѝана ада.

– Ви дуст пара хѝсанди я. Адакай гѝихѝтин киѝѝжеда? Екеди, тушни?

– Эхѝ, хѝипен киѝѝ.

– Ви киѝѝин тѝвар вуѝ я? – суал зи сиве амаз гурѝѝул ратѝран хурай агѝуз катна, гадани адан гуѝгѝуѝниз фена. Садни акуна заз, чапла гѝил алгѝай далу-

дал, эрчи гъилни экв зайиф хъанвай вилерин кыле-
лай къав хъиз къуна, зи баде чІугуна Къацу ратІрахъ
къвезва.

– Им зун я, баде, зун! – лагъана ван къалурна за
адан зайиф хъанвай вилерин шаклувилер алудун па-
тал.

– Вув-в-в, я чан бала, хтана инал къайи къванцел
ацукъдани? Айибар хъана хъи!.. – ам атана хъукъ-
вай къве гъиливди зи гардандик ккІана. – ФатІмат
суса лагъана заз, бес Къацу ратІран къванцел са жа-
ван итим ацукънава. Зи рикІиз аян хъана ам вун тир-
ди. Чизвай заз вун къе хкведайди. КІекрени къе гзаф
гъарайзавай... Хкведа къе зи бала лагъана за... Къала
кван садра, хкаж ви чамадан зи далудал! – ада зи че-
модан-дипломатдал гъил вегъена.

– Акъваз, я баде! Лугъуда гъа вунани! Вал чама-
дан къадай гъал алайди яни? – за са гъиле дипломат
къазва, муькуь гъилни бадедин хъукъвай къуьнел
эцигзава. Чун кІвализ хъфизва.

Гъа и арада Къудратан гурцІул атана бадедин чІу-
лав булушкадин ценек ккІизва, ада ам къуна вичел
чІугвазва.

– Вув-в-в, я къейди, вун гъинай атайди я? – лу-
гъузва бадеди.

– Ам зи тІварун стхадин кицІ я, – лагъана, за чи
патав чукурзавай Къудрат къалурна.

Бадеди къил галтадна:

– Гила зи къили ван авуна, вучиз вун хтана къайи
къванцел ацукънавайди ятІа... Мад жува жуван рикІ
незвани, чан бала? Бес я, я хва. РикІелай алуд. Мус
хъана алатнавай крар я...

За къуьнер агажзава:

– Ада заз гъалал хъувунач...

– Вуна чІугур къван рикІин азиятрай Аллагъди
вичи ваз гъалал хъувунвайди, я бала, – теселли гузва
бадеди заз. Ва ихтилат дегишарун патал ам зи бицІи
тІварун стхадихъ элкъвезва: – Къудрат, чан бадедин,

ви данадихъ галаз зи данани хкваш. Хтайла, бадеди
ваз къенфетар гуда...

– Хъурай, баде.

ГурцІулди атана зи шалвардин кек ялзава. Гила
ида зазни ихтибарзава. За, дипломат эцигна, гурцІул-
дилай кап алтадзава. Садлагъана ам зи гъиликай кат-
зава. Ахпа мад патав хквез, кат, хъийиз, зазни ви-
чихъ галаз чукур ая лугъузва.

– Яда, тІварун стха, ви кицІин тІвар вуж ятІа ла-
гъаначир ман вуна заз... – хабар хкьуна за гададивай.

– ЧІарав я... – гадади гурцІулдин гуьгъуьна чу-
курна...

2001

ЧАРА АТІАЙ КЪУЪЛ

Гъикая

Ашимаз, яшар яхцІурдав агакъиз-тагакъиз амай,
амма а йисарилай чІехи яз аквазвай, къилиз рех яна-
вай, гагъ дагъларин гарарини мишекъат гъавайри га-
тана, гагъни къайни ракъини ифин хъичена къумрал
хъанвай, чІулав спелар квай, гъвечІи вилерин къе-
рехравай биришри чина амалдарвилиг гелер тунвай
итимдиз сифтедай вичин вилерихъ агъаз кІан хъана-
чир.

Вичиз къалурай милициядин къуллугъчидин удо-
стоверенида адан вилер «уголовный розыск» лугъу-
дай гафарилай тІуз фена, форма алаз янавай тІарам,
ацІай элкъвей чин авай итимдин шикилдилай алат-
на, удостоверение къалурзавай касдин вилера акІана.
Адаз, хуьрай къвез, и шегърдин гагъ са, гагъ маса
базардин са къерехдив вичин метягъ гузвай касдиз,
вичин савдагарвал икІ куьтягъ жедайди чизвачир.

Адаз вичи гъиле къунвай кар фадлай акъалтІар-
на, са маса, дуьз, михи кар гъиле къаз ва я гъич
тахъайтІа вахтуналди и шегърдин базарар маса ше-

гъеррин базарралди эвезиз кІанзавай, амма сакІани жезвачир: садра гъатай яцІай эхкъечІун четин тир, вучиз лагъайтІа ам вичиз гъатнавай къацІахъ галаз вердиш хъанвай ва и вердишвили адаз къевезвай хийирдин ериш акъваз жада, санихъ галкІида ва я татаб жада лагъай фикир касдив гъич агудни ийизвачир. Са гафуналди, адан дикъетни, игътиятни – къведни санал къуъруъ хъанай.

Ашим вичин кардал алахъна са шумуд йис хъанвай, адан савдагарвили сирдикай анжах са вичизни папаз хабар авай ва хуъре адал къевез-къевез як-чІар акъалтунин деринар адан чІехи хуъре мад са касдизни чизвачир, гъатта адан диде-бубадизни.

Ни вуч ийизватІа, им адан вичин хсуси кар я, фикирзавай ада. Ам патал къилинди ам тир хъи, адакай акваз-такваз хуъруън-кимин итим хъанвай, алазни-алачиз рахадай къилих квай папан сив гила гевгъерринни ширин ихтилатрин мяденриз элкъвенвай, виликдай гишилани мекъила чуплахдиз авай къуд аялдал пек-партал, абурун руфунрани фу-къафун хъанвай.

ТахъайтІа, гъикІ авайди тир? И савдагарвилиз къил ядалди, Ашима вич, гъилий ахъайна, вилай вегъиз са тІимил амай: хуъре ийидай кар-кеспи авачиз, гъар юкъуз хъивегъиз, хуъруън гъа вичин гъалда авай еб атІай чантаяр хътин гада-гуъдуърин тай хъана, гагъ ида, гагъ ада къуънер къуна кІвализ хкиз, гзаф вахтара садани хкин тийиз, йифен къуларалди ам куъчейра амукъайла, паб, яб ягъ тавуна, аяларни галаз, эквни туъхуърна, ксайла, хцин саймазвилери кана алугарнавай яшлу диде-буба адахъ къекъевез жаздан жадай, абуруз хва са хъуртакай ва хуъруън куъгъне, касни амачир кІвалер авай са магъледин даркалдай жагъидай; чпивай ам ялиз тежедайди чиз, абуру чпихъ галаз гъел галай яц тухудай. Хъсан хъана гена яцни гъел хъана, тахъайтІа, низ чидай, абурун хва мус къаю къуна къена жагъанвайтІа. Фидай къарини къужа мичІи куъчейрай тІуз, асаярни гъи-

ле кјуна, гьалтайбурувай хва акунани лугъуз хабар кьаз. Эхирни жагъурна, мейит хътин сад гадар хъу-вуна куьгъне гъелел, хкидай гъенел.

Хва рекъел хкайбурни, адакай итим хъувурбурни гена дидени буба хъана. Эгер абуруз Аллагъди яргъал уьмуьр ганачиртIа, Ашиман уьмуьр лап куьруьдаказ куьтягъ жедай.

Садра, пиян Ашим кIвализ хкайла, адак инсандин гьал кумачир. ТIиш-пIуз алатнавай, кьилел хер алай. Аквар гьалда, ам хъсандиз гатана, хуьруькай яргъаз квай кIамун кьерен чиргъедал гадарнавай.

– Я хва, – лагъанай бубади, ферсуз велед пакагъан юкъуз ахварай аватайла, – къе ама зунни ви диде, пака кьведни рекъида, вуна чун а фидай сура хъайитIа-ни динж тур ман! И дуьньядикай вуна чаз сур авунва, вуна чал жемятдин вилик экъечIдай чин тунвач. Гьикъван хъуй? Вун вини магъледавай БитIиш кьванни хъаначни? Ахъайна ада вичин хуьре туьквен, вични «Аламаз» тIвар алаз. Чун, гъар сеферда хуьруьн администрациядай пенси гайила, БитIишан туьквендилай хквез жедани, гьикъван чи абдалдал бурж хъанватIа килигиз? Накъ чна ви бурж эхиримжи сеферда вахгана. Мад чак умуд кукхтамир. Буба аваз етим хъанвай ви аялриз къвезвай кепекарни ви пад хъайи руфуниз бес тежедайдини ваз чизва. ГъакI хъайила килиг жуваз гуьзгуьдай, жува жуваз веревирдер ая.

– За вучна-е? Пис гаф лагъанач, себ-сив авунач, – беденда, кьиле авай тIалдикай вучдатIа течиз, ажузвилелди кьве гаф акъудна Ашима сивай.

– Я чан бала, я сивиз къей хва, – раханай дидени, – мад гъамиша чи кьамал жедайди туш хьи. Чна ваз кIвал эцигдай чил къачуна, хуьруьн чIехидаз ришвет гана. Жув жуван хзандин кьил хъухъ, чазни ви папан къайи сивикай хкатдай са югъ къалура. Чун Шалбуздагъдин пIирерин вилик, халкъдин вилик вилай вегъемир, къурбанд хъуй зун чпиз.

– Дуьз лугъузва дидеди, – мад ихтилатдик экечIна буба. – АтIутI палчухдин фур, мел авуна элягъ ланга-

тар, эциг са мертеба хъайитІани, яшамиш хъухъ жув жуваз, – бубадин умуд хва дидединни бубадин къаюмвиликай хкатуни дуъз рекъел хкуник квай.

– КІвалаяй чукурзавани? – вилерал накъвар атанай Ашиман, ам адак накъ хъвайи ичкидикай кума лагъай чІал тир. – Йикъ зун, куънени заз кІур хце, – бейкеф хъанай ам.

– Ваъ, я хва, чна вун чукурзавач. Чаз вакай инсан хкатна кІанзава, вуна вирида ийизвайвал жуван гъилералди къазанмишай са къас фу тІуъна кІанзава, – лагъана дидеди.

Бубади къил галтадзавай. Адаз хци, пиян яз амай-тІани, наз маса гузвай хъиз аквазвай.

– Гъинай жагъурда за кІвалах авачир? Шегъердиз куъне зун ахъайнач, физ кІан хъайила; гила зун гъиниз фида и барбатІ хъанвай уълкведа? – тІал къати хъуникди чин чІурна Ашима.

– Яда, – эрчІи гъилин капаш адан вилерив къван тухвана, рахана буба, – гъукумат бегъемсузди я лугъуз, итимвал квадардайди туш! Гъи гъукумат мус бегъем хъайиди я? Садрани! Итимвал гъамиша хъайиди я, женни хъийидайди я... Вахъ, лагъайтІа, ам амач! Килиг жуваз гуъзгуъдай! – бубади вичин сабур са гужа-гуж хуъзвай.

Ашим вичиз гуъзгуъдай килигна. Адаз вич чир хъхъаначир. Адан къилиз атайди «зун гуъзгуъдиз килиг тахъвуна шумуд йис ятІа?» фикир хъанай. Ивидайни руквадай хъанвай, дуъгмеяр хкатнавай перемдиз ада са акъван фагъум ганачир. И арада булах-дилаь, ацІай кварни гваз, адан паб хтанай. Ашимаз вичивай адан хурук акъвазиз тежедайди чизвай. Ам, мад са гафни лугъун тавуна, чиниз-гъилиз са шупІ яд къванни тиягъна, къилни куърсна, гъаятдиз экъечІна.

– Мад физвани, къей хва?! – лагъана папа. – Вач, вач! Къе вакай ихътинди хъанватІа, пака вакай кІан-чІунал якІув гатай як хътинди жада.

– Мад за хъвадач, – Ашимаз маса гаф жагъаначир. И гафар жагъурун четин тушир, абур ада гъар

сеферда, хъвана хтана, са йиф алатайла, лугъудайбур тир.

ИкI тирди папазни чизвай. Ам гъуьлуьн гафарихъ агъазмачир. Гъавиляй ам, кичIерар гузвайди хъиз, апаяхъни къаридихъ элкъвена:

– Килиг гъа, куь угъраш хва мад хъвана хкведай-ди я. Эгер куьне ам мад кIвализ хкун хъайитIа, за куь гъелни хада, яцни маса гуда, зи етимарни къахчуна, бубад кIвализ хъфида!

И гафар гъаятдай экъечIавай Ашиман тIазвай кьилени хура, гупа-гуп ийизвай рикIе, гуьллеяр хъиз, акъунай. И тIазвай кьиливни рикIив ада са кар анна-мишнавай: къе и дуьньяда кьенвайдини са вич ва и кьенвай вичихъ яс чIугвазвайдини са вич я.

Ада кьил дагъ галай патахъди чIугуна. Чанда гъал авачиртIани, ам эхиримжи къуватар куьтягъ жедал-ди, тик рекъай винелди хкаж хъана. «Бесарна кIанда! Бесарна кIанда!» – какахънавай кьиле авай и къве гаф адаз вичин рикIин гупа-гупдай ван жезвай.

Рекъелай элячIна, жигъир къуна ам дагъдай авахъзавай кIам зуракI чарх гана фенвай тIулал атана. Адаз къведай рехъди акатай чкадал ярх жез кIанзавай, амма эхнай, гьикъван чан цихъ гъарарат тиртIани, кIамув агакъ тавуна, ам ярх хъана. Белки, адаз вич хур квай чкайрал эцигиз кIан хъанач – ава-хъиз кичIела, гъавиляй и тIул хкъана жеди.

Гацум хъанвай беденди, чинал, кьилел алай хире-ри, пакун тIвалара, гъатта къалчахрани ютурра авай тIалдини гила генани артухдиз вичикай хабар ганвай.

Ярх хъана, гъил-кIвач гадарна, ам вили цавариз килигна. Адаз акI хъанай хъи, гуя анай вичиз са ни ятIани тIуб юзурай хъиз. Ашиман рикIин дерт амай-далайни къизгъин хъанай ва ада «зун гъа инал кьена куьтягъ хъанайтIа, вуч хъсан тир» фикирнай. Ада и кар руьгъдин лап дериндай, гъеле ички агакъ тавуна амай чкайрай къвезвай зарул ванцелди цавай вичиз тIуб юзурайдавай тIалабнай. Амма тIуб юзурайда ви-чикай са хабарни хганачир. Ашимаз цав агал хъу-

вунвай хъиз хъанай. Вич патал, вичин тІалабунар патал.

Адаз гзаф гъайиф хъанай. Накъ вичин дустар я лугъудайбурухъ галаз тІуърди-хъвайиди адан рикІел аламай, амма вич гатана, кІур гана, хуъруън хъур-так ни ва вучиз гадарайди ятІа, адаз чизвачир. Адаз вич аник гадарнавайдини чир жедачир, эгер дидеди-ни бубади адаз лагъанвачиртІа. Адан туътуъна шел акІанвай. Ам вич шел къулухъ ягъиз алахънавай-тІани, шел къецихъди ахмиш жезвай, Ашимахъ ам хуъдай къуватни къаст амачир. Ада, – цавай вичиз тІуб юзурайдакай регъуъ тир жеди, – са гуж-баладал-ди чин кІаникди авуна, адан хурай къизгъин къагъар акъатна. А къагъардин ван Шалбуздагъдивни агакъ-навай, вучиз лагъайтІа Ашимаз, вичин къагъар дагъ-дин синера акъуна, элкъвена хтайвал ван хъанай. Ам тухдалди шехъна-шехъна, гъа алайвал, далу цавариз гана, ахвариз фена...

Вахт физвани-акъвазнавани хабар амачир Ашимаз вичин къилиз нажахдин тия ягъай хъиз хъанай. Къилел алай хире гъатай хци тІалди ам алай чкади-лай къудгъунарна. Вилер ахъайна, элкъвена кили-гайла, адаз акуна хъи, вичин къилелай са шумуд чалагъанди чархар язава. Абурукай сада, якъин, адан къилиз кІуфни янавай. «Ибуру зун къенвайди яз гъисабзава», – фикирна Ашима. Ам мейит туширди акур вагъши къушар вилерикай квахъ хъувуна.

– Гъей, кфирар! – гъарайна Ашима, чалагъанар аквазмачиртІани, – Зун къенвач! – Ва са ара гана хълагъна: – Зал куъне чан хкана! – адан къилиз вич ават-навай дар йикъай гъикІ экъечІдатІа къалурдай фикир, са шакни алачиз, гъа чІавуз атанай. Садлагъана. Хабарсуз. Чалагъанди кІуф ягъай хъиз... Ада фена кІамук сив кутуна къанихвилелди яд хъвана, ахпа са геренда къил цик кутуна акъвазна. Хире тІал мад къати хъанатІани, Ашима вичел цІийи къилелай чан хквезвайди гъиссна...

Икьван крарикай исятда и кьакьан буйдин, гьяр-кьуь кьуьнер авай, алатай сеферда стхадин мехъер патал цІуд гьуьндуьшка гьун тІалабай, а гьилера вичел спортивный формани кьецІил кІвачер тІипІрийратунвай, гила чІагай, тІарам бедендив дигайдиз кьунвай кьуьллуьгъдин форма алай и касдиз, капитандиз, гьикІ лугьудатІа Ашимаз чизвачир, ам гьукуматдин векилди вичин гьерекатар рикІивай ийизвайдахъ агъанвачир. Идалайни гьейри, ада вич милицади и жуьреда, шак тефидай уюнралди кьада лагъана фикирдизни гъаначир. ЯтІани Ашима, са тайинсуз умуд рикІе куькІуьр хьувуналди, вич са куьнинни гъавурда акъазвачирди хьиз кьалурнай.

– Я стха, – лагъанай ада ван хкажуналди ва сес агъанвайвилин тав квайди авуналди, – вуна заз стхадин мехъер патал гьуьндуьшкаяр гъваш лагъанайни? Лагъанай. Зани гъанва... Вун милица тир чІал заз виликамаз лагъанайтІа, жедачирни? За ваз кьиметар генани кьезилардай ва са-кьве гьуьндуьшка зи патай пишкешдай. – «Ибур вири ваз гъавая хьуй лагъайтІа, адан шак фида», – генани вичин савдадин ери-бинедикай ва адакай муьштери жедайдак генани умудар кухтунай Ашима.

– Заз абур гъаваяни кІандач, – чина кьатІуз жедай хьтин са фикирни авачиз жаваб гана Агъмед Яр-кІарова.

– Бес мехъер?

– Мехъер кьулухъ язава.

– Бес за зи метягъдиз вучда? Заз базардал акъваздай вахт авайди туш. Вуна гъваш лагъаначиртІа, зун инал кьведачир, – Ашима вичин наразивални бейкефвал кьалурна, амма адаз чизвай хьи, вичин наразивални бейкефвал турусдинбур туширди.

– Ви метягъдин кьайгъу чна маса чкада аквада. Акъах машинда – гъала зи гуьгъуьнаваз, – Агъмед вичин джиьдин рулдохъ ацукъна...

Язух савдагар Ашимаз гынай чир хьурай кьван милицадин капитан Агьмед ЯркIарован рикI ял ядай йикъара вичин къунши ва дуст журналист Гъажи Чандаровахъ галаз шеш-беш къугъунал алайди? Къугъуна гьар вуж кумукъайтIа, гъада са гъуьндуьшка къачуна гъалибчидихъ галаз тIуьн-хъун авун лазим тирдакайни кесиб савдагардиз хабар авачир.

Шегъердин цIийи, социализмди чан гана капитализмдал гъеле чан акъалт тавунвай береда арадал атай хсуси дараматрин магъледа милицадинни журналистдин кIвалер цал цла авайбур тир. Абур ацукъдай кьилдин чка милицадин багъдин пипIе авай гьакIан кьецIил гуларал эцигнавай сахсидин къавун кIаник квай столни адан кьве къвалахъ галай кьве секуьл тир. Багъдиз гъахъдай ракIарин сивел кицI кутIуннавай...

– Килиг гъа, – лагъанай Агъмеда и сеферда шеш-беш къугъвадайла кумукъай дустуниз, – алатай сеферда за къачур хътин гъуьндуьшка тахъурай.

– Заз ам хкядайвал чизвайди я, – лагъана Гъажи-ди. – Зун вун туш кьван, лутуйрихъни гъарамзадайрихъ галаз женг чIугуна кIандай кьуллугъдал алаз, абуру алцуариз, – адаз вич кумукъунин дерт гъа ихътин айгъамдалди кьезилариз кIан хъанай жеди.

– Алад, алад! Гзаф рахунармир, – лагъана Агъмеда. – Икърар пудилаь багъа я. Кумукъна – вач базардиз!...

...Гъажиди хкай къушран жендек, адет хъанвайвал, кьве дустунини чпин гъуьндуьшкаяр ргадай еке къазандиз вегъена, газдин пичинал эцигна са сят кьван вахт алатнавай. Къуншияр чпин шеш-беш къугъвазвай, арадал са икърар-гъуьжет алачиз, гьакI.

– Хъанвачни-е ви гъуьндуьшка? – эхиз хъхъанач Агъмедавай, – чан акъудмир ман! Чехи ратари гъвечIибур нез эгечIнава.

Къарагъна цIун кIвализ феи Гъажиди анай гъарайна:

– Валлагъ, хъанвай хътинди туш. Шиш акатзавач.

– Жеч! – кІвачел акьалтна Агьмед. – Вуна гьинлай кьачурди я.

Гьажиди гьинаг ятІа лагьана.

Милицадин капитанди вичин рикІиз ягъай фикир винел акъудна:

– ГьинвачтІани, ваз и къазанда авайди гайи кас атІа сеферда заз гайиди я. Анжах ада вичин савдадин чка дегишарнава. – Агьмеда, цІун кІвализ гьахьна, чахъ-чахъ ийиз ргазвай къазанда авай къушран ютурда вири къуватдалди шиш эцяна. Шишинин хилерин кІвенкІвер са кьулал кьванни якІуз сух хьанач.

– И гъуьндуьшкадин яхцІурни цІуд йис тамам хьунин юбилей гьа иналди куътягъ хьана, – лагьана Гьажиди, чукІулдив гуж баладалди са кІус атІана хьиз. – Имни атІа сеферда на къачур хьтинди я. Як туш, патуш я.

– Гъуьндуьшка ятІа низ чида, – Агьмед михьиз шаклу хьанвай. – Ша фена Олигархавай хабар кьан.

Олигарх Агьмедан кицІин тІвар тир. Иесиди еке са биргенд вич галайвал гъиз акур кицІи ксанвай демекдин сивелай садлагьана къарагъна, шадвилелди тум галтадиз, сивни ахъайна, вичиз гъизвай няметдин къаршидиз, иштягъдин къизгъинвални къати хьанваз, чукурна. Адан рикІелай вич зунжурда авайдини алатнавай.

Агьмеда къушран биргенд кицІин вилик вегьена. Олигарха ни чІугуна. Ахпа ам, виликан шадвал кумачиртІани, гьа исятда багъа ресторанда тІуьна-хъвана экъечІнавай олигарх хьиз, чанда такабурвални дамах аваз, вичин демекдиз хъфена, анай кьилни кьве вилик кІвач акъудна ярх хъхьана.

Алатай сефердани гьа икІ хъайиди тир...

Къве сеферда галаз-галаз икІ ламралай аватайди хьиз амукуьни капитан Агьмед ЯркІарован намусдик хкуьрнавай.

– Ша, – лагьана ада, дустуник тади кутаз, – кьалур кван а «савдагар» вуж ятІа. Ада гузвайбур гъуьндуьшкаяр туш!

ИкІ тирдахъ журналист Гъажини агъанвай. Ида-лайн гъейри, адан вичин кылин пешедихъ галаз алакъалу дердиярни артух хъанвай: кхыдай хъсан сюжет-вакъиа жагъидайвал тир, адаз ам тамамди, вичи кІвалахзавай газет кІелзавайбуруз хуш ийи-дайди, девирдин чалкечир сифет-кунат къалурдайди хъана кІанзавай.

– Тади къачумир, юлдаш капитан, – лагъана Гъажиди. – Квез, къайдаяр хуъдай органрин векилриз, сабур вуч ятІа чидайди туш. Квек, тахсиркар гъикІ къадатІа фикир-фагъум ийидай чкадал, абур кхунар-на, цуькІ хъийидай хесет ква.

– Яргъиярмир, ви меслят лагъ, – милицадин къарайсузвал са тІимил иликъна.

– Чун къве сефердани алцурайди гъа са кас яни-тушни, ахпани адан ери-бине чирна кІанда. Кхур та-вуна, ам вич ви ракъариз къведайвал.

– ГъикІ?

Гъажиди вичин меслят гана. Агъмедан рикІ чка-дал хтана.

Абур капитандин джипда акъахна, базар галайвал фена. Базар, лагъайла, шегъеррин саки вири куъчей-ра хъиз, вич-вичелай пайда хъанвайди тир. Машин са тІимил яргъал хъиз акъвазарна.

– Ангъе, атІам яни? – лагъана Агъмеда вичиз ала-тай сеферда гъуьндушкадин тІвар алай затІ гайи кас чир хъхъанваз.

А касди, яру «Жигулидин» багажник ахъайна, муъштерийрихъ галаз рахаз, вичин метягъ къалурза-вай.

– Гъам я, – лагъана Гъажиди.

– Ида гъар сеферда вичин чка дегишарзава. Къи-метарни амайбурулай агъузарзава...

– Чехи шегъер я, гъар куъчени – базар. Вучиз дегишардач къван! – лагъана Гъажиди. – Куън хътин милицаяр хъайила, гъакІ жезвайди я ман, – ам, ма-шиндин къулухъ пата авай ацукъдай чкадал гадарна-вай дурбуяр къачуна, базардиз килигна.

Агъмед вичин дустунин зарафатрив, айгъмрив вердиш хъанвай, ятІани адаз къуншидин эхиримжи гафар япалай ийиз кІан хъанач.

– Куънни, журналистарни, гъакІ тушни, яргъарилай, дурбуйрай килигиз, чпин макъалаяр кхъизвай?

– Девир угърашди я, стха: намусни хвена кІанзава, кьилни хвена кІанзава, хзанни хвена кІанзава, хамни хвена кІанзава, чанни. Ибур вири санлай хуъз жедайвал жезвач, сад муъкуъдаз къурбандна кІанзава, – Гъажиди дурбуяр къачур чкадал эхцигна, – тахъайтІа виридакай магърум жеда.

– ГъакІ хъайила, милицярни секиндив тур, гъабурни и девирда яшамиш жезвайбур я.

– Эхиримжи гъуьндуьшка! Къве сеферда ужуз хгуда! – вири базардив ван жедайвал гъарайна яру «Жигулидин» къвалав гвай савдагарди. Адан ван къве дустунивни агакънай. Савдагарди цІакулар чухванвай къуш, са кІвач къуна, вичин кьилел галтадзавай.

– Операциядив гатІундай бере я, – лагъана журналистди. – Кутугай ара я. Адаз вун чир хъжедач. Я вунани адаз жува адавай къачур чІал лугъумир. Эвел адаз на чун меслят хъайи тІалабун лагъ, ахпа эхиримжи гъуьндуьшка жуваз це лагъ. Ада ваз тагайтІа, ина са чІуру кар авайдал са шакни аламач.

– Эхъ, – лагъана Агъмеда, – гъакІ я.

Ам машиндай экъечІна, яру «Жигулидихъ» фена. Базардин дезгейрал жерге яна гъуьндуьшкайринни верчерин жендекар алай. Маса гузвайбур яру «Жигулидин» къвалав эхиримжи гъуьндуьшка хгузвайдаз чап-чап килигзавай. Анжах къе инал атана, къиметарни базардинбурулай агъузарна, вири мал гана куътягъзавайдакай абуру вуч фикир ийизватІа, милицадин капитанди гьиссзавай.

– Салам алейкум, земляк, – лагъана Агъмеда, савдагардив вич чир таххъунал рикІяй хвешивал авуна. – Заз вун муъштерийриз инсафдай кас хъиз аквазва. Гъавиляй заз ваз са заказ гуз кІанзава, амма жедай кар ятІа чидач.

– Лагъ ви къуллугъ! – дикъетлу хъана савдагар.

– Са гъафтедилай зи гъвечІи стхадин мехъер жедайвал я. Вавай заз са тІимил къезил къиметрай са цІуд гъуьндуьшка тешкилиз жедани?

Савдагарди гележегдин муьштери кылелай кІвачелди алцумна. Адал алай спортивный формади савдагардиз са затІни лагъанач. Амма къеціл кІвачерал алай ва алукидай къван кІанер цІранвай куьгъне тІипІрийри и кас, вич бедендиз зурбади ятІани, са хатани хкат тийидайди яз къалурнай.

– Пака ваъ, муькуь юкъуз хъайитІа, жедани? – савдагарди багажник агална, гъилевайди адан винел эцигна.

– Лап хъсан я. Мехъер хемисдиз я.

– Хемисдиз? – мягтел хъана савдагар. – Шегъерра, адет яз, ял ядай йикъара ийидайди я къван мехъерар.

– Ял ядай йикъара зал жагъурун четинз акъваззава. Гила гъи юкъуз зал гъатайтІа, гъа юкъуз ийизва.

– За гъинал хкида? – савдагардиз хвеши хъанвай.

– Гъа инал. Зун базардин мукъув яшамиш жезва.

– Инал заз акъваздай чка тахъун мумкин я, – савдагардиз къвед лагъай сеферда са чкадал хквез кІанзавачир.

И кар Агъмедани къатІанвай.

– АкІ ятІа, «Лацу лекъ» ресторанда гъиз жедани? Пакамахъ. Мехъер гъана жезва. Алай чка чидани?

– Чида. За гъанал хкида.

И арада са маса муьштери атана, мукъуфдивди яру «Жигулидин» багажникдал алай къушран жендекдиз килигиз акъвазна.

– Эхиримжиди я, къачу! Къве сеферда ужуж гузва, – савдагарди къиметни лагъана.

– АкІ ужуж гайила, ваз вуч хийир амукърай? – хабар къуна капитанди. – Ша вуна заз ам гъа виликдай маса гайибурун къиметдай це.

– Ваъ, ваъ, ам за къачузвайди я! – гъарай акъатна муьштеридай. – Итимдихъ са гаф жедайди я, – савдагардиз килигна ам.

– Я дуст кас, зун валай вилик инал атанвайди я, ам къачунни за авун лазим я, – лагъана Агъмеда муъштеридиз ва, «месэла гъялуни ихтияр ви гъиле ава» лугъузвай хъиз, ам метягъдин иесидихъ элкъвена.

– Я брат, вун зи гъуьндуьшкаяр нез агакъ хъийида, и аламайди гъа и хванахвадиз хъуй... Зун пуларихъ галтугзавайди туш... – Савдагарди муъштеридивай пул къачуна.

– АкІ хъайила, ви гъуьндуьшкайрихъ сан-къадар авач ман, ваз абур гъиниздатІа чизвач, – савдагардай гафар акъудиз алахъна Агъмед.

– Захъ абур хуьре сагъ са ферма ава.

– АкІ хъайила, инлай къулухъ за гъамиша вавай къачуда, гъуьндуьшка къачудай са ара ва мумкинвал хъайила, – милицадин капитан гъар са гаф хкъягъунал мукъаят тир. – Вун гъа и базардал жезвайди тушни?

– Зун инал бажагъат ахкъатда. Заз, хъайитІа, жуван метягъ маса гудай туьквенар ахъайиз кІанзава. Зун гъа къайгъуйрик жеда. Хъайила, за ваз абур алай чкаяр чир тавуна тадач.

«На заз абур гъикІ чирда, къей хва тупІал олигарх?» – рикІяй лагъана Агъмеда, ахпа ван алаз да-вамарна:

– Пара къван сагърай, дуст. Зи тІвар Агъмед я, гъил яргъи авуна милицадин капитанди.

– Зун Ашим я.

Агъмеда маса артухан «вун гъинай я, гъи хуьрай я?» лугъудай хътин суалар тагуни Ашиман рикІ секи-нарнай. А суалар ганайтІани, абуруз ада дуьз жавабар гудачир. И кар милицадин капитандизни аян тир.

– Кар туькІвейла, базарда акъвазун таб я, – лагъана, Ашим вичин яру «Жигулида» ацукъна. Машин худда туна, къил дакІардай акъудна, ада, вич вичихъ агъунваз ва риІивайни крар туькІвенвай касди хъиз, «Сагърай, брат!» хълагъна, машин элкъуьрна, улакърин гъерекат квай чІехи куьче галайвал гъална. Адан машиндин къулухъ гуьзгуьда атІум хъанвай кулур-диз – гъилин чилиниз Агъмеда гила фикир ганвай.

Савдагардин метягъдихъ галаз и кулурдин вуч алакъа аватІа, Агъмедан кьил акъатнач, амма ада капитандик гена артухан цІай кутуна. Вичин джипдиз хтана, ада машин худда туна.

– Гъан, гъикІ я? Мехъер жедайвал яни? – жузуна Гъажиди.

– Жедайвал я. Гъавиляй кат-галтугунни артух хъун мумкин я, – Агъмеда машин Ашим хъфей куъчедиз гьална.

Яргъи дуьз куъче машинрай ацІанвай. АтІа кьилляй яру «Жигули» аквазмай. Гъажиди дурбуяр къачуна.

– Ам гъам я, – лагъана ада. – Нумраяр гъаданбур я.

– Валлагъ, вун милициядиз къабулна кІанзавайди я. Зи рикІел нумрайриз фикир гун атаначир.

– Гъахътин милиция я ман чиди! – хъуьрена журналист.

– Я жеди, дуст кас... Амма ваз адан машиндин кьулухъ кьиле авай чІехи кулур аквазвани?

– Ава-е... За милициядикай лагъай гафар кьулухъ къахчузва... Багъишламиша. Вуна зурба затІуниз фикир ганва. Гъа-гъа-гъа! – хъуьрена Гъажи. Адан гафар айгъамдинбур тир. Аквар гьалда, журналистди и кулур яру «Жигулидин» къене хъунухъ машиндин иесидин савдайрихъ галаз алакъалу яз гъисабзавачир.

– Ада чепелукъар къазва лагъана фикирзавани вуна? Кулур чІехиди я, чепелукъар къадайди туш.

– Ада вичин гъуьндуьшкаяр гъадалди къазвайди я, – кІевиз хъуьрена журналист.

Яру «Жигули» шегъердай экъечІна, са къадар рекъиз фейидалай гуьгъуьниз, садлагъана къекъвена, шегъердин зир-зибил гадарзавай хъурт галай патахъ фенвай, руг авай рекъиз экъечІна. Ана маса машин-затІ авачир, дурбуяр галачизни яргъай зир-зибилрин кІунтІар хъсандиз аквазвай.

Агъмеда машин шегъердин къерехда акъвазарна.

– Адан шак тефий, чна гъа инлай вилив хуьда. Къала садра дурбуяр.

– Са ни ятІани анал гиликъайбур гадариз, ви хванахвади гъуьндуьшкаяр гъанлай къачузва жал? – журналист Гъажидин рикІе и кардай къил акъудунин гъевес къати жезвай, ада дурбуяр дустунив вугана.

– Агъан, дуст кас журналист, – лагъана Агъмеда, – зун, кулур вуч патал герек ятІа, гъавурда акъуна. Вун акъвазнава «гъуьндуьшкаяр» лугъуз. Язух журналистика...

– Вуч патал я?

– КицІер къун патал.

– Къала, къала кван! – Гъажиди дурбуяр Агъмедан гъилий шутхун хъувуна. – Валлагъ, я-е... Чехи кицІер адахъай катзава.

Якъин, абуруз ам чизва, адак чеб патал хата квайдакай хабар ава.

– Хабар авачир са язух адан гъилел къвезва... Вегъена чил адан къилел... Ада кицІ багажникдиз гадарна... Ада кицІикай вучзаватІа?

– КицІикай ваъ, кицІерикай? Ам анал сад лагъай сеферда туш атанвайди.

– КицІер адаз вуч патал герек ятІа? – хияллу хъанвай журналист.

– КицІерив какаяр хаз тазва, а какайрайни гъуьндуьшкар акъатзава! Къхихъ жува са сенсационный макъала! – хъуьрена Агъмед.

Яру «Жигули» шегъредал хтана, ахпа йигиндиз къибледихъди югъур хъана. Рекъик машинар лап тІимил квай. Рагъ гъеле акІанвачир.

– Гъа иналди чи къенин передачаяр гана куьтягъ хъана. Квез геже хийирар! – лагъана Гъажиди, лезги радиодин дикторри гъар няниз лугъудай гафар халкъдин мисалдин дережадиз акъудуналди.

– Ваъ! – къетІивилелди лагъана милициядин капитанди. – Чи передчаяр анжах гила башламиш жезвайди я! – ада машиндиз худ гана.

– Яъ! Вун гила гъадан гуьгъуьна гъатдани? Ам са яргъал хуьруьз хъфиз хъайитІа, на вучда?

– Фида гъаниз!

– КІвалевайбурузни талгъана?!

– Зенг ая кІвализ. Чибурузни хабар гурай. Тади командировка акъатна лагъ. – Агъмеда дустунин вилик квай къвати ахъайна. Ана мобильник авай. – Ваз кхъыз кІан хъайитІа, дафтарни жагъида, къелемни.

– Милицияди икІ кІвалахназ хъуй, Урусатди цуьк ахъайда, рикІ архаин хъхъай Гъажиди, гъилин телефондин кнопкайрал туб илисиз, вичин кІвалин телефондин нумра кІватІна...

Яру «Жигули», Самур вацІун чапла къерех тирвал экІя хъанвай хуърер къулухъ таз, виликди физвай... Цуьк ахъайнавай багъларини къацу кІунтІари, Къулан вацІун лепейрини, яргъай аквазвай Шалбуз дагъдин лацу кукІушди гуьзелвилелди и дуьньяда, чпелай гъейри, важиблу са затІни авачирди субутзавай.

Рехъ тирвалди чка чкадилаи къишлахрилай ййлахриз хъфизвай суьруьяр иллаки иердиз аквазвай. Сифте гъалтай суьруьдин къиле къунарни балкІанар авай. БалкІанраллай хурчаррай таза кІелери гъарайзавай. Хиперин арада парар алай ламарни аквазвай. Са ламран къве къвалалай куьрс хъанвай кутІалра кицІин гурцІулар авай. Чехи къанба къве кицІ суьруьдин гуьгъуьна, чубанрин къвалал алаз хъфизвай.

Ихътин шикил тІебиатдин шикилрихъ галаз ажебдиз къунвай, вучиз лагъайтІа им агъзур йисара и чилел тестикъ хъанвай, адет хъанвай михъи ва пак къайда тир. Гъавилай и къадимлувал къадирлудаказ аквазвай жеди...

Яру «Жигули» суьруьдин юкъвай фад фена алатнавай. Джипди тади ийизвачир, ам анжах къарадал алаз физвай. Суьруьдин юкъва гъатуникай ада са тІимил эглеш хъун патал менфят хкудзавай. И кар къатІун тийизвай жегъил чубанди, чумахъ цава юзуриз ва кура-кура уьфтер ягъиз, суьруьдин юкъвай машиндиз рехъ авуна.

– Чан алай булутар – лацу булутар... – са гъи ятІани фикирди тухванваз везиндалди лагъана Гъажиди.

– Вуч? Вуч? – гъавурда акъунач Агъмед.

– Шаир Шабал Къамкъаман «Чан алай булутар» поэмадай са цІар я. Суъруъйрикай я и эсер. Хиперикай, чубанрикай.

– Ви шаир икІ «лацу булутра» акІанач жеди, – рахшанд кваз лагъан Агъмед. Ада дустуник къасухдай хкуързавай: – Булутра машин акІана акурди яни ваз?

– Яда, ам образ я, образ! Тешпигъ! Метафора я!

– Я жеди... Амма булутар ятІа, атІабур я. – Агъмед цав къалурна.

Цава авай лацу булутриз яр янавай. Хурушумар алукъзавай. Икъван гуърчег дуъньяда душманвални уюнбазвал, угъривални гъарамзадавал, лутувални тапархъанвал ава лагъана гъич фикирдизни гъиз жедайвал авачир. Белки, и дуъньяда лутувилелди къил хуъзвай са касдин гуъгъуъна къве кас, милицани журналист, гъатнавайдакай хабар анжах гъа и къве касдиз авай.

– Яда, гила вуна адаз вуч ийида? Жерме ийидани? Дустагъда твадани? – хабар къуна Гъажиди, суъруъ са хейлин гуъгъуъна амукъайла.

– Сифте ам вуч къуш ятІа чирда, ахпани ада маса гузвайбур, – жаваб гана Агъмед.

– ГъикІ? Килиг садра, чун чкадив ахгакънавай хътинди я.

Яру «Жигули» дагълух хуъруъз гъахъдай рекъелай агъадихъ къекъвена, къерехдик квай кІвалихъди фена.

Агъмед, джип са пел квай чкадал акъвазарна, дурбуйрай килигна. Гъеле сувагъни тавуна амай, накъвадин лангатрикай эцигнавай са мертебадин аскІан гъвечІи кІвалин гъаятда яру «Жигули» акъваз хъана. Гъаятдихъ бегъем жугъун-затІни галачир, ам гъакІ симин сеткадалди кІевирнавай.

– Ибур гъадан кІвалер я, – лагъана Агъмед.

– АкІ ятІа, фена къахчу мехъерин гъуъндуъшка-яр, – дустуни мад гъихътин гъерекатар ийидатІа те-

чиз, лагъана Гъажиди. – Гила вун гъа инлай килигиз жедани?

– Гъуьндуьшкаяр авач, къуд-вад верч аквазва... Гъаят гуьзчивилик кутуна кІанда. Инлай чун адаз аквада, шак фида... – Дурбуяр вилерилай алудна, Агъмед Гъажидиз килигна. – Яда, вун тахъай хуър амайдиги туш, ваз ина таниш-билиш авани?

– Авайди я. Амма ви мурад ина йиф авун яни?

– Эхъ. Ваз лезгийрин мисал чидани: жезмай къван йикъе гъахъмир, гъахънатІа, къве кифни атІана экъечІ.

– Маншаллагъ, ваз хъсан мисал чиди. Ам ваз чидачиртІа, зун вахъ галаз акъваздачир.

– Акъваздай чка кІандачни?

– Танишприз къалурна виже къведач. Нин кІвализ гъинай ва гъихътин мугъманар атанватІа, вири хуъруъз хабар жедайди я... Гъала виликди. Хуъруън юкъвай винелди Шалбуз дагъдихъ фидай рехъ ава. Дагъ галайвал фена кІанда.

– Къуй инсанри фикиррай: чун дагъда авай пІирел зияратдиз физвайбур я. ГъакІ лугъуз кІанзавани ваз?

– Эхъ, гъакІ лугъуз кІанзава... Гила види, гъуьндуьшка нез хъанач лугъуз, каш малумарун яни?

– Хуър чизватІа, туьквен алай чкани ваз чизва ман. Ша гъалин анал.

– Чун фидай рекъе туьквенни ава. ТІвар чидани? Вавай, къейитІани, лугъуз жедач.

– Я жеди ман Бразилиядин сериалрин къилин игитар тир дишегълийрин тІварарикай сад. Заз акур хуърера гъакІ тир...

– Инаг ваз Бразилия туш. Инаг Чикагодилайни бетер чка я...

– Лагъ, гъикІ я туьквендин тІвар?

– «Аламаз».

– Луту-путуйрин хуър я ман.

– Ам заз чидач, юлдаш капитан. Къенин кардик къил кутурдини вун я, харжиярни вибур я.

– Чаз аламаз гудачни?

– Ваз ваъ.

– АкІ ятІа, башуъсте, юлдаш журналист. Ваз командировочниярни, суточниярни – зи патай, – хъуърена Агъмед.

Джип руг кълеллаз хуъруъз гъахъна. Машинада авайбуруз дакІардай акурди савдагардин гъаятда шегъердай хкай кицІихъ галаз къугъвазвай аялар тир. КицІ, туътуъна еб туна, айвандин гулунал кутІуннавай...

* * *

Агъмед экв жез-тежез ахварай аватна. Адан чанда къайи фул авай. Накъ адан патав гвай чкадал ахвариз фейи Гъажи кьулухъ галай ацукъдай чкадал мус хъфенатІа, адаз хабар хъаначир. Адан дуст, къвечІил хъана, аял хъиз ксанвай.

МичІи тав алай шуъшедин дакІаррай къецел югъ ачух жезвайди кьатІуз хъун мумкин тушир. Капитан Агъмед ЯркІарован кълел ихътин дар шартІара йифер акъудун садрани-къведра атанвачир. Амма икІ мекъивили ам садрани ахварай авудайди тушир. Ада пич кутуна. Адан рикІел накъ Гъажиди авур ихтилатдик квай тІвар кьун тавуна винел вегъедай затІ атанвай. Агъмедак хъвер акатнай, амма хъуъруъни гайи чимивал бедендиз бес жезвачир.

– Акъвазара, – лагъанай накъ Гъажиди, гъвечІи, аскІан, яшамиш жедай хътин кІвализ ухшар авачир са дехмедив агакъайла. КІвалин цлар къецелай, са вилик пад квачиз, рагъул кхадай, амма чин лацу чепедай асуннавай. Цлан юкъвалай авай ракІарин кълелай яру ширдалди «Аламаз» ва и гафунин кІаникайни «Неъ! Хъухъ! Кеф чІугу!» кхъенвай. РакІарин кве къвалахъай къацу, хъипи, вили, туракъ, чІулав рангаралди жуъреба-жуъре няметрин: къенфетрин, печенийрин, чпел «дуъгуъ», «шекер», «гъуър» кхъенвай шешелрин шикилар янавай. Виридалайни

хкисна аквадайвал гьерекъдин птулкадин шикил янавай, ам дуьгуьдинни шекердин шешелрилайни еке тир.

– Им лап супермаркет хътинди я хьи, – лагъана Агъмеда.

– КІан хъайитІа, ваз инай нуькІрен некни, къуьрен карчни жагъида. И туьквен Гиннесан рекордрин ктабда туна кІанзавайди я.

– Тур ман. Ам куь, журналистрин, пеше я хьи, – Агъмед машиндай экъечІна.

Къве дустни туьквендин ахъа ракІариз гъахъна.

– Вун хвашгелди, сафагелди, Гъажи халу, – хъуьрез-хъуьрез рахана дезгедихъ галай лацу якІарин ацІай жегъил чин, туькме хурар перемдай хкиснавай туьквенчи руш.

– Сагърай, чан халудин. Вун гъикІ ава? А зи дуст БитІиш гъикІ ава?

Зи дахдин тІвар БитІиш туш, Батар я.

– Хуьруьнвийри лугъудайвал я ман... Багъишламиша.

– АкІ туьквен авачирла лугъузвайди тир. Гилад хълагъамайди туш.

– Я жеди, – хуьруьнвийри садра гайи лакІаб алат тийидайди чиз, лагъана Гъажиди. – Пехил сад-къведа талгъана жеч.

– АкІ хъайитІа, абуруз инай аламаз са затІни гъатдач, – Гъажи чашмиш жезваз акурди, Агъмед ихтилатдик экечІна ва дустуник руьгъ кутун патал, адаз лагъана: – Валлагъ, вун ина чин тийидай са касни авач.

– Гъажи халу чи хуьруьн кицІеризни кваз чизвайди я, – туьквенчи рушан рикІ ихтилатрал алайди чир жезвай.

– Аквазва, аквазва, – лагъана Агъмеда. – Куьне гъадазни вуч кІан хъайитІани, аламаз гудани?

Руша жаваб гудалди, Гъажиди вичи лагъана:

– Ина аламаз гъа и хуьруьнвийриз гузвайди я. Амайбуруз ваъ.

– Эгер вун инавай кицІеризни чизвайди ятІа, вун-ни гъа и хуърйя тирдай я, – лагъана Агъмеда.

– Башуъсте, – хъуърена руш. – Чна Гъажи халу-диз вуч кІан хъайитІани гуда. Аламаз. Амма ам ала-маз къачудайбурукай туш.

Руш амалдарди ва савдагарвилин тах квайди тир-ди Агъмеда къатІанвай. «И хуъруьнвиар савда-базар ийидай бажарагъ авайбур я», – фикирнай милиция-дин капитанди.

– Эхъ, эхъ! – лагъана рушан гафари лувар кутур журналистди. – Чун аламаз къачудайбурукай туш.

– ЯтІа, къачу, – лагъана Агъмеда, – ви рикІиз вуч кІан ятІа.

Гъажи Агъмедаз вилера туьгъмет аваз килигна, гуя ада «ви командировочниярни суточнияр гъа ихъ-тинбур яни?» лугъузвай. Амма адан сивяй акъатай гафар рушахъ элкъвенвайбур тир:

– Куь гьерекъ гъихътинди я? Михъиди, гъилле квачирди, я тахъайтІа Дербентдин самопал яни?

– Дахди хканвайди я. Гъихътинди я, вучтинди я заз чидайди туш.

– Садра хъвайибур ахпа мад, сагъ-саламатдиз иниз хквезвани?

– Хквезва, – хъуърена туьквенчи руш.

Ада дезгедин кІаникай птулка хкудна. Птулкада авайдал вили-къацу тав алай.

– Дербентдин самопал я, – агъ алахъна Гъажиди-лай. – Маса затІ авачни?

– Авач, валлагъ.

– Ваз вуч аватІа чидани, халудин? – лагъана жур-налистди, вичиз дуьньядин вири крарикай хабар авай касди хъиз, вич-вичихъ агъанваз, михъи гьерекъ гъат тавур и бере гуьрчегардай мурад аваз. – Са сеферда, вични атІа совет девирдин вахтара, и куь дагълариз шаир Шабал Къамкъам атаналда. Чубанрикай поэ-ма кхъин патал. Кхъинни авуна ада. «Чан алай бу-лутар». Яни лацу суьруьяр лагъай чІал я. КІелнани вуна, халудин?

– Шаирдин тІвар ван хъайиди я, поэма кІелнач,
– жаваб гана руша, хъуьрез-хъуьрез, и муьштеридин
ихтилат гъи патахъ физвайди ва гъикъван давам же-
дайди ятІа течиз.

Агъмедаз вичин дуст, эгер ам яргъарай рахаз
эгечІнаватІа, мад акъваз техъйидайди чизвай, гъави-
ляй адаз кисна акъвазун хъсан яз акуна.

– Хъвада, лугъуда, и шаирди чубанрихъ галаз яй-
лахда, – давамарда Гъажиди вичин ихтилат. – Дагъ-
дин булахрин ятар ваъ гъа, чубанри, шаир къвезва
лагъайла, фена райондин туьквендай гъанвай гъере-
къар, «андроповкаяр»... Са юкъуз хъвада – ихтила-
тарда шаирди чубанрихъ галаз, къве юкъуз хъвада
– чубанрин яшайишдин къуьруькрикай хабарар къаз,
кхъида шаирди вичин дафтарда. Пуд лагъай юкъуз
яратмишунрин гъерекат хабарсуз акъваз жеда, вучиз
лагъайтІа гъерекъ куьтягъ хъанвай. Алад, лугъуда чІе-
хи чубанди вичин шакІуртдиз, мад туьквендиз. Фида
ам, хкведа. «Ана гъерекъ амач, хъайитІа, са гъафте-
дилай жеда», – лугъуда шакІуртди. «Маса вуч ички
аватІани къачу, – лугъуда чІехи чубанди, – чакай
поэма кхъизвай шаирдин илгъам къуьруь авун чи
къилин агъузвал жеда». Мад хъфида жегъил чубан
туьквендиз. Инани амайди жеда «Кавказ» тІвар алай
туьнт чехир, гъинай чир жедай къван жегъил чубан-
диз шаирди и чехир хъван тийизвайди? «Вуч гъа-
на?! Вуч гъана?!» – вичин япарихъ агъаначир шаир
Шабал Къамкъам. «Кавказ» чехир. КІирепІлунниди
я», – лугъуда жегъилди. ЧІехи чубанди сас регъведа,
шакІуртдиз килигиз: поэма кхъин тавунин хаталувал
арадал атанвай, чІугур зегъметар, гъуьрметар бада
фидайвал тир. Амма я са чубандизни, я са шакІурт-
дизни, я са гъакимдизни, я са алимдизни чидач хъи,
шаиррихъ виридалайни чІехи рикІер авайди.

«Я стха, – лугъуда жегъилдин язухни атай, хъва-
дай маса затІни гъат тийидайди чир хъайи шаирди
чІехи чубандиз, – тІвар къун тавуна цуз, за вилер
акъална хъвада».

– Гила вазни Дербентдин самопал тІвар кѳун тавуна кѳачуз кІанзавани? – дустунин яргѳал фейи ихтилат акѳвазарна Агѳмеда.

– Эхъ! – лагѳана Гѳажиди. – ТІвар кѳун тавуна кѳве птулка тур пакетда. Кѳве консерви, кѳве «Рычал-яд», са фуни.

– Кѳве кѳатІ гѳаф я, сад бесрай, – вичиз самопал хѳвадай иштѳагѳ авачирди кѳалурна Агѳмеда.

Туѳквенчи руш вилера суал аваз Гѳажидиз килигна.

– Гѳадаз кІандайвал хѳуй, ам Шалбуз дагѳдин пІирерал физвайди я.

– Бес вунни гѳадахѳ галайди тушни? – рушан чинай хѳвер квахѳна, ам фагѳумлу хѳана.

– Эхъ, – лагѳана Гѳажиди, рушан чин вучиз серин хѳайиди ятІа кѳил акѳат тийиз.

– Чна пІирерал физвайбуруз гѳерекѳ гузвайди туш, – рушан кѳетІивал цаз алайди тир.

Гѳажидивай «чун пІирерал физвайбур туш» лугѳуз жезвачир. «ГѳвечІи хуѳр я. Гѳим гѳинихѳ физватІа, виридаз аквазва. Чун кѳутармишзавайди са рехѳ я – дагѳдиз физвайди». Амма адаз кѳулухѳни чІугваз кІанзавачир:

– За ви туѳквендай чІуру гѳерекѳ гузва лагѳана макѳала кхѳейтІа, ахпа на вучда?

– Вуч кІантІани кхѳихѳ! Куѳ газетар ни кІелзавайди я? Анра кхѳенвайдахѳ вуж агѳазвайди я? – викІегѳдиз жаваб гана руша.

– И халу аку, – Гѳажиди, гѳужум давамарун яз, вичин дуст кѳалурна, – им чІехи милица я, ида гѳарамзадавилихѳни лутувилихѳ галаз женг чІугвазвайди я. Адаз куѳ туѳквен агалдай ихтияр ава. ЧІехи чкайрихѳ галаз адан алакѳаяр авайди я, – ахпа ам Агѳмедахѳ элкѳвена: – Кѳалура, юлдаш капитан, ви удостоверение.

Туѳквенчи руш спортивный формани кѳецІил кІвачерал тІипІрияр алай итим, бедендиз гѳикѳван зурбади ятІани, милицайрикай тирдал шаклу хѳана. Адан

шаклувал, вичиз къалурай удостоверение тахъайла, генани артух хъана, вучиз лагъайтІа капитан ЯркІа-ровав удостоверение гвачир, адаз вич ихътин яргъал рекъиз акъатдай чІал чизвачир. Гъавилий руша, Агъмедан къеџил кІвачериз килиг хъувурла, авур фикир сад тир: «Им и дагълариз къевезвай гунагъкаррикай сад я: дагъдин кІанел къван машиндаваз фена, ахпа пІирерал къван къеџил кІвачеривди фида абур, гуя идалди абурун гунагърилай гъил къахчузва».

И гимандини къуват хгай руша, вичел гъалиб жедай са къуватни авачирди гъисснаваз, атІуз-атІуз лагъана:

– Квез низ кІантІани лагъ. КІантІа президент Ельцинан патав алад! Адавай квез куъмек гуз тахъайтІа, адан буба Клинтоназ хълагъ! Заз садахъайни кичІе туш!

– Я руш, я бала, – ламралай аватайди хъиз амай журналист, – Клинтон Ельцинан буба туш.

Журналистдиз руш гъавурда тун патал мад са вучятІани лугъуз кІанзавай, амма руша адан гаф атІана, хълагъна:

– Чаз вири крарикай хабар авайди я. Куъне чун, хуърера авайбур я лугъуз, амамай къамир!

Гъажидиз суьгъбет давам хъувунин лазимвал амаз ахкунач. Ада магълубвилелди къам чухвана.

Капитан ЯркІаров хъуърена чІаганвай. Хъуъруьн са гъал акъвазарна, ада лагъана:

– Маншаллагъ, чан халудинІ Вун халис дагъви руш я! Мад вуна гьерекъ гузвачтІа, чна лагъай муькуь затІар хъайитІани це.

Руша пакетда малдин якІун къве консерви, къве птулка «Рычал-яд» ва са тІили-фу туна, къимет лагъана.

– Са колбасани хтур, – гъеле дакІунмаз лагъана Гъажиди.

– Чна пІирерал физвайбуруз колбасаярни гузвайди туш. Абур вакІан якІунбур я.

– Бес куъне абур низ гузвайди я? – дакІурвилик мягътелвал акахъ хъувунваз, хабар къуна Гъажиди.

– Гъа и чкадал хъивегъзавай пияниска бахтикъа-райриз, бейкарриз.

– Абуруз къачудай пул авани къван? – журналист вичин пеше тамамарунив эгечІнавай.

– Чна аламаз гузва. Аялрин пособиярни пенсияр гайила, пул хкизва.

– Ни? Хъвазвайбуру чпи? – вичи къачур затІарин пул рушав вугана, журналист михъиз фагъумлу хъанвай.

– Ваъ, дишегълийри. Хъвазвайбурун дидейри ва папари.

– Къе ина кас аквазвач хъи? – жузуна Агъмеда.

– Авайди тир. Са кІеретІ. Ништа, луъхъ хъана, гъи хъуртак ярх хъанватІа, – жаваб гана руша.

Журналистдизни милицадиз хълагъдай гаф амачир. Абуру къилер рақІарихъди чІугуна.

– Я Гъажи халу, – эвелдай хъиз, хъуърез-хъуърез рахун хъувуна туъквенчи руш. Адаз вичин муъштери-яр пашмандиз хъфена кІанзавачир.

– Бес атІа шаир Шабал Къамкъаман къиса квелди куътягъ хъанай?

– А-а-ан! – ачух хъхъана Гъажини. – Шаиррикай къисаяр гъамиша камаллудаказ акъалтІ жедайди я...

– ГъикІ? Лагъ ман! – рушан чин кІеви тир.

– Хъвада шаирди, вилер акъална, «Кавказ» чехир. Жеда луъхъ пиян. Ксудай вахт атайла, лугъуда адаз чубанри: ша, атана пунада ксус, йифиз къеџел мекъи жеда». «Ваъ, – лугъуда шаирди, – зун гъетериз килигиз чІурал ярх жеда. Ахвар агалтайла, зун, гъетер алай цавукай яргъан авуна, ксуда». Гъикъван чубанар алахънатІани, шаирдик гаф акатнач. Фена ам ахварал суван са пелел. Хъана мекъи. Пакамахъ тІа жеда ам. Сурун фул акатда. Зурзада. Вегъида чубанри чпив гвай вири пек-партал, япунжияр. «Мад вуч аватІа вегъ зи винел, зун мекъила рекъизва», – минетарда шаирди. «Вегъидай затІни амач, – лугъуда чІехи чубанди, – анжах са затІ ама. ТІвар къун тавуна вегъидай. «Вуч кІантІани хъуй, – лугъуда зурзаз-зур-

заз шаирди. – Вегъ!» «Вилер акъал, ваз такурай», – лугъуда чубанди. Шаирди вилер акъална. Чубандини вегъена адал амай-амачир гъа затІ. Амма ам гъи шаир хъуй, эгер чан алама тІа, вилер ахъа тавуна акъвазиз жери ди? Абур рекъи дай чІавузни вилер ахъазмаз куь-тягъ жеда. Ахъайна вилер Шабал Къамкъама. Акуна адаз вичел хъивегъайди вуч я тІа: ламран алух. Фул гъасятда хкатна, лугъуда, шаирдикай.

– Гъа-гъа-гъа! – цавар пад хъайиди хъиз, хъуьрена чІагана туьквенчи руш. Адавай яргъалди хъуьруьн къаз жезмачир. Са гужуналди хъвер акъвазарна, ада вилерал атай накъвар михъна. Абур хъуьрена атанвай накъвар тир.

– ГъикІ я, чан халудин! Дуьньяда ваз хабар авачир крар гъеле гзаф амайди я, – насигъат гузвай тав кваз рахана журналист, туьквендин рак ахъайиз-ахъайиз.

– И ихтилат вуна заз садрани ахъагъайди туш хъи, – хъуьрезвай Агъмедни.

– Къезни, милицайризни, дуьньяда чин тийидай крар гзаф авайди я. Хъша!

– Гъажи халу! – садлагъана руш дезгедихъай къе-къечІна. – Ма къачу. Тахъай тІа къез дагъда мекъи жеда. Анжах за гайиди я лугъумир. Зи тІвар къамир, – ада са гъерекъни са колбасадин кІар журналистдив гвай пакетда хтуна. – пул гумач тІа, аламаз хъурай, – милайим, дагъларин шагъвар хътин назик хъвер акъатна рушай.

– Ви гъуьрметдай чун пІирерални фидач, – лагъа-на Агъмеда, рушав гъерекъдинни колбасадин пул вугана. – Чун дагъдиз ценерилай килигда.

– АкІ я тІа са истикІанни гице, – алава хъувуна Гъажиди. – Пака хъфирла, хкида. Руша адав синерин истикІан вугана. Дустар туьквендай экъечІна, машинда ахцукъна...

Пич машиндин гегъенш къен чими ийиз агакь-навачир. Накъ туьквенчи руша гайи тупІал гъерекъ-дикай хъвайи са истикІанди са тІимил чимини, кьил са гьилле гижини авуна ахвариз фейи ам гила зур-зазвай. Адан рикІел Шабал Къамкъам хтана, адак хъверни акатнай. Адаз гила, гъа тІвар къун тавуна, винел вегъидай алух гъатнай тІани хвеши жадай.

Гъажидиз гъич хабарни авачир. Адаз мекъи тахъу-нал Агъмед мягтел хъанвай. «Белки, Дербентдин са-мопалдикай къве истикІан къенез алабарайвиляй ам, икІ куьрпе кІел хъиз, ксанва жал? – фикирна ада, ахпа вичи вичин фикир дегишар хъувуна: – Ваъ. Гъа-жи датІана рекъе-хуле хъуни, яргъал дагъларизни хуърериз командировкайриз фини, йиф гъалтай чкай-рал йифер авуни лигимарнава».

Агъмед, дурбуярни къачуна, машиндай экъечІ-на. Пакаман къай квай. Экв ачух жезвай. Хуъруьвай яргъа, къакъан суварай фенвай къекъвей рекъин са къерехда, къвакъварин валарив акъвазарнавай адан машин хуърйй аквадайвал авачир.

Амма хуър инлай капаллай хъиз аквазвай. Хуър-уьн къерехдал алай Ашиман кІвални аквазвай. Гъа-ятдик артух гъерекат квачир. Яру «Жигули» гъа-ятдин са пипІе акъвазнавай. КицІ гъа накъ вич кутІунай гулуни патав ксанвай. Дишегълиди гъаят шуткунза-вай. Ам, аквар гъалда, Ашиман паб я. Милицадин капитан алай суваз къаншар пата хуъруьн кьилихъай авай чуьл галайвал нехир физвай. «Гъеле фад я, – фикирна капитан ЯркІарова, – Хуър ахварик кума. Ашиман папа гъеле верчерни къецел акъуднавач».

Ам алай чкадилай эрчІи патай, чухурдай, агъа-далди, лацу жигъир хъиз, кІам авахъна физвай. Адан ванцихъ ажаиб ширинвал авай. Налугъуди, ам и да-гъларин суварин, яйлахрин, и зурба секинвиллин ван я, чІал я. И чІалан гъавурда Агъмедаз вич акъазвай хъиз тир. «Чалай гуьрчег ваз мад вуч акуна?» лу-гъузвай хъиз тир Агъмедаз чуьллерини дагълари и

кІамун ванцелди... Къваларай агъуз авахъиз, агъа-
дихъ, тІул квай чкадал зуракІ чарх гана, кІам, мад
къекъуьнар галачиз, дуьм-дуьз агъуз, дар са дередиз
физвай. КІунтІарихъни ачІарихъ чуьнуьх хъанвай
адан атІа кьил аквадаивал тушир. Амма Агъмедаз
чизва хъи, и чилин вири вацІарини кІамари са вацІун
– Къулан вацІун яд къалинарзава. И кІамни гъабуру-
кай сад я.

Лап яргъай, чилин къерех тирвал, гъуьмедин
вили шуькІуь цІар хъиз, Каспи гъуьл аквазвай. Ада-
кай хкечІзавай ракъинин хкатнавайди са пад тиртІа-
ни, ам акъван зурба ва къешенг тир хъи, налугъуди
рагъ гъамиша гъа и патав гвай гъуьлуькай хкечІза-
вайди я; йиф хъайила, ам мад гъуьлуьз эхвичІзава
ва вичел кана-кана хъанвай лекеяр чуьхуьн хъувуна,
пакамахъ мад цавариз эхкъечІзава. Частуниз акъатай
ракъиниз яргъалди килигайла, ам лекеяр алаз аква-
датІани, исятда адан и хкатнавай паюнал са лекени
алачир, ам, жегъил суса назикдаказ хъухъ гуз михъ-
навай зурба лампа хъиз, ишигълаван хъана аквазвай.
Адан сифтегъан нурар капитандин далудихъ галай
Шалбуз дагъдин кукІушрик хкІунвай – муркІар алай
синери, лацу гимишди хъиз, цІарцІар гузвай, жив
алачир къецІил мурцар, экв аватнавай къизилдин
къаябар хъиз, аквазвай...

Капитандин чандай фул акъатнавачир. Ада, веке-
рални инал-анал кьилер алгъана пиришар кІватІна-
вай камбар цуькверал алай чигера, тІипІрияр алудна,
къецІил кІвачер экъуьриз, машиндилаь са шумуд йи-
гин чарх яна. Ахпа къакъун валарив гвай чиргъерай
кичІез-регъуьз гадар жез, чиргъера квахъ хъийизвай
булахдай чиниз са шумуд шупІ къайи яд яна. Беден-
дай генани къати зурзунар феи ада тІипІрийра кІва-
чер хтуна ва машиндин рак ахъайна, вичин чкадал
ахцукъна, рак агал хъувуна.

Машинада хъсандиз чим гъатнавай. Гъажидин
ахвар генани ширин хъанвай. Ада, аялди хъиз, нерай
фусни ийизвай. АкІ тир хъи, адаз хъсан ахварар аква-

звай. «Бахтавар кефчибег», – хиялна, адаз килигиз, Агъмеда.

Ам къизмиш хъайи пичинин чимивили къужах-да туна. Адан чанди гила цІийи кылелай ахвар хъувун тІалабзавай. Ада руль кьуна, кьил кьве гъилин арада эцигна...

Къулан вацІук акахъзавай кІам авахъна физвай.

Рагъ, гъуьлуйкай чара хъана, цавун аршдихъ рекъе гъатнавай.

Ксанвай дустар машиндин къене къалин хъанвай бугъанахди ахварикай куддайни-куддачирни лугъуз хъун четин тир, амма абур садлагъана акъатай тфенгдин ванци уяхарна. Къведни гадар хъана къецел экъечІна. Тфенгдин ван ва гуьгъуьналлаз акъатай кицІин анцІ Шалбуз дагъдин севт яз тикрар хъана. ЭрчІи патахъай агъада кІаму чарх янавай гъвечІи тІулалай гумадин са чІун, цавуз хкаж жез-жез, цІрана.

Рагъни Каспидикай хкечІайди я лугъудайвал авачир – ам вири дагълар, дереяр вичин жумарт нура-ралди ацІуриз жедайвал чилин яргъал цІарцІивай къакъатнавай.

Капитан ЯркІарова тадиз кьулухъ хтана, дурбуяр къахчуна.

– Пелекай хкис жемир, вун такурай, – тагъким-на журналистди. Къакъун валарай абур агъада кІаму чарх ганвай чкадиз килигна.

– Гъам я, – лагъана Агъмеда, дурбуяр вилерилай алуд тийиз. – КицІ язава. Гъа кицІ. Машинни гъадан-ди я.

– Аквазва... Язух гъайван... Валарал кутІуннава.. Тушни?

Мад тфенг яна.

КицІай ван ахкъатнач.

Гагъ сада, гагъ муькуьда дурбуйрай килигай дустариз акуна хъи, Ашима кицІ, адан гарданда амай цІил кьуна, кІамун къерехдив гвай са аскІан къван-цел галчІурна.

– Ада кицІел са вуч ятІани кІвахзава, – лагъана Гъажиди.

– Зун гъавурда акъаз эгечІзавай хътинди я, – кьил галтадна Агъмеда. – Ада кІвахзавайди, заз чиз, кьел я.

– Зани гъакІ фикирзава. Ам, тфенгни къуьнуьхъ вегъена, машиндихъ хъфизва, – Гъажиди дурбуяр Агъмеда вугана.

– Тфенг гъуьрчехъандинди я... Акъахна хъфена...

– Хъфенани? Чуьнуьхъ хъанани?

– ИкІни хъун мумкин я, акІни.

Са акъван вахт фенач.

Чиликай хкатайди яни, цаварин дегънейрай атай-ди яни – садлагъана са луж чалагъанар пайда хъана.

– Цуькверин вири атиррин арадай ибуруз шегъердин зир-зибилдин хъурталай хканвай кицІин ивидин ял атанани? Вуч эйбежер, кфир ничхирар тушни?! – мягътел хъайи журналистдиз ихътин шикил сад лагъай сеферда аквазвай.

Милицадизни икъван крар акурди тушир. Вири луж агъада къванцел алай кицІин винел сухулмиш хъана. Абуру, гужлубуру зайифбур чукуриз, кІуфаривди ягъиз, ялиз, язух гъайвандин леш кІус-кІус авуна. Лацу къван михъиз яру хъанвай. Чпиз гъатай кІусар тІуьр къушар кІамухъди физвай, сад-къведа чпив гумай кІарабар кІуфалай ийизвай ва, абурук затІ кумачирди акурла къаз, цавуз хкажна чилел гъалчзавай, гуя абуруз чизва: эгер кІараб хъайитІа, адан къеняй мад са вуч ятІани гъат хъувун мумкин я. Эхирни чпиз кІарабрикай са хийирни амачиз акур чалагъанри яд галай патахъ хкадарзавай.

Ничхир къушари чпин какур еке кІуфара къаз, кьилер цавал ийиз, яд бедендиз кужумзавай. Абур икІ гъарарат хъуни дехънен Ашима кицІин лешинал алахайди кьел тирдакай лугъузвай. Къанихвал кьейи къушар, кІамувай къекъечІиз, мад кицІин кІарабар кІуфара хкъаз, абурукай са хийирни амачирди акваз, цин гъарайдиз хъфизвай.

Абуруз далдадикай хкатна чеб галай патахъ къвезвай яру «Жигули» аквадай гъал авачир. Машин ивидай яру хъанвай къванцив агакъайла, абуруз ам чеб

патал хаталу тирди акунвай, гъикъван элягъиз-къах-чунатІани, луваривай цикди залан хъанвай къушарин беденар цавуз акъудиз хъхъаначир. Машинада тфенг гъиле аваз экъечІай инсандихъай катдай зиринг кІвачерни абуруз ганвачир. Абурухъ икъван гагъда авай гъунар хци кІуфни, къаних нефсни зурба лувар тир, гила абурукай садакайни жадай чара-куъмек амачир.

Ашима, тфенгдин къве хиле луъле къве гъиливни къуна къундах са-са чалагъандин къилиз вегъиз, абур гжи авуна, ахпа кІвачер къаз машиндин багажникдиз гадарна...

– Хъша, – лагъана капитан ЯркІарова, – гъат хъийин рекъе.

– Гъиниз? – мягтел хъана Гъажи.

– КІвализ.

– Бес на агъа гъарамзададиз са серенжемни къабулдачни?

– Ваъ. Ам зи стхадин мехъерин паяр гваз атана кІанзавайди я, – пІузаррикай хъвер авуна, вил акъална Агъмеда.

– Акъваз, са кІунчІ цуъквер хъайитІани атІун, – Гъажиди тадиз-тадиз камбар цуъквер атІана.

– Папаз атІузовани?

– Папав ахгакъдалди абур шуъткъуъда, – Гъажиди накъ туъквенчи руша чпив вугай истикІандиз къулал къван булахдин яд къачуна, цуъквер гъана туна.

– Валлагъ, вун къегъал хва я. Аферин! Зи рикІелни къведачир, – Агъмед машинада ацукъна.

– Куън, милицаяр, вири гъахътинбур я.

Абурун машин йигиндиз рекъяй агъуз хуър галайвал авахъна. Руг къилеллаз абурун вилик яру «Жигули» акатна. Якъин, Ашима джип вичин гуъгъуъна авайди къатІанвай. Амма адан шак фин мумкин тушир, вучиз лагъайтІа са бицІи «Жигулидин» геле чІехи джип къекъведа лагъана фикирдиз гъиз жадай кІвалах тушир.

– Тади мийир, квахърай виликай, – лагъана цуъквер авай истикІан гъилевай Гъажиди.

– Яд чкІиз кичІезвани?

Гъажиди жаваб гана ч.

Хуъруън куъчедай агъуз хтана джип «Аламаз» туъквендив акъвазна. Яру «Жигули» аквазмачир. Туъквендал дапІар алай.

– Закрыт на обед, – ван алаз хъуърена Агъмед.

– Туш, – лагъана Гъажиди. – КІан хъайитІа, эверна туъквенчи гъиз жезвайди я, – ада цуъквер авай истикІан туъквендин ракІарив эцигна.

– Эвера, вучиз гъизвач къван? – дустуникай зарафатарзавай Агъмеда.

– Вуч я, стхадин мехъерал хъвадай самопалар къачуз кІанзавани? – адалай гуъгъуъна амукъзавачир Гъажини.

Агъмеда машин хуъруън къеняй явашдиз гъална. Ашиман кІвалерал ахгакъайла, абур адан гъаятдиз килигна. Яру «Жигули» чкадал эхцигнавай. БицІи къуд аял катиз-галтугиз къугъвазвай. Къвед-пуд вечере са пипІе, сада садавай къакъудиз, са куъз ятІани кІуф язавай.

Дустарай яргъалди са гафни ахкъатна ч. Абур фикрир акатнавай.

Шегъердив агакъайла, Гъажидай сифте гаф акъатна:

– ГъикІ хъана, дуст, киснава хъи?

– Милиция киснавайла, журналистарни кисдайди я.

– Киса, акІ ятІа.

– Бес на савдагардиз пака са жерме-затІни ийидачни? – алатзавачир Гъажи.

– Вири кесибвилин лишанар я, – агъ алахъна Агъмедалай. – Чара атІай къуъл я. Ваз чидани чара атІайдан къуълуъникай къиса?

– Ваъ.

– Ваз къисаяр са журналистриз чидай хъиз яни? Яб це.

– Гузва.

– Къведалда са мехъерик са къекъвераг. «Къуъл ая, – лугъуда адаз инавай тІуъна-хъвана кефиниз акъатнавай бакъайри. – Чна ваз чІехи шабашар гуда».

Къекъверагдал къуълердай гьал алайди яни? ЯтІани ада, къуна вичин шалвардин жир буш хъанвай гьертни, яваш-явашдиз, еперал кутІуннавай кІвачин къапар алай кІвачерикай сад виликди гадариз, чарх яда майдандал. «Чара атІайдан къуъл я, мумкин атІайдан къуъл я», – мани лугъузвай хъиз лугъуда къекъверагди. Бакъаяр хъуърена чІаганалда, амма язухдиз пул гун садан рикІелни атанач лугъуда... – Агъмед са геренда кисна. Ахпа давамарна: – И Ашимни гьакІ я. Акуна ваз адан кІвал, юхсул аялар, ичІи гьаят. Машинни, низ чида, гьинай атанвайди ятІа... Хуърера вуч гьал аватІа, ваз залайни хъсандиз чизва. Жегьилриз кІвалах жагъизвач, пул къведай рехъ авач. Вирида ийизвайди чара атІайдан къуъл я...

– Гьукуматни, бакъа хъиз, хъуърез-рахшандар ийиз, инсанар виляй такваз ава, квез шабашар гуда лугъуз, тагуз, – Гьажидини зарафатзамачир.

– ГьакІ я, дуст, – Агъмеда газдал илисна.

– Шалбуз дагъдиз мукъва хъана, вакай арифдар хъанва, дуст кас, – Гьажи мад вичин зарафатрин пендал хъфенвай. – Вири милицаярни гьакимар садра къванни аниз хкаж хъана, чи чилин, халкъдин, уьлкведин къисметрикай веревирдер авунайтІа, хъсан тир.

– Хкаж хъухъ лагъ ман жува. Къхьихъ, вунни и уьлкведай тушни?

– Ам за кхьида, кхьинни ийизвайди я... Бес и мал цаваравай савдагардиз вуна вуч ийирвал я?

– Вичин «бизнес» чи шегьердин зир-зибилрин хъуртал гадариз тада.

– ГьикІ?

– Аквада ваз...

– Вун чинеба зи геле къекъвена ман?... Лап чи хуъруъз къван... Къенин милицайри ийидай крар туш. Маншаллагъ! – Ягъанат ийиз кІан хъана Ашимаз. – Ви машин заз, чи дагъдай хкверла, акуна. За, ахмакъди, ви машинда авайбур пІирерал фена хквезвайбур я лагъана фикирнай.

- ПІирерал физ гъеле фад я, дагълара мекъи я...
- КІамаш я ман зун гъа кардин гъавурда такъур.
- Гъавурда акъунайТІа, на вучдай?
- Катдай.
- Гъиниз?

Ашим фикирлу хъана. Ахпа агъ аладарна, хълагъна:

- Санизни... Куъ хурукай гъиниз катда?
- ЯТІа, артухан рахунармир. Заз вири акунва, чизва. Акъах машинда, гъат зи гуъгъуъна.

Ашима вич къел янавай кицІин як тІуъна яд хъванвай чалагъан хъиз гъиссзавай. «Тфенгдин къундах зи къилихъ милициядин отделениеда гелягъ хъийида», – фикирна ада. Гъа идалди адан вири уъмуър, мурадар-метлебар, савдагарвилер акъалтІ жеда. Аялар мад гишила жеда, кІвалин къвед лагъай гъава эцигиз жедач, кІвалихъ са бегъем жугъунни агализ хъжедач. Ибурни гъич. Сив квай папан хура гъикІ акъвазда? Къазар рекъидай аждагъан хътин?..

Ашима багажник агална, машиндин ракІарал гъил вегъена. Капитан ЯркІарова вичин машин гъална. Яру «Жигули» адан гуъгъуъна гъатна. Ашимаз шегъердин милициядин идараяр алай чкаяр чизвай. Амма капитандин джип абурун патаривайни физвачир. «ВакІан хъиз ришвет кІанзавайди я, лугъузвай вичи-вичикди Ашима. – Гъа вири хътин гишин кицІ я имни, идавай-адавай къакъудиз, къил хуъзвай...»

Хсуси кІвалерин чІехи варарив ахгакъайла, джипди сигнал яна. Журналист Гъажиди вар ахъайна. «Гъа ида завай садра къачур хътинди я», – муъштерийриз

фикир тагуз вердиш Ашиман рикІел и кас са уѣтери хтана.

Джип варариз гѣахъна, яру «Жигулини», калихъ галай дана хъиз, адан гуѣгъуѣналлаз фена. Гѣажиди варар кѣеняй агал хъувуна.

– Им тІвар-ван авай журналист Гѣажи Чандаров я, – лагъана капитан Агъмед ЯркІарова вичин дуст и сакІани кардин ери-бинедин гѣавурда такъазвай Ашимаз кѣалурна. – Ван хъайиди яни? Газетрай адан макъалаяр кІелайди яни?

«Имни пул кІандай са ламран хва я, – фикирна савдагарди. – ТагайтІа, беябурдай макъала кхъида лугъудайди я».

Ашима вичин фикирар вири винел акъуднач, амма вичивай жедайвал, вич авай шартІари меслят ийизвайвал, гафунив эѣягъ тавунани тунач:

– За газетар кІелзавайди туш. Ана кІелдай вуч ава – вири тапарар я.

– Адаз вичин бизнесдин гѣиляй газетар кІелдай вахт авани? – чин серин хъанай Гѣажидин.

– Чан стхаяр, – ачухдиз рахаз эгечІна Ашим. – Заз чизва квез вуч кІанзаватІа. Лагъ квез низ гъикъ-ван пул кІан ятІа. За гуда. Анжах зи кѣил тІармир.

– Вуч? Вуч? – векъи кІеви ван акъатна капитандай. – Вуна чун няй къазва?!

– Вирида къачузвайди я, чан чІехиди, – рахунин юн дегішарна Ашима. – Куѣн вучиз гуѣгъуѣна акъ-вазда?

– Чна вун иниз вучиз гѣайиди ятІа чидани?

– Са пай чидай хъиз я, са пай ваъ.

– Вуна гѣарамзадавилелди кѣил хуѣзвайдан гѣавурда авани вун?

– Ава. Вири уѣлкве гѣарамзадайриндини лутуйринди тушни?

– Вуна уѣлкведин жаваб гумир, ви жаваб це.

– Хъуй, стха. Лагъ ваз завай вуч кІанзаватІа.

– Чалагъанар «Яру ктабда» авайди яни? – хабар къуна Агъмеда Гѣажидивай.

– РикІелламач. Амма абур яру «Жигулида» авайди заз чида, – жаваб гана Гъажиди, шит хъвер сивеллаз. – Шегъердин иесисуз кицІер «Яру ктабда» авачирдини заз чида. Абур ягъун шегъердин кълугърин буржи я.

– Тфенгдиз документ авани? – капитан мад Ашимахъ элкъвена.

– Ам дахдинди я. Гъуърчехъан тир зи буба. Документни ава.

– Бубадиз ава. Ваз авач хъи, – арада гъахъна Гъажи. Адаз, журналистрин пешедиз хас тирвал, ихтилатрик кълызгъинвал, вакъиадик цІай кутаз кІанзавай.

– Я стхаяр, за зи тахсирар вири хиве къазва. За чалагъанар ягълыз, гълундуъшкаяр я лугълуз, маса гуз, инсанар алцурарзава, куъ шегъердин кицІер язава, кІвал эцигдайла, бес тежезвай пул зи хуъруънви БитІишавай буржуна къачуна, гилалдини вахканвач, за квезни инал ришвет теклиф авуна. Ингъе ибур вири зи тахсирар я, ая заз вучзаватІа! Ягъ, рекълкъ, тур дустагъда! Бес я куъ сурун суалар. Зун иниз, куъ кІвализ, – Ашим Агъмезаз килигна, – вучиз гъланвайди ятІа, лагъ!

Капитан ЯркІарова кителдин дуъгмеяр ахълaina, фуражка хтІунна, гълеле къуна.

– Яда, – лагълана ада секиндиз ва сивел хъвер алаз. – Вуна садра къванни халис гълундуъшка тІуърди яни?

– Ваъ, – капитандин ван дегіш хълуни Ашим теспача авунвай, муълкуъ патахълай ада и жузун-качузун хълсан патахъл элкълвезвайдини гълисснавай.

– Садрани нез хъланачни?

– Хълана... Амма квез хиве къазва: заз адахъл пул гуз гълайиф атана... Заз жува ахмакъдаказ кечирмишай йикъларин эвездай вири кълуватар кІвал-югъл къайдадиз гълыз, аялриз каш тагун патал къве кепек къазанмишиз кІан хълана. Руфуниз тербет гана. Гълундуъшка кІан хълайила, вечрен кака тІуълна, чІем

кІан хъайила – шур. – Ашима вичин рикІе авайвал лагъанвай.

Агъмедаз и гафари дериндай таъсирнай. Ашима табзавачирди адаз чизвай. ЯтІани ада, вичини Гъа-жиди къурмишнавай фенд къилиз акъудунин мурад аваз, силис давамарна:

– Ви «гъуьндуьшкаяр» на дадмишнани?

– Ваъ.

– Дад акваз кІанзавачни? – мад арадиз сух хъана Гъажи.

– Ваъ, – лагъана Ашима, ахпа минетни гъарай акахънавай ванцелди Гъажидиз хълагъна: – Зун вуна къунвайди туш хъи-е! Алат залай!

– Капитандихъ галаз зунни куъ хуъруъз къван атайди я, – Гъажидиз алатиз кІанзавачир. – За и кар-дикай гъикІ хъайитІани макъала кхъидайди я, – Гъа-жиди, Агъмедаз килигна, вил акъална.

Агъмеда къл юзурна. Гъажи кІвалин къенез гъа-хъна.

Ашим мад теспача хъанвай.

– Заз вун халис гъуьндуьшкадалди илифариз кІанзава, – лагъана Агъмеда Ашимаз. Ахпа кап капуз яна, гъарайна: – Индейку в студию!

Гъажи, кІваляй экъечІна, сивяй туш-макъам ягъиз-ягъиз, гъилевай синидал бугъ алахъзавай гъуьндуьшка, къайи гъекъеда авай гъерекъдин птулка, гъахътин гъекъ алай къве «Рычал-яд», къацу хъчар, фу ва пуд рюмкани пуд истикІан алаз, багъдин пипІе авай столдихъ фена.

Ашим къах хъана амай. Адаз вичи вич гъикІ ту-худатІа чизвачир. Адаз акъулбалугъ, къилериз рех янавай и къве итим кимибур яни, акъуллубур яни къл акъудиз четин тир.

Адан рикІиз са къадар регъятни хъхъанвай. ЯтІа-ни адаз и регъятвал винел акъудиз кичІезвай.

– Чна вун илифарзава, стха, – лагъана Агъмеда, – адан чина милициядин къуллугъчидиз хас са лишан-ни амачир, ам мугъманар къабулдай дагъвидин ролда гъатнавай. – Ша столдихъ!

Ашимаз маса чара авачир.

Гъажиди гъерекъ ахъайна рюмкайра, «Рычал-яд-ни» истикІанра цана:

– Яхъ, хъухъ, – ада са рюмка Ашимава вугана. – Им куъ «Аламаз» туъквендай гузвай хътин самопал туш, халис гъерекъ я. Зи тост ихътинди я: вичин гъи тІеквенда гъикъван къил сухайтІани, къил акъат тийидай ва гъа идалди ажайиб ва гуърчег дуъньядин сагълугъдай хъвазва за!

– За гъар са инсандин рикІ, гъил, намус михъи хъунин сагълугъдай хъвазва, – лагъана Агъмеда.

Къве дустни Ашимаз килигна.

– Зун рулдихъ гала, – лагъана ада.

– Вун къе машинда ахцукъдатІа низ чиде? – хъуърена Гъажи. – Вун къунвайди я.

– Ада дуъз лугъузва, кямир адак, – Агъмеда Ашиман пад къуна, ахпа адаз лагъана: – Хъун тавуртІани, жуван гаф лагъ.

Ашимаз лугъур-талгъур чизвачир, ятІани ада са гуж-баладалди гафар жагъурна:

– За куъ къведан гафарални къул чІугвазва.

– Чи гафарал къул чІугваз вун президент туш хъи-е, – Ашиман вилера вилер атІумарна Гъажиди. – Вуна ви хуси са гаф лагъ.

– Дуъз лугъузва касди, – дустунин терев хвена Агъмеда.

– Жедай пашман югъ гъа ихътинди хъурай, – са акъван ван алачиз лагъана Ашима, рюмка столдал эцигна.

– Гъа-гъа-гъа! – хъуърена Гъажи. – Валлагъ, оригинальный тост я.

Агъмеда са гафни лагъанач. Ада вичин гъилевай гъерекъ луъркъна къенез ракъурна.

Гъажини гуъгъуъна амукънач.

– Ацукъ, неъ, – лагъана Агъмеда Ашимаз.

Ада регъуъз-кичІез гъуъндуъшкадикай са кІус атІана. Адан туътуънилай затІ фидайвал тушир. Амма адаз аквазвай хъи, къве кефчибегди, къве дустуни,

къве къени къуншиди гъуьндуьшка тахъай мисал ийизвай. Абуру кIарабар чеб алай чкадилай гъаятда зунжурдавай кицIел гадарзавай. Ада абур, цава амаз къаз, туькъуьнзавай.

Ашимаз инал вич артухан кас тир чIал чизвай, и къве касди вич иниз анжах намусдин тарс гуз хкай-дини ада аннамишзавай. Адаз и тарс гъихьтин хъайи-тIани жермедилайни хциди, таъсирлуди яз аквазвай. Адаз гъикI къарагъна, гъикI хъфидатIа чизвачир. Адан чашмишвал гъар са гъерекатдай, гъар са гафунай хкис хъана акъваззавай. И сеферда лагъай гафарни гъакI хъанвайди адаз чизвай:

– КIантIа за зи гъуьндуьшкаяр куь кицIиз гудани?

– Гъуьндуьшкаяр ваъ, чалагъанар, – Ашиман гаф туькIуьр хъувуна тIамадиз акъатзавай Гъажиди.

– Ун ман, – мад ийир-тийир хъана Ашим.

– Сад вегъена, килиг, – Агъмедаз Олигарха тинедайди чизвай.

Ашима, багажникдай акъудна, кицIив са акъван агат тавуна, чалагъан Олигархан вилик гадарна.

КицIи гъич ни къванни чIугунач. Адаз чалагъанрин ял гъеле машиндай атанай жеди. Им адаз таниш ва кицIин такабурлувили къабул тийидай ни тир.

– Ида гъич ябни язавач хъи! – мягтел хъана Ашим.

– Вуна къел гзаф вегъена, дуст кас, – хъуьрена Гъажи. Ахпа рикIивай, дамахдалди давамарна: – Им Олигарх я-е, а ваз чидай зир-зибилрин хъуртал алай кицIерикай туш!

– Чан чIехи стха, зун жерме ийизватIа, жерме ая, за вуч авун лазим ятIа, лагъ, – Ашимал чин аламачир, ам Агъмедан вилериз минетдалди килигна.

– Ахлад, я стха, эгер ваз хъфиз кIанзаватIа, эгер ваз чи межлис хуш туштIа.

– Межлис хуш я, – лагъана Ашима, – ара кутугайди хъанач. Мад квез чизва хъи.

– Ихтияр види я. Къахчу жуван чалагъанни.

– Зун киџи кьадачни?

– Ваъ.

– Милицади кьан тийизвайди киџи кьадани? – хъуьрена Гъажи.

Чилел гадарнавай чалагъандин патав Ашим кичез-кичез. мукъаятлувилелди фена. Адаз вичел Олигарха хкадариз кичезвай. Амма киџи адавай «Вун гъинай я, гъиниз я?» лагъана гъич хабарни кьунач.

– Киче жемир, адаз вахъайни чалагъандин ни къвезва. Къадач вун, – лагъана Гъажиди.

Садлагъана чилелай чапхунна чалагъан къахчур Ашим кьулухъди гадар хъана ва мад къах хъана акъвазна:

– Хъфидани зун?

– Ахлад, – лагъана Агъмеда. – Югъур хъуй ваз.

– Кар гудачни? Жерме ийидачни? – Ашим вичин кьисмет икI гъял хъунин чIалахъ жезвачир.

– Ваъ.

– Вучиз?

– Ам жува хъфидай рекъе веревирд ая. Ахлад.

– Гъиниз? – имни Ашиман фагъумдиз муьтIуьгъ тушиз акъатай суал тир.

– Гъиниз кIантIани.

– Анжах шегъердин зир-зибилрин хъуртал тefе-на, хъфиз тахъурай, – тагъкимарна Гъажиди.

Ашим адан гафуник квай парцин гъавурда акъунай.

– Чан стха, ви чан сагърай, – Ашима Агъмедан гъил кьуна юзурна. – Ви хъсанвал за садрани рикIелай алуддач. Амма и стхадиз, – ада Гъажи къалурна, – закай макъала кхьмир лагъ. Минет я. Чи дахди газетар кхьизвайди я. КIелда, рикI Iар жеда, дидедиз пис жеда...

– Кхьидач ада. Адан зарафатар на кваз кьамир.

– Икьван крарикай, аламатрикай, керематрикай кхьин тийидай журналист зир-зибилрин хъуртал гадарун лазим я. Завай кхьин тавуна акъвазиз жедайди туш! – Гъажиди зарафатзавайни ва я тахъайтIа адан

рикІел Ашима газетар кІел тийизвайди аламайни лугъуз четин тир.

Ашим, вилера тІалабун аваз, мад Агъмедаз килигна.

– Кхъидач ада. Адан зарафатар гъахътинбур я, – теселли гана Агъмеда Ашимаз.

– Кхъида, дуст кас, кхъида! – рикІивай рахадай хъиз, рахана Гъажи. Ахпа са геренда кисна, сивел хъвер алаз алава хъувуна: – Кхъида, анжах тІвар къадач... Савдагарвилин тах вак квачиз туш, – лагъана ада рикІиз регъят хъхъай Ашимаз. – Анжах а тах дуъз рекъе тур... – журналистди хъфизвайдав гъил вугана.

– Эхъ! Эхъ! ГъакІ ая, – хъуърена Агъмедни, Шабал Къамкъамакай ихтилат рикІел хтанваз.

– Башуъсте! – хъвердин экв гъатна Ашиман чина.

– Газетарни кхъиз рикІелай алудмир, – хълагъна Гъажиди.

– Башуъсте!

– Шегъердин иесисуз кицІер къадай кІвалах кІандатІа, за туькІуърда ваз. Герек хъайитІа лагъ, кулур вав гвазва, – Гъажиди рикІивай лагъай гафар Ашима зарафат яз къабулна, чуькъни авунач.

* * *

Ашима машин зир-зибилрин хъуртал гъална. Иналлай са пай кицІер гъар сад санихъ катна. Абуруз яру «Жигули» чир хъанвай. Чухванвай чалагъанар абурун иесиди, са-сад къаз, зир-зибилрин кукІушдал гадарна. Инал цІийиз пайда хъанвай, Ашимни адан машин течидай кицІер, зир-зибилрин кІунтІалай винелди хкаж жез, чалагъанрикай ни чІугваз, къулухъди хквез, и къушар гадарай касдин гъилияй жакъваз жедай хътин маса затІ гъатдатІа лугъуз вил алаз акъвазнавай. «Ибуруни незвач...», – хиял фена Ашиман къилияй. Ам тадиз машинда акъахна, ахпа мад эхвичІна. Адан гъиле кулур авай. Кулурди патав гвай ки-

пІерни кхурна. Ашима кулур, кѣилелай са шумудра элкѣурна, вири кѣуватдалди гадарна. Ахпа машинда ахцукѣна, икѣи руг кѣилеллаз, йигиндиз шегѣре галайвал сухулмиш хѣана.

2004

ГИЛИКѢАЙ «ПУД»

КІелдай йис эхирдив агакѣзавай йикѣар тир. Хуѣруѣн мектебда 9-классда лезги чІаланни эдебиатдин тарсар гузвай, амма вичин кѣилин пеше химиядин муаллимвал авун яз гѣа тарсарни тухузвай Кѣурдул Ярдумовича, ракларай гѣахѣунни кумаз, сарарикай салам гана хѣиз, садрани тавур хѣтин жуѣреда чин атІугѣарна, ванни жезмай кѣван гзаф векѣи авуна, лагѣана:

– Абдулов Абди авани?

– Ава, – тІвар кѣур ученик, кѣве гѣилни партада атІумарна. кІанз-такІанз кѣарагѣна, кендирагѣ жакѣваз акѣвазна.

– Де вун хвашгелди-сафагелди, азизди! – чинал галачир хѣвер гѣана, муаллим столдихѣ ацукѣна, журнал ахѣайна. Вун аквадай йикѣарни жеда кѣван! Вун атурай – рагѣ атурай!

Класс са ажайиб кар хѣунал вил алаз яд иличай хѣиз кис хѣана.

– Ваз зун тахкуна гѣакѣван вахтар яни, я муаллим? Вил хѣанватІа, ма килиг, – Абди суѣредакѣ экѣечІна, дабан чиле акІурна са чарх гана, чкадал акѣваз хѣувуна.

Инлай-анлай са шумуд хѣуѣруѣнни ван акѣатна.

– Химиядин тарсара вун зал гѣалтай дуѣшуѣшарни хѣана жеди. Амма лезги эдебиатдин тарсуниз садрани татун завай ваз багѣишиз жедач.

– Я чан муаллим, низ герек авайди я а шиирар, бендер, бейтер, гѣикаяар? Вабше гѣа лезги чІал?! Вабше ктабар ни кІел хѣийизвайди я? Гила вири маса гуз-кѣачузвай девир я. Эхцигна тур заз са гиликѣай

«пуд». Зун кІуѣд лагъай классдилай гуьгъуьниз мектебдиз хквезвайди туш, финансовый техникумдик экечІзавайди я. Дахди аниз гудай пулни гъазурнавайди я. Ада вазни са гъурмет тавуна тач. Са юхсул, чІар феѣи «пуд» гуз гъайиф къведани, чан муаллим? – патахъ хъвер алай сив ягъсуздаказ элкъурна Абдиди.

Класс хъурена. И хъуруьнай муаллимди саки вири аялар Абидин патал алайди гъиссна. Ам рикІяй пашман хъана. «РикІивайни пара угъраш девир хъанва, – фикирна ада. – Накъан неречІрини кваз чеб галтІам алачиз гъиссзава...» – Ада вичин гъужум давамарун къетІна.

– Захъ галаз кицІер элуькъармир, Абдулов! Ваз финансовый техникумдиз фидай йикъар аквадач!

– Вучиз? – мягътел хъана Абди.

– И уьмуьр цепной реакция я, Абдулов. Яни чи чІалалди: цІиргъи-реакция. Вазни гъам жада.

– Дах рахана куьтягнавайди я, я муаллим, – шит хъверна гадади.

– Месела, за ваз химиядайни, лезги эдебиятдайни «къведар» эцигда, вун классда тада, ваз кІуѣд класс куьтягъай бирбицІ гудач, ви бубадин пул дидедин къваркъуник кумукъда, ахпа ви дах мектебдин директордин патав фида, ада ам зи патав ракъурда, зани ам гъа атайвал ви «къведарни» гваз ви патав рекъе хутада... Ингъе гъа ихътин цІиргъи-реакция жада, Абдулов! – Къурдул Ярдумовича вич гафунал кІевиз акъваздайди къалурна.

Абдиди кендирагъ жакъун акъвазарна, гъилер суьредилай къахчуна, сарсахвал квачиз, рикІивай хабар къуна:

– Бес за вуч авун лазим я? Лагъ! Зун гъазур я! Ви тур, зи гардан.

– Ваз лезги мисал чир хъун тарифдин кар я, амма ада вун къутармишдач.

– Куь къутармишда?

– Ваз Етим Эминан тІвар къванни ван хъайиди яни?

– Гъм, – муаллимдин суалди вичин кефи хайиди кълурна Абдиди. – Гълбетда, чида. СтІал Сулейман-ни галаз...

– Мад вуж чида лезги шаиррикай?

Ученикди кълурнер агажна. Ахпа, садлагъана вилера амалдарвилини экв куькІуьр хълуна хълз, вичихъ галаз са суьреда ацукънавай Сефтер кълурна, лагъана:

– И Сефтерни шаир я. Адан шиирар «Лезги газетдизни» акълатайди я. Гълдан са кълуд цІар заз чида. КІелайтІа, зи крар дуьз жедани?

– КІела кван, – вичи тарс гузвай класда шиирар кхълзвай кас хълуникай муаллимдиз хуш хъланвай.

– КІелмир, герек авач, кълей хва! – Сефтера Абди-дин перемдин пад кълуна ялна. – Ам за са урус мани-диз кхъланвай пародия я! КІелмир!

Амма Абдиди яб ганач.

– Завай муаллимдин гафунал гаф эцигиз жедач, – лагъана ада. – Яб акала, муаллим. И цІарари гудай цІиргъи-реакция ваз аквада хъл:

*Рушар жеда гълр жуьре:
Яру, цІару ва жегъре.
Гълр са рушаз сад кІанда,
Сад гълатайла, мад кІанда.*

Классди эвелдай цІайлапанар ягълдай хълтин хълур-руьнар авуна, ахпани гурлу капар яна.

Кълурдул Ярдумовични хълурруьниз мажбур хълана.

– Гълан, гълкІ я, чан муаллим? – вичелай рази яз жузунна Абдиди.

– Алакълунар ава автордихъ, гаф авач.

– Мад за гила вуч хълун лазим я?

– Етим Эминан виридалайни машгълр шиирар гълбур ятІа лагъ.

Абди Сефтераз килигна. Ада кІанчІал тІуб къле тупІун арадай акълудна кълурна.

– «Тукъвезбан»! «Тумакъ яц»! – инлай-анлай куь-мекдабур хълана.

Абдиди шииррин тІварар тикрарна.

– Аллагъдиз шукур хъуй, къе хъайитІани ваз и шииррин тІварар чир хъайиди! – лагъана муаллимди. – Къведай тарсуна кве шиирни хуралай чир тавур-тІа, я химиядай, я лезги эдебиятдай ваз «пудар» акун анихъ хъурай, ваз абурун нїни къведач! Циргъи-реакция мусибатдинди жеда.

– Заз Етим Эминан ктаб авач.

– Учебникдай жагъура шиирар.

– Гъамни захъ хъайиди туш.

– Сефтеравай къачу. Сифте камар къачузвай шаирдихъ классикдин ктаб тахъана жеч.

– Башуъсте, муаллим! Ам завай! Ктаб завай адал ихтибариз жедач, амма адав кве шиирни чарчел кхъена вугуда, – садлагъана фендигар хвеш акатна Сефтеран чиник. Вучиз акатайди ятІа, адаз са вичиз чизвай...

Къведай сеферда лезги эдебиятдин тарсуна Къурдул Ярдумович килигайла, Абди чир жедайвал ама-чир. Ада уьмуьрда садрани тавур кІвалах ийизвай: гъил цава къуна юзуриз, вичиз ганвай тапшуругъ кыилиз акъуднавайди къалуриз алахънавай. Амма муаллимди адаз къасухдай яб гузвачир. Ада маса ученикриз доскадив эвериз, абуруз суалар гуз, вичин тарс тухузвай. Ада Абди тарсунин эхир патал хуъз-вай. Ученикдиз вичивай хабар къун тавуникай гудай азабди адан жавабдарвал артухарунин ва дуьньяда вири маса гуз-къачуз тежедайди субут авунин мурад авай Къурдул Ярдумовичаз.

Ам сятдиз килигна. Абдидиз эвердай вахт алуькнавай.

– Абдулов, ша кван, ичІира ви гьебеда вуч аватІа, – са акъван гъяз авачир хъиз лагъана муаллимди ва, вилер журналда атІумарна, мукъуфдалди са вуч ятІа-ни кхъиз эгечІна.

– КІелдани? – Абдидиз муаллимдин фикир вичи къалурдай «игитвилел» желбиз кІанзавай.

– КІела, кІела. За яб гузва, – Къурдул Ярдумовича кхъинар авун давамарзавай.

– Шиирар Етим Эминанбур я. Рагъмет хъуй вичиз. КӀелзава за:

*Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал,
Ширин вирт я, хуш нямет я тумакъ яц.
Хаму кард хъиз хвена кӀандай гъилерал,
Вун жагъайдаз хунI девлет я, тумакъ яц...*

Сифтени-сифте Сефтер, ахпани вири класс хъуьрена чӀагана. Абдиди вичив Сефтера Эминан къве шиир кхъенвай чар перемдин къултухдай акъудна, къве патазни килигна, са куьнин гъавурдани такъуна, къуьнер агажна. Ахпа чар шалвардин жибинда туна.

Муаллим, вилер журналдилаь алудна, классдиз, ахпани Абдидиз килигна. Ам вичин кхъинрин гъилляй ина вуч хъанватӀа гъавурда акъунвачир. И карди классдик генани артух хъвер кутазвай.

– Кис хъухъ! Кис хъухъ! – Къурдул Ярдумовича ручкадин кӀуф цавална, адан муькуь къилив стол гатана. – Давамара, Абдулов, за ваз дикъетдивди яб гузва.

Абдиди вичиз лагъайвал авуна:

*– Вун жагъайдаз гъич ви къадир чизавач,
Зар-зибада гъамиша вун хуъзавач.
Бес за гъикӀда, вун рикӀелай физавач,
Зав гвайди ви гъам-хифет я, тумакъ яц.*

Класс мад хъуьрена чӀаганвай. Гила Къурдул Ярдумовични, хъвер къаз тежез, къеняй ргазвай, амма са гуж баладалди вичи вич хвена, хъвердиз «галтӀам» яна.

– Секин хъухъ! – муаллимди мад стол ручкадив гатана. Ахпа ам Абдидихъ элкъвена: – Бес я. Гила муькуь шиир кӀела кван.

КӀвачерикай чил хкатнавай хъиз авай Абдиди вири фагъум-фикир кӀватӀна, са гафни цӀарарай квахъ тийидайвал, гафар атӀуз-атӀуз кӀелиз эгечӀна. Амма адан ванцик къалабулукх акатнавайди аквазвай:

*– Вучда вакай и гьал алаз амукъна,
Вегъий ви чандиз са мерез, Туьквезбан.
Цел фир рекъе вун къуд-вадра ацукъна,
Галай гачал жунгав хъурез, Туьквезбан.*

Гила Къурдул Ярдумовичавайни хъвер къаз хъхъанач. Классдихъ галаз санал муаллимни чІагана фенвай, налу-гъуди гъамни инавай ученикрикай сад я.

Абди михъиз гъекъ хъанвай. Адаз ягълух акъудиз кІан хъайила, шалвардин жибиндай ягълухдихъ галаз шиирар кхъенвай чарни акъатна. Са гъилив ягълух къуна гъекъ михъиз, муькуь гъилени чар къуна, ам мад цІарариз килиг хъувуна: вири гъа кхъенвайвал кІелнавай. Ахпа ада Сефтераз ихтибарсуз жуьреда вил яна.

Сефтера гила, эрчІи гъиликай гъуд авуна, кІан-чІал тІуб тикдиз къуна юзурзавай.

– Етим Эминан шиирар тушни ибур? – муаллимдихъ элкъвена Абди. – Эхиримжи бендера адан тІвар къунва эхир!

– Шиирар Эминанбур язва, Абдулов. Амма рефренар дегиш хъанва.

– Рефренар вуч лагъай чІал я? – генани гъавурда акъунвачир Абди.

– Шиирдин бендерин эхирда тикрар жезвай сад хътин гафар я. Чир хъанани, Абдулов. Къе ваз Сефтера халисан тарс гана. Ада ваз лезги чІалахъ гъихътин гъунаран аватІа къалурна ва ам чир тахъуни, яни ам дериндай аннамиш тавуни вири вичел хъуьруьрдай чкадал гъидайди чирна. Маншаллагъ, Сефтер! Химиядин элементрихъ галаз ийиз жедай хътин тежрибаяр гъар жуьре шииррани ийиз жедай чІал, валлагъ, зазни чидачир.

Классди вичин шаирдиз капар яна.

Абди, къил куьрсна, чкадал хъфена. Ам вичи кІелай шииррин рефренар чпин дуьзгуьн чкайрал эхцигиз эгечІна. ЧІехи шаирдин чІаларин халисан кесер, фикир гана кІелайла, адан руьгъдин дериндив гила

агакънавай. Ада вичиз кѣимет гуникай муаллимдиз са куѣтІни авунач, адахъ ахътин жуърѣтни хъанач, я намусдини къабулнач. Адаз дидед чІалай ва хайи эдебиятдай усал кѣимет къазанмишун ягъдик жкуърдай хътин кар тирди чир хъанвай.

Амма Кѣурдул Ярдумовича адаз гиликъай «пуд» эцигнавай.

2006

ЧУЪЛДИН ЦУЪК

Гъикая

Заира ракъун яцІу ракІар вири кѣуватдалди геляна кІвалайй экъечІна.

– Гила ам бажагъат элкѣвена хкведа, – лагъана Джираса, вичи кІвализ кІвалахдилай хкай набататдихъ элкѣвена. – Адай вичин уьмуърда акъатай са акъуллу кІвалах зав гужуналди и ракІар кутаз вугун хъана... – касдиз ракІар галукъай къати ван хуш хъанай.

Жегъил итимди, кѣенепата са гъихътин ятІани кыилин гиг хайида хъиз, юргъундаказ кѣве гъилни ахъайна, вичин пелеш хъанвай вири беден санлай заландаказ дивандал гадарна.

Адаз вичин кѣуьнерилай зурба пар алатайди хъиз хъанвайтІани, рикІин деринра квак хъиз кѣекъвезвай къалабулукъни ада гъисс тавуна авачир. ЯтІани сушт хъайи ам вичизни хабар авачиз ахварин хиялдиз фена...

Джирасан кѣенин кІвалахдин югъни гъа вирибур хъиз сугъулди тир. Амма кІвализ хкведалди вилик ада садлагъана къетІи кѣарар къабулна: набатат кІвализ хутахда!

«Ваъ, – кІвализ хкведалди вилик фикирнай Джираса вичи вичик, дакІардаллай гѣешинавай хъукъванвай накъвадикай хкатнавай къацу цІириниз яд

гуз-гуз. — Заирани зун чара ксар я. Чун сад садав кьурбур хьанач. Адан хьилеринни кьайи рахунрин себебар масадбур я — я зи гъвечIи мажибни туш, я захъ пул квай са халу тахьунни. Вичин тIул гьахь-тинди я. Вичин рикIин кьайивални дарихвал я...»

Ада вичиз тIвар кьени малум тахьанвай чуьлдин набататдин шазан кьуранвай, гьешинин кьерехри-лай пелешдиз куьрс хьанвай хьипи шуькIуь пешер мукъаятдиз мукIратIдалди атIана вичин кIвалахдин столдин кIаник квай ведредиз гадарнай.

Ам Заирадал эвленмиш хьана ирид йисалай гзаф алатнавай. Адаз абур гьакI гъавая, са шадвални, са кфетни авачиз фидайбур тирди чеб санал хьайи сифте йикъарилай аян хьанайтIани, ада вичин папан рикIе муьгъуьббатдин цIир, итимдихъ кьанихвал авунин гьисс пайда жеда лагъана яргъалди умудар кутаз хьанай. Амма Заира авагъначир. Ам гьамишанда хьиз кьайидаказ амуькнай. Иви ргазвай жаван гьикъван адав назиквилелди ва кIанивилелди эгечIнайтIани (са шумудра, алакь тийиз-тийиз, шиирарни кхьена адаз бахш ийиз алахъна), абурун арада итимдизни дишегълидиз, гъуьлуьзни папаз хас рафтарвал дигмиш хьаначир.

Эвленмиш хьайи гьа сифте йифиз Джирасаз Заирадив агатиз кIан хьайила, жегъил сусан патай кIанивилин ва ашкъидин са майилни чамран рикIи, руьгъди, беденди гьиссдайвал, виле акъадайвал малум хьаначир. ЦIийи свас рушвилин дережадай дишегъливилини пабвилин дережадиз экъечIунин макъамни адан патай са хушни авачиз, са цIай-цIелхемни квачиз, кьайидаказ кьиле фенай. Гьа чIавуз чанда цIайни ифин авай жегъил гададиз кьисметди вичикай ягъанат авурди хьиз, вич хъуьруьнриз вегъейди хьиз хьанай. ЯтIани касди сабур хвенай, и кардиз ам вичихъ уьмуьрда хьанвай са акъван чIехиди тушир тежрибади, гьа жигъетдай дишегълийрихъ галаз кьилди амуькунин тежрибадини мажбурзавай, ида-лайни гъейри, ам Заирадилаь са ирид йисан чIехини

тир, гъавиляй жегъил итимди вичин суса месик авуна лазим тир везифайрик хуш авачиз кьил кутун адан уьмуьрда и кар сифте яз жезвайвилихъ галаз алакъалу авунай. «Вири цуьквер садлагъана ачух жедайди туш, – теселли ганай ада вичи вичиз, – гъар цуькведиз вичин вахт ава».

Гъа чІавуз садлагъана кьилиз атай и гафар адаз гъатта хушни хъанай, абур адаз вичи авур са агалкъун хъизни авай, амма гуьгъуьнлай, йисар къвез алатир-давай, адаз вичи лагъай гафарихъ мана аваз ахкуначир. Гила адан фикиррай, цуьквер ахъа тахъанмаз кьурунни мумкин тир, я туштІа, ваз цуьк хъиз акурди гъакІан са чІуру векъ хъунни.

Муьгъуьббатдикай са шадвални акун тавур Джираса чпиз аял хъайитІани жеда, гъада и сугъул уьмуьр гуьрчегарда, адал звал гъида лагъана умудни авунай, амма Аллагъди и мураддизни рехъ ганачир. Ихътин умуд Заирадихъни авай. Ам кьилиз акъат тийиз са шумуд йис алатайла ва адал вил алаз акъвазунихъ са метлебни амачирди чир хъайила, жегъил дишегъли михъиз дегиш хъанай: адак гъасятда хъел къведай хесет акатна. Зарафат авуртІани, адетдин жуьреда рахайтІани, чан-рикІ ийиз алахъайтІани, гъуьлуьн гъар са гафуни ам къутми ийидай. Адан чин, гуьгъуьл ачух хъайи декъикъаярни кьериз-цІаруз жедай, Джирас гъа легъзейрикай са даях кьуна вичин папан рикІиз рехъ акъудиз алахъдай, амма Заира гъасятда вичин адетдин къацІа гъат хъийидай, ада вичел милайимдиз са гъил эцигун, са темен гун къабулдачир.

И кардин себеб эвелдай Джираса аялар тахъун яз гъисабнай. И фикирни гъахъ тахъана тушир. Итимди чеб къведни ахтармишиз духтурдин патав фин патал авур меслят икъван чІавалди авур къван меслятрикай Заиради садлагъана къабулай сифтегъанди хъанай. Инални вичик аял хъунин тІур акат тийидайди чир хъайи дишегълидиз амукъайди гъуьлуьн уьмуьр авай-далайни артух чІулаварун хъанай. Гила абур чпин къве кІвалин секцияда гъар сад са кІвале ксузвайтІа-

ни, дишегълиди вич Джирасан паб тирди генани хци-
даказ къалурзавай: итим кІвализ са тІимил геж хтун
хъайитІа, «Хъванвани?» лугъуз, сивикай ни чІугва-
дай ва, са ялни атун тавуртІани, къати къалар акъуд-
дай, ам ксайла, адан жибинар акъатІдай, адаз ял ядай
йикъара дустарихъ галаз гуъруьшдиз физ кІан хъайи-
тІа, папа, къве гъилни ахъайна ракІара атІумарна:
«Заз чида вун гъиниз квахъзавайди ятІа! Санизни фи-
дач вун!» лугъуз, акъваздай. «КІантІа, вунни ша»,
– лугъудай Джираса. «Атана куь пиян тІишериз ки-
лиг тавуртІа, заз маса къайгъу авач!», – жаваб хгудай
туьнт хъанвай дишегълиди. Адак гъакІ себебни ава-
чиз хъилердай хесетни акатнавай. Месела, гъуьлуь
паб саймишай вахтара, кІвалин къайгъуйрик кваз са
вуч ятІани хабар къурла, папа чин чІурна са жавабни
тагуз чин элкъурдай, ахпа фена кухняда, къасухдай
тахъ-пахъ ийиз таз, гъарай ацалтна, манидарвилин
са лишанни вичик квачиз, хъел кваз манияр лугъуз,
къапар чуьхуьдай. Джираса ваннада вичин пекер чуь-
хуьдай – идалди ада вичин хъел элекардай.

КІвализ дустар, мугъманар, гъатта мукъва-къили-
ярни хквезмачир. Гъабурузни Заирадин къилихрин
шагъидар жедай мумкинвилер садрани къведра хъа-
начир. Джираса гагъ-гагъ вичи вичиз теселли гудай:
«Хъсан хъана гена аялар авачиз, тахъайтІа гъабурни
Заиради вичин къил такъатдай хесетрин хурук куту-
на пуьрчуькардай».

Джирасаз къуншийрикай утанмиш тир. Адаз
къал-къиж кІандачир, вучиз лагъайтІа кІвалин цла-
ривай ина жезвай гъарай-эвердин ван къаз хъун,
чуьнуьхиз хъун мумкин тушир. Вичинни Заирадин и
аламатдин алакъайрикай къуншийриз хабар авайди
Джирасаз чизвай: куьчеда ва я подъездда абуру са-
лам гузвай ва адетдин хабарар къазвай жуьредай адаз
абуру вичин язух чІугвазвайвилин тав аквадай. Ам
фена вичин кІвале фикирариз ацукъдай. Вичин па-
пан къилихрай къил акъудиз, абурун гъавурда акъаз
алахъдай, амма, гъамиша хъиз, адаз вич батІулдай

хътин са делилни жагъидачир. Чара хъунин фикирни къилиз мукъвал-мукъвал къвезвайтІани, ада ам винел акъудна Заирадин вилик эцигзавачир, вучиз лагъайтІа вичи адаз эвленмиш хъунин теклиф авуна, гила чара хъхъунин меслятни вичи къалур хъувун дуъз кар яз аквазвачир. Хзан туькІуьрайда ам чукІуруник хев кутун ада тахсирлу кам яз, итимсузвал яз гъисабзавай. Вич и пашман мярекатди сугъул ва манасуз уьмуьрдикай къутармишдайди чизвайтІани, адаз и кардик къл Заиради кутуна кІанзавай, амма гъадан рикІелни вучиз ятІани икІ авун алачир. Гъавиляй адаз амукъзавайди Заира вучиз ихътинди ятІа лугъуз фикирар авун тир.

Санихъай вичив агуд тавуни, итим чара кас хъиз къабулуни, муькуь патахъай адетдин хайи папа хъиз гъуьлуъз вичин хсуси уьмуьрдалди яшамиш жедай рехъ тагуз алахъуни Джирас теспача авунвай. Ада эхиримжи вахтара вичин уьмуьрдин рекъел ихътин дишегъли гъалтун бедбахтвал яз гъисабзавай. Ада мукъвал-мукъвал вичи кІвалахзавай идарадин чІехидан – БенбецІан гафар рикІел гъизвай. Коллективда Джираса свас хкъянава ва адак лишанар кутаз кІанзава лагъай ван акъатайла, БенбецІа вичин гъилик квай жегъил къуллугъчидиз чІехи тежриба авай касди хъиз лагъанай: «Килиг, гада, хзанда буба ва я стха авачир руш гъимир гъа! Ахътиндакай бегъем паб жедайди туш». А чІавуз Джираса БенбецІан гафарал рикІяй хъвер авунай, вучиз лагъайтІа, Заирадиз я бубани, я стхани авачир. ИкІ тирдакай БенбецІаз чизвачир, амма адан гафари вичел коллективда вири хъуьрезвай ва вичиз БенбецІ лакІаб ганвай кас саки аяндар хъиз къалурзавай. Хъверни Джирасаз гъавиляй атайди тир. Гила Джирасаз хъвер къвезвачир, ада БенбецІан гафарик квай къел гила неинки кълелди аннамишзавай, гъатта рикІелдини гъиссзавай.

Эвленмиш жедайла вичи тади къачурдан гъавурда Джирас гила акъунвай. «Баде рекъидалди мехъер ая» лугъуз тади кутаз хъанай адак дидедини бубади.

Мехъери рикІивайни бадедин гъакІни чІехи уьмуьр генани яргъи хъууна лагъайтІани жеда: гила ада гъар сеферда вичин патав хуьруьз хтайла хтулдивай птул тІалабзава, вичивай гъам такунваз атІа дуьнья-диз хъфиз жезвач лугъузва. Тадини Джирасак гъавилъй акатна жеди. Чара кас тир БенбецІан сивяй акъатай меслят вичин вахтунда диде-бубадин ва я бадедин сивяй акъатнавайди тиртІа, гадади мехъер авуник фад хев кутун тавунни мумкин тир.

Муькуь патахъай Заира акурла, адавай тади къачун тавуна акъвазни хъаначир. ТІарам буй-бухах, еке шабалт вилер авай, далудал яргъи чІулав киф алай и руш адан рикІи гъа сифте акун кумазни чІугунай. Иллаки адан къилин юкъвайтІуз цІар ганвай къечІемди ам гъейранарнай. Джирасан рикІел вичин дидедин шикил хтана, жегъил вахтара гъа икІ къечІем аваз ягънавай шикил.

Абур чеб чпел библиотекада туьш хъанай.

Джирасан рикІ ктабрал алай. КІвализ вугун тийидай са къит ктаб кІелдайла, иниз Заирани атанай. Амни, вичиз лазим ктаб къачуна, Джирасан къулухъ галай столдихъ ацукънай. Са къадар декъикъаяр алатайла, руша гададивай вахт хабар къунай. Гъа чІавуз тир Джирасаз адан къечІем акурди. Гъа чІавуз ада сифте яз эвленмиш хъуникай фикирнай, кІвалинбуру вичик кутазвай тадидал эхир эцигдай вахт хъанваз акунай. Джираса вахт гъикъван ятІа жаваб ганай ва русахъ галаз ихтилат давамарун къетІнай. Амма Заира, ихтилат авуник хев кутун тавуна, хъфенай. И карни Джирасаз рушан лайихлувилерикай сад яз акунай.

Джирас мад са сеферда кІвалахдилаь гуьгъуьниз библиотекадиз фейила, адаз ана Заира акунай. Ада явашдиз рушаз салам гана, амма жаваб хъаначир. «Белки, ван хъанач жеди», – теселли ганай вичиз гадади. Мад ам рахун хъууначир. КІелзавай ктабда вуч кхъенватІани адан къиле гъатзавачир, вучиз лагъайтІа къилевайди маса фикир тир: «Им ахъайна

виже къведач!.. Пата-къерехда вил авайди туш... Таниш хъана кІанда!..» Квелай гатІундатІа течизвай жегъилдин рикІел къетІен са гьерекат атана. Ам сятиниз килигна. АтІа сеферда руша вичивай сятдин шумуд ятІа хабар къур чІав агакъайла, гадади: «Я руш, сятдин нянин ирид я» лагъана. Заира вичин вири сив ацІурзавай лацу иер сарар аквадайвал ван алаз хъуренай. Абур библиотекадай санал экъечІнай. Гъа чІавуз Джирасаз Заиради университет куътягъзавайди, адакай гележегда чІаланни эдебиятдин муаллим жедайди чир хъанай.

Амай вакъиаяр вири фад-фад къиле фенай.

Абурун мехъерни хъана, адан гуьгъуьналлаз Джирасаз вичи кІвалахзавай идарадинни диде-бубадин куьмекдалди къве кІвалин секция къачудай мумкинвални хъана. Са гафуналди, цІийи хзан патал цІийи уьмуьр башламиш хъана. Амма цІийи бахт атана агакъначир...

Сифте яз таниш хъайи вахтара Джираса Заира гъихътин хзандай ятІа фикир ганачир. Гъа чІавуз адан рикІел БенбецІан гафар атаначир, рикІе куькІвенвай кІанивилин гъиссди вири гафар, вири крар къерехдиз гадарнавай. Джирасаз гъар гъикІ ятІани чизвай эхир Заира вичин къве вахахъни дидедихъ галаз яшамиш жезвайди. Вахар къведни гъуьлерихъ галаз чара хъхъанвайбур тир. Амма адан дидединни бубадин алакъайрикай Джирасаз эвленмиш хъайидалай гуьгъуьниз чир хъанай. Адан буба, пабни аялар гатазва лугъуз, бубавилин ихтияррикай магърумнавай. Заиради вичин са акъван экв алачир аялвал гзаф дертлудаказ рикІел хкидай. А чІаван шикилрикай вичин бубади диде, къунши итимдиз салам гана лугъуз, гъикІ чІарар къуна гъаятда галчІурнайтІа, ахпа нажах къуна адал хкажайвал ва вич, пуд-къуд йисавай аял-руш, бубадин гъилик «Диде ахъая!» лугъуз ккІайла, дахди вич гъикІ туп хъиз гадарнайтІа ва вич къилихъди цла гъикІ акъунайтІа, адан рикІелай садрани алатдачир. Гъа чІавалай инихъ адаз вичин буба такІан хъанай.

Са гъихътин ятІани себебдалди, вичин вахарихъ ва я дидедихъ галаз суьгъбет хъайилани, ам адакай буба лугъуз рахадир, гъакІ адан тІвар къадай ва вичи адаз ийизвай нифрет эксик тахъанвайди къалурдай. Амма Джираса куьчедал ва я базарда гъалтай таниш са дишегълидиз салам гайила, Заиради «вуна адаз вучиз салам гайиди я?» лугъуз гъуьлуьз гъуьнтІ гайи дуьшуьшрини бубадикай рушазни пай ганвайди къалурзавай. Заирадин вичин рикІел и кар Джираса вичиз хъел атай вахтара гъиз алахънайтІани, гуьгъуьнлай гъайифар чІугунай, вучиз лагъайтІа бубадин рушвал хиве такъазвай дишегъли генани къапарай акъатнай.

Вичин папан аял чІаван, вичиз гъакІ ихтилатрай чидай вакъиайрикай фикирар авурла, Джираса Заирадин руьгъдани зигъинда а яргъал йисара гъихътин зурба татугайвилер хъанатІа гила къатІузвай, гъеле гъвечІи руш яз бубадихъ элкъуьрнавай такІанвал, къвез-къвез чІехи жез, вири итимриз ихтибар тавуниз, гъабурни аквадай вилер тахъуниз элкъвенвай. Якъин хъи, Джирасни гъа итимрин жергейрай тир. Вичинни папан араяр рекъинин маса себеб адаз жагъизвачир...

КІвале къалар къвердавай мукъвал-мукъвал жезвай. Эхиримжиди яцІу ракъун ракІар кутунихъ галаз алакъалу хъана.

– Вучда ракъун ракІарикай? Чи кІвале угърийрин вил ацукъдай вуч ава? – лагъанай Джираса сифте яз Заиради ракІарикай ихтилат куд авурла.

– Вирида кутазва... Чи кІвалик вучиз жедач?! Чун бомжар туш хъи!

– Ам хатадай агал хъайила, ахъайиз хъхъун мумкин туш, лугъузва.

– Вирида гъикІ ахъа хъийизватІа, вунани гъакІ ахъа хъийида ман... ТахъайтІа, вун итим тушни? – Заирадивай вичин гъуьлуьк хкуьрдай са гаф лугъун тавуна акъваз жедачир.

Джирас адан и хесетдихъ галаз вердиш хъанвай. Ада папан бязи гафарин «рипер» гъисс хъийизмачир.

Ам папан неинки цаз алай амалар, гъаКІ амай кьериз-цІаруз вичел акъалтдай кІвалин-йикъан къайгъуй-рик жез алахъунин хесетарни япалай ийиз вердиш хъанвай. Амма ада ракъун рак къачуник яргъалди хев кутун тавун и кардихъ галаз алакъалу тушир.

Идан себеб я мишекъат девирни, я гъвечІи, гъамни вахт-вахтунда гун тийизвай мажибни тушир. Я идалди ада «Зун итим я, за заз кІандайвал ийида!» лугъунни ийизвачир. Шегъерда вирида илигна ракъун ракІарар кутунай и жегъил итимдиз инсанар чеб чпивай къакъатун, сада садаз ихтибар тахвун, гъар сад вичин къилдин къабухда гъахъун аквазвай.

Гъелбетда, къецел чІуру девир алукънавай. Вилкан уълкве чкІанвай, цІийиди арадал атуни умуд гъеле авачир. Вуч умудар авайтІа, абур гъеле гъа куьгъне уълкведихъ галаз алакъада амай. Уълкве хуьз тахъай инсанри гъар сада вичин кІвал къилдин къеледиз элкъуьриз алахънавай, абур акваз-акваз дегиш жезвай, накъ садбур тиртІа, къе масадбур жезвай. Виридан къилин пеше маса къачуз маса хгун хъанвай. И савда-базардин метягъдиз неинки са шейэр, гъаКІ инсанар чебни элкъвенвай. Джирасаз, лагъайтІа, дегиш жез кІанзавачир. Адаз бан-бубайрин дагъвивилин адетризни кхъин тавунвай къадим къанунриз вафалувал хуьз кІанзавай, гъа къанунар чеб хуьз кІанзавай. ИкІ инсанриз чпиз чеб ихтибардайни къиметдай аватунин гъавурда акъазвачир ам. Ахпа гъикІ ятІани, ракъун ракІари Заирадин къилих хъсанвилихъ, ачухвилихъ, муьгъуьббатлувилихъ элкъуьрунин умуд аваз, Джираса папан истемишун къилиз акъуднай. Амма гъадалдини кар туькІвеначир.

Гъуьлуьнни папан арайра къайивал артухарай мад са себеб авай, амни къе ада кІвализ хкай набатат тир.

А цуьк Заирадиз са шумуд йис идалай вилик Джирасан кІвалахал, адан кабинетдин дакІардал акунай. Гъелбетда, а какахънавай девирда паб вичин итим кІвалахал алани-алачни ахтармишун патал атанвайди тир. И кар Джираса вичини къатІанвай.

– Им вуч я? – хабар кѳунай Заиради, дакІардин шуъшейрай винелди фенвай яргѳи-шуѳкІуѳ пешериз килигиз.

– Набатат я ман, – жаваб ганай Джираса.

– КІвалин цуѳкведиз ухшарди туш...

– Чуѳлдин цуѳк я. ТІвар вуч ятІа чидач, – лагѳана Джираса, вичи набататдиз ганвай кѳилдин тІвар папаз малумар тавуна.

– Ваз ам гѳинай атанвайди я? – вичин суалдин жаваб вичиз чизвайтІани, хабар кѳунай Заиради.

– Чимназа гайи цуѳк я ман. За ваз ихтилат авурди вуч тир...

Заирадин чина хѳен артух хѳанай. Амма а серинвал Чимназ вахтсуздаказ кечмиш хѳунихѳ галаз алакѳалуди туширди Джираса кѳатІанвай.

– Гадара ам! Кѳейибурун шейѳэр кІвале тадайти туш...

– Им савкѳат я, – жаваб хганай Джираса. – Ам багѳишайда вичел чан аламаз гайиди я.

Заира хѳелна хѳфенай. Итим кІвализ хтайлани, ам адахѳ галаз рахан тийиз хѳана. «Гена хѳсан хѳана, – фикирнай Джираса, вичи вичиз сабур гуз, – кѳал-кѳиѳ галачир хѳел хѳана...»

И цуѳкведихѳни Чимназахѳ галаз алакѳалу кѳилдин бицІи тарих авай. Адан са пай Заирадиз чизвайтІа, муѳкуѳдакай адаз хабар авачир. Муѳкуѳ пай анжах са Джирасаз чизвай ва ада ам, садазни талгѳана, раиѳ тавуна, милайимдаказ ва чІехи гѳуѳрметдивди рикІин кѳене хуѳзвай. Гѳавиляй гагѳ-гагѳ ада вичин рикІе са тІал авайди хѳизни, гѳа са чІавуз Чимназан вилик вич тахсирлу язни гѳиссзавай. А гѳисс Заирадихѳ галаз араяр рекѳирдавай генани кѳати жезвай.

Чимназ Джирасахѳ галаз санал са идарада кѳунши кабинетда кІвалахзавай дишегѳли тир.

Чуѳлдай гѳайи, я вичиз, я масабуруз тІварни те-чидай цуѳк кІвалин шартІарив, авайвал лагѳайтІа, идарадин шартІарив вердишариз кІан хѳун са акѳван екеди тушир, кѳанни цІуд касдикай ибарат, чІехи

пай дишегълияр тир коллективда гъадан рикІел атун мумкин тирдал къе Джираса са шакни гъизмач. Вучиз лагъайтІа алукънавай какахъай йисара яшайиш къвердавай четинди жердавай дишегълийри чпин кабинетра авай кІвалин цуьквериз-набататриз яб хъия-замачир, кІвалахални кІан хъайила къез, кІан хъайила хъфизвай. Мажибар къуллугъчийрив агакъар те-жезвай я чІехидавайни (адан лакІаб БенбецІ тирди кез малум я) садазни туьмбуьгъ ийиз жезвачир. Идарада гъатнавай ихътин къайда гъам къилевайди, гъамни адан гъилик квайбур патал къулайди тир.

Коллектив битавди яз амачир. КІвалахзавайбур сад садаз такваз, сад садал гъалт тийиз, садаз муькуьдан уьмуьрдикай, яшайишдикай хабар тушиз гъафте-яр, варцар жедай, гагъ-гагъ абур къвед-пуд вацралай мажиб гудай са юкъуз гъалтдай.

Гъафбуру чпиз пата-къерехдай кІвалахар жагъур-навайтІани ва гъиле авайдини са акъван вичихъ гал-кІиз жедайди яз амачиртІани, ам гадардай къимиш гъеле садазни къезвачир. «Белки, хъсан вахтар хквен...», – умуд гъеле садани квадарнавачир. Анжах дишегълийри чпин кабинетра авай цуьквериз яд хгуз-мачир, абур пузмиш хъана къуразвай.

Виляй вегъенвай цуькверизни набататриз Чимна-закай чара хъана. Ада вири абур кІватІна вичин кабинетдиз хкана, ам абурухъ гелкъез хъана. Абурал чан хтана, пешер-пиришар, хилер-тІурар къалин хъана.

Гъар вич кІвалахал атайла, къеце рагъ аваз хъайитІа, Чимназа набататар авай гъешер идарадин чІехи дегълиздиз – шуъшебенд янавай яргъи ва гегъенш ай-вандихъ акъуддай. Акурдаз акІ хъунни мумкин тир хъи, гуя ина, дегълиздин къиле – эхиримжи кабинет-да цуькверин туьквен ахъайнава. ГъакІ садра хъунни авунай.

– Цуьквер маса гузвайбур яни? – хабар къунай садра идарадиз атай са жегъил итимди.

– Эхъ, – жаваб ганай Чимназа, сив алахъна, лацу седефар хътин сарар аквадайвал хъуьрез-хъуьрез. – Къачу.

Муъштери жез кІан хъайида савдадик хев кутуна-чир, адаз Чимназан ачух, михьи, ван алай хъуъруъ-най цуъквер маса тагузвайди чир хъанай.

– Къачу ман! – лагъана Чимназа, жегъил алатна физ акурла. – Чна маса гузвайди туш, гъакІ багъиш-завайди я.

Жегъил кас дегълиздин къилиз атана. Набататриз вил ягъна, ам, къил сухна, кабинетдин къенезни килigna.

– Яъ, – лагъана ада, – инаг сагъ са оазис я хьи! Гъи цуък къачуртІа жеда?

– Гъим кІандатІани къачу, – лагъана Чимназа, хъуърез-хъуърез. Ахпа вичин жумартвални алава хъувуна: – Гъикъван кІандатІани къачу.

Жегъилди гъар са гъиле са гъеш къуна: сада – геранъ, муъкуъдани – шуъкІуъ-яргъи япар алай кактус.

Итимди гъешеравай цуъквер икІ къачуна хъфинал Джирас мягътеларнавайтІани, ада са куътІни авуначир. Амма ам адан тажубвал къатІай Чимназан шад баянди къацІаз хкана:

– Сад вичин – адахлидиз, садни ирандидедиз къачунвайди я, – Чимназа вичин гуъзел хъвер авуна. – Гъим низ ятІа, жува фикир хъия.

– Туш, – лагъана Джираса. – Сад – папаз, сад ашна-диз я. Гъим низ ятІа, жува хълагъ.

– Квевай, итимривай, ашнаяр галачиз жедач, – хъвер галачиз рахана Чимназ.

– Ашна тахъуй, рикІиз хуш дишегъли хъурай, кІаниди хъурай, – Джираса вичин келима хъуътуъларна, адаз маса тав хгана.

– Им маса ихтилат я... Къилинди муъгъуъббат я...

Мад хъуърез акъвазнавай Чимназан чІулав вилерин деринрай Джирасаз сифте сеферда са гъихътин ятІани сефилвал акуна. Хзан авай и гуърчег кІалубрин, гъамиша вич дишегъливилин гъуъндуърда хуъз-вай, вич къве аялдин диде тир, амма икІ тирдахъ вичин акунралди садни чІалахъар тийизвай и гуъзелди вичин вилерин деринра ихътин пашманвал гуж гъа-

либна чуьнуьхзавай хьиз хьанай Джирасаз. «Белки, зун яргъалди дишегълийрин вилерин деринриз килиг тавуна аматІа?... – хиялнай итимди. – Уьмуьр я ман... Чаз сад аквазва, сад аквазвач... Инсанриз исятда кашмекъ авун, дуланажагъ гуьнгуьна тун четин хьанва. Иллаки дишегълийри и кар чпин рикІин деринра регъезва, амма винел акъуд тийиз алахъзава... Анжах тек са Заирадивай вичин рикІевай велвелани пакадин йикъакай авай къалабулук, Чимназавай хьиз, чуьнуьхиз жезвач, гъавиляй ам адан чинал пайда жезва жеди...»

Амма Джираса авур и хиялрикай садни гъакъикъатдив къурбур хьаначир. Заирадин къайивилин себебарни масадбур тирди адаз чир тахъана авачир, амма ихътин фикирар авуналди гъуьл вичин папан еришрин-гъерекатрин гъавурда жезмай къван дуьздаказ акъаз алахъзавай. Чимназан вилерай акур дерин сефилвиликай лагъайтІа, гъадан гъакъикъатни масад тир. ИкІ тирди Джирасаз Чимназа вичин «оазисда» авай саки вири цуьквер идарадиз къвез-хъфизвай патан ксариз пайна куьтягъайла чир хьана...

Амма а чІавалди идарада маса важиблу вакъиаяр кьиле фенай.

БенбецІаз вичин идара тахъай мисал авуна кІанзавачир. Адалай цІар чІугурвалди вичин гъакимвални ред жедайди чІехидаз чизвай. ГъвечІи коллективдин кьиле авайтІани, адаз вичин гъакимвал чІехиди хьиз аквазвай.

Пенсиядиз экъечІна са шумуд йис хьанвай, вични шанкІал, кьилелай чІар фенвай, вилерални еке, яцІу шуьшеяр авай айнаяр алай, пеле авай дерин биришрин кьилелай, гъар вилин къаншарда кІерецар къван авай къве тІур экъечІнавай ам, экуь-шуьтруь костюмни алукІайла (адал ам, шуьткъверни гъатна, гъамиша куьрс хьана жедай), къабух хана къецІилдиз амай бенбецІ хьиз аквадай – иллаки, кІул вегъенваз, кьил виликна къекъведайла. Идарачийри адаз гъавиляй «БенбецІни» лугъузвай. Амма и лакІаб адал

бенбецІдин акунар ала лагъана акъалтайди тушир. А ухшарвилер коллективди гуьгъуьнлай къатІайди тир. И лакІаб арадал атунихъ маса себеб авай.

Гъеле совет девир амаз са гъинай ятІани гъана коллективдин къиле тайинарай и гъакимдин мецеллай гафарикай виридалайни гзаф сивяй акъатзавайди «улыбка» тир. Амма касдивай урус чІалал и гафлазим тирвал лугъуз жезвачир. Адан сиве и гафунин къилел къвезвайди (муькуь гафаринни вай-гъал тахъана амачир) маса мусибат тир. Язух гаф «улипка» хъиз акъатдай. «В чалавеки самый дарагуй вещь – это улипка», – къизилдин сарар къалуриз, хъуьрез-хъуьрез лугъудай ада гъар сеферда вичин чІехи кабинетда коллектив кІватІайла. Адаз вири къуллугъчийри чпин везифаяр хъуьрез-хъуьрез авуна кІандай, и кардай ам виридаз бегенмишни хъанвай. ЯтІани, гъар ижлас хъайила, вичин «улипка» рикІел гъиз хъайи адал «Улитка» лакІаб акъалтнай. И кардиз рехъ ачухайди Чимназ хъанай.

Адетдин са ижласдилай гуьгъуьниз къуллугъчийар чпин кабинетриз чукІун хъувурла, Чимназ Джирасан патав атана:

– Рушар захъ галаз рази хъанва, вири хъуьрена чІагизва, – ам вични, куркур хъиз, хъуьрезвай. – Заз ви фикирни чир хъана кІанзава.

– Куьн патахъай? – мягътел хъанай Джирас.

– Чи «улипка» лугъудайди рикІивайни «улитка-диз» ухшар я. Гъавиляй я адавай «улыбка» дуьздаказ лугъуз тежесвайдини.

Чимназ, хъвер атІана, Джирасаз килигиз акъвазна. Ада гуя вичин хци цІелхемлу вилералди вичихъ галаз санал кІвалахзавай и итимдин акъул-камалдин дережаяр алцумзавай, налугъуди адак вичин зарафатдин гъавурда дуьздаказ такъунин къалабулук ква.

Джираса яргъал вегъеначир. Ам хъуьрена чІаганай ва вичин акъул-камалдал рехне гъаначир. Адан хъуьруьн къуруди тушир: абурун чІехиди, дикъетдивди фикир гана килигайла, рикІивайни бенбецІдиз ухшар тир.

– Айнаяр алудайла, ухшарвал иллаки бетерди я, – хъуъруьни вилерал гъайи накъвар михъна Джираса.

– Къабух алачир бенбецІ! – алава хъувунай же-гъил, иер, вич кІвалахал къабулна са акъван вахт хъанвачир Чимназа, итимрин арадайни вичин гуьз-чивилин терефдарар жагъунал рази хъанваз...

Гъа икІ чІехидал БенбецІ тІвар акъалтнай. ЛакІаб са акъван кутугайди туширтІани, коллективда чпин гъакимдиз къвезвай гъуьрмет тавуна авачир. Абуруз адан къадир чизвай. Касдин къимет иллаки четин йи-сар алукъайла генани хкаж хъанай. Са уьлкве чкІа-на, цІийиди арадал са гуж-баладалди къвезвай залан йисара БенбецІ вич вичивай квахъначир. Идара ва коллектив девирдин регъверик акатнавайтІани, абур сагъдаказ кІвачел аламукъун БенбецІан гъунар хъа-най. Идара авай бицІи дарамат къакъудун патал та-тай министриарни милицяяр, угъриярни къачагъар хъаначир. Абурук идара михъиз агал хъийиз ала-хъайбурни тІимил хъаначир. Амма БенбецІа виридаз дурум гана, садавайни ам кІвач илисни битІишариз хъанач, гуя коллектитвдиз къабух алачиз аквазвай и гъвечІи инсанда л яцІу ракъун кьеркъ алай. Ам вичин тади квачир еришдалди чкадин гъукумдин лап вини кІарара авайбур и гъвечІи идара хуьнин лазимвал чІехиди тирдан чІалахъариз алахънай. Ада гъизвай делилрихъ чІехи гъакимар бажагъат агъазвай, авай-вал лагъайтІа абур адаз ябни гузвачир, абурозни ам далудихъ кас галачир са гъашарат хъиз аквазвай, гъа-виляй абур идара агал хъувунин ва ам авай чка чпин гъилик авунин гъакъиндай шумудни са къарарни акъуднай. Амма БенбецІа виридалайни чІехиди чІа-лал гъана. Ам чІехидан патав фида ва я аниз ахъай-да лагъана адан мидяйри гъич фикирни авуначир, я ам гъикІ адан патав фенатІа абуроз хабарни хъа-начир. Абуруз гуьгъуьнлай чир хъанай: виридалай чІехидини БенбецІ са хуьруьнвияр я, абур мектебда санал кІелайбур, са хуьре санал чІехи хъанвайбур я. Гуьгъуьнлай абур лап талукъ мукъва-къилиярни я лу-

гъуз ванер акъатнай. Вири мидяйриз БенбецІал кІе-
ви къабух алайди акунай, адак кягъ хъийидай садни
хъхъаначир.

Коллектив, лагъайтІа, гъакІни инанмиш тир: лап
гъа и чІехи «къабух» далудихъ галачиртІани, Бен-
бецІди идара хуъдай, вучиз лагъайтІа ам гъахътинди
тир: садан кылни такъатдайди, иникай фена ани-
кай хкечІдайди, вич къван пуд чилерин кІаникай
физвайди, къачурдалай багъаз маса хгуз алакъдайди,
ракІарай чукурайтІа дакІардай хкведайди, ламариз
балкІандин леэнар ядайди, къатирдал шивцин пурар
эцигдайди, къушран какадилай сар твадайди, къуъ-
луън тварциз тІвал ядайди... Алукънавай дар девирда
ихътин чІехиди хъун цавай аватна гъиле гъатай пай
хъиз тир.

БенбецІаз вичин къадир чизвай. Вичел къуллу-
гъчийри лакІаб эцигнавайди адаз хабар авай, амма
ада и кар садазни къалурдачир. Ам хъсандиз чидай
са камаллу касди ихътин са шагъидвални авунай:
«Эгер адан чиниз тфу гайитІа, ада, цуькІуън гъилив
михъна, са затІни тахъайди хъиз лугъуда: яраб марф
къвазва жал?»

БенбецІак хкуърдай, хкІадай кас амачир. Ам му-
раддив агакънавай: ада вичин чка, вичин къуллугъ,
вичин гъакимвал хвенвай. Амай крарикай адаз са
къайгъуни авачир. Коллективдинни чІехидан арада
кхъин тавунвай икърар къабулнавай: гъарда вичиз
кІандайвал ийин, идаради кІвалахзаваз къалурун,
авуна кІани кар хъайитІа, гежел тевгъена ийин, гайи
вахтунда мажибарни къачун. Ихътин икърарни, авай-
вал лагъайтІа, мажибрин гъвечІивилей кутІуннавай-
ди тир: БенбецІа вичин къуллугъчийриз пата-къе-
рехдани чпиз къве кепек къазанмишдай мумкинвал
гузвай. И карди чІехидахъ, вуч лагъайтІани, чІехи ва
регъимлу рикІ авайдакайни лугъузвай.

Мадни чІехидан рикІ суварар къейд авунал
гзаф алай. Саки вири суварриз ада коллектив санал
кІватІдай. ТІуън-хъун тешкилдай, къуллугъчийрив

къуьлер ийиз, манияр лугъуз тадай. Тамадавилел рикI алай касдин. Гъар сефердани ада межлис вичиз адет хъанвай гафарилай башламишдай: «В чалавеки самый дарагуй вещь – это улипка». Коллективдин гуьгъуьлар гъасятда ачух жедай, виридан сивер япарихъ фидай, къайгъуяр-къамар рикIелай алатдай, межлис, чIемаяй авахъзавайди хъиз, вичин нетижадив агакъдай.

Дар девир алукъайлани, БенбецIа межлистрилай гъил къачуначир.

Чимназа Джирасаз гъешина авай набататни гъа ихътин шад са мярекатдилай гуьгъуьниз ганай. Авайвал лагъайтIа, гъа межлис хъана са къадар йикъар алатайла. Амма а ядигар гуни дувулар Чимназа иштирак хъувур гъа эхиримжи межлиседа авай.

Гъа сефердани, амайбур хъиз, ЦIийи йисан сувар БенбецIан кабинетда къейдзавай.

Чимназ а юкъуз дишегълийрикай виридалайни иер тир. Яргъи чIулар чIарар ахъайна, тIарам бухадив къур, хурни къуьнер ахъа, гимишдин рангуни яргъи булушка алаз кабинетдиз атай адан гуьзелвал Джирасаз лап тежер хътинди яз акунай. Гъамиша кIвалахдал адахъ галаз вичин къуншидихъ галаз хъиз хуш рахун-рафтарвал хуьзвай, адетдин са-къве келима, мукъаят къве комплимент авуна рахаз вердиш Джирасан мез и сеферда лугъудай гафар авачиз амукънай. Вич ацукънавай чкадилай гъеле ракIара амай Чимназан вилериз килигай итимдин вилер са гъвечIи геренда адан вилера акъунай ва адаз абурун чIулав деринрай къасухдай, са нин ва я куьн ятIани хъилияй чуьнуьхнавай къалабулухни пашманвал акунай. Гъикъван и гъамлувал уьтериди тиртIани, Джирасаз ам такуна ва я гъисс тавуна амукъначир, вучиз лагъайтIа дишегълиди чуьнуьхна хуьзвай а дертлувал жегъил итимдиз танишди тир. Гъа са вахтунда Чимназан вилера Джирасаз са вичиз багъишнавай къилдин эквни са легъзеда куькIвена чуьнуьх хъхъайди хъиз хъанай. Адан фикирар тапанбур хъаначир.

– Зун зи къуншидин патав ацукъда. Ваз цал цлавай къуншияр чара ийидай ихтияр авайди туш, кол-

лега, – зирингдиз лагъанай Чимназа Джирасан патав ацукънавай къуллугъчидиз.

– Вун хътин гуьзелдин хура гъикІ акъвазда! – къуллугъчиди, къарагъна, вичин стул дишегълив вугана.

И юкъуз Чимназ чир жедайвал амачир. Ада манияр лугъузвай, къуьлерзавай. Итимрини дишегълийри чпи чеб къуна ийидай аста къуьлер авуникни къил кутурди Чимназ тир. Ада, магнитофонда вичи кІвалляй гъанвай кассета туна, са таъсирлу макъам кутуна, БенбецІаз къуьлуьник экечІун теклифнай. Межлисда тамадавал авунни рикІелай фейи БенбецІа яргъалди Чимназ ахъай хъуруначир: мад ва мад гъа са макъам кукхаз, Чимназан са пай ачух туькме хурарал къил эцигна (налугъуди и БенбецІ гъабурунни иеси я) умундаказ чархар язавай. Чимназа са аксивални ийизвачир, ам хъуьрез-хъуьрез рази жезвай. Джирасан къиляй гъасятда хиял фенай: «Ида са нин ятІани хъиляй ийизвайди я... Гъуьлуьн хъиляй туштІа низ чида?... Хзанда къал хъанва жеди...»

Гъар гъикІ ятІани, Джирасаз и декъикъайра, къарагъна, къизилдин сарар экъисна, вилер акъална, вич Чимназалай са къилин куьруь яз, адан хурал чІар фенвай къил эцигна ян гузвай БенбецІан айнайрин юкъваз са ифей гъуд чуькьуьз кІан хъанай. Амма ада маса рехъ жагъурна:

– Авторитарный режим куьтягъ хъана алатнавайди я, гъуьрметлу шеф, къара жемятдивни са нефес къачуз гице, – лагъана, зарафат авун яз, ада Чимназ БенбецІан гъиляй ахкъудна, адахъ галаз вич къуьлуьник экечІна.

БенбецІа хъилен са лишанни къалурначир:

– Зун демократиядиз ерли акси кас туш, я хванахва! За ви гафуниз къуват гузва, – лагъана, ада къуьлуьник санлай къве дишегълидиз теклифна: къведан юкъварилайни хъиз къуна, гагъ садан хурал, гагъ муькуьдан хурал къил эцигиз вичин чархар ягъунар давамар хъуруна.

Чимназ хъуьрезвай. Са арадилай къуьлуьник эке-чІайбурун къадар гзаф хъуникди майдан дар хъайила, ада секиндивичин къил Джирасан къуьнел эцигнай. Итимдивичин рикІин гьерекаат акъвазай хъиз хъана. Адаз вич са гъихътин ятІани гегъенш ва са касни авачир атирлу са чуьлдин юкъвал аватай хъиз авай. Ширин аваздин везинди адав вичин беден гъиссийиз тазмачир, адаз вични Чимназ сад садак ккІанвай къве пириш яз назик шагъвардин лепейра къугъвазвай хъиз авай. Адаз акІ тир хъи, вичивай са мус ятІани квахъай са багъа мурад, хиял жагъун хъувунвайди хъиз. Гъавилий ада мад са куьникайни фикир хъийизмачир. Чимназан рикІени, чандани гъа ихътин гъиссер авайди ада мефтІедин икъван чІавалди гьерекаатдик тахъай хътин са пипІелди къатІузвай. Адаз вичин виликан гъалатІар садрани тахъайбур хъиз, вич яшамиш хъайи уьмуьр вичинди туширди хъиз, я тахъайтІа гъакІан бинесуз, гъакъикъат галачирди хъиз тир. Джирас патал халисан уьмуьр исятда башламиш жезвай ва адан, яни уьмуьрдин, бахтаварвилихъ сергъят авачир... Адаз и къуьл куьтягъ хъана кІанзава-чир...

Амма шадвилин мярекатар фад куьтягъ жеда. Иллаки идарайра. Межлис югъ мичІи жедалди давам хъанайтІани, вирида ам фад куьтягъ хъанвайди хъиз гъиссзавай.

Дишегълияр чІехидан кабинетда къайда хуаз, стол михъи хъийиз, къаб-къажакъ чуьхуьн хъийиз амукънай. Итимар гъар сад санихъ чкІун хъувунай.

Джирас вичин кабинетдивичин хтанай. Авайвал лагъайтІа, ам дерин ва гъеле вичивайни къатІуз тежезвай, вичи гъеле бегъемдивичин аннамишни тийизвай са гъиссди иниз хканай. Адаз вичи вуч гуьзлемишзавайтІа чинни ийизвачир, амма ада са вуч ятІани вилив хуьзвай. Гъа са вахтунда и вилив хуьн ада вичин са легъзедин ягъалмишвал язни, хъванвай ичкиди ку-тунвай тапан хиял язни гъисабзавай.

Гъавилий ам сифтедай чІалахъни хъаначир, ада вич пиян хъанва лагъана фикирнай: рак ахъайна

кабинетдиз хъуърез-хъуърез гъахъай, беденда звар аваз, вичин тІарам буй къуълзавай жуъреда галтадиз, сархуш хъанвай жуъреда килигиз акъвазай Чимназ акурла, Джирас къах хъана амукънай, адаз вичин бейнидин, рикІин деринра авур хиялар икІ садлагъана чандал атун гъакІан са хъен, лепир хъиз, гъакІ карагай шикил хъиз авай. «Гила авай ичкияр шак алай чкайра гъазурзавайбур я...», – хиялдай фена адан.

Джирасан патай са гъерекатни такурла, Чимназа, вилера къезил туьгъметдинни хатур амукъиз гъазур-вилини хъвер туна, лагъана:

– Зун къужахламиша, Джирас! КичІе жемир!

Жегъил итим анжах гила, Чимназан ван галу-къайла, и гафар адан иер, ацІай назик пІузаррилай алатайди акурла, хъвайи ички са гъиллени квачирдахъ агъунай. Амма ам вич вичихъ са акъван агъан-вачир, адаз вучдатІа генани чизвачир.

– Ина инсанар ама, чун аквада... Хъсан жедач... – и гафар сивяй акъатирдавай Джирасаз вичиз вич дакІан жезвай, ада рикІяй вичи вичиз экъуьгъзавай, «кичІерхъан я вун, къей хва!» лугъузвай. – Чун хзанар авай инсанар я, Чимназ!.. – вичин и легъзедин ажужвилини себег ачухариз алахъна ам.

– Туш, Джирас, чибур хзанар туш, кІан квачир фуар я... Чун бахтсуз инсанар я... Зунни, вунни... – Чимназа, теспача яз амай Джирасав агатна, адан гардан къуна, ам къужахламишна, адан къилелай та-вазивилелди кап алтадна, ахпа адан сивиз яргъалди давам хъайи дерин ва ифей темен гана. Ахпа, темен къатІна, Джирасан вилера накъвар алай вилер атІумарна, хълагъна: – Чавай чи бахт патал са затІни ийиз жезвач, я чун алахъни ийизвач...

Чимназ хъфенай.

Гъа хъфейди – ам яргъалди кІвалахал хтаначир. Ам, ичалатра рак уъзуьр аваз, азарханада къатканва лагъай хабар Джирасан япарихъ са шумудан сивяй галукънай. Адал къил чІугваз физ кІан хъунин фикирни атанай касдиз, амма вичи къалурай ажужви-

лелай гуьгъуьниз тІазвай дишегълидин къилив фини адаз генани артух тІарвал гудай хъиз авай Джирасаз. «За зи ажузвал, адан уьзуьрдикай хабар аваз, къасухдай авурди хъиз фикирунни мумкин я ада, – вичи вичик лугъузвай Джираса. – Адаз зи хзандин, зинни зи папан арайрикайни хабар авай саягъда зазни вичин хзандикайни вичин тІал-квалдикай хабар авайди яз гъисабзава жеди ада». Гъа и фикирри Джирас Чимназан патав фин энгеларзавай. Гъар гъикІ ятІани ада дишегълидин вилик вич тахсирлу яз гъиссзавай. Гъи патахъай къачуртІани, адаз вич батІул яз аквазвай.

Йикъарикай са юкъуз хабарни авачиз адан кабинетдиз Чимназ атана акъатна. Ам къуранвай. Чинин рангар атІанвай. АтІа межлисда адал алай абуррикайни мешребрикай виле акъадай са затІни амачир. Налугъуди им маса, зайиф ва юхсул хъанвай, са зурба тайинсузвилини вилик тамамдиз вичин ажузвал хиве къунвай гъейри са дишегъли я. ЧПехи хъана аквазвай анжах къве вили ам Чимназ тирдакай лугъузвай. Вилера авай таниш пашманвални гъамлувал эвелдай хъиз уьтериди яз амачир, гъасятда виле акъадайвал артух хъана аквазвай. Адан гъилел цуьк авай гъеш алай.

– Чимназ!.. – садлагъана кІвачел къарагъна Джирас. – Вун... Вуна... Заз ви...

– Им ваз зи патай савкъват хъуй. – Чашмиш хъанвай Джирасав гаф лугъуз тунач ада. – Аманат хъуй... Зун хъфизва...

– ГъикІ хъфизва? КІвалахдилаь элячІзавани?

– Вири хъфизвайвал... – ада набатат авай гъеш да-кІардал эцигна. – Идаз мукъвал-мукъвал яд гуз хъухъ. Им чуьлдин цуьк я. ТІвар заз чидач. За чи хуьруьн къилихъ галай сувай гъайиди я. Аявал авуртІа, кІва-лин шартІарив вердиш жедайди я. Цуькни ахъайда. НекІед хъчариз мукъвади я, тІвар заз чидайди туш.

– Адаз за ви тІвар гуда...

Чимназан сивел сефил хъвер атана, ам, мад са гафни талгъана, кабинетдай экъечІна.

Гуьгъуьнлай Джирасаз чир хъайивал, Чимназа вичин кабинетда авай къван вири цуькверни ажаиб набататар кIвалахал алай дишегълийриз пай хъувунай. Адалай кьулухъ Чимназ садазни ахкуначир.

Ада Джирасаз лагъай «зун хъфизва» гафарикни тайин мана кваз хъанай: са зур варзни алат тавунмаз, Чимназ рагъметдиз фена лагъай хабар акъатна.

Джирасаз вичин рикIин са пад хкатай хъиз хъанай, ада вич Чимназан вилик са квелди ятIани тахсирлу яз гьиссзавай ва и гьисс сакIани адан хурай акъатзавачир. Адаз амуькьайди вичел акъалтзавай руьгъдин азиятар-азабар вичел Чимназа аманатай набатат кьурун тавун патал алахъунив эвезун хъанай. Гъар юкъуз кIвалахал къвез, ада ядигардиз яд гуз хъанай. Набатат баркавандиз экъечIзавай. Гъар гатфариз шуькIуь яргъи пешер фарашдаказ хкаж жез, ада кабинетдин дакIар гуьзеларзавай. Зулухъди пешер пузмиш хъайила, Джираса абур мукъаятдаказ мукIратIдив атIудай ва гатфарихъди набататдин дувулдилаь цIийи цIирер пайда хъунал вил алаз акъваздай.

Гъа икI са шумуд йис алатна фенай. Сугъул ва са бахтни галачир йисар.

Вич гьикъван мукъуфдивди набататдихъ гелкъвезвайтIани, ада цуьк ахъай тавуни жегъил итимдин бейнидай вич Чимназан вилик тахсирлувилин гьисс акъудзавачир. «Белки, идаз цуьк ахъаюн хас кар туштIа? – фикирзавай Джираса. – Чимназа набататди цуькдайди заз къасухдай лагъайди ятIа? Зун вил алаз акъвазун патал? За вич рикIелай алуд тавун патал? За датIана жуван тахсирлувал гьиссун патал?..»

Ада вичиз эхиримжи сеферда Чимназа цуькведикай лагъай гафар рикIел хканай: «Аялвал авуртIа, кIвалин шартIарив вердиш жедайди я». «Белки, и набатат Чимназа вичин кIвалай гъана заз гайиди ятIа? – садлагъана къилиз ягънай Джирасан. – КIвалахдин кабинет кIвал туш къван... Гъавилай цуькни ийизвайди туш...» Гъа чIавуз ада, Заирадиз хъел къведайди чизвайтIани, кIеви къарар къабулнай: набатат кIвализ хутахда!..

...Джирас рак гатадай ванци ахварин хиялдай акъудна. Рак хъел кваз, гъутарив гатазвай.

– Вуж я? – ракІарихъ фена хабар къуна Джираса.

– Ахъай! – буйругъни ажугъ квай ван Заирадин-ди тир.

– За рак къеняй агалайди туш, – лагъана Джираса, – адал вич вичелай тІаб акъалтнавайди я.

– Ахъай лугъузва за ваз! Къахчуна кІандай затІ ава.

– Ахъа жезвач лагъана за ваз. Ахъайдай махсус ксариз эверна кІанда, – ракІара экъуьрай куьлегри-кай са куьмекни тахъай Джираса.

– За эвердай са касни авайди туш! – сифтедай ракІара къуьл эцягъай ван ахпани гурарай тади кваз эвичІавай кІвачерин ван акъатна...

* * *

Инал, нукътІа эцигна, гъикая акъалтІарнайтІани жедай. Вучиз лагъайтІа Джирасанни Заирадин ала-къаар, абурун хзандин къисмет квелди куьтягъ хъанатІа хълагъунин лазимвал амачир.

Агал хъана амукъай ракъун ракІариз вуч авунатІа хабар къазвани куьне?

Ам кІвалин иесиди хкудна гадарна, адан чкадал цІийиди кухтуна.

Гъадалайни важиблу вакъиа жегъил итимдин уьмуьрда къеџел гурлудаказ вичин ихтиярда гъатзавай гатфарин са юкъуз къиле фена: Чимназа багъишай чуьлдин набататди кІвалин вири дакІар тирвал тикдаказ хкаж хъайи шуькІуь епер хътин тагъар гъана ва абурал некІедин хъчарал жедай хътин хъипи данакъиранариз ухшар цуьквер пайда хъана.

2008

ГУРАР

Гьикая

Гьамиша хьиз фад къарагъна къецел экъечІай кьуъзуь Алхазура югъ рагъ авайди жедайдал рикІЯй шадвал авуна. Цавал са булутни алачир. Яру дагъдин кьилелни югъ нисинлай кьулухъ чІимелди жедайви-ликай хабар гудай цифедин кІватІни къе пайда хъан-вачир. Гад тиртІани, гъаваяр чІурубур яз кве гъафте-дилаيني гзаф хъанвай, куъруь марфар къвазвай, гъар юкъуз, рагъ частунилай алатайла, хуър виле эцягъай тІуб таквадайвал цифеди къазвай.

Къе адаз хуъруьк физ кІан хъунин мад са себеб авай: адаз ахварай гулар акунвай, чилелай цавуз фенвай яргъи, адетдин тахтайрикай авунвай гулар. Адан а кьил цава квахънавай. Къуъзек вич гуларин кІанив акъвазнавай. «Ихътин яргъи тахтаяр гъинай атанатІа?» – фикирнай ахвара Алхазура. Юкъвай чам гана фенвай гулар мягкъемди тахъунин къурху акат-най адан рикІик. Ам, квед-пуд кІарцІиз хкаж хъа-на, кІвачер эцягъна хьиз, гулар юзуризни алахъна, амма гулар са чІарни юзанац... Ибурни гъич. Гуларин лап къакъандай къуд нукътІа – цавун аршдиз хкаж жезвай къуд кас аквазвай. Абур вужар ятІа адаз аян тир...

Биликра акурбур хьиз и ахварни ада къаридиз ахъайнач.

– Кисна кІвале ацукъ, я кас! Вун гъа и мукъвара фенвайди туширни?.. Са варзни хъанвач... – лагъана Сачла-къариди вичин къужадиз, адан вилик са хара куълегар эцигна.

Алхазура са чуькъни авунач, вучиз лагъайтІа, ам гъар гъилера фидайла, къариди гъа и гафар лугъу-дай. Гъавиляй и гафарихъ кьуъзек патал са манани авачир. Белки, къаридизни вичи лагъай гафарихъ са метлеб аваз аквазвачир. Адаз чизвай: итим гъикІ хъайитІани фидайди я. Гъавиляй ада алава хъувуна:

– Кастумар алуки. Дустарал кьил чIугвадайди нехирбанди хьиз алукина фидач кван. – Папаз итимди костюмар алукидайдини чизвай, гъавилай къариди гъабурни виликамаз стулдихъ вегъена гъазурнавай.

Алхазура костюм алукина. Са шумуд йис беден жуфтдиз къазвай и партал ада вичел гила куърс хъанвайди гъиссзавай, гъавилай ам кIвалин пипIевай буйдин гуъзгуъдиз далу гана акъвазнавай. И кардин гъавурда авай къариди костюмдин хкис хъана акъвазай хев чкадал ахцукъарна:

– Ви гуъзгуъ гила зун хъанва ман?

– Зи гуъзгуъ гъамиша вун тир, – кайванидин рикIе шадвилин цIелхем тунин ниятдалди биришри кьунвай чина авай берекат ранг фенвай цIару вилера куькIвей са жизви экуьнивди артухарна хьиз лагъана кьуъзека.

Къариди къужадин и алахъуниз артухан къимет ганац, ятIани а къимет гъихътинди ятIа адан гафари-кай хкат тавуна авачир:

– Жуван дустариз саламар лагъ. Эхир хьи абуру вун чпин патав хутах тавунмаз вун абурулай алатдач.

– Зун хъфирла, вунни хутахда за, – лагъана Алхазура, къаридин къаб алай гафариз жаваб яз.

КъетIен дуьшуьшра алукидай бухари бармакни кьилел алукина, куьлегрин харани кьве чкадал пайна кьве жибинда туна (пенжек амайдалайни артух куърс хъхъанай), Алхазур айвандихъ экъечIна. Адаз кекIец къариди гуьгъуьнал алаз гъидайди чизвай.

Гурарай айвандихъ, далудихъ ацIай кварни галаз, Гевгъер хкаж жезвай. Ихътин лишанди Алхазурак генани руьгъ кутуна:

– Пакаман хийиар, чан руш. АцIай кварни гьалтайла, завай тефена акъвазиз жедани?

– Абат хийиар, чан халу... Вуна дуьз лугъузва... – Гевгъерак къалабулук квай, датIана, куркур хьиз, хъуьрез-рахаз жедай ада кьуъзекрин гуьгъуьл кьун яз гъамиша ийидай хътин хуш зарафатар ийизвачир.

– Вуч хъанва? Вун цуруз аквазва хъи, чан руш? – жегъил дишегълидин рикІикай фад аян хъанваз хабар къуна Сачла-къариди.

– Айвар кІвализ хтанвач... Накъ пакамахъ Агъа хуъруъз мехъерик физвайди я лагъана кІваляй экъечІайди я.

Сачла-къариди тІуб сивив тухвана:

– Ву-у-ув, накъан марфадик хъайиди ам вуч мехъер хъуй?

– Жегъилриз марф-жив авайди яни? – лагъана Алхазура. – Тилифун гвачни?

– Хкуднава.

– Дустарикай-таярикай вуж галай?

– Дустар вири чпин кІвалерава... Чидач, лугъуда...

– Сабурлу хъухъ, чан руш, – теселли гана Алхазура. – Айвар къиле гар авай гада туш... Вичикай студент хъанва лугъуз, чІехи хъанваз гъисснава жеди... Агъа хуъруъз садаз зенг-затІ къванни ая.

– Авуна... Мехъерик квай, лугъуда... Йифен межлисдани къуълерни авунва... Гзаф ашкъилу, туънт къуълер...

Алхазуран рехи спелрикай са уътери хъвер фена:

– Хкведа ам... Жегъил я... Вичин къилди сирер хъун мумкин я... Зун хуъруък физвайди я, хабарар къада акурбурувай... Са гел жагъун тавуна жеч... Са бязибур хъиз къил атІай гада туш ам... ГъвечІи-чІе-хи, пис-хъсан чидайди я... Накъ чи гъаятдай фидайла, зал гъалтнай ам. Салам-калам гана, зи кеф-гъал хабар къуна. Зун зи дустарал къил чІугваз мус физватІа жужунна... Шумуд гъилера захъ галаз атайди я, куъмекар гайиди я... Хкведа ам...

Алхазур, къаридин гъилевай вичин кекІецни къачуна, гуарарай эвичІна.

Гевгъер Алхазураз вичин хайи велед къван хуш тир. Къуншидал яшамиш жезвай и жегъил дишегълидихъ Айваралай гъейри мад къве аял руш авай, абур гъеле гъвечІи классра амай. Адан итим, Селим, харатІ устІар яз, датІана пата-къерехда кІвалахиз,

хзандиз са къас фу къазанмишиз жедай. КІвалинбу-
рун патав ам кІвалах къери хъайи ва я ерли авачир
вахтара ахкъатдай. ЦІи ам, хци мектеб куътягъайла,
гъилевай кІвалахни туна, хтана, Айвар Магъачкъала-
да университетдик кутунин къайгъуйрик хъана. Же-
гъилдин крар туькІуърна, мад вичин фу къазанмишу-
нин геле гъат хъувунай. Амай крарай хзандин къил
къун Селима вичин папал ихтибарнавай. Гевгъера а
ихтибар къадирлудаказ къабулзавай ва вичин вези-
фаяр дагъви дишегълидиз хас жуъреда къилиз акъуд-
завай. Къуни-къуншидихъ галаз, хуъруьнвийрихъ
галазни адан алагъа-салагъа виридан майилар вичел
чІугвадайди тир. Патав рухваяр-сусар гвачир къуъ-
зуь Алхазуразни Сачла-къаридиз гъар пакамахъ къве
квар яд гъун ва герек хъайила амай маса куълуь-шуь-
луь куъмекарни гун Гевгъера вичин хивез къачунини
ам сувабдин крарин гуьгъуьна авайдакай лугъузвай.
Гъавиляй Алхазура ам вичин хайи руш хъиз къабул-
завай.

Алхазура, Гевгъер алай чкадал са акъван винел
акъудначтІани, Айвар йифиз кІвализ тахтун дерин-
дай рикІик къунвай. «Девир чІуруди я, – фикирна
къуъзека, – жегъилар рекъелай алуддайбур гзаф хъан-
ва... Пис крарикай Аллагъди вичи яргъазрай».

Ам кІекец гар алахънавай, амма ламувал кумай
чиле эцягъиз-эцягъиз, вичин гуьгъуьна бицІи тІек-
венар таз-таз физвай. Вич кІвалай экъечІунин къи-
лин макъсад ада генани артухандаказ гъиссзавай. Гъа
гъиссди адаз Айвар сагъ-саламатдиз кІвализ хкведай-
вилин умудни гузвай.

Хуър умун тир. Гуьзелдиз, баркавандиз алахъ-
на аквазвай дагъларини къацу чуьллерин, хуъруьн
куъчейринни кІвалерин шикилрай адаз акур цІийи-
вал сад тир: чІимелвилерилай гуьгъуьнлиз дагъларин
кукІушар живеди къунвай. Илисай циф авай йикъара
ван саки михъиз атІай Чехи вацІун сес мад къати
хъхъанвай, амма адахъ авай са цІийивални авачир.
Гъавиляй Алхазура хуъруьн кимел тефин къетІна:

анални вичин къедда авай са касни тежедайди адаз чизвай; анал хъайитІа жедайди накъ хъивегъна луьхъ хъайи ичкибазрикай къе чпин тІазвай къилериз дарман хъийидай сад гьалтдатІа лугъуз вилив хуъзвай къвед-пуд баят кьеркъеш я.

Хуър кървердавай ичІи жезвай. Иеси амачиз гадарнавай кІвалерин къадар артух жезвай. Жемятдин чІехи пай яшлу инсанар ятІани, чІехи итимар кимел техфинин сифтегъан себеб Алхазура жегъилар хуърйя экъечІна яргъал шегъерриз фин яз гьисабзавай. Жегъилар амачирла на низ акъул-камал гуда, на низ чешне къалурда? Гъавиляй агъсакъалриз кимел хъфинин лазимвал амукъзавачир. Виликан вахтара хъиз, кимел кІват хъана гъялдай хътин уртах кІвалахарни хуъруьхъ-жемятдихъ алукънавай цІийи девирда са артух амачир. Ахътин кІвалахар хъайитІани, абур, халкъдивай хабарни такъуна, къилдин ксар чпи гъялзавай. Хуъруьн кимер вергери къунвай. Агъзур йисара халкъдикай халкъ авур хуъруьн къурулуш икІ садлагъана чукурдай девир атун садани вилив техвей кар тир. Дуьнья акунвай Алхазуран къил цІийи девирдай акъатнавай: вири къуд пад базардиз элкъвенвайла, инсанвилин къанунар са куьнизни лазим яз амукъзавачир, инсанар кІанзни-такІанз дегиш жезвай, девирди илитІзавай къайдайрал амал авуниз мажбур жезвай.

Гъавиляй Алхазураз хуъруьз экъечІуникай са акъван гъяз амачир. Адан рикІ алай дустар дуьньядилай хъфенвай. Абурун кІвалер ичІи хъанвай. Рухварушар шегъерра яшамиш жезвай ва хайи бинейрал садра къванни къил чІугваз хтун абурун рикІелни къвезвачир. Диде-буба амайла садра-къведрa хкведайтІани, ичІи хъанвай кІвалел къил чІугваз хтуник веледри хев кутазвачир.

Гъавиляй Алхазура вичиз уьмуьрдин эхирда цІийи пеше хкъягънавай: вичин рагъметдиз фенвай дустарин кІвалериз килигун, абурухъ вичивай жедайвал гелкъуьн. «КІвалерални чан алайди я, – жаваб

ганай ада вичин къаридиз, сифте сеферда ихътин ве-
зифа вичин хивез къачурла, кайваниди «фимир, чпин
рухвайриз-рушариз герекзамачирла, вуна а ичӀи кӀва-
лерикай вучзава?» лагъайла. – Виче дуланмиш жез-
вай кас амачиз хъайитӀани, гъар са кӀвализ яшамиш
жез, вичин къене инсанрин ял аваз хъана кӀанзава,
вучиз лагъайтӀа гъар са цла, гъар са лангатди, гъар са
хандакӀди, гъар са къванци, гъар са ракӀини, гъар са
дактӀарди чеб кӀвал яз арадиз атайдалай инихъ чпиз
ван хъайи къван гафар, чпиз акур къван крар, чпин
къене яшамиш хъайибурун гӀиссер, хиялар, сирер,
ниятар, къилиз акъатай ва такъатай мурадар хуъзва.
Чпиз ван хъайи къван лайлайринни ишелрин, акур
къван мехъерринни ясдин мярекатрин са пай кӀвалин
цлари чпиз чӀугунва ва чпе хуъзва, абурукай кӀвалин
ругъ арадал атанва. Ругъдиз гъуърмет тавун гунагъ
я... – Ахпа Алхазуран рикӀел садлагъана вичин цӀийи
«пешедин» тӀварни атанай ва, ада хвеши хъанваз,
алава хъувунай: – Жуван уьмуьрдин сифте къилляй,
кӀвачи чил къурла, за дахдиз кӀелер хуъз куьмекнай,
закай кӀелербан хъанай, ахпа чӀехи уьмуьрда чуьл-
лербан (папа адан къурухчивилин пеше гъа ихътин
гафуналди эвезнавай), гила, чил кӀвачерикай хкатдай
вахт къевезвайла, закай кӀвалербан жада!».

– Салам алейкум, Магъмуд! – лагъана Алхазура
чӀехи къве мертебадин кӀвалерин варарив агакъайла.
Жибиндай куьлегар акъудна, варарал алай чӀехи да-
пӀардив къадайди галай гъалкъа хкъагъна. – Атанва
зун вал къил чӀугваз.

Вар ахъайна, ам гъаятдиз гъахъна. КӀвалелай чарх
яна, сахси алай къавун чӀерейриз, турбайриз килиг-
на. Турба хкатна, къавалай авахъай яд цлакай агъуз
авахъайди аквазвай. Гъаятдиз патан кас атай-хъфей
гел авачир. Къуьзек, айвандин гурарин къулунихъ га-
лай дапӀар ахъайна, къул хкажна, винел экъечӀна.

– Гила суьгъбетар авуртӀа жада чавай, Магъмуд.
Зун гъикӀ ава лугъузвани вуна? Залай ваз хъсан я...
Зун ингъе агъа мягъледай и вини мягъледиз хкаж

хъана, ял къуна ава, – Алхазур мегъежардиз далу
яна акъвазна.

– ...

– Стул за исятда къачуда... Ацукъда... вун инжи-
клу жемир... – ада дегълиздиз фидай раkIарал алай
дапIар ахъайна, са-са kIвалин раk ачухиз, къенез ки-
лигна, вири шейэр, гъамиша хъиз алай-алайвал, амма
са гъихътин ятIани пашманвилин кър алайди хъиз
аквазвай.

Тавханада, мугъманар къабулдай kIвалин къуд
цлакайни халичайрин винелай рамкайра аваз шики-
лар куърсарнавай. Алхазур Магъмудан чIехи суърет-
дин вилик акъвазна. Адалай Алхазуран дуст жегъил-
диз ва уьмуьрдихъ инанмишвилив ацIанваз, чIулав
спелрин kIвенkIвериз звар ганваз килигзавай.

– ...

Алхазур стулдал ацукъна.

– Зи къари писзавач. Рахан ийизва: икI мийир,
акI мийир лугъуз. ЯтIани зи квилел-kIвачел элкъвез-
ва. Залай викIегъ я.

– ...

– Зи гадаяр лугъузвани вуна? Хкведа... Сад хта-
на хъфенай. За ваз алатай сеферда суьгъбетнай хьи...
Муькуьди къе-пака зи хтуларни гваз хтунал вил алай-
ди я. Вичи зенгнавай... Гила сим галачир тилифунар
хъанва, дуст кас. Мус kIан хъайитIани зенг ийиз
жезва... Вуна kIвалахай почтуна авай хътин тилифу-
нар амач: гъарайдай къван туьтер усаз, нихъ галаз
рахазватIа, адас са ванни тежез, я жувни ада вуч лу-
гъзватIа гъавурда такъаз...

– ...

– Вун фад къена... Вал чан аламаз а тилифун
акъатнайтIа, вун акъван фад рекъидачир. Ваз зенгер-
дай, вуна зенгердай...

– ...

– Вибурукай ван-сес авач... Чеб гъина аватIани
чирзавач, са хабар къванни гузвач. Зи къунши Се-
лима, келемар маса гуз Урусатдиз фейила, ви чIехи

хцин куьгъне адресдал кьил элянай... Ана амач ви хва... Муькуьдан гелни садазни малум туш. Ви кьари кьейила хтайбур я кьведни. Куь кьведан сурухъни кьванерни яна... ШабатI хьиз, кьилихъ тIвар алай кьван галачиз, тунач. Гена Аллагъ рази хьуй ви рухвайрилай...

— ...

— Амуьк тавуна абур гьиниз фида?.. Маса кар хьанвайтIа, са хабар тахьана жедачир. Вил галайбур чеб тахьайтIани, хабарар фад агакьда.

— ...

— Вучда, дуст кас, кьадарар я. Вун, ви кайвани амайтIа, абур, белки, хкведай.

— ...

— Ахьтин кьариб хабарар авач... Айвар накъ йифиз кIвализ хтанвачалда.

— ...

— Ваз ам чидач? Алатай сеферда захъ галаз иниз атайди гьам тир ман... Ада заз ви рухвар, халичаяр, месер айвандал акъудиз куьмекнай. Абуруз рагъ гун патал... Хьсан гада я.

— ...

— Вун гьахъ я. Ваз чидач... Вун фад кьена... Ви кьаридиз чир тахьана жеч... Селиман гада я... Гьан, гена рикIел хтана! Ви кьавун чIутхвар хкатнава... Селим хтайла, за гьадав туьхкIуьриз тада... Зал кьавал акьахдай гьал аламачирди ваз аквазва, чан дуст. Бейкеф жемир...

— ...

— Заз чизва вун бейкеф тежедайди... Вун зи гьавурда залайни хьсандиз акьазва жеди... Заз гила кьарагъдай ихтияр це... За Идрисални, ШабатIални, Кштаралдни са кьил чIугуна кIанзавайди я, ваз чида хьи. Зун кIвалербан я, дуст кас, кIвалербан!

Алхазур вичи ахъай вири дапIарар агал хъувуна, куьчедиз экъечIна.

Хуьруьн гуьтIуь са шумуд куьче атIана, ам Идрисан кIвалел атана.

– Салам алейкум, зи дуст. АтайтІа жедани? – жибиндай исятда лазим тир куълегар галай гьалкѡа акѡудна, гѡаятдин варарал алай дапІар ахѡайна.

Инани Алхазур кІвалел элкѡвена, айвандал хкаж хѡана, кІвалериз гѡахѡнач. Ахѡтин лазимвал авачир, вучиз лагѡайтІа патан кас иниз атанвай гел-затІ аква-звачир. Идалайни гѡейри, айвандихѡ Идрисан шикил куърснавай. Са мус ятІани тІатІилриз адан хтул хтай-ла, гѡада рангарив ягѡай шикил тир. ЧІехи бубадиз вичин неведи чІугунвай ядигар гзаф ала тир, гѡави-ляй ада а суърет кІвализ атай гѡар садаз аквадайвал айвандин цлалай, рамкада туна, куърснавай. Са акѡ-ван вичиз ухшарвал авачиртІани, Идриса атайбуруз ам вич я лугѡуз дамахардай. Кѡуѡнерихѡ япунжи га-лаз, гѡиле чІехи гапур аваз, далудихѡ Шалбуздагѡ га-лаз, акѡвазнава чубан Идрис и шикилда. Кѡацу сувал хиперин суъруѡни алаз аквазва. Вичин чІехи бубадин гѡиле чумахѡдин чкадал гѡиле гапур вугуналди же-гѡил шикилчидиз Идрисан кѡилин пеше и дагѡлар, и сувар, и чил хуѡн тирди кѡалуриз кІан хѡанай жеди: ихѡтин зурба кѡаравулвал ийизвай чкада хиперни гѡа кѡваларив са машгѡулат яз гваз хѡурай лагѡай хѡтин мисал хѡанвай.

Алхазура Идрисан шикилдихѡ галазни авур их-тилатарни Магѡмудан кІвале авурбурулай са акѡван тафаватлубур хѡаначир. Кѡилдин чаравилерни авачиз тушир:

– КІвалериз зун гѡахѡдач, дуст кас, бейкеф же-мир... Акѡван вахтарни авач, мумкинвални, михѡиз лахлах хѡанва зун... Ваз аквазва хѡи...

– ...

– КІанчІ хѡиз ава? Авач, дуст кас, авач... Фена зи кѡаридивай хабар яхѡ... Ада зи лахлахвал кваз кѡун-ва... Фимир лугѡузва куѡчедиз, зак гѡал кумач лугѡуз-ва... Зи язух чІугвазва. Кѡаридиз язух кѡвезватІа, лах-лах я лагѡай чІал я. Гѡахѡ я ам...

– ...

– ... Ви рикІик жемир... Зал чан аламай кѡван зун иниз кѡвез жада...

– ...

– Куъмекчи лугъузвани вуна? Ам гынай за жагъурда? Хуър ичIи жезва... ЧIалаз килигдай жегъилар амач...

– ...

– АтIа гада? А-ан, Айвар лугъузвани вуна? Гъелбетда, пис аял туш... КIелиз шегъердиз фидайди я къе-пака... Университетдик кутунва бубади, Селима. Шегъердай хкведатIа, низ чида... Яда, ам накъ йифиз кIвализ хтанвачалда, мехъерик фейиди...

– ...

– Ам къван авайла? Зун? Сифте а суал жуваз це, ахпа жавабни це! Вун гзаф жагъайди яни кIвалаяй, Айвар къван авайла?

– ...

– Дуъз я, чна кIвалахайди я, чна дяведавай бубаяр эвезайди я дидейрихъ галаз чуълда, никIе, сала, багъда. Жегъилвилерни, женжелвилерни авурди я. Гунагъ крар авурди туш... Гила жегъилар къайгъусуз хъанва. Абурун мизан-терезар дегиш хъанва. Абуруз писданни-хъсандан, дуъзданни-чIурудан часпар жагъурун четинарнава девирди.

– ...

– Са гъафте инлай вилик ви хци зенгнавай. Хабарар къазвай. КIвалер гъикI ава лугъузвай. Хквез кIанзава лугъузвай, мумкинвал авач... Ви рушани зенгнавай... Аялар мектебриз хъфир къван вич хкведа лугъузвай... Гъада, хтайла, кIвалер къакъажда. БартIалриз рагъ гуда. КIвалел са кIус чан гъида.

– ...

– Эхъ, гъамни и девирда пара я. Аллагъ рази хъурай чпелай... Хъфида зун. Магъмудал къил чIугуна, вахъ галазни рахана, гила ШабатIални Кштарал са къил эяна кIанда. Хъфидай ихтияр це.

– ...

Къуъзека Идрисан варцин дапIар агал хъувуна.

ШабатIан кIвалериз мукъва жердавай Алхазуран спелра, вичизни хабар авачиз хъвер гъатзавай.

ШабатІ кефчибег тир. Зурба зуърнечи тирвили ам хуъруыз истеклу авунай ва гилани, кьейидалай кьу-лукъни, хуъруьнвийри ам сивел хъвер алаз ва гьуър-метдалди рикІел хкизва. Адак мад са хесет квай. Куь-чеда вичел вуж гьалтайтІани, ада чинеба кьулухъай фена, адан къуьнел вичин залан гъуд гьалчна, ахпа кІанчІал тІуб тикдиз кьуна «кафир!» лагъана гъарай-дай. Аял-куял я, паб-итим я лугъудачир. Жемят вер-диш хъанвай ва адан хурук акатайбурукай садни бей-кеф жедачир, налугъуди уьмуърдал ашукъ ихътин за-рафатчидин вилик кафир хъун са акъван пис кар туш.

Мехъеррик зуърнедай ядай авазрин лазимвал къвез-къвез кьери жедай вахтар алукайла, ШабатІа рикІив кьуначир, девирар, инсанар фад-фад дегиш хъун адаз алапат яз аквазвачир. Адан рикІ, виликдай хъиз, хъиз амукънай. Бязи мехъеррик, иллаки яшлу инсанри кьуьлер авун патал, абурук руьгъ кутун патал, жегъилри, ШабатІаз эверна, халкъдин куьгъне макъамрикай ягъ лугъудай. Ада ваъ лугъудачир. Хуъруьн шадвилерикайни пашманвилерикай ада сад-рани кьил къакъуддачир. Вичихъ галаз гъамиша зил-чи хъайи Менсебни далдамчи Катиб амачиртІани (абур галачиз ада вичи язавай авазар виниз дережада аваз тамамариз тежезвайди хиве къазвай), ШабатІа хуъруьнвийрин тІалабун, са гъакъини къачун тавуна, кьилиз акъуддай. Вичин къари рагъметдиз фейида-лай гуьгъуьниз ада зуърне ягъ хъувунач. «Кафир!» лугъуз, мад садални гъудни гьалч хъувунач. Гагъ-гагъ ам кимел атайла, адан таяр-туьшери адал вичин къуьне гъуд эцягъиз, «кафир!» лугъуз, адак руьгъ кутаз алахъдай. Амма ада и майилвилер япалай ийи-дай. Ихътин сефилвилин себебрикай сад адан пуд хва чпин диде кучудна хъфейдалай кьулухъ мад бубадин патав тахтун тир. Эхиримжи сеферда рухваяр буба кьейила хтана. Ам кучудна хъфейбур мад хайи кІва-лиз ахкъатначир...

Алхазура ШабатІан са мертебадин кІвалерилай чарх яна. ДакІарар ахъай, къенез феи кас-мас аватІа килигна. Атай-хъфей гел авачир.

– Салам алейкум! – пІузаррикай хъуърена Алхазур, кьве кІарцІин гурарин кьилел хкаж хъана, шуьшебенд авай айвандин ракІараллай дапІар ахъайиз-ахъайиз. – АтайтІа жедани?

– ...

– За вучиз дакІарар ялзава лугъузвани вуна? Зун пенжерийрай фидайди туш, кафир...Ви рикІелламачни, алатай сеферда вуч хъанайтІа?.. Куь мягледин кьуд-вад кефчибег атана ви кІвале тІуьнар-хъунариз ацукънавайди ваз акуначни? За абур гъарай кьилеллаз чукурнай...

– ...

– Нагъахъ чукурна? Пиянискаяр?

– ...

– Хата квайбур туш лугъуда вуна... Ваз гъуьрметна атанвайбур тир? Эхъ! Зурба гъуьрмет я! Чарадан кІвализ, иеси авачиз, вуч лагъана къведа?! Вични дакІардай?!

– ...

– ДакІардай атана кІанзавачтІа, ракІариз дапІар ягъмир лугъузва вуна, тушни? Инани кефчибег тир вун, гъанани кефчибег яз ама! Зи рикІелай алатнай дакІардиз къеняй дапІар ягъиз... Зигъин квахъзава...

– ...

– Вуч?! Зунни иниз са птулка гваз атун лазим тир? Са виш граммар тахъай мисал авунайтІа кІандай ваз за ина, ви кІвале? Тушни? Зун аник кумач, хванхва. Хъжезмач.

Алхазур айвандихъ фена. Яргъи айвандихъай кьуд рак кьуд кІвализ физвай. Къуьзек кьуд кІвализни килигна. КІвалера ламувал чІугунвай шейэрин ял авай. «Са мертеба я ман... – фикирна ада. – Мукъвал-мукъвал рагъ гана кІанда. Ракъинилайни гзаф иеси кІанда, иеси». – Ам цлав гвай куьсруьдал ацукъна.

– ...

– Рахана вучда? Куькай рахада? Ви техквезвай кьей рухвайрикай рахадани?

– ...

– Инал ви себ лап кутугай чкадал ала, зун рази я. Хтана ви кылихъ са къван къванни ягъиз хъанач... Пуд хва жен – садни бегъемди тежен!

– ...

– Ваз къван герек авачтІани, ам чаз, хуъруънвий-риз, герек я.

– ...

– Я, дуъз я. ГъикІ хъайитІани, инсанар хъиз, къванерни ацахъдайди я, абураллай кхъинарни алатдайди я, виридан эхир гъа са даимлух я. И кыл а кыл авачир... Вири тахъай мисал ийизвай... ЯтІани чилел инсандин уьмуър къванерал атІанвай тІвараралди са къадар давамар хъувун адет хъанва. Гуя къейибурун тежрибади чан алайбуруз уьмуърдин тарсар гузва, четин вядейра куьмек ва теселли гузва... Бес и кар ви къей рухвайриз чизвачни?

– ...

– Зани, гъа вуна хъиз, абуроз себ гузвайди я, вири хуъруъни. Къий чеб бармакдин кІаник!.. РикІеллама-ни-е, чІехи хци ваз Московдай зенгердайвал? «Буба, зав иниз ванер агакъзава вуна хъивегъунарзава лугъуз! Хъвамир ман, на чун беябур мийир ман...» Им Московда беябур жезва! Вич хуьре беябур хъанвайда-кай хабар авач... ТІиб хъиз текдаказ къулав гумайдаз са стІал ички гъарам яни, я къей хва?

– ...

– Вун гъахъ я. РикІел хкун герек авач, квахъна фий... Къван за эцигда ваз! Чархукай са къаяб атІуз тада за Селимав, кхъинар за жува ийида. Заз чида адал вуч кхъидатІа...

– ...

– Заз аян тир вуна гъакІ лугъудайди: «Зун къей-ила, зи сура Чехир авай цел тура, ЧичІек, афни, памадур, Са тІимил къван къел тура!» Ви рикІ алай гафар тир. Ваъ, за маса гафар кхъида... Къванце за ви шикил твада, клубдин сегънеда вуна зуьрне язавай шикил... Пара иер шикил я. Вун акъван иерди хъайиди туш... Зуьрне хкажна къунваз, адан далдадикай ви яргъи нер аквазвач...

– ...

– Гъа ваз авачир шикил заз ава. Гъам твада за. «Рухваяр аваз, хуъруъ ягъай къван я» лагъана кхъида.

– ...

– Зун туънт жезва? ГъикІ ваз къванни, кхъинарни герек авач? Ваъ, ваъ, за хиве къурди за къилизни акъудда... Вавай хабарни къадач за, чан дуст, бейкеф жемир...

– ...

– Зак къалабулукъ ква лугъузвани вуна? Айвар накъ йифиз хтанвачалда кІвализ... Зи куъмекчи...

– ...

– Ам къван авайла, вуна зунни кІвализ тахтай йифер хъайиди я лугъузва. Лагъ, лагъ. Жегъилар туширни къван чунни!

– ...

– Хуъруъз Урусатдай атанвай жегъил муаллим рушар авай кІвалериз зунни Кштар феи вахтар лугъузвани вуна? Хъайи крар я. Вучда гила? Вун фена-чирни? Вун пеле кІур акъуна къулукъди гадар хъайивални рикІел хкваш... Бес я, вахъ галаз ихтилатар авуна куътягъ жедайди туш! За Кштарални са къил чІугуна кІанзавайди я. – Алхазур къарагъна.

ДапІар агал хъувуна, ам гъаятдай экъечІдайла, ада багъдиз вил вегъена. ЧІехи тарарикай заландаказ ва къалиндиз ичерни чуъхверар темягъ тухудайвал куърс хъанвай. Вахт-вахтунда артухан хел-пут атІун тавуни тарариз са гъихътин ятІани вагъшивал гузвай. Алхазура дериндай агъ чІугуна: адалай я вичин, я дустарин багъларихъ гелкъвез, абурухъ галайвилер ийиз жезмачир Ам садлагъана акъваз хъана.

– ... – ШабатІаз вичин дустуни лугъудай гафар амай.

– Гъаятдин вар агалмир лугъузва вуна, аялар багъдиз атурай. ТІуърай чпиз... Тушни? Ваъ, за акІ ийи-дач. За са муаллимни галаз мектебдай аялар гъана гъабурув атІуз тада. Къилел чІехиди алачиз абуру багъ кукІварда, дуст кас... Бегъер рикІивайни зурбади хъанва цІи... Вуч? Вуч?

– ...

– Ваъ, зун аник кумач лагъанай хъи за ваз... Виш граммар жуваз гъана аку... Гъана авайди я лугъуда къван шарабдин вацIар...

– ...

– Ваз ана затIни авачирди гила чир хъанани? Хъфена кIандачир аниз...

Алхазур куъчедиз экъечIна. Гъа вичи лугъудайвал, дустарихъ галаз, абурун тIварарихъ галаз, абурун руъгъерихъ галаз авур ихтилатри ам вичин руъгъдин деринриз авуднавай. Адаз са вичин рикIе, руъгъда, бейнида авайдалай артух къецепатай са затIни таквазвай хъиз тир. Садлагъана адан рикIел вичиз ахварай акур гулар хтана ва ада вич гъа гурарай винелди хкаж жезвайди гъиссна; ада заланвал гъиссзавай, амма ам са гъи ятIани къуватди винелди ялзавай, адаз, къуъзеказ, вичизни и кар хуш тир. «Гъакъикъатда гъахътин зурба гулар хъанайтIа хъсан тир, – хиялдай фенай адан. – Заз, белки, Айвар гъина аватIа аквадай». Адаз вич Кштаран кIвалин патав гъикI акъатнатIа чирни хъаначир. Рекъе адал гъалтай са шумуд касди гайи саламрин ва къур хабаррин ван адаз хъаначир. Гъалтайбуру къуъзек хибри ва я биши хъанва лагъана фикирна, чпин саламар ада япалай авунилай гъил къахчунай. Абуруз Алхазур гъи алемда аватIа хабар тушир.

Кштаран гъаятдин варцеллай дапIар ахъайдайланни адаз вичи вучзаватIа бажагъат хабар авай. И кар адан гъилери чеб вердиш хъунин таъсирдик кваз къилиз акъуднай. Гъаятдиз гъахъайла, къуъзек вич вичел хтана. Акъваз хъана ва ада вич исятда гъина аватIа ва вичи вуч авун ва я лугъун лазим ятIа аннамишна. Чкадал хтайла, вич Кштаран гъаятдал акъатнавайди ва вич вуч патал атайди тиртIа адан рикIел хтана.

– Салам алейкум, Кштар, азиз дуст! Кштар-муаллим! Атанва зун... – лагъана ада, вичин дустуни умуърда тамамарай пешедин тIвар къетIендаказ чарайиз ва гъуърметдалди къаз.

Са жавабни тахъуни Алхазур мягътеларна. Ина са вуч ятІани хъанвайди адаз аян хъана ва ада вичин дикъетлувал къалинарна. Гъамиша кІвалин къулухъ галай тевледин цлавай къаткурна эцигнавай къуларин гурар чкадал аламачир. Кштара ам къавуз сахси янавачир тевледин къавал акъахун патал раснавайди тир. Марф къвадайла вичи ва я къариди къавуз кул гун патал. Тевледа ада вичин багъдин емишар, салан майваяр хуъзвай. Гила тевледа хуъдай затІ амачиртІани, гурар бейкардаказ чкадал аламукъун лазим тир.

«Гурар вутІ хъана?» – ван алаз хабар къаз кІан хъанай Алхазураз Кштаравай, амма ада «Ам ваз чир хъуй ман» жаваб гудайди чиз, къуъзека са куътІни авунач. «Къуларин кубут гурар низ герек хъуй? – фикирна ада. – Ам чуънуъхдай хътин са затІ туш эхир».

– Бейкеф хъанва, дуст, вун закай, гъахъняй зи саламдиз жавабни гузвач, – явашдиз, гуя вичи вичиз лугъузвайди хъиз, кушкушна Алхазура.

– ...

– Ванмир? Рахамир лугъузвани вуна заз? Яда, зун ви патав ихтилатариз атанвайди я, на заз кис хъухъ лугъузва... Вуч хъанва? Хийир хабар хъуй.

– ...

– Хийирдин хабар ятІа, хъсан я, – Алхазура балхундихъ фидай гурарин къулунихъ галай дапІар ахъайна, заландиз къул хкажна, шуъшебенд янавай айвандихъ хкаж хъана.

Айвандихъ акъатнавай са ракни адан къве патай къве дакІар агалнавай. Къве чкадила дакІаррин арада шикилар авай рамкаяр куърсарнавай. Сад къилди Кштаран шикил тир. Жегил муаллим къилел гъяркъуъ зранар галай шляпани чандал чІагай костюм алаз, туътуъна галстук аваз, вилери цІарцІар гуз килигзавай. Хуъруъз и шикил ягъай вахтара атай жаван урус муаллим рушари ихътин жегил дакІардай татана ракІарай атанайтІани ахъай тавуна тадачир. Кштаран амай дустар патал адан шляпа зарафатардай са багъна тир. «АлукІмир, – лугъудай абуру, ам

биологиядин муаллим тирдини къейд авун яз, – вун къарникъуз хъиз аквазва». Авайвал лагъайтІа, шляпа адан къакъан буйдихъ галаз дигайдаказ къунвайди тир. Дустариз шляпади Кштаран дагъвивал квадариз, адак гъакимдин къилихар кутаз кичІезвай. Амма ада яб ганачир. Та пенсидиз фидалди ада гъа шляпа алукІнай. Гатузни, хъуьтІуьзни. Къилин къаб ам патал кІубанвал ва вич къайдада аваз хуьнин, мектебда кІелзавай аялрин, вичихъ галаз санал кІвалахзавай муаллимрин ва хуьруьнвийрин вилик вич гъи чІавуз хъайитІани гъар са дуьзгуьн кар къиле тухуз гъазур тирвилин лишандиз элкъвенвай. Гъавиляй дустари мад адак хкуьр хъуьуначир. «Чи арадани шляпа алай сад хъурай», – лагъана, секин хъанай эхирни абур.

Йикъарикай са юкъуз, мектебда гатун тІатІилрин вахт алукъайла, хуьруьнвийр мягътел хъана амуькнай. Кштар муаллим къилел къакъан бухари бармак алаз кІваляй экъечІна. «Бес я! – лагъана ада вичел гъалтна мягътел хъайи гъар садаз. – Гила за кимин къванер чими ийида». Им адан пудкъанни цІуд йис тамам хъайи югъ тир. Амма адавай кимин къванер яргъалди чими ийиз хъаначир, сифте къари, са вацралайни Кштар вич рагъметдиз фенай. Кимел атана ацукъай чкадал ахвариз феи адан рикІ актъаз хъана.

Аялар адаз авачир.

– ...

– Фикирлу хъанва зун... РикІел хкунар чеб чпелай расалмиш жезва, дуст кас... – саки кушкушкалди лагъана Алхазура, вичиз, гъаятдиз гъахъайла, Кштара авур тагъкимар рикІелламаз. – Яда, ви гуар вутІ хъана, гуар?

– ...

Алхазура дегълиздин ракІараллай дапІар ахъайна:

– Куьчедаллай гуар кІвале жеч эхир.

Ам са-са кІвализ килигна. Рагъ экъечІдай пата авай кІвалин рак ахъайдайла ам садлагъана актъаз хъана.

– ...

– Вуч «ван мийир» хъана, яда? Ви рақларри чігъ-пигъзава лугъуз зи тахсир яни? Хтана чіем ягъ пентилриз, – Алхазура, вичин гафар векъибур яз акуна, абур лагъана лугъуз рикІяй гъайифни чІугуна ва гъа са вахтунда адак гъалабани акатна, гуя ада исятда рақ ахъаюналди са вижесуз кар ийида.

Адаз чизвай: рагъэкъечІдай пата авай кІвалин къве хилен рақларал дақлар алач, адахъ кІвалин къенехъди явашдиз гъил гелягъун бес я, ам регъятдиз ахъа жада, ада, амай рақларри хъиз, чІгъни ийидач. Иллаки, кІвализ гъахъдайла, эрчІи гъил галай пата авай хиле гъич вандач. Гъавиляй Алхазура биришри кьунвай, дамарар хкиснавай штІум гъил кьетІидаказ гъа хилел илисна. Адаз кІвалин къеняй сифтени-сифте акурди рақларин къаншардавай дақлардин кІанивай са къвалахъди эцигнавай кьуларин гурар хъана!

Къуъзекан чанди цІай кьуна. Ада кІваликайни, вичикайни са ни ятІани векъи зарафат авунвайди кьатІана. Гъилевай аса тІарамдиз кьуна, ам къенез гъахъна.

Вилериз акур шикилди адан хъел-ажугъ, амай вири гъиссер михъиз тахъай мисална. Буш хъайи гъили аса, кІвалин чилик халича квайтІани, галукъна ван тавун патал, са тІимил хкажна хъиз кьуна.

– ...

– Тс-с, – садлагъана сес акъудна ада, пІузаррал тІуб эцигнаваз, гуя вичиз Кштара лагъай гафарин ван амайбурузни къевезвайди хъиз.

Цлавай гвай ракъун каравутдал Айварни са руш ксанвай. Гададин къуънел кьил эцигнавай рушан чкІанвай яргъи чІарари гададин хур михъиз кІевирнавай. Абур акъван ширин ахвара авай хъи, къуъзека икІ анжах малаикар ксун мумкин я лагъана фикирни авуна. Гъа и фикирди ам вич вичел хканай. Анжах гила адаз чилел акатайвал гадарнавай пекерин юкъвай Айваран мобильник акуна. Ам хкажна, Алхазур къецел экъечІна. Къуъзеказ телефон хкуднавайди чизвай. Айвандихъ атана, ада телефон кутуна.

– Гъавиляй тир женжелди завай зун кІвалериз килигиз мус фида лугъуз хабар къазвайди, – лагъана ада кушкушдалиди. – ДакІардин тІуб алатай сеферда захъ галаз атайла къасухдай ахъайна туна ада. Малаик ваъ, луту я, луту.

– ...

– Къзавач за адак... Дидедин рикІик хъанва...Зун кІвалив ахгакъдалди хейлин вахт жеда, язух дишегълиди вичи вичин рикІ тІуъна куътягъда. ИкІ дидедиз ам фад жагъида, – Алхазура, фена, мобильник гадани руш ксанвай кІвале къачур чкадал эхцигна, адан къвалав мукъаятдиз Кштаран кІвализ талукъ вири куълегарни агудна, ракІар явашдиз агал хъувуна.

– ...

– Эхъ, зазни и уъмуърда са къадар амалар чир хъанва... Вун гъахъ я, дуст. Ви гъилик кІелай къван аялар вири вибур я лугъудай вуна. Къуй гъакІ хъурай...

Алхазур, гурарин къул агал тавуна, гъаятдиз эвичІна. Рушни гада авай кІвалин цлахъ фена, акъвазна. «Женжелди зун атуниз игътият ийизвай, гъавиляй гурар кІвализ хкажна, ам чкадал аламачирди за къатІудачирди хъиз хъана адаз... Зун акъван хибри хъанвач... Вун гъеле чранвач, зи жегъил дуст...», – вичи-вичик фикирна къуъзека.

Адаз исятда вичин вил, дуъз лагъайтІа яб квел алайтІа чизвай. Са зур декъикъадилай кІваляй къати хци сесерикай ибарат макъамдин ван акъатна.

– Дидедин зенг я, – лагъана Алхазура, гъаятдин варарихъди тади камар къачуна.

2009

ГИБЕ

Гьикая

Бухсай халудикай са вуч ятІани кхьйдай ния-
тар захъ садрани-къведра хьаначир. ЯтІани арадал
затІ атаначир. Вучиз лагьайтІа заз квелай эгечІдатІа
чизвачир.

Чубан итим тир ам, ва адан пешедин къетІенви-
лерикайни куьлуь-шуьлуьйрикай заз авай са чирвал-
ни авачир. Амма ам къетІен чубан, ажайиб, садазни
ухшар тушир кас тирди заз чидай. Зун и кардихъ
жуван лап аял чІавалай агъанвай ва инанмишвал зи
рикІе садрани эксик хьаначир. Гилани, Бухсай халу
амачирла, адан садазни ухшар туширвал ва чІехи
итимвал, чан алай чешне хьиз, шикил хьиз, мукьвал-
мукьвал зи вилик акъвазиз жеда.

Эхиримжи сеферда зун адал къил чІугваз фейила,
за а гуьруьш эхиримжиди жеда лагьана фикирначир.
Амма Бухсай халудин йикъар акъалтІзавайвиликай
хаин хиял зи рикІяй тефенани авачир. Ам, а хиял,
заз жуваз хабарни авачиз, вич-вичелай, са гьинай
ятІани атана зи хура гьатнай. За ам кваз къуначир ва
за ам гьа атайвалди рикІяй чукурни авунай.

Чидач, Бухсай халудиз за а къайи фикирдихъ га-
лаз чІугур бицІи бягъс зи чинилай, вилерай акунани-
акуначни. Амма гила за фикирзава: зи рикІяй феи
хиял адаз аян хьанай. Амма ада заз вичиз аян хъай-
иди къалурначир. Ам вердиш хьанвай: адаз вичел
къил чІугваз къвезвай гьар садан вилерай зи рикІиз
сух хъайи хиял аквазвай. За исятда къатІузвайвал,
ада вичин гьалди патав атанвайдаз къулайсузвални
руьгъдин азият тагун вичихъ амай къилин везифа яз
къабулнавай. Тушиз хъайила, ада, чара хъжедайла,
заз лугьудачир:

— Гьар сеферда хкведай вахтар ваз авайди туш,
чан хтул. ЦІийи хъсан ктабар хъайитІа, вахгана рах-
кура са хкведайдав.

За а чІавуз фикирнай: «Бухсай халудиз рекъиз кІанзавач, ам уьмуьрдик къаз жедай чка кумай къван къуна акъвазиз алахънава... Са куьк ятІани адан умуд кума...»

Тушир. Зун ягъалмиш тир. Виликан кьермецІ, тІарам буй-бухах, къуватлу гъилер авай, вилер хци, мехъеррик туьнт къуьлердай, дустарихъ галаз суфра-дихъ итимвилелди ацукъиз-къарагъдай, ички хъунал рикІ са къадар артухни алай, амма, гъикъван хъвайи-тІани, садазни я куьчедани, я кІвалени са харчи гаф-ни лугъун тийидай, акси яз, мез тежедай къван ши-рин жедай и дагъви итим заз ам эхиримжи сефер-да авай гъалдиз къведайдан чІалахъ хъун четир тир. Ам къурана, кІура хъхъана, вилер къенез хъфена, ми-хъиз штІум хъанвай. Амма гъвечІи хъхъанвай виле-ра амай цІелхемрини тванвай къилел хтанвай куьлуь чІарарин ва са шумуд юкъуз тун тавунвай чурудин икъи лацувили адан зайифвилер са тІимил инка-рзавай. Амма туьтІуьхдин кІанелай, буш чкадилаь, тунвай гъвечІи, эйбежер трубкади Бухсай халудин гъайиф чІугваз тазвай.

Ада нефес дериндай ва четиндиз къачузвай. Гъар сеферда рахадаьла, ада трубкадин тІусунин кІуфал тІуб эцигзавай. ЯтІани Бухсай халуди ажузвал хиве къазвачир. Ам вичин патав атай гъар садан гуьгъуьл къаз, хура гъамишан хътин хци рикІ амай инсан хъиз къалуриз алахъзавай. Аламат тир, адалай и кар алакъ-ни ийизвай. Налугъуди адан руьгъ авайдалайни зур-ба ва къуватлу хъанвай, гуя бедендин виликан вири къуватар адан руьгъдиз хганвай. Алава яз, адан къи-линни чурудин лацувиляь адан сабурдин зурбавални аквазвай. Им къатІун тавуна жедай кар тушир. Гъа-виляь гъар садан рикІиз, Бухсай халу акурла, къвез-вай хаин хиял михъиз квахъзавачиртІани, а фикир къил чІугваз атанвайдан гъейранвилин хъендик акат-завай.

Зун шегъердиз хтай са вацралаь хуьряь хабар ата-най: Бухсай халу рагъметдиз фена.

РикІ тІар хъун, хажалат хъун анихъ акъвазрай, заз регъуъ хъанай. За рагъметлудан эхиримжи тІалабун къилиз акъудначир: зун адаз са ктаб къванни ра-къуриз агакъначир. За ам икъван фад куътягъ жада лагъана фикирначир жеди.

Ихътин чІавуз жув гъахъардай делилар ва я жу-ваз тапан теселлиар жагъурун са акъван четин кар туш. Амма заз чида хъи, зи ва зун хътин са масадан чкадал Бухсай халуди акІ ийидачир.

Амма заз жуваз теселли яз къабулиз жадай хътин са кар авай: зав Бухсай халудин ван гумай, ада заз ахъаяй ихтилатар за диктофондиз къачунай.

Бухсай халудин руъгъдин вилик зи регъуъвал адан къилихрин ва ахлакъдин вири артуханвилерин арадай заз эхиримжи гуърушдин береда чир хъайи адан мад са къетІенвилехъ галаз алакъалуди хъанвай. Гъавиляй и карди зи рикІиз азиятни кІукІ алаз хъиз гузвай.

Заз жув гъвечІи чІавалай ам чидайдатІани, адан рикІ ктабар кІелунал алайди за къатІаначир. Эгер заз са ни ятІани и кардикай лагъанайтІани, зани, вирида хъиз, «Чубан итим я, илимрихъ, ктабар кІелунрихъ галаз идан са алакъани авайди туш» лагъана фикир-дай. Амма Бухсай халу адетдин чубан яз хъанач, ам еке чирвилер авай савадлу кас яз акъвазнай зи вилик вичин эхиримжи йикъара. Гъа чІавуз ада заз вичин ктабхана къалурнай. Ам са акъван чІехиди тушир. ЯтІани хсуси ктабханадин зурбавал ана авай ктабрин дережади, абур кхъенвай ксарин тІварари тайинарза-вай. Касдиз вуж кІелдатІа, вуч кІелдачтІа, хъсандиз чизвай.

– ХъуътІуъз Мугъандин къишлахрал хъфидай-лани, гатуз хайи дагъларин яйлахриз хкведайлани, гъар сеферда за са ламран пар ктабар къачудай, – ла-гъанай ада заз. – ЧІехи пай Мугъанда туна, са къадар-бур идаз-адаз пайна, хуъруън мектебдин ктабханадиз вахкана.

– Къачур къван вири вуна кІел ийизвайни?

– Эхъ. Къиле къван кІелиз жедай ктаб хъайтІа, вучиз кІелдач къван?

– Валлагъ, маншаллагъ! – гъейран хъанай зун.

Бухсай халуди трубкадин тІусунилай тІуб алудна, галамаз-галамаз дерин нефес къачуна. Заз артухан рахунралди адаз гуж гуз кІанзавачир. Амма адаз вичиз рахаз кІанзавай, ам мугъманрихъ, вичиз суьгъбетардай ва вичиз яб гудай ксарихъ къаних хъанвай. Ада кайванидив суфра ахъайиз туна. Ичкини гъваш лагъана.

– Вуна идаз гъил яргъи ийидайвал тахъуй... Духтурдин тагъким я, – лагъана адан кайваниди, эрекъдин птулка эцигдайла.

– ТІуьн-хъуна мугъмандиз кІвалин иесиди чешне къалурун лазим я, – вилера хъвер аваз жаваб гана Бухсай халуди. – ТахъайтІа мугъман гишила хъфида. – Ада птулкадин кІуф алудна, рюмкайра эрекъ цана.

– Де вун хвашгелди, – зи рюмкадихъ вичин рюмка яргъи авуна, гелягъна. – Вун атурайъ – рагъ атурай. Сагърай вун зи къилив атай. Ви сагълугъдай хъвада за! Хъсан къадирлу инсанрин сагълугъдай хъвана къейитІани, къайгъу туш! – ада ички, яд хъиз, хупІ-хупІ ийиз, хъвана. Виликра хъиз, ички цавун къиле туьтІуьхдиз ичІирдай мумкинвал адаз амачир.

Бухсай халу акваз-такваз гъа заз чидай виликан жумарт ва викІегъ дагъвидиз элкъвезвай.

– Вуна Низами кІелнани? – садлагъана хабарсуз жузуна ада.

– Куьруь шиирар кІелна, чІехи эсеррив агакънавач, – вилив техвей суалдиз туькІвей жаваб гун четин тир.

– КІела, вири кІела. Ам чиди я, лезги я.

– Чи алимрихъ тахъай викІегъвал ава вахъ, Бухсай халу, – лагъана за.

Ада за вичин гафарал шак гъайиди къатІанвай. Трубкадин тІусунилай тІуб алудна, ада дериндиз са шумудра нефес къачуна, тІуб тІусунал эхцигна, да-вамарна:

– Садра Бакудиз азарханада авай са чубандал кьил чІугваз фейила, зун гъана месел алай са яшлу алимдихъ галаз таниш хъана. Сифте гъада заз лагъайди я Низамидин лезгивиликай. Шаирди фарс чІалал кхъенатІани, адан шиирра авай мягкем ибараяр лезги чІаланбуруз хасбур я лагъанай. Адахъ лезги чІалал кхъей эсерарни авайди малум хъаналдай, амма абур цІапаш алимри терг авурди я лагъанай заз гъа иран-види.

– А алимдивай ваз лагъай гафар вичивай илимдин рекъелди винел акъудна лугъуз жезвачирни? – шаклувилини, кватнавай ихтилатди кутунвай гъейран-вилини зун Бухсай халудив «къекъвей» суалар вугуниз мажбурзавай.

– А суал зани ганай адаз. Вич тек я, Сталина ва гъукуматдин чІехи къуватди тайинарнавай кардиз аксивалун кьил регъверик кутур мисал жезва лагъанай.

– Заз аквазвайвал, вуна Низами вири кІелнава?

– Эхъ! – лагъана Бухсай халуди, гъил мад эрекьдин птулкадал яргъи авуна. – Низамидин эсерар кІелайла, зун мад сеферда а алим жагъур хъийиз алахънай, амма, гъайиф хъи, ам рагъметдиз фенваз хъана... Низамидикай мад бесрай. КІелна, са фикирар жувани ая. Гила вахтар масадбур я.

Бухсай халудин чиниз ранг хтанвай, адан гуьгъуьлар ачух хъанвай. Адаз рахаз кІанзавай. И кардин вилик пад къадай я себеб, я ният захъ авачир. Зун адан суьгъбетчивилиз рум гуз алахъзавай. Адан жумартвилини, мугъман кІан хъунин гуьзел лишанрихъ дерин дувулар авайди заз чидай.

Гъаятдай са ни ятІани эверна. Бухсай халу айвандихъ экъечІна:

– Къунши я. Яйлахдиз хиперал физвайди я. Япунжини балкІандин пурар лигемда къачуз атанвайди я... Вуна заз багъишламиша, зун адан кар туькІуьрна хкведа.

– Ая-ая, – лагъана за.

Заз аял чІаварилай чидай и кІвале гзаф дегишвилер хъанвай. ЧІехи хзан ацукъзавай кьилин и утагъда

а чІавуз я диван (за кьатІайвал, Бухсай халу гьа инал ксузва), я телевизор, я чІехи стол авачир. ДакІарни цІийиди, виликандалай чІехиди хьанвай. Заз чидай затІарикай амайди тек са затІ тир: дивандин далудихъай цлакай куърснавай гибе. Гьада зун зи бейнидин дериндай яргъал аял чІавариз хутахнай.

Зи рикІел ам Хеже бадеди – Бухсай халудин диде храй бере алама. Югъ хъуьтІуьнди тир. Чун садбур алерраллаз, садбурни кьамараллаз хуьруьн тик ва гуьтІуь куьчейрайгъуз авахъиз, гьарай кьилеллаз авай. Ада чун, мягъледин са кІеретІ гадаяр (рушариз вичи кьилди эверда лагъанай), кІвализ илифарнай. ЦІийи бартІал кІвалин чилел экІяйна, винелай чІехи суфрани вегъена, чаз са дем къурмишнайн. Ниси, дуьдгъвер, суьзме, ргай якІун тикейр, къенфетар, емишприн зурар, ширин туьнт чаяр туькмишнайн чаз Хеже бадеди.

– Къе за и гибе храна куьтягъна, чан балаяр, – кІвачел-кьилел элкъвез гара авай ам. – Неъ-хъухъ, итимрин къурсах мягкемди хъана кІанда. Куьн итимар я. Регъуь жемир, чан ширинар.

Адаз вичин хтуларни, амай аяларни вири сад тир. Адахъ гьакъван чІехи ва жумарт рикІ авай. Аялриз фу-затІ гун адан рикІ алай кар тир. Къугъвазвай абуроз куьчедай эвериз, гьар садан гъиле дуьдгъвер элянавай фан са тикени са ккІал ниси тунни Хеже баде патал адетдин кар тир. КІвализ атана-хъфизвай гьар са аялдин гъиле къенфетар ва я маса ширинлухар твадайлани адан гъилин ачухвилиз кьадар чидачир.

Гибе гуьгъуьнлай тавдин кІвалин – мугъманар кьабулдай утагъдин чилик вегъенай Хеже бадеди. Гила чиликай хкудна чІехи кІвалин цлал хкуни и хзанда халичадиз гузвай къимет артуханди, ам хранвай касдиз, адан руьгъдиз ийизвай гъуьрмет къалинди тирди къалурзавай.

Бухсай халу хтана:

– Багъишламиша, чан хтул, мугъман туна, жув куьчейриз фейи мисал хъана.

– Зун мугъман туш хъи, я халу, жуванди я, – лагъана за.

– Ай баркалла, чан хва, ви гафарал къадимлу хъуй вун,– руьгъ акатна Бухсай халудик. – ЯтІа цуз са вад-цІуд граммар.

За, къатІ ягъна хъиз, рюмкайра ички цана.

– Сагърай вун, Бухсай халу! – рюмка хкажна лагъана за, – ви рикІин хцивилин, ви викІегъвилин, ви инсанвилин, ви кІубанвилин сагълугъдай хъвазва за.

– Пара къван сагърай вун, чан хва, – лагъана ада, за вичиз гайи къимет къадардилай артуханди яз къабулуни адак регъуь хъунин лишанар кутунвай хъиз аквазвай. – Итимвал, садра квадарайла, мад къажгъидай затІ туш. Атана ажалди туьтуьнилай къунвайлани, чаз итимвал квадардай ихтияр авач. – Трубкадилай тІуб алудна, дериндай къанихдаказ нефес къачуна, ада, хупІ-хупІ ийиз, ички хъвана.

Эхиримжи гафаралди адаз вуч лугъуз кІанзаватІа зун гъавурда акъунвай. Мукъвал жезвай ажалдикай авай залан фикирдихъ галаз ам вердиш хъанвай. Адаз авай азиат туьтІуьхдин кІанелай кутунвай трубкадикай ваъ, вичин итимвал, вичин инсанвал, ян тагана, рехне кутун тавуна, къиле къван тухуникай, а кар вичелай алакьдани-алакъдачни фикирдикай тир. За вич бязи суалралди залан хиялрикай яргъа ийиз алахъзавайдини ада хъсандиз къатІузвай. Гъавиляй ада вичи, зун ахътин суалар гуникай яргъа ийиз, суьгъбет заз кІандай геле тваз алахъзавай. ЯтІани, уьмуьрдикай рахадайла, ажал галачиз рахаз жезвачир, адан лишанар хабарни авачиз ихтилатда кватзавай.

Хеже бадеди храй гуьзел ва ажаиб нехишрив, тарихдинни яшайишдин сирлу яржарив, уьмуьрдин баркаванвилив ацІанвай чІехи гибедал вил вегъена, адакай жуван рикІел хкунрикай за лагъайлани, чи ихтилат мад сефил патахъ элкъвенай.

Бухсай халуди вичини и кар къейднай ва лагъанай:

– Уьмуьрни ажал кьветхверар я. Абур сад галачиз муькуьди хьун мумкин туш. Ша за ваз и гибедихъ галаз алакъалу, амма ваз течидай са дуьшуьшдикайни ахъайин. Белки, ваз ви кхьинра лазим хъайитІа...

– Ахъая, Бухсай халу, заз ви гьар са гаф ширин я. Ви ихтилат диктофондиз кхъейтІа жедани? – гъамиша рекъе-хуле жував гвай алат жибиндай акъудна за, суьгьбетчидин ихтилат маракълу жедайдахъ чІалахъвал къати хъанваз.

– Кутур жуван аппарат, – лагъана ада.

За кутуна.

– Зи рагъметлу гъечІи стха Бутаян рикІ и гибедал гзаф алайди тир. Суьретрин, нехишрин, гамунин гьар са фурун баянар гуз чидай адаз. Гьар са лишандикай са лекция кІелдай. Иллаки и гибе ада къадим лезгийри атІа дуьньядин къурулуш ва аниз инсандин руьгь хъфинин кІарар-дережаяр, гурарар-мертебаяр гьихътинбур ятІа къалурзавайди яз гъисабдай. Кхъидай са кас тир кІандайди. И вун хътин... Гъайиф, вун адав агакънач. Бакудавай зи хванахва профессордини адаз са шумудра а фикирар чарчел кхьихъ лагъанай, амма стхади «Жеда, агакъда» лугъуз, кхъей затІни хъаначир.

КхъенайтІа, алакъдай адалай. Чакай, кьве стхадикай, виридалайни акьуллуди, чирвилер, чІехи зигъин авайди гъам тир. Мектебни вадралди акъалтІарайди я. Адаз тІебиат хъсандиз чидай, вири векьерин-къаларин тІварар ада лугъудай, инсандин чан-беден гьикІ тешкил хъанватІа, ада гьикІ кІвалахзаватІа адаз хабар авай. Адаз Аллагъди гъахътин пай ганвай. «Бес вучиз уьмуьрлух чубан яз хъана ам?» – лугъун мумкин я вуна. Ам кьилдин тарих я.

Зи стха, мектеб акъалтІарна, са касни галачиз Магъачкъаладиз фена, духтурар гъазурдай институтдик экечІнай. А пеше адаз вичиз хкъягъиз кІан хъайиди тир. Са йисуз къван ана кІелна, вичикай я диде, я буба (ам гъамиша чубан яз суьруьйрихъ галайди тир) инжиклу авуначир. Бутай гъа вич хътин кьве студентдихъ галаз са урус къаридивай кІвал кирида къуна

яшамиш жезвай. Маруся баде гзаф хъсан, мергъамет-
лу къари тир, лугъудай. Ам студент-гадайрихъ хайи
диде хъиз гелкъведай, абуруз хуърекар гъазурдай,
пек-партал чуъхуъдай, галайвилер ийидай.

Бутая вичин вири къуватар кІелуниз, вичин къи-
лин мураддив агакъаруниз гузвай. ГъикІ ятІани сад-
ра ада мединститутдин махсус музейдай инсандин
кІарабар, яни сагъ са себет: къуру къил, гъилерин,
кІвачерин, къулан тарцин, пакун тІваларин къилди-
къилди кІарабар кІвализ хканай. Ада абурукай са вуч
ятІани кхъена кІанзавай. Абур авай турба стхади вич
ксузвай чарпайдал хъуъцуъгандин кІаник кутунваз
хъана. Гадаяр авай кІвал къакъаждайла, Маруся ба-
дедиз и кІарабар жагъида къван. Руъгъ аватда къари-
дин. Вичин хашпара Аллагъдиз ибадат ийизвай, муъ-
мин кас тир ам, лугъудай. Вучда ида?

Хкведа зи стха тарсарай. Къариди къилдин кІва-
ле, вичин иконаяр ва пак маса ядигарар хуъзвай пи-
пІе кузвай шем эцигна, гъилив хурал хаш чІугваз,
дуъаяр кІелзава. Вичиз салам гайи Бутаян ванни ата-
нач адаз. Гадади и пак мярекатдиз манийвал тавун
къетІна. Ам кухнядиз фенай. Къари бадеди, адет яз,
гадайриз хуърек гъазурна столдал тадай. И сеферда
хуърек авачир. «Яраб вуч хъанатІа? – фикирна Бутая.
– Къаридиз хъайи хажалат-затІ аватІа?» Вич ксузвай
кІвализ хъфей гададиз вичин мес-къуъжни кІватІ хъу-
вунвайди, кІарабар авай турбани амачирди акуна.
Вуч хъанватІа гададин рикІиз садлагъана аян хъана.
Ам къаридин патав физ агакъдалди, Маруся баде вич
атана акъатна. «Убирайся, ирод! – лагъана ада. – Та-
кого святотатства я не позволю в своем доме!»

Бутай ам гъавурда тваз алахъна. Амма къаридиз
адан ван къведай япар амачир. Ада гададин шейърни
багъламадик кутуна дегълизда гъазурна эцигнавай.

– Ма, къахчу жуван мал-девлетни, ахлад къил
элкъвей патахъ!

– КІарабар гъинава? – галкІидай маса чка-затІ
амачир гададиз авайди себетдин дерт тир, ада ам ин-
ститутдиз вахгана кІанзавай.

– КІарабар за кучудна, – лагъана къариди.

– Гъина?

– Лугъудач. Къейидан кІарабар сура ферикъат хъун лазим я.

– Я чан баде, ваз абур хашпарадин кІарабар ятІа вуч чида, вуна абур куъ диндин шартІаралди кучудиз? – къари вичи авур кардал шаклу авун патал лугъуда Бутая. – Белки, ам мусурман тиртІа?

– Мусурманри чпин мейитар гадардайди туш, – къари вичи дуъз кар авурвилин чІалахъ тир.

– Белки, ам атеист, коммунист тиртІа? – алатдач гада къаридилай.

– АтІа дуъньядиз фидайла, виридан рикІел Аллагъ хквезвайди я. А язухдин руъгъдиз регъим авун паталай за дуъаяр авунва ва мад хъийида.

Гафунал кІеви къари хъана Маруся баде.

Институтдиз кІарабар вахгун тавуниз килигна, Бутай анай акъудунин месэла кватна. Институтдин кылевай ксар урус къариди кІарабар кучудна лагъай ихтилатдин чІалахъ хъаначир. Я абуруз чІалахъ жез кІан хъаначир. А девирда диндихъ инанмиш жезвай инсанар амайди абуруз хиве къун тавун чпин саламатвал тир жеди. Муъкуъ патахъай чпин студент динегъли инсандин кІвале яшамиш хъана лугъудай ихтилатни абуруз герек авачирди яз акун мумкин тир. Жегъил гада ихътин чкадал къведай чІал чидайтІа, Маруся бадеди вичи кІарабар кутур чка ва я абур вичи кучудайди хиве къадай жеди. Гъайиф хъи, гъа и кар хъайитІани ая лугъун патал адан патав эхиримжи умуд гваз феи Бутай генани пашман хъанай. Ам, къари къенваз, кучудзавай сефил мярекатдал аватнай. Рагъмет хъуй абуруз къведазни...

Суъгъбетчиди, туътІуъхдин трубкадилай тІуб алудна, галамаз галамаз нефес къачуна. Ял акъадарна. Ихтилатди адаз гуж гузвайди тайин тир. Амма адаз генани рахаз, вичин рикІ аладариз, руъгъдин деринда кІватІ хъанвай къван лугъудай гафар ичІириз кІанзавайди аквазвай. Гъавиляй за Бухсай халуди вичи лу-

гъудалди вилик ичІи рюмкайра мад са къатІар эрекъ хцун къетІна.

– Ажеб дуъз кар авуначни вуна, – кІубандиз лагъана ада, за ички цайила.

Бутаян къилел атай ва адан уьмуьр михъиз маса патахъ элкъуьрай дуьшуьш къарибади тир. Амма адакай ихтилат авунин себеб гйе тирди зи рикІел аламай. Бухсай халудин вичин рикІел аламани-аламачни лугъуз фикирзавай за.

– Къала яхъ кван садра, – лагъана Бухсай халуди. – Чи ихтилат гйебедихъ галаз алакъалуди тир гъа, рикІелламатІа ви.

– Эхъ, эхъ, – рикІяй адан зигъиндал гъейранвализ лагъана за.

– Ихтилат мад гъа Бутай стхадикай жеда. Къе гъадан югъ хъурай. Ша адан руьгъдин хатурдай хъван ибур.

Чна, артухан са гафни талгъана, хъвана.

– Къала куктур ви аппарат, – лагъана ада.

– За ам хкуднавачир. Гъич рикІелни атанач хкудун.

– ЯтІа зи суьгъбет маракълуди хъана, – хъуьрез хъуьрез лагъана Бухсай халуди.

– Вун гъахъ я. ГъакІ я, халу.

– Бутай Армиядиз тухвана. Анай хтайла, гъикъван дидедини бубади цІийиз кІелик экечІ лагъанатІани, ада яб ганачир. Ам чахъ галаз хиперив атанай. Чубан хъана, чахъ галаз амукъна. Рекъидалди.

Ам къейи йис мишекъатди тир. А къуьд Мугъанда мусибатдинди хъанай. Къалин живер къвана, къати къаяр акъатна. Суьруьйриз еке зиянар хъана. Чуьлда авай суьруьдин са пай садлагъана акъатай къаю кІвачин къилел чІагурна къенай. Магъачкъаладай хуьруьн майишатдин министр къилеваз са жерге гъакимар атана акъатнай. КІвачин къилел сарар экъис хъана чІаганвай хипер акур министрди, хъанвай мусибатдин гъавурда такъунваз, жузуна: «Ибуру икІ вучзавайди?» Чубанриз, вахтунда къуьд акъудуниз

гъазурвал акваз куъмекар ганац лугъуз, гъакимрикай хъилер авай. Гъавиляй, виридакай хкечІна, Бухсая министрдиш жаваб гана: «Хипер, чан алай министр акуна, хвешила хъуьрезва, юлдаш министр». Гъакимдиз вичихъ гелягъайди талба тирди чир хъанвай. Ада са чуькъни авуначир. Ада вичин суал бегъемсузди тирди аннамишнавай. А суалди ам гъихътин министр ятІа къалурнавай. Бутаян жаваб, лагъайтІа, мезели ихтилат хъиз, вири Азербайжандизни Дагъустандиз чкІанай.

Са тІимил йикъарилай Бутай месе гъатнай. Ам сталжем хъанвай. Ада вич азарханадиз тухуз туначир. Зун гъавурда акъурвал, адаз вичиз куъмек техжедайди чизвай. Я туштІа ада вичи вичиз са квяй ятІани жаза гун яз икІ ийизвай. Гъа йикъара ада Маруся бадени рикІел хкизвай. Институтдай гъайи кІарабрив вич дуьздаказ, инсандин кІарабрив хъиз, эгечІ тавунин дертни авай адаз.

– Стха чан, – лагъана ада заз, беденда къайи фул къекъевез, – Зун кучуддайла, дидеди храй гибедик кутуна сурал твах.

– Яда, абур вуч ихтилатар я? Вун хътин итимдиз азардин хура акъвазун вуч я! Къе-пака, чкадиз хтайла, ахътин къуьлер вуна ийида хьи!..

Ада хътин туьнт къуьлер чи хуьре садавайни ийиз жедачир. За жува къуьлердайлани, гъам чешне яз къадай.

– Ваъ, вуна за лагъайвал ая. А гибедикай зи фикрар ваз чизвайди я. АтІа дуьньядиз виридалайни гзаф чи къадим бан-бубаяр мукъва я, гъавиляй абуруз адан шикилни хъсандиз чизва.

Зак къалабулукх акатнай. Идан гафар терхеба-вилини лишанар ятІа лугъуз фикирни авунай. Маса чуькъ-затІ тавуна, за стхадиз гъада лагъайвал ийида лагъана гаф ганай.

Стхади заз лугъудай: «Халичадик кваз сурал тухунин адет пайда гъа дегъ заманрилай авайди я. Гъа чІаварин халичайри инсанрин рикІел атІа дуьнья

хуъзвай ва анихъ галаз и дуъньяда абур вердишару-нин везифа къилиз акъудзавай. Къадим чи бан-бубай-ри халичани, амай адан эменнини къейидахъ галаз сура твадай. Гъар итимдин хзанда дишегълийри ахъ-тин цИйи халича хрун лазим тир. Чи дидеди храй гибедин чешне, адаз вичизни хабар авачиз, гъа вахта-рилай чав агакънавайди я. Адан гйе зи сура тваз та-хъуй. Дидедин ядигар аманат яз амукърай ви кIвале». – Рекъизвай меселни стхади заз вичин чирвилер ачу-харзавай. Амма абурухъ и саягъда ада инанмишвал авун зун патал мискIал тир.

Стха са къве йикъалай михъиз гъалдай фенай ва, атай духтурривай са чарани таххъана, куътягъ хъа-най.

Чи къишлахрал са «Зил» машин авай. Къавал брезент алай. Стхадин мейит гъана месел алаз эцигна, винелай адан япунжини хъивегъна, зун йифен рекъе гъатнай. Стха хуъруъз хкана кIанзавай. Эхиримжи йикъарани йифера я са динжвал, я са ахвар тахъан-вай зун рекъе михъиз жаздан жезвай. Амма къизгъин мекъивили зи аман атIузвай. Кабинада са къвалахъди агалтдай хътин мумкинвални авачир. – Акъвазра кван, – лагъана за шофёрдиз. – Зун зи стхадин къва-лав фида.

Акъахна кузовдиз, зун Бутаян мейитдин къва-лавай япунжидик экечIна. Жуваз хабарни авачиз зун дерин ахвариз фена, гуя къейидахъ галаз зунни хкъенва.

Чидач гъикъван вахт алатнатIа, зун машин акъ-вазуник ва къати рахунардай ванцик ахварай аватна. Рахазвай чIал цIапашринди я.

– Къенвайди хуъруъз хутахзавайди я. Машинада маса затI авач. Мейит я авайди.

– Бес вун тек вучиз я? Ша, тент ачуха! Къалура заз кузов! – буйругъдалди лугъузва рахазвай касди.

Чун милицайрин постунал акъвазарнавайдан гъа-вурда акъуна зун.

– Ваз герек ятIа, жув акъахна килиг, – лугъузва шофёрди. – Заз ана вуч аватIа акунва, чизва.

Милицади, кьулухъ бортуник ккІана, кузовдин къенез фонардив экв ядайла, за япунжидикай кьил жкудна.

Садлагъана гъарай акъатай ам, кьулухъди гадар хъана, чилел алухъна. Экъуьгъиз эгечІна. Ада санлай вири лезгийрин диде-буба акадарнавай. Язухдиз, кьейидал чан хтай хъиз хъана, зурбадаказ кичІе хъанвай.

– Къейидакай кичІе жемир, хванахва, чан алайбурукай кичІе хъухъ, – лагъана за милицадиз, кузовдай кьил акъудна.

– Бес вун чан алайди тушни? – гила заз экъуьгъзава милицади, вичиз ягъай хаф бине авайди тирди къалурун патал.

Чидач, вучиз инсан акІ тешкил хъанватІа. Къенвайдал чан хтайла хвеша хъана кІандай чкадал кичІе жезва...

– Къейиди авай чкада экъуьгъарун гунагъ я, стха, – сабурлувилив секинарзава за ам. – За жуван стхадихъ галаз адан эхиримжи рехъ пайзава.

– Багъишламиша, стха, – лагъана вичин сеперрикай регъуь хъайи милицади. – Куьн, лезгийр, халис итимар я. Гъала машин. Куь къейидаз Аллагъди рагъметрай.

Чи рехъ давам хъанай. Мад заз ахвар хтаначир. За датІана гибедикай фикирзавай. Инсанри чпин тарихдин зигъин кьадарзавайвилай абурун уьмуьр муракабди жезвайди яз жагъанай заз. Дувулривай къа-къатирдавай чун кьисметрин гарари акатай патахъ гваз физва, гваз къекъвезва. Чун анжах жуван хам, беден хуьз, амма руьгъдин къайгъу са акъван чІугван тийиз вердиш жезва.

Бутай хуьруьз хкайла, за чилик квай гйбе жкудиз тунай, адак, сурарал тухудайла, стха кутуна кІанда лагъайла, мукъва кьилияр, иллаки дишегълияр, «кІвачерик квай бартІалдик кутун хъсан жезвач, михьи са маса халича хъана кІанда» – лугъуз, зун стхадин эхиримжи тІалабун кьилиз акъудуникай къерехдиз

ийиз алахъзавай. Амма за жуван рикІевайди кылиз акъудна. Гибе кІвалин вилик квай багъдиз тухвана, кІвач хкІун тавунвай жив алай чкадал вегъена, хъсандиз михи ийиз туна. Ахпа за стхадин эхиримжи мурад кылиз акъудна.

Стха кучудна хтайдалай инихъ за гибе чилел вегъиз туначир. Ам за жув ксузвай дивандин далу патхъай цлаз ягъна. Гила ажалди атана зи туъд къунвайла, зун гъар юкъуз и гибедиз килигзава. Фикирарзава. Веревирдерзава. Уъмуърни ажал тупІалай ийизва. И мукъвара зи гъиле къадим «Мисридин кьейибурун ктаб» гъиле гъатна. Гъанавай гзаф шикилар-лишанар заз зи дидеди хранвай гибедилайни жагъана. Ингъе килиг ибур, – Бухсай халуди, ацукъай чкадилай къурай яргъи тІуб туькІуъриз, лагъана: – и рагъ, къушар, и луьтквеяр, и гичинар...

Ибурун виридан гъавурда акъаз хъанайтІа вуч хъсан тир!

Заз лугъудай гаф авачир. Зи гъейранвал Бухсай халудиз лезги дишегълиди хранвай гамунай къадим «Мисридин кьейибурун ктабда» авай шикилар акунихъ галаз алакъалуди тушир. За гъейранвал вичин са кІвач сурун япал алай и кас дегъ заманрин сирера къекъуьнал, ада мукъвал жезвай ажал къалабулух, къурху, теспачавал квачиз вилив хуьнал ийизвай. Налугъуди им адетдин са мугъман атунал вил алаз акъвазнава.

– Гила зунни гъа и гибедик кутуна рекъе хтур лугъузвайди я за кІвалинбуруз. Алатай заманра гъар са лезги кІвале са махсус халича авайди тир – кьейибур кутадай. Гъадаз килигиз, инсанрин рикІел ажал жедай, Аллагъ жедай. Гила хъиз туш. Иски халичаяр, гибеяр, гамар, сумагар, пцІуяр гъакІан синтетикадин гъапур-чапурдихъ дегিশарзава цІийи несилри чи. Абуруз чизвач хъи чпивай тарих, дувулар, инсанвал, таъсиб къакъудзавайди... Гъайиф... Яда, зибуяр яргъияр хъана... Багъишламиша, чан хтул. Къала хцуз кван садбур... Хкуд жуван аппаратни...

Бухсай халудихъ галаз чун хурушумар алукубайла чара хъхъанай.

Магъачкъаладиз хтайла, за сифтени-сифте Низамидин чѣхи эсерар кѣлна. И жигъетдай захъ Бухсай халудихъ галаз ийидай гзаф меслятар ва ихтилатар пайда хъанвай. Гъайиф хъи, адан ажалди заз ам ахквадай мумкинвал ганачир.

Зун ам къейи чкадал хуъруъз хъфенай. Сурадал ам гъа вичин стха кутур гибедик кваз тухванай. Адан мейит, сурун лакъанда туна, къванералди агал хъувурла, Бухсай халудин рухвайрикай сада, накъв вегъиз эгечІдалди вилик, гибени суруз вегъена.

– Дидедин тІалабун я, – лагъана хци. – Рагъметлудан рикІ алай бартІал тир ам, гъадахъ галаз хъурай лагъана.

Гибе сурал вегъей накъвадик гъамишалугъ яз акатнай.

И карди тежер къван зи рикІ къарсурна. Бухсай халудихъ галаз мад са чѣхи тарих, сирлу ярж, девирин шагъадатнама чилик хъфенай. И кардал Бухсай халу рази тежедайди заз чизвай. Вучиз адан кайванидиз, рухвайриз чизвачиртІа, заз сир яз амай. Абуруз, чпивай хъайитІа, къейидаз хъийизвай эхиримжи гъуърмет таъсирлуди ва чѣхиди ийиз кІан хъанай...

Заз амукубайди тек са теселли я: Низами Генжеви лезги тирдахъ зун гила кѣвелай инанмиш хъун за жуваз Бухсай халуди багъишай чѣхи ядигар яз гъисабзава. Адалайни гъейри, за хуърай жуван дидеди храй са халича, шегъердиз хкана, цлакай куърснава. Ам, гъелбетда, Бухсай халудин дидеди – Хеже бадеди храй хътинди туш. Адан чешне масад я. ЯтІани...

2010

БАХТИКЪАРАЯР

Саилар, це лугъудайбур, къекъверагар, набутар, къарачияр, сияпурар, сиягъар... Авачир жуъре авач. Виридан «пешекарвал» виниз дережада аваз къиле физва. И сефил ва бахтикъара алемда гъардаз вичин хатІ, вичин чка ава. Вири са кардалди умумиламиш жезва: пул тІалабуналди.

Гурлу базардин къерех тирвал, тІуън-хъун гъазур-завай бицІи духанрин патарив ацукъна, абуру чпин югъ няни ийизва.

Ибурун арадай виридалайни бахтаварбур къарачияр я, яни машрикъ патан куъчери тайифайрин векилар. Абуру хзан-хзан хъана «къазанмишзава». Им абурун яшайиш я, ацукъун-къарагъун я. Хзанрин къилери – итимри, мумкин я, са гъина ятІани халисан кІвалах ийизва ва я йифиз хзан акъваззавай чка хуъз-ва, папари ва аялри чпин «пеше» къилиз акъудзава.

БицІекрикай сада къуърда, муъкуъда манияр лугъуда, са къадар чІехи аялар, «садакъа це» лугъуз, тавакъудалди ваъ гъа, кІеви чин гъалдна, буйругъ гудай саягъда рахада, налугъуди амайбурун пеше ибуруз пул гуз хъун я.

КІеретІралди икъван саилар акурла, тадиз алатна физ кІан жеда. Икъванбурун сузадиз гъай лугъуз хъун мумкин туштІани, жувак са тахсир квайди хъиз гъиссда. Ихътин бахтикъара къаришма арадал гъанвай тайин къуватар аватІани, абуруз я тІалабзавайбурун, я гузвайбурун алемдикай са къайгъуни авачирди чизватІани, инсанар икІ умуърдин кІаниз аватуник жуван пайни квайди хъиз жеда ваз.

Вуна хкъягъзава, низ гуда къве манат, низ гудач лугъуз.

Хъайи хирде пулар а патал хъивегъзавай, тІиш-пІуз алатнавай ичкибазрилай кам яна фида вун, тагана финикай рикІ генани залан хъунин игътият аваз. Виридан арадай ваз «пешекарвал» лазим дережада авачир сад-къве саилни такуна жедач. Иллаки язух,

гъалдай фенвай, етим къарияр. Абур гъасятда чир жеда. Вири жемятди абур яргъалламаз гъисс ийида ва гъабуруз гуда. Икъван гзаф инсанар ягъалмиш жезва лагъана фикирдач вуна, гъавилай гъабурун дугъривилинни жумартвилин селдик акахъда вунни.

Амма уьмуьрди гъар юкъуз вичин цІийи мужизатар арадал гъизва. Гъабуру ви тежриба артухарзава, аянвар хци ийизва. Къвез-къвез ваз чир жеда хъи, чеб «пешекарар» хъиз къалур тежесвайбурун ва я тийизвайбурун арадани виниз дережадин «устадар» ава.

Месела, зал гъахътин къве къари-баде гъалтна.

Шегъердин къулан куьчейрикай садал, халкъ гзаф квай чкадал, датІана са яшлу дишегъли це лугъуз ацукъна жедай (мумкин я, ам исятдани гъанал хъун). Вирида хъиз, зани адаз са шумудра пул ганай. Садра гъикІ ятІани шегъердин маса къиле заз гъа къари са кІеретІ хтуларни галаз ачух куьчедал алай гатун кафеда ацукънаваз ва жумарт бадеди хтулриз недай-хъвадайди алай ацІай стол къурмишнаваз акунай.

За адаз вуч лугъудай къван? Салам гана алатнай зун. Ам зи саламдин гъавурда акъунани-акъуначни чидач заз.

Зи къуншидални са чІехи хзанда яшар вишев агакънавай къари ава. Гагъ-гъагъ адан кІвалинбуру ам, тухвана, кІвалин къулухъай, инсанар базардиз физхквезвай рекъин къерехдив ацукъарда. ШтІум хъана къуранвай хибри къари, вилик тІасни эцигна, яргъи югъди вичиз къалурнавай чкадал жеда. Гагъ адан агъил руша, гагъ юкъван яшарилай алатнавай хтулитимди, гагъни птулди, ара-ара физ, бадедин «девлетрин» аявал хъийиз аквада.

Вучда? Инсанар я. Гъарда къил хуьн патал са чара аквазва. Инсаф, инсанвал, руьгъдин жумартвал, захавал квахънавай уьлкведа са ни ятІани гъа и квахъзавай «ивиррик» умуд кухтазва, гъабурукай чара акваз алахъзава ва абуруз жагъинни ийизва.

Къужахда чуквар ва черел аялар аваз, къвалавни «Чаз я кІвал авач, я недайди. Квекай са чара, ре-

гъимлу инсанар» ва я маса гъа ихътин метлеб авай гафар кхъенвай къулар патав гваз ацукънавайбуруз на вучнда? Сада вич гъуъл къена етим галаз ама лугъуз кхъенва, сада – гъуълуъ вич хурухъ аял галаз чукурна лугъузва. Пекерик кутунвай бицИи куърпеяр – ваз абурун чинар аквазвач – ксанва чпиз. Базарда авай гъарай-эверди, гъар са будкадай, гъар са бицИи туьквенда이니 духандай къвезвай къати ким-киме авазри, жуьреба-жуьре чІаларал лугъузвай манийрин къаришмади, абурални алава хъжезвай диндин манийрини вязери (и эхиримжибур и какахъай мярекатда эвер тавунвай мехъерик аватайбур хъиз аквазва) язух етимар яраб икІ дериндиз ахвара твада жал?

РикІ накъварив ацІузва ви. Гузва гъардаз са къведпуд манат. Адалай артух жезвач. Гъинай къведа?

Ингъе са дишегъли ацукънава. Къилелай кІвачелди вири чІулавра ава, вилерани шал тунва. Шалдин къерехдикай хкатнавай хци нерин кІвенкІ аквазва. Идаври чуквар аял гва. Чуькъвена агудна хурув, галтадзава ам. ЭчІягъуниз гъич ухшар туш. Лайлайдин гафарин чкадал чІун галаз «м-м-м» сес акъудзава. Къвалавни картондал кхъенва : «Эй, инсанар, къе за са затІни тІуьнвач, бицІекдизни хура нек авач. Куь регъимдикай чи пай атІумир, минет я». Кхъинрин савадлувликай рахайта, абур кхъенвайдалайни бахтсуз дережадинбур я.

«Мур хъанвай язух я», – хиялдай физва зи, – гана кІанда идазни».

Базардин къвалавайтІуз хтана, рикІ дарих яз экъечІна зун айвандихъ. Гуьгъуълдин залан парар гарув вугуз жедатІа лугъуз. Къуд лагъай мертеба я, ви-недай агъада вуч аватІа ва жезватІа вири капаллайди хъиз аквазва.

Килигзава зун, гъерекатда авай инсанрин юкъвай зи вилер къилелай дабанралди чІулавра авай, вилера шал тунвай дишегълида акъуна. Яргъи югъди затІни туьтІуьнвайди, язух куьрпедиз хура нек амачирди йигин камаралди чи кІвалер галай патахъди къвез-

ва. Идан къекъуьнрай заз дишегълидин са лишанни аквазвач. «Белки, четин яшайишди идак итимвилини еришар кутунватІа?», – жуван шаклувилел шаклу жезва зун.

Ваъ, туш. Къезва им виКегъдиз, гъахъзава чи кІвалини сад лагъай мертебадин къвалавай экъечІнавай къацу тарарин къалинлухдиз. Вилив хуъзва за, мус им анай экъечІдатІа лугъуз, ина са сир авайди аян хъанваз.

Къвед-пуд декъикъадилай тарарин куългедикай итим хкечІна. Гъиле спортивный сумкани аваз. Къекъуьнар къалинлухдиз гъахъай дишегълидинбур я. Физ-физ, килигзава ам инихъ-анихъди, вич акур-такурди аватІа чириз. Амма винелди, кылеллай мертебайриз тамашун адан рикІел къезвач... КилигнайтІа, за адаз са вад манат гадардай.

Къенин уьмуър къаришма я.

Къил хкажна цавуз килигдай, адакай регъуъ жедай касни амачирдит хъиз я заз.

2010

ЖИВ

Гъикая

Тебиатдин, гъавадин, цавун «яратмишунри», абур вилив хвейи къадардилай гзаф хъуни инсандик къурху, къалабулук, кичІ кутада, ам абурун гургъагур гурлувиликай чуьнуьх жез, катиз, вич хуъ ва къутармишиз алахъда. Тек са живедиз садавайни вилерал кІвенкІ алаз килигиз ва адакай къана рахаз жедач. Тебиат къапарай акъатдайвал къвайитІани, чун живедилай нарази жедач.

Чна жив гъамиша вилив хуъзва:

– Жив геж вучиз жезватІа?

– Адан рехъ алатнавай хътинди я.

– Адаз чи патав къез кІанзавач... Чун адан вилик са квелди ятІани тахсирлу хъанва.

– ГъакІ тахсирлу ятІа, къайгъу туш, чун адан ви-
лик гунагъкарарни хъун мүмкин я...

Садлагъана хабарни авачиз цавун кІанер хкатна,
лацу къалин живер къвайилани, чун адакай бейкеф
жедач. Ада вичин заланвилик рекъер-хулер кІевирза-
ва, кІвалериз экв гъизвай симер къатІзава, чІехи дуь-
ньядихъ галаз авай чи рафтарвал-алакъа атІузва, хуь-
рер-шегъерар экв авачиз амукъай дуьшуьшар жезва,
амма чна живедикай къайи, рикІ хайивилин, икрагъ
хъанвайвилин гаф садрани лугъудач... Живеди чи ри-
кІериз цавун бушлухрай са гъихътин ятІани маса, чи
ругъера иски хъанвай хътин чимивилиз ухшар ту-
шир чимивални экв гъизва.

Жив къвазва – чна регъятдиз нефес къачузва ва
жув цІийи хъхъун гъиссзава. Чи фикирар, мурадар,
хиялар ишигълаван жезва. Чаз квахъай ва я йисарал-
ди вил галаз хъайи мурадар жагъай хъиз жезва.

Жив къвазва – ругъди манияр лугъузва, шиирар
туькІуьрзава, къуьлерзава.

Жив къвайила хъайи вакъиаяр садрани рикІелай
алатдач: «Къалин живер къванвай флан йис тир...»

АкІ я хъи, живер къвайила важиблу са вакъиани
къиле тефизвай хъиз, вучиз лагъайтІа жив къунилай
зурба вакъиа аваз аквадач. Гъавиляй жив къвайила
хъайи маса вакъиаярни кар алайбур, рикІелай алудна
виже текъведайбур хъиз жезва жеди.

«Вахтарин машин» туькІуьриз алахъмир – къва-
на ацукънавай ва я къвазвай живедиз килиг. Адалай
хъсан «вахтарин машин» жедач. Вун феи йикъариз-
ни, къвезмай йикъаризни тухун адаз са затІни туш.

Къецел жив къвазва, килигзава вун дакІардай,
килигзава... Ваз хабарни жезвач – ада вун яргъариз
хутахнава, алатай уьмуьрдин лепейриз гадарнава...

Живеди чун сифтени-сифте аялвилиз хутахда.
Хайи кІвалин ругъдив, адан дамах гвачир, амма цІай
авачирлани чими яз амукъдай къулав агуд хъийида...

...Хуьре галаз-галаз живер къваз са гъафте тир.

Гъамиша япара аваз вердиш хъанвай Чехи вацІун ван къвезвач. Ксанва Чехи вацІ, налугъуди, и деревин эбеди «сятер» чІур хъанва ва я вахт акъваз хъанва.

И мишекъат йикъара мектебдиз физ-хквезвай муъжуьд йисавай гадади тарсарилай гуьгъуьниз кІвализ чукурзава. Ваъ, са арадилай ам алерраллаз (адан хуьре алерриз «жубурар» лугъуда) авахъизни фида, таярихъ галаз живедин кІватІарни сад садал гъалчиз къугъвада, кве мертебадин кІвалин къулу къавалай гъаятдиз вегъенвай живедин маргъалдиз хкадариз тахъайтІани, са мертебадин муъхцуьн къавалай гъарай къилеллаз хкадарни ийида. Гъар гъилера куьчедиз фидайла вичиз чІехи бадеди лугъудай гафарни: «Чан бала, за ваз гъил ченедик кутуна минетзава: мукъаят хъухъ, чил дакъанва, къавалай хкадармир» адан рикІелай алатда. Цаварай атанвай икъван баркаван-виликайни бахтаварвиликай ада вичин пай артухни алаз къачуда.

Амма ада тарсарилай гуьгъуьниз кІвализ тади авунихъ себеб авай: ам и живеди руьгъдин жигъетдай чІехи ва жавабдар авунвай. Адаз тадиз хтана чІехи бубани адан диде – чІехи баде мектебда вичихъ жезвай агалкъунрал шадариз, абурун гуьгъуьл къаз, абурук руьгъ кутаз кІанзавай. И кардихъ себеб авай.

Чехи буба кІвалин цлавай кроватдал ксанвай, ам заландиз азарлу тир. Адан къил ва са акъван къалин тушир чуру михъиз лаца къунвай. Чин михъиз агатна, са нер хкис хъана авай. Нефес къачуз адаз гзаф четинзавай.

Гададин дидени баде (гадади адаз гагъ-гагъ «гъве-чІи баде» лугъудай) кІвалин къайгъуйрик квайла, чІехи бубадин ва чІехи бадедин бицІи тІалабунар къилиз акъудун гададин хиве авай.

Амма гададин рикІик маса са карди къалабулух кутунвай. Жив къваз эгечІай йикъара чІехи бубади гададивай са сеферда хабар къунай:

– ЧЕхи баде ксанвани?

– Эхъ.

– Чан лацу живер, – лагъана чЕхи бубади, – куъ михъивили зи ван Аллагъдив агакъаррай: зун дидедилай вилик текый...

ЧЕхи баде дакІардин кІане пичинин патавай чилел вегъенвай месел алай. Адан виш йис хъанвай. ЧЕхи яру цуьквер алай читдин чин алай яргъандикай хкатна аквазвайди адан гъвечІи хъхъанвай чин ва къуранвай къве гъил тир. Амма адаз килигай касдин виле сифтени-сифте аквазвайди дерин ва къадар авачир биришар тир. Ам вичин биришра аруш хъанвай хъиз аквадай. Адан вилера экв амачир. ЧЕхи бадедин кьилел чІулав ягълух, адан кІаникайни рехи шуткъу алай. Гададиз чидай хъи, чЕхи бадедин кьилел чІар алач, ада къве югъ идалай вилик вичин кьил гададин дидедив мукІратІдивди къаз тунай, бадеди, лагъайтІа, яни гъвечІи бадеди чЕхи бубадин уьлгуьчдалди аламукъай чІарар хтун хъувунай. Гададиз мадни чидай хъи, чЕхи бадеди шуткъу кьилел чІарар аламачирди чуьнуьхун патал ваъ, вичин къедда авай дигегълидал шуткъу тахъун айиб тирвилай алукизавай. Жив къвадалди ам са гъилле хъсанзавайди тир, мецел-ванцел чан аламай, махар ахъайдай. Гададиз адан вири махар, риваятар, негъилар, къисаяр, бязи маниярни хуралай чидай, ятІани, гъар гъилера чЕхи бадеди таниш за затІ ахъайдайла, са цІийи лишан, цІийи везин, са цІийи гаф алава хъжедай. «Яраб идан рикІе икъван ксар, девирар, вакъиаяр, гафар гъикІ гъакъзаватІа?» – фикирардай гадади. Садра ада бадедиз и суал ганай. «Ам Аллагъдин пай я, чан бала, адаз ганвай». Гада и гафарин гъавурда бегъемдиз акъуначир, амма чЕхи баде амай инсанриз ухшар туширди, къетІенди тирди гадади аннамишнайн.

Иллаки и къалин жив къвайила, чЕхи бадедални чЕхи бубадал къведални кьил чІугваз инсанар къведай. КІвализ къведайбуру, чЕхи бадедикай рахадайла, гзафбуру адакай «ЧЕхи итим я ман...» лугъудай.

«Белки, абуруз чІехи бадедин кьил тванвайдакай хабар аваз, гьакІ лугьузватІа?» – фикирдай гадади.

– Я чан чІехи диде, – лагъанай кІвализ атай къунши Букар халуди, гьар жив къвайила, вичи цванвай чІехи лацу бачІах бармак, амай чІавуз туьквендай къачунвай япар галай бармак алукидай халуди, чІехи бубадиз гьил ягъайдалай гуьгъуьниз, – ибур вуч тегьерар я, вун хътин чІехи итим чими пичин къвалав къаткана? Къарагъ садра, къавар вегь, гъаятар михъа. Вири кьуд пад живеди къунва.

– Живер къванвайди ви бармакдай аквазва, – лагъана чІехи бубади.

«Им вуч хъурай, – мад рикІяй суал гудай гадади. – Санихъай ида чІехи бадедиз «чІехи диде», муькуь патахъай мад «чІехи итим» лугьузва. ИкІ вучиз ятІа?»

ЧІехи бадеди хъуьцуьгандал кьил явашдиз галтадна. Адаз Букар халуди зарафатзавайди чизвай. Гафарин гъавурда ам акъун тавунни мумкин тир, амма адаз Букар халуди вуч лугьузвайтІа са гьихътин ятІани саягъда аян хъанвайди аквазвай.

Букар халуни адан гъавурда акъунвай:

– Жезмач, яни? – зарафатдин тав галачиз лагъана ада. – Птулдиз махар хъайитІани ахъая.

– Махар... амач... – лагъана чІехи бадеди лап явашдиз, ял кьаз.

– Бес абур вутІ хъана? – мягтел хъана Букар халу.

– Къахчуна... – лагъана чІехи бадеди, эрчІи гьил яргъандилай хкаж тавуна, тІуб къавухъди са жизви хкажна.

Гада гъавурда акъунвай.

Букар халуни киснавай. Адаз зарафатардай гъязерли амачир. Ада чІехи бадедин вилик метІерал акъвазна адан кьве гьил кьуна:

– Эгъ, чан чІехи диде, чІехи диде...

– Исятда... рекъиз... кІандач... – мад гафар къатІизкъатІиз, са гужуналди лагъана бадеди. – Жив... Жив... ава... Сур атІун четин я...

– Вибур гъакІан хъуѣтІуѣн зайифвилер я. Къе-па-ка гатфар къведа. Вири уѣзуѣрар алатдайди я.

Чѣхи бадедин шуѣткъвенвай пІузаррикай са жизви хъвер фѣйиди хъиз хъана. Гададиз ам Букар халудин гафарин чІалахъ тахъайвилин хъвер тирди чир хъанай.

– Вун къе къавар вегъиз вучиз экъѣчІнавачир? Гила вун итим я. Дидени баде къавал акъуддайди туш, кІвале хва аваз. – Букар халудин гафари гада ийир-тийирнай. Ада къуншидин сивяй ихътин гафар акъатун вилив хвенвачир.

Амма ада жаваб гана кІанзавай.

– Зун экуънахъ мектебдиз физва эхир...

– Мектебдиз фидалди къавар вегъидайди я итимри.

– Ктадмир зи хтулдик, – ихтилатдик экѣчІна чІе-хи буба. – Ам кІвале зи куъмекчи я.

– Ваз куъмекчияр кІан хъайила, бес ви къаридизни рушаз куъмекчияр кІанзавайди тушни? – мад зарафатдин тав кваз рахана Букар халу.

– Ада гъабурузни куъмекар гузвайди я, – мад хтулдин пад къуна чІе-хи бубади.

– Куъне куън акІадар тийидайди заз чида... Хъуй де, куъ лам диши хъурай... – лагъана Букар халуди. – Вун гъикІ ава, чан халу? Алатай гъилера заз акурдалай писзавач. Хъсанзава.

Чѣхи буба вичин диде ксанвай пипІѣз килигна.

– Ксанвани?

– Лап куърпе хъиз, ксанва, – чІе-хи бубади и суал вучиз гайитІа течиз, жаваб гана Букар халуди.

– Хъсанзавай затІни амайди туш, Букар. Уъмуър куътягъ хъанвайди я. Ажал атана атІа дакІардай заз килигзава. Заз адан чин аквазва. Анжах са мурад ама захъ. Гъам къилиз акъудун паталай ялварзава за Аллагъдиз. Диде-дилаи вилик къена кІанзавач заз зун... Ам, гъар ахварикай кватайла, зи каравутдиз килигзава. Адаз зун тІазвайди чизва, зун рекъизвайдини адаз аян я жеди, амма адаз а хиялдиз муѣтІуѣгъ жез кІанзавач. Ада а хиял рикІив агудзавач. КІвализ

итимар атайла, ам ксун хыйизва. Адаз чизва: итимар къвезватІа, хва итимрин жергейра ама, хцел чан алама.

Букар халу кыл куърсна киснавай. Гъамиша кІубан, шад, манияр лугъудай, зарафатардай Букар халу икІ сефил хъуни гададик къалабулук кутазвай.

«Вучиз ада чІехи бубадиз «Гатфар къведа, уъзуърар алатда, вири хъсан жеда» лугъузвач? – фикир физва гададин кыляй. – Белки, а гафар ада меселайбуруз къведазни санал лагъайбур тиртІа?..»

– Алад, чан хва, Къацу ратІран кылел аялри хъсан гел кутунва. Жубурарни къачуна, авахъ жуваз, – лагъана Букар халуди.

Гада чІехи бубадиз килигнай. Адаз гъадан гаф важиблу тир.

– Вач, зи хва, вач.

Гада айвандихъ экъечІнай, амма авахъиз феначир. Мад къалиндиз живедин цІверекІ акатнавай. Къацу ратІрал гъарай-эвер кылеллаз аялар къугъвазвай. Амма къе адаз анал физ кІан хъанач. Адаз ЧІехи вациун ван атай хъиз хъанай...

Бахт чкадилай юзун хъувунвай. Гададиз и баябан лаз акъалтнавай дуъньяда са вуч ятІани зурба сир ачух хъанвай, амма адаз а сирдин тІвар гыхътин гафаралди лугъудатІа чизвачир. Амма ам кІевелай агъанвай хъи, адаз са чІавуз вири раиж жеда, ачух жеда. Гъа ихътин агъун гада чІехи хъанвайвили сифтегъан ишара тир.

Гада вили азгар гъавадай, вичин винел патан кІалубар квадар тавуна, лацу са къаяб хъиз аквазвай пак Шалбуздагъдихъ элкъвена:

– ЧІехи бубади лагъайвал ая, чан Шалбуздагъ...

Ахпа дидени баде хтана.

– Авахъиз вучиз физвач? – лагъана бадеди.

– КІанзавач.

– Тарсар авунвани? – жузуна дидеди.

– Букар халу хъфейла ийида...

Ксудалди виликамаз бадеди купІадин цІай цІийи хъувунвай пич мад къизмиш жедай, адан «жибин-

диз» вегъенвай картуфрин ни, адан винел чими хъийиз эцигнавай тІили фан ва я чар тунвай лавашдин чІукарин ни акъатдай.

ЧІехи бадедиз дидеди куьлуьз-куьлуьз фу куьт-куьнна нек гудай. Чайдин тІуруналди, аялдиз хъиз.

– Ви баладикай са шегъер хъуй, чан бала, – лугъудай зайиф ванцелди чІехи бадеди, сарар амачир сиви чІам-чІам ийиз, гафарин араяр яргъал чІугваз-чІугваз. – Адакай ваз экв акурай.

– Вуна вуч неда, чан итим? – хабар къадай бадеди чІехи бубадивай.

– Камбар це.

– Пурнийринди? Сураринди? Гъим хъуй?

– Сураринди.

«Сурар пак Шалбуздагъдин этегдай гъанвай набатат я...», – фикирнай гадади. Вичин хиялдин гъавурда ам хъсандиз акъазвай.

Бадеди, бадидиз къатух акъудна, адак камбардин са шумуд тІур акадардай. Ахпа ада, чІехи бубадиз месин къиле ацукъиз куьмек гана, далудикай хъуь-цуьганар кутуна, адан вилик канбар авай къабни тІур эцигдай. Вичин къуьнерикай къуна каравутдин къилиз хкаждай ихтияр чІехи бубади анжах бадедиз гудай. Мад садазни. Вучиз икІ ятІа, гададиз чидачир.

Гадади пичинин «жибиндай» картуфар ахкъуддай. Абурукай къвед лавашдин кІусунин юкъва туна къве патахъай капашрив чуькъведай. Са паталай лаваш хкажна, битІиш хъанвай картуфрал тІуруналди кІуь шур алтаддай.

Адаз бадеди исятда вуч лугъудатІа чизвай, ятІани ада «белки, и гъилера хъайитІани адан рикІелай лугъуз алатин» хиялна.

– Дуьдгъвер ягъун рикІелай алудмир, зи хва, – тагъкимна бадеди, гуя ам и кІвале картуфриз дуьдгъвер ягъун рикІел хкун патал хкъягнавайди я. – Дуьдгъвер туьтІуьртІа, тарсар чир жедай туш гъа!

Гададиз дуьдгъвер кІандачир. Адаз чІеминикай ял къведай хъиз жедай – а ял калинди яни, я туштІа лакадинди яни, адан къил акъатдачир.

– Алтада, бубадин хва, дуьдгъвер алтада! Недай-ла, итимди хъиз тІуьна кІанда. Фад-фад чІехи жеда вун.

Гададин рикІел чІехи бубади живедиз авур ялвар хтанай. Ада къатнавай лавашдин муькуь пад хкажна, са тІурун кІвенкІвеллай дуьдгъвер картуфрал алтадна... Гила ада мад бадеди дуьдгъвер рикІел хкин тийидайвал авун лазим тирди гъисснавай. Ам чІехи жезвай...

– Жив цІразвачни? – хабар къазва чІехи бадеди.

– ЦІразва, – лагъана бадеди. – Пака рагъ жеда...

Гададиз бадеди зарафат тийизвайди ва чІехи бадедин гуьгъуьлдиз кІандайвал ийизвайди чизвай.

Ахпа дидеди месер вегъенай. Вири са кІвале ксузвай. Амай кІвалера мекъи тир. Гададин чка муькуь дакІардин кІане, пичинин муькуь къвалахъай галай. Баде кроватдин къвалавай, диде чІехи бадедин кІвачеривай ксудай.

Бадеди нафтІадин лампа куькІуьрна, экв хкадарна.

Са арадилай чІехи бадени, бадени, дидени ахвариз фенай.

Гада ахвариз физвачир. Адаз чІехи бубани ксун тавунвайди чизвай, вучиз лагъайтІа адалай мукъвал-мукъвал агъ алахъзавай, четиндиз нефес къачузвай, ада тупІалай ийизвай теспягърин ван къвезвай.

Гадади чІехи буба, гьалдай фена, вич вичин ихтиярда амачиз, икІ ажуз жеда лагъана садрани фикирначир. Амма и къуьд алуькьуникди ам михъиз агатнавай, акІаж, яваш хъанвай.

Ам хаму таяр вердишардай, балкІанриз леэнар ядай, цанар цадай, векьер ядай, дагълара хипер хуьз фидай чІехи буба тир... Садра ада вичин хтулни балкІандаллаз Шалбуздагъдин ценериз тухванай. Абуру сулар кІватІнай. Дагъдин сувай сулар гъун дишегълийрин кІвалах тиртІани, чІехи бубади и везифа вичин хивез къачунвай. Адаз суларин камбар гъакъван гзаф кІандай... Ам яцІу ктабар кІелдай чІехи буба тир... Адахъ кІвале, бадедин сандухда, пуд яцІу ктаб

авай: «Война и мир», «Капитал» ва «Русско-лезгинский словарь». Ада абур садавни лигемда вугудачир. КІан хъайибуруз: «Атана чи кІвале кІела», – лугъудай.

Абурун гъаятдал иллаки Рамазан-муаллим къведай, жуъреба-жуъре гафар хабар къаз:

– Минет хъуй, «чижик» лезгидалди гъикІ жезватІа килиг хъия ман.

Ахъайна гафарган айвандин мегъежардал, килигдай чІехи буба. Къекъвена, жагъурна гаф, жаваб гудай:

– Жижих нуькІ.

ЧІехи буба дерзичини тир... Ада Пятигорск шегъерда дерзичивилин курсар куътягъайла вичин юлдашрихъ галаз санал ягъай шикил тавдин кІвале рамкада ава... Жегъил, сагълам, дагъвидин суй авай чІехи буба... Вич жаван гъа вахтара ада хуъруьн чІехи пай итимриз шалварар, пенжекар, перемар, чухваяр цванай. Ада абурувай пул къачудачир. «Парча – види, кар – зиди», – лугъудай.

Адаз садра дамахар гвай, вични колхоздин седри тир дустуни – Гъаниди – лугъуда къван: «Заз цІийи шалвар цуз, за ваз кІамай къван пул гуда». ЧІехи бубади гайи жавабдикай вири хуъруьз седридал хъуъредаи багъна хъанай. Хтулдиз а дуъшуьшдикай хабар авачир. Ам а чІавуз мектебдизни физвачир. Ам къве дустунин арада хъайи кардин гъавурда са къадар чІехи хъайила акъунай. Амма чІехи бубадин маса са дустуни гададин куъмекдалди гужа-гуж туьхкІуьн хъувур седридик мад садра хкуьр хъувунай.

Гъар мугъманар атайла, чІехи бубади хтулдизни тавдин кІвализ эвердай. Виридаз гъилер ягъиз тадай, ахпа суфрадал аялдиз гуз жедай хътин вуч алатІа са нямет гудай.

– Чан бубадин, – лагъана са сеферда гададиз кІвализ атанвайбурукай сада, айвандихъ атана, чинеба. – За ваз са манат пулни гуда. Ма. – Ада гададин перемдин къултухда къвечІиларнавай манат туна. – Ваз чІехи бубади тавдин кІвализ эверайла, Гъани бубадиз лагъ: «Ви шалвардик кІан квани?»

Гададиз са манатдихъ зарафат авун пис кар яз акунач, адаз чѐхи бубадин ва адан дустарин рикІ зарафатрал алайди чидай.

Гададиз тавдин кІвализ эверна, чѐхи бубади лугьуда:

– Гъилер ягъ, салам це мугъманриз, зи кард, зи кьегъал хва.

Гъанидал агакъайла, гадади, адан гъил кьуна, лугьуда:

– Ви шалвардик кІан квани?

Акъатда ина дагълар уьцѐй хътин хъуьруьнрин ван.

Гъекъ алахъиз, бугъ алахъиз яру жеда Гъани. Ки-лигда ам чѐхи бубадиз, вилерай ялав чкІиз.

Аквада гададиз: чѐхи буба хъуьрезвач.

Чѐхи бубади, цуквал акъвазна, хтулдин кьве кьуьн кьуна:

– Буна мугъмандин хатур хана хъи, зи хва. Ана вуч хъанатІа, лагъ кван.

Гадади кьил куьрсна. Жибиндай акъудна шуьт-къвенвай манат, ада ам вичиз гайи касдин вилик гадар хъувуна. Ахпа кІваляй катна. Ада вичи авур саймазвилелди чѐхи буба акІадарайди яз гьисабзавай ва и кардикай адаз чѐхи дерт хъанвай.

Гъинай чидай къван адаз са мус ятІани кимел чѐхи бубадиз Гъаниди вичиз пулунихъ шалвар цуз лагъайла, чѐхи бубади адаз, пулдин тІвар кьурвиляй, «Шалвардик кІан кутадани-кутадачни?» лагъайди? Чѐхи бубадинди зарафат тиртІани, Гъанидик лап рикІивай хкІунай. Седри са шумуд йисуз чѐхи бубадихъ галаз хъел хъанай. Амма чѐхи бубадиз дустар кवादарун хас кІвалах тушир. Ам Гъанидиз цІйи шалвар цвана багъишиз, маса гъуьрметар ийиз алахънай, амма Гъаниди туьхкІуьник сакІани хев кутазвачир. Эхирни чѐхи бубади адаз «Капитал» ктаб багъишун кьетІна. Анжах гъа чІавуз Гъани туьхкІуьн хъувунай ва цІйи шалварни амай гъуьрметар къабулнай...

...Гила гадади ксай месик, лампадиз килигиз, а дуьшуьш рикІел хкиз, фикирарзавай. Чѐхи буба месе

гъатайдадай кьулухъ Гъани адал кьил чІугваз мукъвал-мукъвал къвезвайбурукай сад тир. Гададиз гъар ам атайла регъуъ жезвай, гада кІваляй экъечІдай. И кар акур Гъаниди садра адаз лагъанай:

– Яда, вун лап намусар авай хва я хьи... Итим я вун... Алатай крар рикІелай алуд. Ша кван садра, ихтилата, ви тарсар гьикІ аватІа. Рамазан муаллим вахъ галаз къазвани-къазвачни... – Гъаниди гададин кьилелай кап алтаднай.

Гададиз и кап алтадуникай хуш атаначир... «Зун итим яз хъайила, кьилелай кап вучиз алтадзавайди я? – хиял фена адан рикІяй. – Зи язух чІугвазвайди я...» Амма ада вичин рикІевайди винел акъуднач. Вичиз гайи суалдиз жаваб гана:

– Рамазан муаллим захъ галаз писзавач... Чехи бубадин гафаргандай са бязи урус гафар лезгидалди гьикІ жезватІа, кхьиз гъваш лугъуда заз гагъ-гагъ...

...КъацІаллай лампа садлагъана «хкадариз» эгечІна. Гададиз им нафт куътягъ хъунин лишан тирди чизвай. Исятда экв михъиз хкахъда. Чехи буба эхирни ксай хъиз я – теспягърин ван къвезмач. ЦІай кумай пичинал чайданди «ш-ш-ш» къачуна ванзава. «И ван яргъай къвезвай Чехи вацІун ванциз ухшар я», – фикир атана гададин кьилиз ва адан рикІе и хиялдикай са гьихътин ятІани экуъ шадвал гъатна. Ада вилер акъална ва рикІяй къеце пад: хуър, Шалбуздагъ, чуъллер, Чехи вацІ гьикІ живеди суьгъуърда твазватІа килигна. Адаз акІ тир хьи, вилер акъалайла, адаз вири къуд пад аквазвай хъиз. Гъа и карагуни ам михъиз ахвара туна.

Пакамахъ бадени диде къарагъдайла, гада ахварай аватна.

Чехи бадени чІехи буба ксанмай. Баде сифте садан, ахпа муькуъдан кьилел фена килигна, абурун нефсдихъ яб акална.

– Ксун хъия, гъеле фад я, – лагъана дидеди хъиз. – Мектебдиз фидалди гзаф вахт ама.

Гададиз диде къавалай жив вегъиз физвайди чизвай.

– Зунни къведа вахъ галаз, – лагъана гадади.
– Герек авач, – лагъана дидеди. – Ксун хъия.
– Я руш, вуна адан виликай вучиз атІузва? Ату-
рай, – ванцик буйругъ кваз лагъана бадеди. – Вач,
– лагъана бадеди гададиз, – йирфни цуъругъуъл къа-
вал акъуд.

Югъ са акъван ачух хъанвачир, хурушумар ку-
май. ЯтІани цІийиз къванвай живеди экв чукІурза-
вай хъиз тир. Хуъре къаварал экъечІнавай. Букар ха-
лудини вичин кІвалин къавалай жив вегъизвай.

– Маншаллагъ! Маладец! – лагъана ада гададиз. –
Гила вакай халис итим хъанва.

Гададиз, Букар халуди хъиз, цуъругъуълдин са-
рар цавална, адан далу паталди жив хурук кутуна
чІередихъди тухуз кІан хъана. Къвед-пуд кам вилик-
ди фена ам акъваз хъана: кІватІ хъайи живедик адан
тІем акакънач.

– Къерехдикай хъиз, тІимил-тІимил къачу, – ла-
гъана дидеди, вичи йирфиналди жив чІередихъди
хчализ.

– Диде, – гададиз садлагъана вичин рикІел атай
суал къене хуъз кІан хъанач. – Накъ Букар халуди
чІехи бадедиз «чІехи итим» вучиз лагъайди тир?

– ЧІехи папариз гъакІ лугъудайди я ман, я хва.
КІвалин-йикъан къене дишегълидиз хас са кІвалахни
техъжезмай къаридиз вуч лугъуда къван?

– Бадедизни, вазни, са вахт атайла, гъакІ лугъу-
дани?

– ЧІехи баде къван яшамиш хъайила, эхъ.

Югъ ахъа жердавай хуъруън вири къаварал ин-
санар хкаж жезвай. Абур сад садахъ галаз рахазвай,
виридан кефияр къумбар тирди абурун ихтилатрай
аквазвай. Сада садав цІийи хабарар агакъарзавай.
Икъван жив къванвай дуъньяда са живедилай виче-
лай гъейри мад вуч цІийи хабар хъун мумкин я?

Иллаки жегъил рушарин ванер амайбурулай хци я:

– Къаркун булахда яд авани?

– Ваъ муркІади къунва.

– Лахам булах гъикІ я?

– Са тІуб я кѣвезвайди. Алпан булахдал алад.

– Гѣи рекѣйф фейитІа, хѣсан я?

– Агѣа рекѣйф вач. Вини рекѣе мурк ава. Накѣ Периханум алуѣна, адан квар хѣитѣѣн хѣана.

– Квар хана хѣсан хѣана, – ихтилатрик экечІава Букар халуни. – Гена вич хѣитѣѣн хѣанач.

Югѣ ачух жезвай, цав вили мурк хѣиз аквазвай. Гар квачтІани, кѣай кѣизгѣн я. ЦІийи живедай эвелни-эвел цел физвай рушарини дишегѣлийри, ахпани мектебдиз физвай аялри цІийи гуѣтІуѣ жигѣи-рар кутада.

Гададин бедендиз зуз акѣатнава, адан хѣуѣкѣвер яру хѣанва, адаз кѣаюкай хабарни авач. Адан рикІик лувар акатнава. Кѣе ада дидедиз гайи куѣмекдал чІехи буба гзаф рази жада, адаз гзаф хвеши жада лугѣуз фикирзава гадади.

Абур кѣавалай кІвализ хтайла, чІехи буба шехзавай. Вилерай тІуб-тІуб накѣвар кѣвез, гѣайиф хѣанвай аял хѣиз, рикІ хѣутѣѣуниз шехзавай. Баде, тІуб сивив кѣуна, са куѣтІни тийиз, кѣил галтадиз акѣвазнавай.

Гададин диде гѣавурда акѣунвай. Гада акѣунвачир.

– Баде, вуч хѣанва? – ванѣик са гѣинай ятІани хабарни авачиз атай зурзун кваз лагѣана гадади.

– Ви чІехи буба етим хѣана, – лагѣана бадеди. – ЧІехи бадеди чан ганва.

– Ваз шукур хѣуй, чан Аллагѣ, ваз шукур хѣуй! – Шел акѣвазарна чІехи бубади, кѣуранвай зайиф гѣилерин капаралди кѣенез хѣфенвай вилер михѣна. – Гила зунни хутах. Зун гѣазур я.

– Алад, жемятдиз хабар це, – лугѣузва бадеди дидедиз. Ахпа ам хтулдихѣ элѣвезва: – Жув кІандатІа мектебдиз вач, кІандатІа эмедин кІвализ алад. Няниз хѣша. Фу тІуѣна экѣечІ.

Гада мектебдиз фенай.

Рамазан муаллимди адавай кѣе са хабарни кѣунач. Я кІвалин кІвалах ахтармишнач, я «ЧІехи буба гѣикІ ава?» лагѣана жузунач. Амма ада амайбуруз гададин тарифар авуна, ада дидедиз кѣав вегѣиз куѣмек

гайидакай ихтилатна, адалай чешне къачу лагъана. Муаллимди вучиз икІ ийизватІа гада гъавурда акъазвай. Ам накъандалай мад са кІус чІехи хъанвай.

Ам мектебдай хтайла, чІехи бадедин мейит сура-
рал тухузвай. Кавалар, кІуртар, бармакар алай ити-
мар – чІехи яшар хъанвайбур, агъилар ва жегъилар –
яргъи са цІиргъ хъана, чІехи баде алай гур жергедин
вилик къилевайбуру къуънерал къуна, Ичерин багъ
галайвал (ам колхоздин багъ тир) физвай. Сура-
р багъ-
да авай. Гада айвандин къилиз фена акъвазна.

Дишегълиярни итимрин гуьгъуьна аваз физвай,
амма абур багъдиз эвичІ тийидайди гададиз чизвай,
абур Къацу ратІрал яргъалай гъакІ килигиз акъвазда.
Садни чІехи бадедихъ шехъзавачир. Гададиз акІ тир
хъи, чІехи баде рагъметдиз фин чІехибур патал жив
къвайи хътин ва я ЧІехи вацІай винелди цифедин сел
атай хътин тІебии са мисал я. Ада рикІяй бадедин
гъайиф чІугвазвай.

Муькуь патахъай ада фикирзавай хъи, къейи ин-
сан чилик кутуналди, белки, цІийи уьмуьр гатІун
жезва. ЧІехи бадедин са махуна Шарвили адан ми-
дйари дерин фуруз вегъизва ва винелай агалзава.
Амма Шарвили гзаф иер, са душманвалвални, хаин-
вални, угърашвални, фашалвални къалпвал авачир,
инсанрин бахтаварвал эвелни-эвел чпин дугъри ва
михъи рафтарвилерикай ибарат вилаятдиз акъатзава.
«Белки, чІехи бадедиз гъаниз фидай рекъер чизватІа?
– фикирзавай гадади. – ТахъайтІа адаз акъван махар,
акъван мажараяр гъинай чир хъурай? Гъавилай садни
адахъ шехъзавач...»

Итимрин цІиргъ далдадик акатнавай. Дишегъли-
яр, жерге гана, пелелай агъадихъди Ичерин багъдиз
килигиз акъвазнай.

Садлагъана ичІи хъанвай кІвале чІехи буба текдиз
месел аламайвилин фикирди гададик садлагъана къа-
лабулук кутуна. Ада чІехи бубадин патав гъерекатна.

– Вун мектебдиз фенвайни? – хабар къуна чІехи
бубади. Адан вилера са гъихътин ятІани экв куькІвен-
вай хъиз аквазвай.

– Эхъ.

– Фена чи чІехи баде, – лагъана чІехи бубади. – Уьмуърдин къанун я им, зи хва, Аллагъди гъакІ тайинарнава. Вуна жуван рикІ дарихармир. Вун итим я. Чи кІвалин итим гила вун я, зи хва.

«Чи кІвалин итим вун я, буба», – лугъуз кІан хъана гададиз, амма лагъанач. Ам каравутдин къерехдал ацукъна, чІехи бубадин кюру, кюват амачир гюьргюь гъил кюна.

Амма чІехи бубадиз ада талгъай гафар гуя ван хъанай.

– Зунни гила гъич, зи хва... Залай жуван диде эхиримжи рекъени хуаз алакънач... Вун инихъ-анихъ алатмир. Чкадал хухъ. Пака я мектебдизни фимир, я эмедин кІвализни...

И эхиримжи гафар чІехи бубади вучиз лагъайди ятІа, гада гъавурда акъуначир. ЯтІани ада, япар галай бармак алай кыл элягъиз, секиндиз лагъана:

– Хъуй, буба.

ЧІехи бубади адан бармакдин яб кюна зайифдиз юзурна, «Бармак алуд, кыл инихъ ая» лагъана, гададин мекериз темен гана.

Гададин вилер накъварай ацІанвай, амма ада абур чІехи бубадиз къалурнач, чин дакІардихъ элкюьрна. Адаз чІехи бубадин вилерни ацІанвайдакай хабар авачир.

Къецел мад жив къваз эгечІнавай, къалин чІехи пилтейри дуьньяда мад чпин гюкум тайинарзавай.

Ахпа кІвал инсанрай ацІанай. Пич авай кІвале итимар кІватІ хъанай, муькуь са кІвалени тадиз-тадиз пич эцигна, дишегълияр кІватІ хун патал чка гъазурнавай.

– Яда, вуна ина вучзава? – лагъана Букар халуди гададиз. – Чинал алад.

– Заз чІехи бубади инал хухъ лагъанва.

– ЯтІа ацукъ зи къвалавай, – Букар халуди гада кюьнелай кюна вичив агудна. Абур къведни гада ксудай чкадал дакІардин кІане ацукънай.

Итимри рахунар саки ийизвачир. Сад-къве гаф лугъуз, яргъалди ара гузвай. Ахпа фекъи, яргъи лацу чуру квай Нурмегъамед буба, дуъа кІелиз эгечІна. Адан михъи ва авазлу ванци гададин рикІ кърсурсзавай, адан руьгъда дерт артух жезвай, амма ада эхзавай. Амай итимри хъиз, къил хура туна, акъвазнавай. Дуъа акъалтІ жезвачир. Ам гададиз кървердавай ЧІехи вацІун ван хъиз жезвай. Эхирни ам, вичиз хабарни авачиз, ширин ахвариз фенай...

Пакамахъ гада дидедай акъатай къати гъарайди ахварай авудна. Диде чІехи бубадин каравутдал алгъана, ам кърсуриз шехъзавай.

– Дах! Дах чан! Зи ширин дах! Кърарагъ!

Бадеди ам къулухъди чІугуна:

– Сабурлу хъухъ, я руш. Дили жемир... Ам вичин мураддив агакънава... Адаз чун герекзамач...

Гадади туътуъниз кървезвай кърагъар винелди акъуднач. Накъ парталарни аламаз гъа ацукъай чкадал ксай адан винел кавал вегъенвай. Ада къил кавалдик чуънуьхна, са шумуд декъикъада кърагъардихъ галаз женг чІугуна. Вилерни, сивни кІевиз агална, ам, ван акъуд тийиз, амма хура кърагъар ргаз хъана. Ахпа са гъал секин хъайи ада фикирна: «Бадедилай яраб гъикІ алакъзаватІа вичи вич хуъз? Идан рикІ икъван кІеви я жал? Са стІал къванни нагъв идан вилерай кърведачни мегер? Халис итим хътинди я. Ам къуъзуъ итим тирвилини дережадив агакънавай хътинди я».

Садлагъана гададин винелай кавал алатна, ам бадеди хкажнавайди тир:

– Кърарагъ, вун ахвара амачирди заз чизва.

Диде жемятдиз хабар гуз фенвай.

Муъкуъ кІвале ксанвай, баде къейи чкадал маса хуърерай атана амукънавай мукъва-къили дишегъли-ярни кърарагънавай. Гададиз фикир гудай садни авачир, вирида са гъихътин ятІани кърайгъуяр ийизвай. Садакни теспачавал квачир. Налугъуди, абуруз виридаз къре чІехи буба рекъидайди чизвай, гуя абуру гъакІ хъун дуъзди яз гъисабзавай.

Гада айвандихъ экъечІна. Къуд пад мад цІийи кылелай живеди къунвай. Югъ са уътери ачух хъанвай. Цав са цифни алачиз михъи тир. «Къе мад рагъ жеда, нянихъ мад къун мумкин я», – хиялна гадади. Вичи авур фикирдал ам вични мягтел хъанвай. Ада са чІавузни гъавадикай ахпа вуч жеда, пака вуч жеда лагъана фикирар авурди тушир. Гъава гъихътинди хъайитІани адаз къайгъу тушир, им чІехибурун къайгъу тир. Амма къе ам мад чІехи хъанвай.

Ам кІвалин вилик квай тевледай йирф къачуна, къавал экъечІна. Букар халу гъеле экъечІнавачир. Маса къаварални кас-мас аквазвачир. Гъаятда инсанар кІватІ жедалди адаз вичивай ихътин къалин жив вири вегъена куътягъна кІандайди гададиз чизвай. Ам са къерехдихъай жив хчализ гатІунна. Адаз хъанвай кар рикІелай алудиз кІанзавай, амма жезвачир. ЧІехи буба адан рикІяй акъатзавачир: «Белки, къенвачтІа ам, ахварик куматІа?» Адаз, кІваляй экъечІдайла, чІехи бубадин каравутдин къвалавай аватнавай теспягъар акунвай, гъавиляй вичинбур ичІи хиялар тирди ада къатІузвай.

Къавун са чІук живедикай михъайла, цуъруьгъуьлни гваз Букар халу, вичин кІвалерин къавал хкаж тахъана, атана акъатнай.

– Къала зани ваз куъмекда, – лагъана ада, вичин лацу бачІах бармакдикай гададин вилериз килигиз.

Мад са чуькъни ада хъувунач. Гужлу гъилералди цуъруьгъуьлдин хура маргъал тваз чІередихъди тухуз вегъезвай. Ада я зарафатарзавачир, я гададик руьгъ кутадай гафар лугъузвачир.

Маса къаварални инсанар хкаж хъанвай.

«Букар халу чи къавал алаз акурди гзафбуруз чир жеда, – фикир фена гададин рикІяй. – Вучиз лагъайтІа ада я зарафатарзавач, я маса къавараллайбурухъ галаз рахун-луькІуьнзавач».

Шаркъ патахъай цавуз ал нурар яна цавун са пад экуь хъанвай. Рагъ гъеле экъечІнавачир. ЧІехи вацІун ван атІанвай. Вахт акъваз тавунвайди анжах

цавун пата къвез-къвез ракъин нурар къати жезвай-вили кълурзавай.

– Йирф инал тур, – лагъана Букар халуди гададиз чІехи итимдиз хъиз. – Чна фена чинал са къас фу тІуъна хкведа.

– КІанзавач.

– АкІ жедайди туш. Чи виридан чІехи бубаяр рагъметдиз фенвайди я. Вун кье югъди кІвачел жедайди я. Фу туътІуъна жедач, хтул. Ша...

– Бес вуна ви къаваллай жив вегъидачни?

– Фу тІуъна, ахпа вегъида.

Гада адан гуьгъуьналлаз фена...

Ахпа югъ фад-фад акъатнай. Гъаят, накъ хъиз, мад инсанрай ацІанай. ЧІехи бубадин мейит сурарал тухванай. Гададиз садани са гафни лагъаначир. ЧІехи итимрин юкъва аваз, абурухъ галаз пашман сварагдик кваз ам сурарихъни фенай. Анжах са гъилера, адаз чІехи буба алай гуруник гъил кутаз кІан хъайила (къуьн агакъзавачир), Букар халуди секиндив лагъана:

– Анихъ хъухъ... Зун тухурла, экечІ.

Гада вичиз и декъикъайра ганвай сабурлувилелай, секинвилелай рази тир. Адавай вич чІехи итимривай хъиз тухуз хъунал рикІай хвешини хъанай. ЧІехи буба суруз авудайлани, ада са янни ганачир. Ам уьмуьрда сифте яз сурун къенезни килигнай. Къве жегъил итимди кафандик квай чІехи бубадин мейит сурун са пата атІанвай лакъанда эрчІи къвалахъди динжарзавай. Ахпа къулу къванер суруз авуддайла, гада къулухъди хъанай. Адаз мейит къванералди агалдайди чир хъанвай. Суравай къве жегъил экъечІайла, аниз итимри нубат-нубатдалди накъв вегъиз эгечІна. Абуру гъар сада са декъикъада накъв вегъиз, перер чилел эцигзавай, муькуьбуру абур чилелай къахчуз, мад накъв вегъизвай.

– Къачу жувани са шумуд пер вегъ, – лагъана Букар халуди, вичив гвай пер чилел вегъена.

Вучиз перер сада садан гъиляй къачузвачтІа, гададиз сир хъанвай. Ада кІеви чилин къуру ва куьлуь къамбукар са шумудра ацІузвай суруз вегъена.

Накъв вегъена куътягъ хъана, сурун къве кьилихъайни къванер къяна. Сурун къунтІунал хвал авуна, фекъи Нурмегъамед бубади аниз афтафадай яд цуз кІан хъайила яд атаначир – муркІади къунвай. Букар халуди муркІадин къат перцин тумунин кьилив яна хана, афтафа фекъидив вахгана. Фекъиди сураллай гуьтІуь хула яд цана, ахпа кьилин къванцел лацу агъдин зул кутІунна. Ахпа сурун кьилихъ дуъа кІелиз ацукъна.

Дуъади гададин хура мад къагъардал чан хкана. Ам сив чуькъвена кІевна, вилерни акъална, шел винел акъуд тийиз акъвазна. Амма сакІани жезвачир. Букар халуди и кар къатІанвай, ада гада вичив агудна къунвай. Адан гужлу гъили гададин зурзунар гъиссзавай.

– Жедай крар я, хтул, – лагъана ада кушкушдалди, дуъадиз манийвал тавун паталди. – Къала за ви далудик суралай къве тупІавай накъв вегъин, ваз къезил жеда, ви гъайифар алатда.

Гадади са куьтІни авуначир. Ам вичин къагъардихъ галаз женгинавай. Къамухъай вегъей мурк хъиз къайи накъвадин гъвелери адан зурзунар генани гужлу авуна. Гададай гъарай акъатна. Ам ван алаз, рикІ хъуткъуниз шехъна. Садани адаз са чІуькъни авунач. Дуъа давам жезвай. Вири мекъила къуьнера кьилер акІурна, вилер чиле атІумна, гъилер жибинра туна акъвазнавай. Гада сурарай катнай. Адаз вичикай регъуьни хъанвай, я адавай къагъарни хуьз жезмачир. Къацу ратІрал адавай хкаж жедачир, анал дишегълияр акъвазнавай. Ам Ичерин багъ тирвал, са гелни алачир живедайтІуз, кьил элкъвейвал катна, садазни таквадай са далдадик акатайла, гъанал, чин кІаникна ярх хъана, тухдалди шехънай.

Къагъар куътягъ хъайила, ада вич михъиз ичІи хъанваз гъисснай. Я кьиле. я руьгъда са фикирни, са гъиссни, са рикІел хкунни амачир. Налугъуди адан къенепатани къецел хъиз къалиндиз жив къванва.

– Къарагъ, чан халудин, хъфена кІанда. – Букар халудин гафари гада кхунарна. Итимдин гужлу гъилери ам чилелай хкажна кІвачел акъвазарна.

Гадади кьил куърсна.

– Зи чІехи буба кьейила, зунни шехъайди я. Айиб кар туш... Хъша.

Югъ няни жердавай сифте Яру дагъдин чинай зулар-зулар хъана цифер эвичІна, ахпа абурун са пай Шалбуздагъдихъди галчІур хъана. Ахпа мад жив къваз эгечІна.

Нянихъ, кІвалевай къван инсанар чукІун хъийи-далди, гада мад пичин патав ахвариз фенай. Бадеди адал кавал вегъенай. ЧІехи бубадин кьилел гъуърче атай дуьшуьш адаз къе ахварай акунай.

Къалин живеди кьунвай сувайтІуз къуър катзава. Адахъ сикІ галтугзава. Къуър чІугуна чІехи буба-далди къвезва. ЧІехи буба мягътел хъана килигзава: «Ибуруз зун аквазвач жал? Живеди буъркьуъ авунватІа?» Ваъ, аквазва. Катдай къван жаздан хъанвай къуъре, атана, чІехи бубадин гъилерал хкадарзава. Бубади цавуз тфенг язава. СикІ вилерикай квахъзава...

Къецел йифди жив къвазвай...

«Итим хъунухъ четин кІвалах я, – сифте кьилиз атай хиял хъанай гададин, пакамахъ ахварай аватайла. – Итимар патал регъят крар хъун лазим туш...»

И кьуъд гададин уьмуърда виридалайни къалин живеринди хъанай. Гъавиляй ам садрани рикІелай алатначир.

Ахпа къвайи къван живер, хъайи къван хъуътІер адан рикІелни аламукъначир. Абур къвез алатнай... Живер къваз алатнай...

* * *

Хайи хуъруьвай яргъа, гзаф йисарилай мад сеферда тежер къван къалиндиз живер къванвай кьуд патаз шегъердин кІвалин дакІардай килигзавай итимдин вилера шадвални гъам, къведни экуъ яз, сад садак акахънава. Ам живедин баркаванвили, михъивили яргъал йисариз хайи хуъруьн уъруьшриз хутахнава...

ЧІехи бадени чІехи буба кьейила къвайи живер адан рикІелай садрани алатначир... А живери ам

чІехи авунай, адаз инсан хъунухъ, итим хъунухъ ва-
жиблу тирди чирнай...

«Гъил ченедик кутуна, за ваз минетзава, чан ба-
ла, – къавалай хкадармир...», – лугъузва чІехи бадеди.

«Гъил ченедик кутуна за ваз минетзава...» – да-
кІардиз килигзавайдаз, чІехи хъайила, и гафаралди
Гомеран игитар рахазвайди чир хъанай. Адак шадви-
лихъ галаз дамахни акатнай.

Гъуърче вичин къужахдиз хкадарай къуър чІехи
бубади хуъруъз хканай, адахъ гелкъвенанай. Ахпа хъу-
тІуън мишекъатвилер алатайла, чуълдиз ахъай хъуву-
най. И дуъшуъшдилай гуъгъуъниз чІехи буба мад гъуър-
чез хъфеначир, тфенгни Букар халудиз багъишнай...

«Инсандин рикІе регъим уъмуърдин гъар ма-
къамда хъана кІанда, – лагъанай чІехи бубади. – Гъа
и тарс гана заз къуъре... »

«Итим хъунухъ регъят кар туш, – фикирна да-
кІардай килигзавайда. – Ам жавабдар кІвалах я. Ити-
мар регъят рекъерихъ къекъвена кІандач, абур чпин
вилик гъи рехъ аватайтІа, гъанай фена кІанда...»

Къецел жив къвазва...

ДакІардай килигзавайдаз акІ я хъи, къвазвай жи-
ведин пердедихъ инсанрин дуъайрин ван къведай Шал-
буздагъ гала, ЧІехи вацІ авахъзава, Ичерин багъдин
чуплах тарари пилтеяр чпел кІватІзава, Къацу ратІрал
аялар къив къилеллаз авахъзава, Яру дагъдин чинал
къалин лацу чуру хъиз цифер кІватІ жезва... Ана са ни
ятІани адан чІехи бадедилай амукъай махар ахъайза-
ва... Ана, живедин цІверекрик акахъна, чІехи бадедин,
чІехи бубадин, бадедин, дидедин руъгъери лув гузва...
Абур и дакІардихъни атана хъфизва жеди...

Живеди инсан неинки михъи ийизва, чІехи ийиз-
ва, камаллуни ийизва. Живеди чи чна чи уъмуър дуъз
кхъизвани-кхъизвачни рикІел хкизва...

Жив къвазва...

Къвазва...

Къвазва...

ЕТИМ ЭМИНАКАЙ ВЕРЕВИРДЕР

Шаирдин уьмуьрдикайни чІаларикай

ЭгечІун

Эминан шииррин кьилин кьетІенвал ам я хьи, абур кІелиз регьят я, абура кьил какадардай хьтин къекъуьнар ва кьуьруькар авач. Адан чІаларикай рахай ва я кхъей бязи ксари ихьтин «адетдинвал» шаирдин яратмишунрин «зайифвал» яз гьисабзавай дуьшуьшарни тахъана авач.

Амма гьакъикъатда акІ туш. Эмин халисан, чІе-хи дережадин, вичин шиирар кІелдайла дерин фагъум-фикир авун лазим жезвай шаир я.

Эминан шиират вуч затІ ятІа кІелдайбурувай фикирдиз гъиз хьун патал заз «аквадай» мисал гъиз кІанзава.

Шалбуздагъдин ценерив алцифай михьи яд авай, вич чилин къатарай къвезвай са булахдикай арадал атанвай са гуьзел вир ава. Адал Суьрме аватай вир тІвар ала. Вучиз и тІвар алатІа, ам кьилдин тарих я. Адакай халкъдин сивера риваятар ама, бязи шаирри адакай шиирарни поэмаяр кхъенва. И вирин кІане авай яру, къизилдин кІусар хьтин чиргъ лап мукъваллайди хьиз аквада, налугъуди вавай, гъил це туртІа, гъапаз са шумуд къван къачуз жеда. Вир са акъван деринди тушир хьиз жеда. Амма гьакъикъат масакІа я. Эгер вирин циз са бицІи къван гадарун хъайитІа, ам кІаниз аватун патал са къадар вахт фида, яни им вир деринди я лагъай чІал жеда. РикІивайни и вир деринди я, амма адан алцифвили, ам даязди хьиз къаллуриз, чи вилер алцуьрзава.

Эминан шиирарни гъаки я. Абурун алцифвили, михъивили чаз абур регъатдиз гъавурда акъадайбур хъиз, адетдин хътин шиирар хъиз къалуурзава. Амма абурун халисан деринвили, мана-метлебдив агакъун патал вахт киан жада, чирвилер гереке жада.

И ктаб кхъинин килин себеб сифтени-сифте Эминан чIаларин гъа алцифвал къалууриз киан хъунин мурад я. Гъа са вахтунда чун адан уьмуьрдин бязи вакъайрикайни, адан яратмишунрихъ галаз алакъада авай маса месэлайрикайни рахада.

«МИРЕС». «СТХА». «ХВА»¹

(Шаир мус ва гъина ханатIа, гъадакай)

И макъала кхъиниз къуват гайиди гъуьрметлу профессор Р. И. Гъайдарован «Ихтилат куддацир, эгер...» тIвар алай макъала я («Лезги газет», 1998-йисан 4-нумра).

Ана къарагъарзавай месэлаяр гзаф важибллубур я. Лезги эдебиятдин зурба дестекрикай сад тир Етим Эмин дидедиз хъайи чкани йис тайин тахъана аму-къун чи эксиквал я. Гъам илимдин, гъам медениятдин, гъам ахлакъдин жигъетдайни.

Къедалди шаирдин тамам, илимдин бинедаллаз гуьнгуьна туна гъазурнавай са ктаб акъуд тавуна аму-къунни чи килин агъузвал я, адаз са туькIвей гуьмбет эцигиз тахъун лагъайтIа, – беабурчивал.

Мад вучда къван, чун ихътин крарив хъайивал хъуй лагъана эгечIиз вердиш хъанва. Ихътин месэлаярни чи рикIел юбилеяр хъайила хкведа, гуьгъуьнлай рикIелай ахлатда.

Эминакай чаз халкъдин шаир хъана, амма чавай сакIани Эминан дережадиз лайихлу халкъ жез алакъзавач...

¹ И макъала 1998-йисан 12-февралдиз «Лезги газетдиз» акъатнай. Адак, и ктабда чап хъийидайла, дегисвилер кухтунва. – (Автор).

Гъуърметлу профессорди къарагъарнавай месэ-
лайрал хквен.

И кве месэладай кыл акъудиз куъмек гудай
шаксуз документар авач. ЯтІани шаирдин вичин чІа-
ларай са гыхътин ятІани тайинвал малум тахъанани
туш.

Гъалиб Садыкъиди гъазурна, 1980-йисуз Дагъу-
стандин ктабрин издательствода акъудай ктабда ша-
ирдин чІаларихъ галаз «Цилингар» тІвар алай ши-
ирни ава. Мадни лугъун хъи, шаирдин «Вил атІу-
дач дуънъядихъай...» тІвар алаз гъа и гъуърметлу
Гъалиб-эфендиди акъудай ктабда (Дагкнигоиздат,
1995) и шиир гъатнавач. Вучиз ятІа лугъун четин я.
Я 1980-йисуз акъатай ктабда ганвай къейдерани и
шиир гъи чешмедай къачунвайди ятІа, къалурнавач.
Заз чиз, Эминахъ галаз алакъалу гзаф документар ва
гъилин хатІардалди кхъенвай ктабар лезги хуърерай
кІватІай ва вичив хуъз хъайи Гъалиб Садыкъиди и
чІални гъа кІватІалрай къачунвайди я.

Шиир цІусад гъижадин уълчмедалди кхъенва.
Вични ругуд бендининди я. ЦІарара цезурадин герек-
вилер еке устадвилелди хвенва, кетигар (рифмаяр)
гзаф тІарамбур я. Эминан кетигар туш лугъуз жедач.
Амма са кар ава: гъар бендина рефрен яз тикрар же-
звай «цилингар»(яни «цилигвиар». – А.Къ.) гафунин
вилик квай гафар рифмада авач. Им, адет яз, Эми-
нан шиирриз хас лишан туш. Амма лезги шииратда
ихътин шартІарал амал тавуна кхъенвай шиирарни
тІимил гъалтзавач. Белки, Эминани гъа икІ кхъена
жеди. Жегъил вахтунда, шаирвилин устадвилини вини
кІарцІив агакъ тавунмаз кхъенвай шиир туштІа, низ
чида?

Шиирда са нин ятІани айвандилай гъал алай ман-
сур квахъуникай, яни ам са ни ятІани чуънуъхнавай-
дакай, цилингвийрин шак са кесибдал фенвайдакай
ва и хуъруънвийрин батІулвеликай суъгъбет физва.
Мансур чуънуъхайдини вуж ятІа, гуъгъуънлай автор-
ди лугъузва.

Амма шиирдин эхиримжи бендина чи вилик квай са месэладай экв хъичирзавай цІар ава:

Им куь мирес Эмина квез лугъузва...

ЦарцІяй аквазвайвал, Эмина вич цилингвийрин мирес, яни кылдин са касдин ваъ, сагъ са хуьруьн мирес я лугъузва. Им акІ лагъай чІал я хъи,Эмин и хуьрйяй туш, ам анжах вичин бубадин патай и хуьруьн мукъва-къили я. Заз чиз, гъа и «мирес» гафуни шаир маса хуьре дидедиз хъайивилин фикирдиз рум гузва. Адан тІварцІихъ, ам хайи чкадихъ галаз алакъада аваз гъисабзавай муькуь хуьр Ялцугъ я.

Бязи авторри ихътин фикирни лугъузва: гуя шаирдивай «мирес» гаф вичихъ галаз рафтарда авай низ хъайитІани лугъуз жедай. Эхъ, мумкин я, абур гъахъ хъунни. Рахунра-луькІуьнра итимар чеб-чпихъ галаз «мирес» лугъуз рахун керчек кар я. Шаирди рикІивайни вири хуьруьнвийриз гъакІ лугъузва. ЯтІани Цилингрин вири агъалияр адан миресар яз хъун жедай карни туш. Амма и гаф шиирдин авторди са зарафатдин ва я адетдин дуьшуьшда ваъ, гъахъдайни-нагъахъдай кыл акъудзавай жавабдар макъамда лугъузва. Гъавиляй шаирди цилинвийрин рикІел вичин буба абурун ватанэгъли тирди рикІел хкизва. Идалайни гъейри, Эминан шиирра маса хуьруьнвийриз «мирес» лагъай хътин дуьшуьшни малум туш.

Садбуру «Цилингар» шиир Эминан стха Мелика кхейди я лугъузва. И фикирдал, белки, Гъалиб Садыкъџини атана ва гъавиляй ада гуьгъуьнлай вичи акъудай Етим Эминан ктабдик и шиир кухтунач. За ихътин фикир гуььжет алайди яз гъисабзава.

И шиирдин автор Мелик хъуни чна гъялзавай месэлада за винидихъ лагъай нетижадик са дегिशвал кутазва: Мелик Цилинга ваъ, Ялцугъа хана. Эхиримжи йисара малум хъанвай документрай Эмин вичин стхадилай 8 йисан чІехи я. Бес ам гъина хана? И месэла шаирдин эвледрикай тир Я. Ярагъмедовани

Э. Меликова «Дагъустан АССР-дин алимриз, писател-риз, журналистриз кхъенвай ачух чарче» кьетИдаказ акъалтIарнава: Эмин Ялцугъа дидедиз хъана. Абурун гафарай, медресе куътягъай цилингви Севзихан ирид хуъруън къазивиле тайинарайла, Ялцугъиз куъч хъанай ва гъана эвленмишни хъана.

Идалай гъейри, Етим Эмин дидедиз хъайи вахт тахминан гъи йис ятIа, шаирдин чIаларайни жагъу-риз хъун мумкин я. Амма и месэладал элячIдалди ви-лик чIехи шаирдинни Алкъвадар Гъасан-эфендидин дуствилел акъвазин. Абур къведни дустар хъайидал са шакни гъиз жедач. Шаирди алимдиз бахшна кхъен-вай къве шиир малум я: «Алкъвадар Гъасан-эфенди-диз» (1960-йисуз А. Агъаева акъудай ктабда и шиир «Алкъвадар Гъасан-эфендидин цIийи кIвалериз» ва Гъ. Садыкъиди 1995-йисуз акъудай ктабда «Алкъва-дар Гъасан-эфендидиз цIийи кIвалер мубарак» тIвар-рар алаз гъатнава) ва «Ви рутба гъуьндуър авурай». Шаирдиз «Наиб Гъасаназ» тIвар алай шиирни ава. Ам Эмина вичин маса дустуниз – Мамрач Гъасаназ кхъенвайди я, гъикI лагъайтIа и шиирда 1877-йисан бунтар иликъарайдалай гуьгъуьниз хъайи агъвалатар къалурнава. И вахтунда Алкъвадар Гъасан-эфенди гъа и бунтара иштиракна лугъуз дустагъда тунвай.

Винидихъ тIварар къунвай сифтегъан къве шиир-дикай сада машгъур алимдин кIвалерин, муькуь чIа-лани эфендидин вичин тариф ийизва.

«Ви рутба гъуьндуър авурай» шиир Алкъвадар Гъасан-эфенди къуллугъдал аламаз кхъенвайди я:

*Гъахъ тир гъисабар кылевай,
Дуванханадин кIвалевай,
Адил диванар гъилевай
Гвайди я вун сан, эфенди.*

Шиир, гъелбетда, авторди къуллугъдин жигъетдай Гъасан-эфендидин чIехивал хвена, адаз табийвал къа-лурна кхъенвайдини аквазва.

Мубарак ийизвай шиирда пис гьалдикай ачух-
диз кхьин кутугнавай кар туш. ГьакІ ятІани, шаир
гьи гьалда авайтІа шиирдай кьатІуз тахъанани туш.
«Етим Эмин, гадра вуна кин-хифет», – кхьизва ада
са цІарцІе. Лезги адет тирвал, цІийи кІвалер эцигай
гьар садаз кІвализ фена мубарак ийида. Етим Эмина-
ни вичин шиирда и кар къейдзава:

*Ви тІвар кьуна, аниз къевезва гьар инсан,
«Мубарак хьуй!», – лугьуз ваз, – наиб Гьасан».*

Агъед Агъаева вичи акъудай ктабдик (1960-
йисуз) сифте яз кутур и чІал Гьасан-эфенди суьргуьн-
дай хтай 1883 ва гьадалайни гуьгъуьниз кхъейди яз
гьисабзавай. Ихътин делилдин бинедани ада Алкъвад-
рин агъсакъалрин ихтилатар эцигзавай, яни абуру
Гьасан-эфендиди суьргуьндай хтайдалай гуьгъуьниз
цІийи кІвалер эцигна, Эминани и вакъиадиз шиир
бахшна.

Амма гуьгъуьнлай, 2018-йисуз, Мансур Куьре-
видин¹ алахъунар себеб яз малум хъайивал (адан де-
лилар Гьасан-эфендидин эвледрикай тир академик
Абдусалам Гъуьсейнован шагъидвал ава), Эмина шиир
бахшнавай кІвалер Гьасан-эфендиди, вич гъеле Къиб-
лепатан Табасарандин наиб язмайла, вичин чІехи
хциз (сифтегъан папа хайи хва Агъмедаз) эцигнавай-
бур тир. Суьргуьндай хтайла, гьукуматдин мажиб
амачир алимдиз цІийи кІвалер эцигдай мумкинвал
авачир.

Шиирдин «Пични бухара я, френг чешне я» цІар-
цІай Алкъвадар Гьасан-эфендиди «френг», яни Евро-
падин медениятдиз майил ийизвайди, идалди алимди
Куьреда авай чкадин инсанризни гъа медениятдихъ

¹ Вичин макъалаяр «Мансур Куьреви» лугъудай эдеби такал-
лус алаз ккьизвай и кас Омар Хайяман рубаияр устадвилелди
лезги чІалаз элкъуьрайди яз, Эминан уьмуьрдиз талукъ вакъиаяр
ва абурухъ галаз алакъада авай гзаф рекъемар чІалахъ жадай
саягъда гьисабайди ва райж авурди, «Етим Эмин. 1840-1880»
ктабдин автор яз малум я.

эвер гузвайди кълурзава лугъузни жада. И делил, чи гимандай, и шиир Алкъвадар Гъасаназ ваъ, Хъутур-Куъре наибстводин наиб ва вични Мамрач хуърый тир Гъасаназ бахшнава лугъузвайбурун фикирдизни аксиди тирди аквазва.

Гъасан-эфендидин рутбадин гъуьндурдиз бахшнавай шиир кълулугъдин дережа хвена кхъенвайди ятІа, и шиирда хуъзвай дережа стхавилинди я:

Мубарак хъуй, стха, цІийи кІвалер ваз...

Гъа икІ, заз шаир хайи йисан тахминанвал хъайитІани тайинарун патал и цІарцІе авай «стха» гафуникай даях къаз кІанзава.

Лезгийри чпин стхайрилай гъейри мад низ «стха» лугъуда? Лап кІеви дустуниз, жувалай са къвед-пуд йис чІехидаз ва я гъвечІидаз. ИкІ хъайила, Алкъвадар Гъасан-эфендини Етим Эмин таяр-туъшер яз гъисабиз жада. Гъасан-эфенди 1834-йисуз дидедиз хъана. Етим Эмин хайи йис 1838-йис яз къазва (винидихъ гъайи делилрайни чаз гъакІ акъатнай), яни адан шиирда авай «стха» гафунин манади къве чІехи инсандин яшарин барабарвал кълурзава.

ЯтІани бязибуру Эмина кІвалер мубарак авуниз талукъарнавай шиир мамрачви Гъасаназ бахшнавайди яз гъисабзава. Месела, ихътин фикирдал алай Ф. Нагъиева вичин ктабда мамрачви Гъасан Эминалай лап гзаф чІехи тир ва гъахъняй шиирдин авторди адресатдин вилик «регъуьвал» кълурзава лугъузва. Им гъакъикъат яз къабулайтІа, шиирда «стха» гафунин чкадал са маса гаф, Гъасанан яшдин чІехивал кълурзавай гаф хъун лазим тир. Амма шиирда «наиб Гъасан» келимани гъалтзава. И гаф Эмина вичин патай лугъузвайди яз ваъ, кІвализ къвезвай ксарин сиве авай гаф яз кълурнава. Идалди шаирди Алкъвадар Гъасан-эфендидиз инсанри, чеб вердиш хъанвайвал, «наиб Гъасан» лугъузвайди раижзава. Эмин патални ам «наиб Гъасан» яз амайдал шак алач. Амма шаир патал и сеферда къилинди «стха» гаф тир.

«Стха» гаф чал Къазанфар Зулфукъарова Етим
Эминаз кхъенвай шиирдани гьалтзава:

*На куькIуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй,
Дили-Виранадиз чирагъ, эй азиз.*

Къазанфаран шиир, А. Агъаева 1960-йисуз акъудай ктабдин, яни Етим Эминан ктабдин сифте гафун кхъейднавайвал, 1871-йисуз кхъенва. Им шаирдин кхилел бедбахтвал атай йис я. 1871-йисан 21-июлдиз Етим Эмина Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендидиз кхъенвай чарче икI лагъанва: «Алатай базардин юкъуз зун куь патавай хкведайла, йифиз рекъе хъана ва кIвач та-таб хъана, зун чинихъди къванер алай чкадал алуькна, къванци зи мет атIана ва зал еке хер хъанва. Аниз килигна, завай куь патав къез жезвач» (1995-йисуз Гъ. Садыкъиди акъудай ктабдин 236-237-чинар). Месел аватай шаирди гъа и дуьшуьшдилай гуьгъуьниз Къазанфараз шиир кхъена ракъурнай:

Эй азиз, Дили-Вирана, чун хътин дустар жедани?..

«Нече шумуд югъ я хьи зун Межнун хъана чуьллераваз», – лугъузва шаирди. «Межнун хъана чуьллераваз» гафарин мана масад я, им шаир рикIивайни чуьллера гъатнава лагъай чIал туш. И гафари шаир дустунихъ тамарзу хъунин къамат чIугвазва. Къазанфара жавабни гъа и шиирдиз хганвайди я. Эминанни Къазанфаран стхавилин дережаяр шаирди вичин дустуниз «эй Дили-Вирана» лугъунай ва Къазанфарани и гаф вич гъахътинди тирди тестикъар хъувунайни аквазва (Дили-Вирана Къазанфаран гахаллус тир).

Гила хквен чун Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендидал. Адахъ галаз Етим Эмин вичин чарче «куьн» лугъуз рахазва. Алкъвадар Гъасан-эфендиди «Асари Дагъустан» ктабдин эхиримжи чинра кхъейднавайвал, Исмаил-эфендиди къад йисан къене Куьре округдин дуванханада къазивал авуна. «Асари Дагъустан» Гъасан-эфендиди 1890-йисуз кхъена куьтягъна. Ада и

ктаб гъеле кхъизмай вахтунда Исмаил-эфенди 80 йисав агакьнавай ва, яшдин чІехивилиз килигна, кјул-лугъдикай къерех хъанвай камил кас я лугъузва, яни чавай къейд ийиз жеда хъи, Исмаил-эфенди тахминан 1810-йисуз дидедиз хъана.

Етим Эмин дидедиз хъайи йис тайинарунин жигъетдай гјуърметлу Р.И. Гъайдарова вичин винидихъ тІвар кјур макъалада икІ кхъизва: «И месэладай Г. Корабельниковахъ галаз рази хъана кІан жезва. Ада Етим Эмин 1816-йисуз хайиди яз гъисабзава. Шаир хайи йис йис яз Г. Корабельникова гъизвай рекъемни М.М. Гъажиева Е. Эминан эсеррин 1949-йисуз акъатай кІватІалдиз кхъей сифте гафуна гъанвай рекъем туьш жезва».

Лугъун хъи, и рекъем гъакъикъатдиз мукъва я, Етим Эмин Исмаил-эфендидилай вад-ругуд йисан гъвечІи я. Им са акъван чІехи тафават туш. Етим Эмин вичин чарче Исмаил-эфендидихъ галаз «куьн» лугъуз рахунни кјуллулугъдин дережа хуьнин лишан яз лагъайдай хурай. Амма Алкъвадар Гъасан-эфендидиз кјуллулугъдин дережа хвена кхъенвай шиирда Эмина алимдиз «вун» лугъузва.

Шаир 1816-йисуз хана лугъуз жедай фикир инкардай хътин маса делиларни авачиз туш.

Гъ. Садыкъиди 1980-йисуз акъудай кІватІалда Гъажи Исмаил-эфендиди Етим Эминаз кхъенвай чар ава. И кагъаздин сифте къиле ихътин гафар ава: «Ялцугърин суддин къази, зи играми хва малла Эминаз».

Гила чи гъиле «хва» гаф гъатнава. Гъажи Исмаил-эфендиди Етим Эминаз «хва» лугъузва. Адаз хва лугъун паталай Исмаил-эфенди шаирдилай гъич тахъайтІа са 18-20 йис чІехи хъун лазим я.

Гъа икІ, чІехи шаир хайи йис XIX лагъай асирдин 30-йисарал аватзавайди яз жагъизва. ГъакІ хъайила, Етим Эминан ирссагъибри шаир хайи чкадихъ ва вахтунихъ галаз алакъалу месэлаяр мад арадал вегъин тахъвун патал авунвай тавакъудихъ бине тахъана авач.

И жигъетдай Ф. Нагъиева вичин «Етим Эмин: путь к истине» ктабда генани къетИи ва тайин делилар гъанва: 1886-йисуз хзанрин гъакъиндай гъукуматди авунвай кхъинра Эминан бубадин патай тахай, амма дидедин патай хайи стха Шагъламаз 1836-йисуз хана. Севзихана Шагъламазан диде, хендеда хъанваз, къахчунай. Адан диде, халкъдин адетралди, къвед лагъай гъуьлуьз са йисалай хъфин мумкин тир. ГъакІ хъайила, Эмин Ялцугъа 1838-йисуз дидедиз хъунихъ мягъкем бине ава.

Р. И. Гъайдарова вичиз жагъай «альманахдикай» ам чапдай акъатдалди вилик сифте яз гайи малуматда («Лезги газет», 1993-йисан 8-нумра) кхъизва: «Рукописдин къуд чкадал тарихар (датаяр) ала: 1) 19-чина – 1261-й. гъижрадин (христиан эрадин 1840-й.); 117-чина – 1287-й. 3) 269-чина 1302-й. (1881-й.) 4) 278-чина 1304-йисан 14-магъаррам (1883-й.). И тарихар кІватІалда авай эсеррихъ галаз, абур теснифай вах-тарихъ галаз дуьм-дуьз алакъада авач, абур жуьреба-жуьре маса вакъиайриз талукъбур я (Сив хуьнин варз алукуьн, закатар малумарун ва мсб.). Тарихар, винидихъ къейд авурвал, шииррин арайра, кхъинар алачиз амай чкайрал ганва».

«Ихтилат куддачир, эгер...» макъалада авторди икІ кхъизва: «КІририйрин хуьре чи гъиле гъатай, гъилелди кхъенвай литературный альманахдин 7-чина «Гъижрадин 1261-йис» – ихътин рекъем гъалтзава, им, чна гила амалзавай календарь вилив хвейитІа, «1840-йис» лагъай чІал я.

Винидихъ тІвар къунвай чинал къведалди гъилин хатІарин гъа альманахда Етим Эминан 7 шиир (!) гъатнава».

Гъилин кхъинрин ктабдикай ганвай сифтегъан малуматда мадни икІ лагъанва: «Рукописдин 19-чинал къведалди авай шииррикай 7 эсер Етим Эминан-бур я».

Аквазвайвал, тарихринни абур къалурнавай чинрин рекъемар сад садав къазвач. Идалайни гъейри

Р.И. Гъайдарова «альманахда» къалурнавай тарихар шиирар кхъей вахтарихъ галаз алакълубурни туш лугъузва.

КІватІалда 1261 (1840)-йисан тарих Эминан ши-иррилай гуьгъуьниз гъалт авуни шаир хайи йис мад-ни вилик хутахунин фикир гъизва. Шиирарни тари-хар са гъили ва са вахтунда кхъенвайди яни-тушни чирнайтІа, чун гъакъикъатдиз мукъва жедай. «Кхъи-нин саягъ, хатІар жуьреба-жуьре я», – лугъузва Р.И. Гъайдарова кІватІалдикай ганвай сифтегъан малумат-да. Чна ихтилат куднавай дуьшуьшдани гъакІ хъун мумкин я.

Чна винидихъ гъайи къван делилри «альманахда» авай рекъемар шаклубур, Эминан уьмуьрдиз, ам хайи йисаз талукъбур туширдакай лугъузва.

Адалайни гъейри, чапдай акъатнавай «альманах-да» Етим Эминан тІвар авай, яни гъаданбур яз чаз икъван чІавалди малум тир шииррин къадар 7 ваъ, 20-далайни гзаф я. Абур амай авторрин шииррин арайра акахънаваз ганва. ГъакІ хъайила, Р. И. Гъай-дарова лугъузвай рекъемар я Эминан, я амай автор-рин шиирриз талукъбур туш.

Гуььрметлу профессор Р.И. Гъайдароваз КІирий-рин хуьрай жагъанвай «гъилелди кхъенвай литера-турный альманах» дериндай ахтармишна кІанда, адаз илимдин рекъяй са тайин къимет гун лазим я. Ам чапдай акъатна хейлин вахтар хъанватІани, адакай эдебият ахтармишзавай са алимдини вичин фикир ла-гъанвач.

Зи фикирдалди, и кІватІал шииратдал рикІ алай, амма шииратдин къанунрикай дерин чирвилер ава-чир касди ва я ксари гъазурнавайди хъиз аквазва. Эхиримжи вахтара малум хъайивал, и ктаб араб гъар-фарай чи къенин гъарфариз акъудунин кар тамамди тахъуниз килигна ихътин фикир арадал къъезвай.

Эминан стха Меликан тІвар алаз гъатнавай шиир-рикайни са бязибур чаз шак алаз аквазва, абурукай Эминан чІаларин «ял» къъезва.

И месэладикай чун къилди рахада.

ЭМИНА ЯРАГЪ МЕГЪАМЕДАКАЙ ВУЧ ЛАГЪАНА

Агъед Агъаеван «Имам Ярагъ Мегъамед. Уъмуърдин рехъ, руъгъдин къамат ва ирс» ктаб кІелзавайбурун арада тади гъалда чкІана, ва ам къе гъиле анжах ктабханайрай гъатда. Урус чІалал кхъенвай и ктаб гъеле акъат тавунмаз, ам лезгидалди авторди вичи таржума авунваз «Лезги газетдани» чап авунай.

И макъалада заз и ктабдин тек са «Чешмеяр ва делилар» паюна авай са абзацдал акъвазиз кІанзава. Ана алимди икІ кхъенва: «Яраб лезгийри Ярагъ Мегъамедакай кхъей ктаб, кхъей макъала, шиир, рикІел хкунар аватІа? Лугъун хъи, ихътин фикир къилиз атайла, куъне зун айиб мийир, жуваз кичІе хъана. Лап къве йисуз къван за адакай малуматар кІватІна, амма гъич са делилни гъатнач. Анжах са Алкъвадар Мирза-Гъасанан «Дагъустандин асар» (1890-йисуз кхъейди я) ктабда ганвай куъруъ малуматар гъиле гъатна. Тарихчи алимди Мегъамедан аксина урус пачагълугъди кІвалах авурди ачухарна, мулла Табасарандиз катна, ахпа Аваристанда чуънуъх хъана. За гзаф умударзавай: Етим Эмина мулла Мегъамед рикІелай алуддач. Алудна касди. Себеб чидач, амма шаирди чаз малум тир еке ирси-на гъич садра къванни адан тІвар къунвач...»

Амма заз инал Агъед Агъаеван умудар дуъзбур ва къилиз акъатнавайбур тирдакай лугъуз кІанзава.

Урусатди Къафкъазда тухузвай сиясатдиз акси-хъайи, 1877-йисан къарагъайбурун пад ачухдиз къун тавур, амма абуруз гъукумдарри гайи жазаяр кІевибур, зулуматдинбур тирди ачухдиз лагъай, и жигъетдай «Урусатдин кІеви зулум / Са къуз вичиз жеда къалум» кхъей Етим Эминаз Ярагъ Мегъамед рикІелай алуддай хътин са себебни авачир. Вучиз лагъайтІа, Эминан буба Севзихан шейх Мегъамедан муъруъд хъайиди тир. Идалайни гъейри, Кеферпатан Къафкъазда муъруъдрин гъерекатдин къил кутур муршид Ярагъ Мегъамедан хва Исмаил чи чІехи шаирдин дуствилини алакъайра авай. Исмаил Куъре округдин суд-

дин кыилин къази тир, Эмина адан гъилик кІвалах-
завай. Исмаила Ялцугърин къазидиз кхъенвай кве
чарчикай чун и ктабда раханва.

Исмаил-эфендиди шиирар ва эдебиятдин маса эсе-
рар кхъиз хъайиди адан «Забияуллагъ», яни «Аллагъ-
диз къурбанд авунвайди» мана гузвай тахаллусди
(эдебиятдин рекъе хкъягнавай лакІабди) къалурзава.
Чав адан эсеррикай агакьнавайди ада кхъенвай ви-
чин бубадин биография я. Адан тахаллус чал Етим
Эминан «Чуьхвер» шиирда гьалтзава. Гъа и чІала ша-
ирди Ярагъ Мегъамедан тІварни къазва. Субут авун
яз, шиирдин бенд гъин (цІарар Етим Эминан 2008-йи-
суз акъатай ктабдай къачунва):

*Дустунин тІвар – исми мубарак Забияуллагъ я хъи зи,
Ери-мескен – Куьре магъал, Ажем вилаят Къафкъази,
Устади муршидал-камил ибну Мугъаммед Ярагъи,
Заз, Эминаз, авур игъсан патал а кас ая рази,
Али ал-ала Фирдаусда макан гана, Зулжалал.*

Сифтени-сифте чун Ярагъ Мегъамедакай лагъан-
вай гафарал акъвазин: «Устади муршидал-камил».
«Устади» гафуни «улад», «устІар» ва «муршидал-
камил» ибаради «тамамвилини, акъул-камалдин,
арифвилини лап вини дережадив агакьнавай регъбер»
лагъай манаяр гузва. «Ибну» - «хва» лагъай чІал я.
Шиирдин и цІарара ихтилат гъа ихътин зурба регъ-
бердин хци Эминаз авур «игъсандикай» физва. «Игъ-
сан» гафунин са мана жематдиз хъсандиз малум я:
къенвай касдин хатурдай садакъар гун. Амма Эминан
фикирда авайди и гафунин маса дерин манаяр я. Ада
«рикІин михъивал, намуслувал, рикІин ахъавал, за-
хавал» ва гъа са вахтунда «Ребби-Аллагъ акъазвайди
хъиз жез, адаз икрам авун» лагъай манаяр гузва. Гъа-
къван дерин ва муракаб гаф я. «Зулжалал» – Алла-
гъдин тІварарикай сад я, «виридалайни зурбавални
жумартвал, захавал авайди» лагъай чІал я.

Санлай къачурла, чІехи шаирди, Аллагъдихъ эл-
къвена, Ярагъ Мегъамедан хци, вичелни Аллагъдин

нуьсрет галай Забиюллагъ тІвар алай Исмаила вичиз, Эминаз, гайи рикІин михьивилинни намуслувилин, вичиз Аллагъдиз мукъва жез алакьдай мумкинвал гунин хатурдай а касдиз, яни Исмаил-эфендидиз женнетдин багъ тир Фирдаусда макан це лугъуз тІалабзава. И цІарарай Етим Эмина Кеферпатан Къафкъаздин халкъарин руьгъдин регъбер хъайи Ярагъ Мегъамедаз ва адан хъиз ийизвай чІехи гъуьрмет ачухдаказ аквазва.

Ихтилат кватнавай чкадал Ярагъ Мегъамедакай алатай девиррин маса лезги шаиррини кхъейдакакай лугъун лазим жезва. ЧІехи муршиддин тІвар Хпеж Къурбанан ирсинани гьалтзава. Адан «Я Эренлер» шиирда ихътин цІарар ава:

*Шейх Мегъамед ацукъай къван,
Гъатна ина зикирдин ван,
Хъайиди хъиз Магъшердин ван,
Сеф-сеф хъана, я Эренлер...*

Хпеж Къурбанахъ «Мубарак муршид Абдуллагъ» шиирда ихътин цІарарни ава:

*Эй мубарак шейх Мегъамед,
Гъваш на чал Аллагъдин рагъмет.*

Эвелни-эвел «Эренлер» гафуниз фикир гун. Адан мана «пакбур, михьибур» лагъай чІал я. Шалбуздагъда авай пІирериз санлай гъа икІ лугъузва. Халкъдин сиверай гагъ-гагъ чи и дагъдиз «Агалкъайбурун дагъ» лугъузни ван жада. Яни инсанвилин, имандин жигъетдай вини дережайрив агакъайбурун – «агалкъайбурун», Аллагъдиз мукъва хъайибурун дагъ. Хпеж Къурбана шейх Мегъамедан тІвар Шалбуздагъдикай рахун физвай цІарара хатадай къунвайди туш. Ада ярагъви муршид гъахътин зурба «агалкъайбурукай» сад яз гъисабзава. Чна вичай винидихъ къве цІаргъайи «Мубарак муршид Абдуллагъ» шиирдани «Зиярат Шалбуздагъдиз фин» цІар гьалтзава. И шиир бахш авунвай «муршид Абдуллагъ» лугъудай касни

якъин Ярагъ Мегъамедан рехъ давамарайбурукай сад, вични Хпеж Къурбанан аямдар яз хъана.

Эминан девир алатна са къадар вахт фейила, ХХ лагъай асирдин сифте къилера эдебиятда машгъур хъайи Хпеж Къурбана Ярагъ Мегъамедакай лагъанвай гафар Эмина чІехи муршиддикай лагъай гафариз дериндай мукъва я. Къве шаирдини Ярагъвидин къамат, адан незуър, адан экуъ таъсир халкъдин арада амайди къалурзава.

Лезги ва къунши халкъарин ругъдин зурба регъбер Ярагъ Мегъамедакай шагъидвалзавай чІалар-эсерар алатай девиррин эдебиятда тІимил хъана лугъуз жедач. Ахътинбур къвез-хъфей, сад садаз акси хъайи девирра квахъун ва я жуъреба-жуъре маса себебар аваз малум тахъана амукъун мумкин я.

Гъар гъикІ ятІани вичин девирда хъайи гзаф ксарин тІварар вичин чІалара тур Етим Эмин Ярагъ Мегъамедан тІварцІелайни алатна фенач.

АШКЪИДИН ДЕРТ – ГЪАХЪ-ДУВАНДИН ТЕРЕЗДА

(«Гуъзел Тамум» шиирдикай)¹

Етим Эмина вичи кхъенвай ва вичиз масадбуру ракъурнавай чарарихъ, чпин къадар тІимилди ятІани, чІехи метлеб ава. Абур неинки къилди са шаирдин хсуси уьмуърдин вакъиайрин, гъакІни санлай чи халкъдин тарихдин къиметлу шагъидарни я.

Малумди вири кІуъд кагъаз я. Абурукай Эминан гъилелди кхъенвайбурун къадар къудаг агакънава ва абур адан къуллугъдихъ – Ялцугърин дуванханада къазивал авунихъ галаз алакъалу я. Амай вад чар

¹ Етим Эмина гъезелдин жуъреда кхъенвай и шиир, адан къенепатан кетигриз (рифмайриз) килигна, гзаф ктабра къуд гъижадин цІарарикай ибарат шиир яз ганва. И макъала кхъенвай касдин фикир шиир туькІуър хъунин къайдайрикай рахун тушир-вилай шиирдай чешне яз гъизвай цІарар гзафбуру къабулнавай саягъда ганва.

адаз, Эминаз, кхъенвайбур Ярагъ Мегъамедан хва Гъажи Исмаил-эфенди, Къеан Агъамирзе, шаирдин гъвечІи стха Мелик, Мажалисдай тир Мусадин хва Абдуллагъ ва Куьре округдин гъакимдин заместитель И.М. Аствацатуров я. (Эхиримжидакай Алкъвадар Гъасан-эфендиди вичин «Диван ал-Мамнун» ктабда и кас, ТІифлисдин эрменийрикай яз, полковникдин чин аваз, Куьре округдин гъакимдин къуллугъдални хъайидакай малумат гузва).

Заз жуван фикир и чарарикай кылдаказ иллаки садал – Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендиди кхъей кагъаз-дал акъвазариз кІанзава. Идан себегни... Тамум я.

Халкъдин виридалайни гзаф рикІ алайбурукай са манидиз элкъвенвай, вирибуруз хуралай чир хъанвай «Гуьзел Тамум» шиирдин кылин игитдал алай тІвар Гъажи Исмаил-эфендидин чарчени гьалтзава.

Жуван рикІиз ягъай гиманар, суалар райж ийи-далди вилик заз и кагъаз вич тамамдиз инал гъунин лазимвал аваз аквазва:

«Ялцугърин суддин къази, зи играми хва молла Эминаз. Гзаф саламар.

Ва адалай гуьгъуьниз.

ХпитІрал фена, рагъметлу Къурбанан шейэр шаріатдив къадай гьалда вичин ирссагъибрин арада паюн ва гъардал вичиз къвезвай гъахъ ви гъилелди агакъарун ва абурун виридан копияр куь дуванханадин ктабдиз къейд авун вавай за тІалабзава. Тамуманни адан мидядин кІвалах куьтягъа, тахъайтІа абур кылин дуванханадиз рекъе тур.

Вассалам, им кхъена 1291-йисан шабан вацран 3-йикъа. Зун Куьредин суддин Къази Ярагъ Гъажи Исмаил».

И чар сифте яз майдандиз акъудайди ва араб чІалай лезги чІалаз таржума авурди Гъалиб Садыкъи я (Килиг: Етим Эммин. Дагъустандин ктабрин издательство, 1980-й., 199-чин). Чар кхъенвай вахт гъижрет тарихдин рекъемралди гуниз баян яз алимди а вахт «чи эрадин 1877-йисан сентябрдин 15-йикъал гьалтзава» лагъана къейднава.

Гуьгъуьнлай и кагъаздикай чпин ахтармишунра менфят къачур алимрини гъа и баян тикрарзава.

Гъа инал суал алай месэлаяр кватзава. Гъайиф хьи, Гъалиб Садыкъи рагъметдиз фенва, адан хсуси архивда хъайи чарчин оригиналдин къисмет гъихътинди хъанатІа чирун четинз акъваззава. Гъавиляй чна чи вилик квай гъам гъижретдин, гъамни григорианский календардин рекъемар тупІалай авун герек жезва.

Лугъун лазим я хьи, сад лагъайди, гъижрет тарихдин 1291-йис григорианский календардин 1874-йисал ацалтзава. Къвед лагъайди: эгер и кагъаз гъакъикъатда 1877-йисуз кхъенвайди ятІа, гъижретдин тарихдалди а йис 1294 лагъайди жезва.

Чна инал гъанвай къвед лагъай гиман бине авачирди яз аквазва, вучиз лагъайтІа 1877-йисан 15-сентябрь тарихда къетІадаказ малум тир гъулгъулади (бунтари) Къиблепатан Дагъустан къунвай къизгъин бере тир. Ихътин къатмакъариш вядеда округдин дуванханадин къазидиз чарар кхъиз-ракъурдай мажарлар тахъун мумкин тир.

Тарихдин и чІехи вакъиадиз талукъ яз Эмина къве шиир: «1877-йисан бунтариз» ва «Гъинава» («Фатгъумна за гъар жуьре гъал») кхъена. И къве чІални, якъин тирвал, а мусибатдин вакъиаяр чпин эхирдив агакъайла, пачагъдин гъукумдин аксиниз къарагъайбурукай садбур женгина, садбур асмиш авуникди телеф хъайила, амайбурни суьргуьндиз акъудайла ва я ватандай катунал атайла, вири гъа и краи хажалатдик кутурла, кхъенвайбур я.

ТІварар къунвай къве шиирдани Эмина вичикай лап къитдаказ хабар гузва. Садан эхиримжи бендина ада лугъузва:

*Дустар Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.*

Муькуь шиир акьалтІарзавай цІарарани шаирди
икІ кхьизва:

*Етим Эмин йифди-югъди «Ребби!» лугъуз шезава
хъи...*

Яраб и шел-хвал вичивай женгиниз къарагъайбу-
руз са куьмекни ийиз тежезвайвилай ятІа?

Пайгъамбардиз хас аянвилив ацІанвай гафар:
«Урусатдин кІеви зулум / Са къуз вичиз жеда къа-
лум» лагъай шаир, эгер вичивай яракъ къуна женги-
низ физ алакъзавайтІа, вичин къве шиирдин игитрин
жергейра жедай хъиз аквазва. Гьелбетда, адан шел-
хвал неинки халкъдин кьилел атанвай мусибатрихъ
галаз алакъалуди, ам кьилди шаирдин вичин кьилел
атанвай бедбахтвиликай – вич залан азардин къар-
махра акІаж хъуникайни арадал атанвайди я.

Эминакай авай къван хурун ва кхъенвай малумат-
рай тайин тирвал, ам рекьидалди ирид йисалайни
гзаф вахтунда вичин чан вичин ихтиярда амачиз ме-
сел хъана. «Шумуд йисуз чІугван азар?» – лугъузва
шаирди «За вуч ийин, аман яраб?» шиирда. «Къве
вил – цава, беден – месел», «РикІ чІулав яз, беден –
харапІ, / Жигер кана хъана кабаб», – вичин азардин
баян гузва шаирди маса шиирра.

Мумкин я, 1877-йисуз Эминан гьалар гъа ида-
лайни бетер тир, вучиз лагъайтІа «За вуч ийин, аман
яраб?» шиирда ихътин цІар ава: «Дустар къведа гъа-
лар жузас». Амма «1877-йисан бунтариз» шиирда
шаирдин дустарин кьилел атанвай бедбахтвилерикай
лагъанва: абур чпин азарлу дустунал кьил чІугвадай
мумкинвиликай магърум хъанвай, и кардикай ша-
гъидвалзавай са бейтинин къве цІар чна винидихъ
гъанай («Дустар Къазанфар, Рамазан, / Эмин ама
квехъ эрзиман»).

Винидихъ гъайи делилрикай даях кьуртІа, Ярагъ
Гъажи Исмаил-эфендидин кагъаз 1877-йисуз ваъ,
1874-йисуз кхъенвайвилихъ бине аваз жагъида.

Якъин хъи, чар кхъей гъижрет тарихдин вахт чи девирдин рекъемриз хкай кас хатадай гъалатІ хъанва.

Гила гъа чарчел вичел хквен.

Авайвал лагъайтІа, а чарче тІвар къунвай Тамумал.

Кагъазда чаз и дишегълидикай гузвай са малуматни авач. «Тамуманни адан мидядин кІвалах куътягъа, тахъайтІа абур къилин дуванханадиз рекъе тур», – тагъкимзава округдин дуванханадин чІехиди тир Гъажи Исмаила вичелай къуллугъдин рекъяй агъадавай Ялцугърин къази Эминаз.

Гъа и тагъкимди са жерге гиманарни суалар арадал гъизва.

Яраб чІехи шаирдин «Гуъзел Тамум» шиир кхъиниз къуват гайиди ва и чІагай чІалан къилин игитдин чешне Куъредин къазидин адетдин чарче авай дишегъли хъанатІа?

Вучиз Ялцугърин къазиди «Тамуманни адан мидядин кІвалах» яргъал вегъенватІа?

Документда къалурнавай вахтунда цІуд йисалайни гзаф хуъруън къазидин тежриба авай Эминавай и къве касдин месэла гъялиз жезвачирни? ТахъайтІа вучиз абур «къилин дуванханадиз рекъе тур» лугъузва?

Ваъ, ина са кар авачиз туш.

Вичин хайи хуъруън адалатлу къазидин хура чІе-хи шаирдин рикІ авай. Гъа рикІ дуванханада къиле физвай гъар йикъан сугъул крарални чарарал гъалиб, абурулай вине хъанвай. Адавай и гуъзел дишегълидин къамат ва ада рикІе тур къизгъин гъиссер къуна акъвазариз хъхъанач. Гъа гъиссери, гъа ашкъиди ам дуванханадин крар яргъал вегъена, Тамум аквадай легъзеяр артухарунал гъана. Тушиз хъайила, «Гуъзел Тамум» шиир гъикІ арадал атурай?

Идалайни гъейри, Эминан шиирдин игит вичихъ халисан жанлу чешне аваз кхъенвайдал шак гъизни четин я.

Эгер Туъквезбаназ бахшнавай шиирда жегъил ва субай Эмина ярдиз, вични масадаз жагъанвай «хупІ

девлетдиз» хас авунвай кылин лишанар-гекъигунар кьве жуьрединбур – садбур гъакъикъи уьмуьрдай къачунвайбур ва къадардиз тIимилбур («Гимишдин пул дуьзмишна на яхада, Ви ширин мез, шад билбил хъиз, рахада»), муькуьбурни, къадардиз гзаф яз, гъакъикъатдивай яргъабур («Ширин вирт я, хуш нямет я...», «Гъар пакамахъ экъечIдай са рагъ я вун, Гъилел кудай, нур гудай чирагъ я вун, Гъар са ширин емиш авай багъ я вун...») ятIа, «Гуьзел Тамум» шиир ахътин «цавариз акъудунрикай» магърум я. Ида шаирдин гъиссер халисанбур тирдакай лугъузва. «Туьквезбан» шиирда авай гъиссерни тапанбур туш, амма абур рикIе гъиляй акъатнавай яр вичиз гъат техъйидайвилин дерт аваз лагъанвайбур ва гъавиляй гзаф гекъигунарни гъакъикъатдивай яргъабур хъанва.

«Туьквезбан» шиир гъикI тайин чешне аваз кхъенватIа, «Гуьзел Тамумни» гъахътин гъакъикъи бине аваз арадал атанвайди яз къаз жеда. Амма и шиирда авторди, са вичин гъиссерикай рахунилай гъейри, Тамумавай гуьзетзавай са затIни авач.

Ша чна жуван фикирдай садра и чIал эзбер хъийин ва я ктабдай кIел хъийин.

Къазивалзавай шаирдин рикIе, мефтIеда, руьгъда, вири беденда кыиле физвай къван гъерекатрилай гуьгъуьниз дуванханадин крар кыилиз хутахиз хъун мумкин тир жал?

«Зи чанда гум / Къекъвезава», «Ашкъидин дерт / Я хъи зегъмет», – жегъил-жаван вахтара Эмина икI бажагъат лугъудай. Инал «ашкъи» гафни Эминан муьгъуьббатдин шиирра авай гъиссдиз бажагъат мукъва я, им маса жуьредин къати гъевес я.

И шиирдай Гъажи Исмаил-эфендидин чарче авай тагъкимдихъ галаз алакъалу лишанарни са уьтери такуна авач.

Шиир вич ажайибдаказ гатIун жезва: «Гуьзел Тамум, / Ая фагъум». Вучиз «Ая фагъум» лугъузвайди я? Белки, Тамумни, вичин кIвалах фад куьтягъ ая лугъуз, дуванханадиз къвез-хъфизватIа? Шаирви-

лин ялав гуъзел къаматди къизмишарнавай шаирдиз гъахътин куълуъ-шуълуъяр аквазмайни? Адаз Тамум мукъвал-мукъвал акваз кІанзава: «Хъайла яргъал, / Са дерди-гъал Мецел, гуъзел, / Текъвезава». Гуъзел атайлани, ада наз маса гузва («Аман я ваз, гумир на наз»). Мадни фикир це: «Чур хъана гъал, / РикІ хъана сал...» Ихътин гъалда аваз суд-дувандин месэлаяр гъялун са къанундивни къунвайди туш эхир. Гъавилляй чавай Эмина къанун чІурзавай лугъузни жедач.

Тамумазни Эминан рикІикай хабар авачиз туш. И кар маса къве цІарцІевай гафари тестикъарзава: «Авур икъарар / Чур мийир, яр». Яни абурун арада са сирлу икъарар ава. Амма инал лагъанвай «яр» гаф муьгъуьбатдин гъиссдин таъсирдик кваз лагъанвайди яз къетІидаказ къабулунни дуъз жезвач. Им, аквар гъаларай, анжах яр-дуствилин гъисс я. Абурун къведан икъарарни дуствилинди, сада садаз ихтибар авунинди я. Муькуъ патахъай, им халис муьгъуьббатни туш лугъуз жедач.

И къве цІарцІелай гуьгъуьниз къвезвай гафари гузвай манани фикир гуниз лайихлу я.

«Зал душманар / Хъуьрезава», – лугъузва шаирди. Къве касдин, и дуьшуьшда итимдинни дишегълидин, арада икъарар хъунал ва я а икъарар са терефди теуьнал хъуьредай хътин кар туш, им адетдин кІвалах я. Хъуьруьнин себебар масадбур хъун мумкин я. Месела, икъарардикай инсанриз чир хъанва, Эминаз дуванханада Тамуман пад къунихъ артухан майил винел акъатнава ва эхирни гъа арада Тамумай гъа икъарардиз къецІ гузвай са кар акъатнава. Гъавилляй анжах Эминаз акси ксар, – масадбур ваъ гъа! – хъуьрезава. Хъуьрезвайбурун арада Тамуман мидядин терефдарар аваз аквазвач. И вири крарикай округдин къазидизни хабар тахъана авач, гъавилляй ада кІвалах фад куьтягъ ая лагъана Ялцугърин къазидик тади кутазвайди я.

Эгер Эминанни Тамуман арада къизгъин муьгъуьббатдин икъарар ва адахъ галаз алакъалу маса

крар хъанвайтІа, жемятди абур къведни русвагъ авун,
хуъруън къази ихтибардай вегъин мумкин тир. Хъан-
вай икърар Тамуман гуъзелвили гъейранарнавай ша-
ирдиз адаз куъмек гуз кІан хъуникай ибарат я.

И фикирдиз къуват ихътин цІарари гузва:

*Рекъиб шейтІан
Я хъи душман,
Гъич зи чІалахъ
Тежезава.*

Яни къази Эмин гъахъ Тамуман пата авайди къа-
луриз алахънава, амма адан мидя сакІани чІалал
къвезвач, гъавиляй дуванханада и месэла гъялунни
яргъал физва.

Инал заз Гъалиб Садыкъиди акъудай ктабра араб
чІалай атанвай «рекъиб» гафуниз ганвай баяндални
акъвазиз кІанзава. Ана лагъанва: «Рекъиб – мидя,
писвилин гуъгъуъна авай кас». И гафни шиирда ха-
тадай гъатнавайди туш. Ам Гъажи Исмаилан чарче
авай гаф я.

Идалайни гъейри, и къуд цІарцІе фикир желбдай
мад са лишан ава: Тамуман «рекъибдизни» шаирди
«душман» лугъузва. Аквар гъаларай, и кІвалах кьи-
ле тухун паталай Эминай тІимил гъекъер авахънач:
са патахъай дишегълидин гуъзелвили «чанда» тун-
вай «гум», муъкуъ патахъай алат техъйизмай, чІалал
текъвезвай «шейтІан».

Эмина шиирда вичин гъалдикай гузвай бязи малу-
матарни чаз муъгъуъббатдин гъиссерихъ галаз алакъа-
лубур яз аквазвач. Абур къвез-къвез гужлу жезвай
адан азардин лишанар хъиз аквазва, вучиз лагъайтІа
гуъзелдин къаматди «чанда гум» тунвай шаирди лу-
гъузвай «Залан парар / Хъана гъамар», «Зи чан къу-
раз, / ЦІразава», «Зи рикІ икъван / Къуразава», «Зи
рикІ, гъелбет, / Ишезава» хътин гафар Эминанни Та-
муман арада авай икърардихъ галаз къазвач. Икърар
аваз хъайила, икъван тІарвилер жеч эхир. Яни Эми-

наз, Тамуман месэла гъялунилай гъейри, маса къай-гъуярни гзаф ава, абурни сагъламвилихъ галаз ала-къалубур я. ТахъайтІа шаирдал алайбур вуч «залан парар» хъурай?

И вилик квай фикир давамарун патал заз мад къве чар арадал вегъиз кІанзава.

Абурукай сад 1871-йисан 21-июлдиз Эмина Ярагъ Гъажи Исмаил-эфендидиз кхъейди я. Ана икІ лагъанва: «Алатай базардин юкъуз зун куь патавай хкведай-ла йифиз рекъе хъана ва кІвач татаб хъана зун чини-хъди къванер алай чкадал алукъна, къванци зи мет атІана ва зал еке хер хъанва. Аниз килигна завай куь патав къвез жезвач».

Муькуь чар Куьре округдин гъакимдин замести-тель, ротмистр И.М. Аствацатурова 1871-йисан 18-августдиз кхъенва. Ана Эминаз икІ лагъанва: «Вал алай хер сагъ хъайила, вун а кардин патахъай зи му-къув атун лазим я».

И къве чарчи и къалурнавай йисуз шаир саки са вацра кІвалахал тefена амуькнавайдакай лугъузва. Пуд йисалай, яни «Гуьзел Тамум» шиир кхъей йисуз шаирдин метІел хъайи а чІехи хире вичикай хабар тагана авачир жеди, вучиз лагъайтІа 1877-йисуз Эмин са чарани амачиз месе гъатунни гъа хирен нетижа тирди шаирдикай малум тир вири делилри шагъид-валзава. Месела, Эмина Ярагъ Гъажи Исмаилаз 1873-йисан 5-апрелдиз кхъей маса чарчин эхирда «Зун, азарлу тир куь усал Эмин» гафар гъалтзава. Яни къа-зи ва шаир Эминан начагъвал Тамуманни адан месэла гъялзавай 1874-йисуз генани артух хъанвайдал шак аламукъзавач. Гъавиляй чаз «Гуьзел Тамум» шиирда гъанвай «залан парар» шаирдин кІвачел 1871-йисуз хъайи гъа хире гъайи азардихъ галаз алакъада авай-бур яз аквазва.

Идалайни гъейри, вичиз хзан авай ва вичиз къис-метди Туьквезбан несиб хъувур Эмина уьмуьрдин юлдашдиз гъакъикъатда тахъуй, гъатта хиялрайни вафасузвал авун гъакъикъатдиз мукъва кар хъун

мумкин яз аквазвач. Мусурман диндин, шариатдин шартларал амалзавай ва вич а къанунар къиле тухузвай махсус векил-къуллугъчи, идалайни инсан-вилини дережайрай вине авай кас хъуни Эмин «фасикъвилини сагъиб» хъуникай хуъзвай. Адан «Рикел гъваш» шиирдин къве цларцлини къазивилини рекъай Эмин гъихътин кас тиртла лугъузва: «Са бендедин дувандайла, гъакимар, Адалатдин гъахълу тир ван рикел гъваш».

Гъавилий «Гуъзел Тамум» шиир муъгъуъббатдин члал яз ваъ, тайин дишегълидин гуъзел къаматди садлагъана шаирдин чанда тунвай «гумадикай» яз, гъа «гумади» куъкгуърнавай гъиссерин гуърчегвиликай яз, гъа иервиликай хкудзавай кфет яз къабулиз жеда. Винидихъ чна садра мисал яз гъайи «Ашкъидин дерт / Я хъи зегъмет» гафари дуванханадиз атай дишегълидин гуъзелвили арадал гъайи къати велвела-гъисс шаирдиз хабарни авачиз арадал атанвайди ва адавай ам акъвазариз тежесвайди къалурзава. И кар Эминаз «зегъмет» хъизни гъавилий аквазва. Амма гъикъван шаирдиз вичи Тамуман гуъзелвилел ийизвай гъейранвал къалуриз клан хъанатлани, шиирда, белки, автордиз вичиз хабарни авачиз, дуванханада хъайи гъерекатрин, Эминан вичин хсуси сагъламвилиз талукъ фикиррин лишанар гъатна. Шиир вични гъа вакъиайрин яцла аваз, гъабурукай са легъзеда катунин, шиирдалди хъайитлани жуваз са теселли гунин ва я са хупл михъи нефес къачунин мурад аваз кхъенвайди малум жезва. Шаирдин риклин секинсузвал шиирдин ритмдай вичай аквазва, налугъуди и ритм Эминан рикли ийизвай тахъа-тахъ я.

И гуърчег ва туъкгуър хъунин рекъайни гзаф зериф-назик шиирдин къисмет халкъди вичин жуъреда гъялна: ада и члал муъгъуъббатдикай лагъанвай зурба мани хъиз къабулна. Эмина икел жеда лагъана гъич фикирни авуначир жеди. Амма шииратдин аламатар масадбур я. Шииррин туъквей клалубра гъатай гафари суъгъуърлудаказ нур гуникди инсанрин риклериз

таъсир авуна. Абур и чІалан гъавурда чпин жуъреда акъуна. Къилдин цІарари ва гафари, гагъ-гагъ тамам шииррини са шумуд мана гун Эминан чІалариз хас лишан тирди чи эдебиятда фадлай малум хъанва. Гъавиляй кье чавай «Гуъзел Тамумни» гъахътин эсеррикай сад я лагъайтІа жеда.

Мадни са алава яз, шаирди ганвай Туъквезбанан гъакъикъи къаматар, шикилчиди чІугунвайбур хъиз, виле амукъдайвал аквазватІа, Тамуман къамат чаз шиирдай ерли аквазвач. Чаз адан винел патан акунрикай малумди адан тек са лишан я – гуъзелвал. А гуъзелвал вич квекай ибарат ятІа, мискІал яз амукънава.

Гуъзелвилихъ къаних шаирдиз амукъзавайди а гуъзелвал жезмай къван яргъалди вичин патав гумукъун я. Гъавиляй шаирди хивени къазва:

*Геже-гуъндуъз
Заз, етимдиз,
Вун къакъатиз
КичІезава.*

И цІарарай Тамум къакъатдай чІални шаирдиз чизвайди аквазва. ЯтІани... ада и ширин азаб яргъал финихъ ялварзава.

Са гафуналди, винидихъ авур къван ихтилатар зи хсуси веревирдер-гиманар я. За абур садални илитІазвач. Амма Етим Эминан са шиирдивни, адан уьмуърдиз талукъ са документдивни гъакІ винелай вил элядай жуъреда эгечІна виже текъведайдал шак алач. Кар чна абурун деринриз гъахъдай рекъерни куълегар дуъздаказ жагъурунал ала.

А деринар, лагъайтІа, гзаф зурбабур я.

P.S.

Эхиримжи вахтара Интернетда ва лезги печатда Етим Эминакай хейлин макъалаяр кхъей ва адан уьмуърдайни яратмишунрай икъван гагъда малум ту-

шир делилар винел акъудай ва «Етим Эмин (1840 – 1880)» ктаб кхъей Мансур Куьревиди «Гуьзел Тамум» шиирдикайни вичин фикирар раиж авуна. «КӀиридин альманахда» гъатнавай и шиир аджамдай къенин лезги гъарфаралди кхьин хъувур касди и шиирдай са цӀарцӀе авай са шумуд гаф кхьин тавуна тунвайди сифте яз Мансур Куьревидиз акунай. Гьелбетда, а гафар («...зи рикӀ ккӀал акъур нуькӀ хьиз хъана») кӀелиз хъун са акъван регъят туштӀани, Куьревиди, а гафар гъа вичи кӀелайвал дуьз яз акуна, абур лазим чкадал эхцигна, шиирдин агъадихъ галай вариант кӀелзавай-буруз теклифна:

*Гуьзел Тамум, ая фагъум, зи чанда гум къекъвезава,
Вилин накъвар хъана селлер, сефил рикӀ зи ишезава.*

*Хъайла яргъал, зи дерди-гъал за нив, гуьзел, ийин гила?
Залан парар хъана гъамар, сабур къарай тежез ава.*

*Бес са мумкин тахъайтӀа, зин кайи рикӀин гъалар
гъикӀ хъуй?
Аман я ваз, гумир на наз, зи чан къураз-кӀуьрез ава.*

*Гуьзел жаван, мийир пашман зи рикӀ икъван
йикъалай-къуз,
Ашкъидин дерт я хъи зегъмет, зи чанда бед мерез ава.*

*Гуьзел, за гъикӀ ийин, зи рикӀ ккӀал акъур нуькӀ
хъиз хъана,
ЧӀур хъана гъал, рикӀ хъана сал, са затӀ мецел
текъвез ава.*

*Рекъиб шейтӀан я хъи душман, жемир адан гъич вун
чӀалахъ.
Авур икърар чӀур мийир, яр, зал душманар
хъуьрезава.*

*Эмин факъир на икӀ тамир, хийир-шийир фагъум ая, –
Геже-гуьндуьз дуванадиз вун къакъатиз кичӀезава.*

Гьелбетда, шиир гъезелдин жуьреда туькIуьр хъувун дуьз кар я. Гъезелдин жуьреда ам Эминан бязи ктабрани ганва. Са шакни алачиз, и гъезел Эминан устадвили зурбавиликай шагидвалзавай эсер я, вучиз лагъайтIа ина гъар бендинин кьве цIарцIени пудпуд сад хътин кетигар (рифмаяр) гьалтзава. Ихътин кIалубда аваз кхъенвай ихътин чIал чаз къедалди малум вири лезги шииратда гьалтзавай авай-авачир са дуьшуьш я.

Амма Мансур Куьревиди вичи кIел хъувур цIарцIе теклифзавай ибаради («Гуьзел, за гьикI ийин, зи рикI ккIал акьур нуькI хъиз хъана») шиирдин «нехиш» чIурзава. Сад лагъайди, цIарцIе гьалтзавай кар алай кьве кетигдив («гьикI» ва «рикI» гафарив) кьазвай «нуькI» гаф везиндин жигъетдай вичин чкадал жезвач. И карди, чна къейд авурвал, Эминан устадвилик «хкуьрзава». Чи фикирдай, ина кьве кар ава: я «КIиридин альманах» кхъей ксари чпив гвай чешме дуьз кхъин хъувунвач, я Мансур Куьревиди цIарцIин кьвед лагъай пай дуьздаказ кIелнавач.

Идалайни гъейи, «ккIал акьур нуькI хъиз» хъун ибара чIалахъардай хътинди хъанвач. Са ни ятIани гьалчнавай ккIал, йигиндиз атана, галукъай нуькIрен гьал гъихътинди хъурай? Вич кьван авай ккIал галукъай нуькI рекъидачни?

Эминан и цIарцIе ихтилат рикIин гьалдикай физва. ГьакI хъайила, и ибара шаирдин рикIин гьал ачухарзавайди хъун лазим я. РикIик къалабулух, теспачавал ква. Зи фикирдай, и цIар ихътинди хъун лазим я: «Гуьзел, за гьикI ийин, зи рикI капа кьур нуькI хъиз хъанава». Садра кьванни гъапа хуьруьн нуькI кьурбуруз и бицIи къушра гъиле гьикI гупа-гуп ийидатIа хъсандиз чида. Теспача рикIини гъа саягъда къеняй хур гатада.

Мансур Куьревидихъ галаз хъайи чи кьилдин ихтилатра ада за теклифзавай вариантда цIарцIин эхирда авай «хъанава» гафни и бейтинин кьвед лагъай цIарцIин эхирда авай «текъвез ава» ибара гуя рифма-

да гъатзава ва и карди гъезелдин шикил хазва лугъуз-ва. Инал гъуърметлу Мансур Куъреви гъалатІ жезва. Са лезги шаирдини «хъанава» ва «тежез ава» риф-маяр я лугъудач! Вучиз лагъайтІа «хъанава» гафуна ударение сад лагъай гъижадал ва муькуь ибарадани «тежез» гафунини къвед лагъай гъижадал аватзава.

ГъакІ хъайила, чаз и цІарцІин чна теклифзавай жуьре гъакъикъатдиз мукъва тирди яз аквазва. Чна мад гъилера къатІузвайвал, «КІиридин альманахда» авай вариант дуьз кхъин тавунвайди ва я кІел тавунвайди аквазва. Идалайни гъейри, чна теклифзавай жуьре гъа чешмеда авай гъарфарикай, чпин чкаярни дегішар тавуна, арадал гъанвайди я. ЦІар везиндин жигъетдай тамамди хъун патал алава хъувунвайди «хъанава» гафуна авай тек са «ва» гъижа я¹.

КЕРЕМАТАРНИ ИШАРАЯР

(«Дустариз» шиирдикай)

Етим Эминан чІаларал халкъдин рикІ хъунин эвелимжи сир а шииррин саявиле, регъятдиз абурун гъавурда акъуна ава. РикІивайни, гъар са чІехи шаирдин зурбавал гъа ихътин лишанралди тафаватлу жезва. Амма гзаф вахтара, мукъуфдивди фикир авурла, ахътин шииррин «алцифайвал» абурун анжах са винел патан кІалубдин, везиндин дуьзгуьнвилихъ ва гуьзел-вилихъ галаз алакъада авайди яз жагъизва. Ахътин шииррин бинедин «пар» цІарарин деринра чуьнуьх хъанва, а сирер бязи чІавара кІелзавайда акъул-камалдалди къатІун тавуртІани, рикІелди, руьгъдалди, байихдалди «кужумзавайдал» шак гъиз жедач. ТахъайтІа а чІалариз халкъди ийизвай майил чаз акваз-вай къван чІехиди жедачир.

¹ Са къадар вахт алатайла, винидихъ вичикай ихтилат фейи ибарадикай Мансур Куъревидин фикир чна къалурай кІалубдихъ галаз рейсад хъана, ахпа ам «ккІалдин чкадал «хъел» алайвилин фикирдал атана. Им генани шаклу фикир я.

Етим Эминан «Дустариз» шиирни гъахътин ши-
иррин жергедай я, ам, це авай муркІадин дагъ хъиз,
хкиснавай са кІукІ акваз, амма чІехи пай чуьнуьх
хъанвайди яз къабулиз жеда.

Шиирдин цІарарал са-садал къилди акъваздалди
вилик адан тарихдиз са вил ягъин, адакай чи эдеби-
ятда алимри вуч кхъенатІа килигин.

И эсердиз 1960-йисуз акъатай кІватІалда (Етим
Эмин. Шиирар. Ктаб туькІуьрайди, сифте гаф кхъей-
ди Агъед Агъаев я) ихътин баян ганва: «И шиир хал-
къдин сивера къве жуьре гъатнава. И къве жуьредин
арада авай тафават, – эгер бязи цІарар чІурунар ва
мсб. гысабдиз къачун тавуртІа – анжах ам я хъи, са
жуьреда, инал чна ганвайвал (яни гъа и тІвар къунвай
ктабда гъатнавайвал. – А.Къ.) шаирди вичин дерди-
гъал дустариз малум ийизва, къвед лагъай жуьреда ам
Мислимаз тайинарнава: «Хабар къуртІа зи гъалдикай
дустари, шукур-аллагъ хъсан я лагъ Мислимаз...»

Къепирви Мислим Етим Эминан дуст яз, вични
къуллугъэгъли яз хъана. Асулдай шиир Эмина гъадаз
вичин патай шикаят яз кхъейди я, амма гуьгъуьнлай
вичи ва я халкъди «Мислиман» чкадал «дустар» эциг-
на. ГъакІ ятІани, чаз инал чна гузвай жуьре меслят
яз акуна».

1980-йисуз Гъалиб Садыкъиди туькІуьрна акъу-
дай ктабда и шиир «Муслимаз» тІвар алаз ганва. Адаз
талукъарнавай баянни лап бицІиди хъанва: «И шиир
виликдай «Дустариз» тІвар алаз акъатнавай. Чав гвай
оригиналда «Муслимаз» тІвар алаз ава. Чна халис те-
гьер гуьнгуьна хутуна».

Гуьгъуьнлай Гъалиб Садыкъиди 1995-йисуз акъу-
дай ктабда и шиир, са баянни галачиз, «Дустариз»
тІвар алаз гъатнава. Яни ктаб туькІуьрайдан фикир
и шиир халкъди къабулнавай жуьре дуьзди ва ам
Эминан гъиликай хкатай жуьредиз мукъва тирди яз
къабулунал акъвазна. Ихътин «къве жуьрединвили-
кай» зани жуван жегъил вахтара са макъала кхъена
чап авунай. Ана за хас тІвар тир «Муслимаз» гафу-

нин чкадал «муслимдиз» (муьтІуьгъ, табий касдиз) гаф хъун мумкин тирдакай жуван фикирар лагъанай. Идални алава яз, зи а чІаван фикирдалди, Эмина «муслимдин» чкадал вич эцигзавай, ада вичиз гъакІ лугъузвай: «Хабар кьуртІа зи гьалдикай дустари, Шукур Аллагъ, хъсан я, лагъ, муслимдиз», яни «дустариз лагъ: муслимдиз хъсан я» ва гъа икІ мад амай бендерани.

Гила зун мад халкъди къабулнавай жуьре турусди тирдал хтанва. И фикирдал хтунин себебар гзаф я. Агъадихъ за ийизвай къван веревирдер и макъала кхьидалди за жуван рикІинни къилин терезрал садрани къведра алцумначир. Гъа фикирри зун эбедал хкана.

«Муслимаз» ва я «муслимдиз» гафари шиирдин кьурулуш бинедилай дегишарзава, адан къилин ният гуьтІуь ва гъвечІи ийизва. Шаирди яшайишдин месэлаяр умумиламишзавай къилин веревирд редзава.

Якъин и чІал шаирди вичин уьмуьрдин эхиримжи береда, залан азарди месе туна, бедендинни руьгъдин азабрик квай йисарикай са йисуз кхъенвайди я. Винелай килигайла, шиир адан авторди вичин хсуси гьалдикай дустариз ийизвай ихтилат хъиз аквазва. Амма гъакІан ихтилатдикай шииратдин ивир хъун мумкин яни? Шаирди гъакІ са ихтилат хъуй лагъана шиир кхъин мумкин тирни? ЧІехи шаирдиз вичин хсуси гьаларин, тІал-квалрин, хажалатринни дердерин «суьретар» гъакъван чІехи яз аквада жал?

Ваъ, гьелбетда.

Жуван гьал-агъвалдикай дустариз шикаят авун ва я хабар гун – им маса зурба месэлайрикай лугъун патал шаирди хкъягънавай «багъна» я, шииратдин са «уюн» я. Эминан дердер, фикирар, адаз вичин халкъдиз ва вири дуьньядиз лугъуз кІанзавай атІай гафар масадбур я.

Идалайни гъейри, шад жадаь кар ам я хъи, чи тарихчи А.Р.Шихсаидован хсуси архивда лезги шииратдин са кІватІал хуьзваз хъана, амни чІехи алимди вич рагъметдиз фидалди вилик вичи кІвалахай тарих-

дин институтдин архивдиз вахгана. Гъа «альманах» гъиле гъатай Мансур Куъревиди и шиирдин рукопись майдандиз акъудна, ам къенин лезги гъарфаралди кхьин хъувуна. Инани, килигайла, виликан вариант-рихъ галаз чаравилер авачир, анжах пуд цIарцеIе куълуъ дегишвилер авай.

Ша чун гъа куълуъ, амма чпин къимет са кIусни гъвечIи тушир гъа дегишвилер квай вариант бинедиз къачуна, и шиирдикай рахан ва кьилди-кьилди бендерин са-са цIар тупIалай ийин.

*Хабар къуртIа зи гъалдикай дустари,
Шукур Аллагъ, хъсан я, лагъ дустариз.
ТIалабирди чпивай зи къастари
Хийир-дуъа, игъсан я, лагъ дустариз.*

Шиир дустарал шак гъунилай, «-тIа» галай келимадилай эгечI жезва. Шаирди вичикай дустари хабар такъунни мумкин тирди рикIелай алудзавач. Муъкуъ къве цIарцIини сифтегъан къведаз къуват гузва. Эминаз дустаривай хийирдин дуъаярни игъсан кIанзава. «Игъсан» гафунихъ са шумуд мана ава. Игъсан – им рикIин, ниятрин, фикиррин ачухвал, таб-гъилле квачирвал, дуъзвал, дугъривал я, маса манада ам – мергъамет галай крар авун, садакъаяр гун я. И гафунин пуд лагъай мана – къейи касдин руъгъдин хатурдай садакъаяр гун и цIарара кардик квач.

Амма чун вичикай рахазвай бендина авай алапат «тIалабирди... къастари» лугъудай ибара я. «Къастар» гафунин мана къетIи мурадрихъ, рикIин хчивилихъ, викIегъвилихъ, принциприхъ галаз алакъада ава. «Къастари» са вуч ятIани тIалаб авун, яни дад-бидадалди, минетдалди ам къачуз алахъун кьиле ацукъариз четин фикир я. Амма шаир патал им метафора, са къетIен ва важиблу фикир лугъуз кIан хъунин лишан я. И цIарарикай хкатзавай фикирни ихътинди я: инсандихъ гъихътин мягъкем къастар хъайитIани, абур дуъзвилелайни ачухвилелай пайгарбур жедач.

Къвед лагъай бендина маса месэладикай рахазва:

*Хажалатар, хифетар зи дерин я,
Заз алахъай гуьлуьшан югъ серин я.
Вил атІудац дуьньядихъай – ширин я,
Айиб мийир, инсан я, лагъ дустариз.*

Вичел ацалтзавай дердерни гъамар гъикъван заланбур ятІани, уьмуьрдин, дуьньядин ширинвал шаирди къимет авачирди яз гъисабзава. Инсан уьмуьрдихъ къанихди яз халкънава, им айиб алай кар туш, лугъузва Эмина, сагъламвал амачир, набуд хъанвай кас инсандай гъисаб тахъвунин фикир инкарзава. Фикир гайитІа, и месэла чи девирда вич анжах гъялиз эгечІнавай чІехи месэла я. Эмина ам вичин девирда къарагъаруни шаир девирдилай вилик кваз фейидакай лугъузва.

Муькуь патахъай, «вил атІудац дуьньядихъай – ширин я» лугъуналди, инсандин руьгъдин муракабвиликай, адан лайихлувилерикайни нукъсанрикай, адан сад садаз акси, чеб чпихъ галаз женгина авай къве патакай лугъузва. Са гъахъвални авачир, хажалатривни гъамарив ацІанвай фана дуьньядихъ вил хъун шаирди вичин тахсир хъиз гъисс ийизва. Ада ихътин дуьньядин шикилар вичин чІалара садрани къведра чІугуначир. ЯтІани «айиб мийир, инсан я» гафаралди ада неинки инсандин тІебиатдин «генгвиликай», гъакІни дуьньядин «ширинвиликайни» лугъузва, вичин девирда агъавалзавай руьгъани идеологиядихъ галаз къан тийидай хътин фикир винел акъудзава. Яни, шаирдин фикирдай, и дуьньядал инсан анжах атІа дуьньяда къулайвилер къазанмишун патал челек-фелекда хъун лазим тир бенде ваъ, ам вичин тІебии азад-вилини иесини я. Ишарадалди лагъанвай и фикирни шаирдин девирдилай къецевайди ва виневайди хъанва. Гъадалди ам важиблунни я.

*Жув хъайила эвел халкъдин арада,
Гила хелвет хажалатдик къурада,
Дердиникай хабар къуртІа чарада,
Дуьньядин гъам гъижран я, лагъ дустариз.*

Сифте пуд цІарцІе шаирди, вичин кьилел атай къаза мисал яз гъуналди, эвелдай къуллугъдал хъана, халкъдин арада вилик-къилик хъайи кас, вини кІарарай аватайла, гьисаба амуьк тийидайвиликай лугъузва. Гьалдай фенвай гьар сад «ужуз» жезва. Им инсанриз течидай хътин са кар туш, ихътин мисалар чал уьмуьрда гзаф гьалтзава. И кардал, аквазвайвал, Эмин вични мяггтел туш, вучиз лагъайтІа къуллугъ гумачир ва я гьалдай фенвай касдив икІ эгечІун яшайишдин «адетрикай» сад я.

И бендина чуьнуьх хъанвай алапат эхиримжи цІарцІе ава. Шаирди дуьньядиз, инсанриз талукъ маса зурба месэла кудзава: «Дуьньядин гъам гьижран я».

«Гьижран» гафунин мана «инсанар сад садавай къакъатайла, ватандивай къакъатайла жезвай дерт-гъам» я. Ихътин хажалатдин вилик сагъламвал ква-хъунни къуллугъдивай хъун са акъван чІехи дердер туш. Шаирдин фикирдай, дуьньяда авай къван вири хажалатринни азабрин чешме инсанар чеб чпивай къакъатуна, чара хъуна, яргъаз хъуна ава. Гъа гъам алудайтІа, инсанривай чпин амай тІалар-квалар, дердер-къамар кьезилариз жеда, – ихътин ишара ийизва чаз Эмина, гуя ада вири дуьньядин тарих тупІалай авунва.

*Бенде авач гьал гьикІ ятІа аквадай,
Дердиникай хабар кьуна рахадай,
Фугъарадин гъакъикъатда акъадай,
Бей-адалат дуван я, лагъ дустариз.*

Идалай вилик квай бендина шаирдин фикир вичин лирикадин игитдин къамат гунал желбнавайтІа, и бендинин сифте пуд цІарцІе дуьньядикай пай атІанвай «фукъарадин гъакъикъатдикай» хабар такъазвай патан ксарикай лугъузва. Гъахътин бендеяр тахъун шаирдиз гъахъ-адалат галачир дуван яз аквазва. Яни фукъараяр – тахсиркарриз, амай инсанарни дуван-бегриз элкъвенва. Ажуж ва «ужуж» хъанвай инсандин

рикИкай ва гьалдикай хабар такъуни инсанар дуьнь-
ядин амай крарани адалатсузвилихъ тухунин къурху
жедайдакай хабар гузва шаирди.

Аквазвайвал, вилик квай бендера Эмин вичин хсу-
си фукъаравилин мисалдалди инсанриз талукъ умуми
месэлайрикай раханва. Ада абуруз вичин къиметар
ганва. Эхиримжи бендина шаирди мад са месэла куд-
зава:

*Дустариз лагъ: гъафил тахъуй ахвара,
Эхир нефес жезва, лагъ, зи мукъвара.
Етим Эмин амач, – лагъай, – фугъара,
Квез жериди са ван я, лагъ дустариз.*

И бенд амай бендера рефрен яз атанвай къве га-
фунилай («...лагъ дустариз»), чпин чкаяр дегишнаваз,
эгечІзава. Идалди шаирди вичин фикирриз гурлу-
вал, къативал гузва ва гъа са вахтунда и ибарадал-
ди эхиримжи бенд вилик квай къуд бендиникай чара
ийизва.

Эгер сифтегъан бендина дустариз лагъанвай гафар
«Хабар къуртІа зи гьалдикай дустари» лагъай жуьм-
ледин давам хъун яз атанвайбур тиртІа, эхиримжи
бендина авай гафар шаирди, дустари хабар къун та-
вуртІани, абурув агакъна кІанзавайбур яз лагъанва.

Кудзавай месэла – руьгъдин къайгъусузвилин
ахвара авай дустар «гъафил», ягъалмиш хъун я. Чун
гъавурда акъун лазим я хъи, абур винидихъ Эмина
лагъай къван гафар, хажалатдин хелветда шаирдиз
жагъай гъакъикъатар, ачух хъайи керематар дуста-
риз райж туш, абур ахътин «дережадив» агакънавач.
Абур ахвара ава. Эхир нефесдал атанвай, ажалдин
сифет мукъувай аквазвай шаир ахварикай кватнава,
адаз масадбуруз течир крар ачух хъанва, ажалдиз
мукъва касдин дережа чилел алай къван вири къл-
лугърилай вине я, ам Аллагъдиз мукъва я. И кардин
гъавурда вахтунда акъун тавуртІа, ахпа геж жеда:
«Етим Эмин амач, – лагъай, – фукъара, квез жериди
са ван я...»

Ихътин фикирдал чун сад лагъай бендина авай сифте кве цIарцIи гъизва. «Халкъдин арадай» акъатнавай, «алахъай гуьлуьшан югъ серин» хъанвай шаирди вичин гъалар «хъсан я» лугъузва. Белки, им талба яз, къаб алаз лагъанвай гаф ятIа? Са уьтери хъунни мумкин я. ЯтIани зи гиман и ибаради мукъвал атанвай ажалди шаир Аллагъдиз мукъва авунвайвили де-режадихъ алгъурзава: Эминаз, вичин хажалатризни тIалариз килиг тавуна, гъахътин дережадив агакъун хъсан кар яз аквазва.

Ихътин гимандин гъахълувал къалурун патал заз алим Руслан Къадимоваз «Дустариз» шиирдай жагъай мад са аламатдикай лугъуз кIанзава. Шиирдин рефренда авай «лагъ» гафуни ва адан вилик квай, ара гана, чи девирда запятойдалдини чара ийизвай «я» гафуни «я-лагъ», яни «я Аллагъ» лугъузвай хъиз ванзава. Гуя шаирди, Аллагъдин тIвар къаз, зикир ийизва. Идални алава яз, шиирда шаирди вичин гъалдикай секиндив, кая-къеявили са лишанни квачиз ихтилатзава. Адаз дустаривай затIни кIанзава, анжах абурун ниятар, рафтарвилер ачухбур, гъилле квачирбур хъана кIанзава. Ибурни ада вичин хийир патал ваъ, дуьньядал уьмуьр давамариз амукъзавай дустарин ва амай вири инсанрин хийирдив лугъузва.

РикIивайни, и шиир зурба сиреривни таъсирлу лишанрив ацIанва, гъавилай халкъди ам, а деринрикай са акъван хабар авачиз хъайитIани, регъатдив къабулзава, халкъ а сирерин гъавурда гзаф вахтара, чна винидихъ къейд авурвал, зигъиндалди ваъ, руьгъдалди, рикIелди, гъатта ивидалдини акъазва. Ивидик лезги чIал квай гъар са кIелчидиз а керематарни ишараяр аян жезва.

Эхирдай заз макъаладин эвелда рикIел гъайи Муслимакай кве гаф хълагъиз кIанзава.

И шиир Муслиман тIварцIихъ галаз алакъалу хъунихъ вичин сирер тахъана жеч. Мумкин я, Муслим садани кваз такъазмай азарлу Эминан рикIикай хабар къаз хъайи регъимлу са кас хъана. Гъавилай

шаирди дустариз талукъарнавай шиир Муслим арада аваз абурув агакъарни авуна жеди.

Мад са шумуд суал кватзава. Вучиз Эмина вири дуьньядиз талукъ месэлайрихъ галаз алакъалу фикирар авай зурба чІал дустарин тІварцІел кхъена? Вучиз ада «лагъ дустариз» ибарадин чкадал «лагъ инсанриз» ва я «лагъ халкъариз» кхъенач?

Дустар руьгъдин жигъетдай инсандин виридалай мукъва ксар я, абурун рафтарвилер чпин кьилди, маса садахъ галазни, гагъ-гагъ гъатта мукъва-къилийрихъ галазни тежедай хътин алакъайрал бинеламиш жезва. Къадим вахтарилай дуст квед лагъай «жув» яз къабулзава. Дуствилин къанунрикай, адан артуханвилерикай ва важиблувиликай Эминан шиирра тІимил цІарар авач. Гъавилай Эминаз яшайишди, дуьньядин къайдайри «гъафил» авунвай дустар, вичин «жувар» «ахварай» авудиз кІанзава. Абур дуьньядай куьч хъжез гъазур хъанвай шаир патал «фана багъдихъ» галаз амай эхиримжи алакъа ва вичин кере-матринни гъакъикъатрин гъавурда акъунин замин я.

Гъа икІ «Дустариз» шиирда Етим Эмина тамуз ван хъуй лугъуз тараз якІ язава. Гъавилай чи яшайишда шаирдин дустарик чунни вири акатзава.

ШАИРДИН ДЕРЕЖАДИН КЪИМЕТ

(«Билбил» шиирдикай)

Етим Эминан къилин ва алааматдин шииррикай сад «Билбил» я. Адан магъирвал субутарзавай делилар ва лишанар гзаф ава. ЯтІани суал кват тавуна жедач: РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратда къизилгуьлдихъ галаз санал муьгъуьббатдинни вафалувилин ярж хъанвай билбилдикай, вичикай агъзурралди чІалар ва манияр туькІуьрнавай и бицІи къушпракай нивай цІийи вуч лугъуз хъурай?

Эминалай лугъуз алакъна. Адал кведедди лезги шииратда билбилдикай шиирар тахъана жеч, амма

ахътинбур акуна малум туш. Эминан «Билбилди» гуьгъуьнлай атай шаиррин илгъам къалинарна. Чи шаирдиз билбилдай маса ярж – илгъамдинни шаир-вили везифадин ярж акуна.

СтІал Сулейманан «Жувакай ихтилат» рикІел хкайтІа, адан девирда ашукъри билбилдикай илигна жуьреба-жуьре манияр лугъузвай. Абурун арада ашукърин мецел Эминан чІални хъайидакай чун агъадихъ рахада. Сулеймана билбилдикай вичин чІал туькІуьрайла, адан дустар чІалахъ хъаначир. Якъин хъи, абуруз чизвай, масадбурун фикир-хиял тикрар тавуна, садазни ухшар тушиз билбилдикай цІийи чІал кхъин четин я. И кар Сулейманаз гъабурулайни хъсандиз чизвай. Гъавиляй адан «Билбил» Етим Эминан «Билбилдивай» гъам шиирдин везиндандалди, гъам цІарарин гъижайрин къадардалди, гъам мана-метлебдалди тафаватлу я. Къве шаирдини, макъамар ядай къушрахъ галаз шиирдалди суьгъбет авуналди, илгъамдин ва шаирвили везифа гъихътинди хъун лазим ятІа гъарда вичин саягъда лугъузва.

Эминан «Билбил» Сулейманаз чизвайди субут хъанвай кар я. Месела, 1990-йисуз Гъ. ЦІадасадин тІварунихъ галай Дагъустандин тарихдин, чІалан ва эдебиятдин институтди акъудай «Етим Эминан яратмишунрин ирс» ктабда Б.М. Салихован «Етим Эминан шииррин ирсинин малум тушир чинар» тІвар алаз ганвай къейдер ава. Ана ихтилат чІехи шаирдин къве шиир («Дуьнья» ва «Билбил») урус чІалаз таржума авунваз жагъайвеликай физва. Таржумаяр Дагъустандин гъукуматдин центральный архивда хуьзвай СтІал Сулейманан фондунай жагъайбур я.

«Таржумадин автор чаз малум туш, амма шиирар СтІал Сулейманан мецелай кхъейбур я. Гъа чІаван аямдарри шагъидвал авурвал, СтІал Сулейманаз Етим Эминан яратмишунар лап хъсандиз чидай», – кхъизва Б.М. Салихова. Ахпа ада шаирдин хва Мусаибан рикІел хкунрай къачунвай келимаярни гъанва. Ана ихтилат 1927-йисуз акъатай «Језги шаиррин хкъягъай

чІалар» ктабда гъатнавай Етим Эминан шиирар, «Дагъустандин правда» газетдин секретарь Годникан рикІел хкунрай, Сулейманан мецелай кхьин хъувурди къейднава.

За кьатІузвайвал, и рикІел хкунра я СтІал Мусаиба, я газетдин кьуллугъчи Годника кьве ктабдин тІварар акадарнава.

1927-йисуз «Лезги шаиррин чІалар» тІвар алаз Москвада ктаб акъатна. Ам гъазурайбур ва адаз сифте гаф кхъейбур Шигъабудин Мейлановни Гъажибег Гъажибегов тир.

Етим Эминан сад лагъай «Хкягъай чІалар» тІвар алай ктаб 1928-йисуз акъатна. Ам туькІуьрайди ва адаз сифте гаф кхъейди Гъажибег Гъажибегов я.

Гъар гьикІ ятІани, сифте тІвар кьунвай ктабда авай Етим Эминан чІаларни, кьвед лагъай кІватІалда авай адан чІаларни Гъажибег Гъажибегова СтІал Сулейманавай кхьин хъувунвайдал шак алач. Абурун къиметлувал иллаки гъадавай кхьин хъувуна ава.

Гилад Эминан «Билбилдал» хквен.

Ам шаирдин сифте яз чапдай акъатай шиирикай сад я. И чІал «ТІварун стхадиз» шиирдихъ галаз санал винидихъ тІвар кьур, 1927-йисуз Москвада акъатай «Лезги шаиррин чІалар» ктабда гъатнай. Гъайиф хьи, я а ктаб, я Гъажибег Гъажибегова туькІуьрна 1928 ва 1931-йисара акъудай шаирдин муькуь кьилдин кІватІалар гъилик тахъуникди шиирдин эвелимжи тартиб гьихътинди тиртІа, лугъуз хъун четин я. Гъавилай жуван суьгъбетда зун и шиир Гъалиб Садыкъиди туькІуьрай «Вил атІудач дуьньядихъай» ктабда (1995-й.) ганвай жуьредал акъвазвава. Вучиз лагъайтІа гуьгъуьнлай акъатай ктабрани гъа жуьре дегіш тахъана гъатнава.

Гъайиф хьи, Гъалиб Садыкъиди вичи гъазурай Етим Эминан са ктабдани и шиирдиз баян ганвач.

Адаз баян анжах Агъед Агъаева вичи туькІуьрна акъудай ктабда (Етим Эмин. Шиирар. 1960-й.) ганва: «Ялцугърин жемятдин рикІел хкунриз килигна,

и шиир Эмина пис начагъзавай вахтунда кхъейди я. Гатфарихъ дакIар ахъа авур береда адаз ичин тарце ацукъна «агъзур нагъма» кIелзавай билбилдин ван хъана. Шиирда билбилдин бахтлувал шаирдин бахтсузвили къаншарда эцигзава».

Фейзудин Нагъиева вичин «Етим Эмин: путь к истине» ктабда шиирдиз ихътин баян гузва: «По версии жителей селения Ялцуг, стихотворение сочинено поэтом во время болезни. Весной через открытое окно он увидел соловья, который беззаботно сидел на ветке и заливался «тысячами мелодий». В стихотворении гиперболизируют страдания больного поэта на фоне счастливого и беззаботного пения соловья».

Къвед лагъай баян сифтегъандан таржума тирди аквазва, баяндин автордин тIвар къалурун Ф.Нагъиван рикIелай алатна жеди. Адан патай хъанвай алава анжах сад я: гуя шаирди билбилдин къайгъусуз манийрин вилик вичин азабар къадардилай артухарна къалурзава. Гъакъикъатда Эминан азиятриз къадар артухарунин лазимвал авачир, абур гъакIни зурбабур тир. Шаирди къадардилай артух зурба авунвайбур билбилдин гъунара я. Сад лагъай баянда гуя шиирдай къачунвайди яз кавычкайра аваз ганвай «агъзур нагъма» ибарани шиирда авайди туш. Ана гъалтзавайди «шумудни са нагъма» я. Ф. Нагъиева «нагъма» гафунин таржумани цIарцIин къурулушдив къазвайди яз аквазвач.

Эмина лагъайвал, «гъарда вичин кар я – вичиз аквада». Баянарни гъакI я. Гъарда вичин саягъда баян гузва.

Ша чна шиир мад садра кIел хъийин. Шиирдин дуъзгуън жуъре, зи къатIунрай, винидихъ тIвар къур 1995-йисан кIватIалда авайди я:

*ХунI рахада билбил сегьер вахтуна,
Са гъамни авачир гъайван бахтавар!
Цуъкверивди дигай гатфар тахтуна
Гъала гила жуваз девран, бахтавар!*

*Шумудни са нагъма кІелда ви назди,
Гъар са тегъер рахаз гъар са аваздив!
ХъутІуъ тади гана ваз хунІ аязди,
Гила ачух я ваз майдан, бахтавар.*

*ХунІ шад-хуррам тушни вун ви бахтунал,
Цуькверивди дигай гатфар вахтунал,
КІанзава ваз атІуз цуьквер тахтунал
Амай ничхирарин дуван, бахтавар.*

*Цуькверивди къугъун я ви кІвалахар,
Чуьллера хъваз таза, къайи булахар.
Рахаз гъар са аваз, ийиз дамахар,
Гъарай-эвер, вуч я ви ван, бахтавар!*

*Ашкъи гъавалу я – ваз къарар авач,
ХъутІуън зегъмет амач ваз, къаяр амач.
Вучда, ваз акунач, ваз хабар авач
Етим Эминан гъам-гъижран, бахтавар.*

РикІивайни, сифте кІелайла, шиирда са ахътин артухан «аламатар» аваз аквадач. Гатфар алуқъайла, билбилди илигна манияр лугъузва. Шаирди адан «кІвалахар» гъихътинбур ятІа къалурзава. Санлай шиирда билбилдин кефи къумбар тирди ачухарзава ва а хушбахтлувал шиирда вичени кужум хъана чкІанва. А шадвал-хвешивал кІелзавайдакни акатзава. Са гафуналди, шиир пашманди я лугъуз жедач. Анжах эхиримжи къве цІарцІай чаз шаирдихъ «гъам-гъижран» авайди аквазва, амма ам куькай ибарат ятІа авторди са гафни лугъузвач. ГъакІ са билбилдин тарифар авун патал тІаз месел алай шаирди шиир кхъинихъ вуч метлеб авайтІа? Шаирди гъакІ гъавайда къелем гъиле къач эхир. Вични Эмина.

Са шакни алач, шиир шаирдин яратмишунрин эхиримжи йисара, ам заландиз азарлу яз месел алай вахтунда кхъенва. Винидихъ чна гъайи, ялцугъвийрин ихтилатрал бинеламиш хъанвай баянни, заз чиз,

кѳуру чкадал арадал атанвайди туш. Гѳавиляй шиир-
дихъ дерин сирерни тахъана жеч.

Фикир гайила, шиирда сифтени-сифте виле акъаз-
вайди билбилдин хесетар я. Абур чир хъун паталди,
абурай къил акъудун паталди вахт лазим жеда. Месел
алай шаирдиз ахътин вахтар гзаф авай.

Ша чун гъакІ итиж патал билбил вуч кѳуш ятІа
килигин, алимри и кѳушрал вил алаз тухванвай ах-
тармишунра тІуб экъуьрин.

Билбил куъчери кѳуш я. ХъуьтІуьз ам Кеферпа-
тан Африкадиз, Аравиядиз, Къиблепатан Ирандиз
хъфида. Абур яд авай уьруьшра, тамарин къерехра,
цІвелин ва макъун тарар авай чкайра, жегьил тама-
ра, чІехи багълара ва паркара жеда. Чими уьлквей-
рай хтай 3-5 йикъалай абур манияр лугъуз эгечІда.
Билбил пара мукъаят кѳуш я, ам гъамиша чуьнуьх
хъана жеда. БицІи ва са ахътин ранг алай акунарни
авачир и кѳуш вилералди къатІуз хъунни четин я.
Абуру чпи чпин манийрилай чешне къачуда, сада сад
тикрар хъийида. Иллаки жегьил кѳушари яшлубу-
рулай чешне къачуда. Манияр лугъузвайбур эркек
кѳушар я, диши билбилар кисна жеда. Абурун мани-
яр 24 кІаламдив (ва я тахав) агакъун мумкин я, яни
абурукай лап устадбурун уьфтуьна авай «зварарин»
къадар гъа и рекъемдив агакъун мумкин я. Алимри
гъа и кІаламриз-тахариз-зварариз къилди-къилдин
тІварар ганва.

«Билбилдин мани гъа жигъетдай авай тек са жуь-
ре я, адан дережадив агакъариз, ам тамамариз хъун
мумкин туш. Адан маниди вичин деринвилелди ва
манадалди инсанди лугъузвай манидихъ галаз гъуь-
жетзава ва гзаф гъилера вичин ацІайвилелди ва се-
серин гуьзелвилелди ам инсандин манидилаь вине
жезва. Гъамишанда дегиш жез, билбилдин манийри
тамам тир гармония хуьзва...», – кхъизва А. Брема
вичин «Гъайванрин уьмуьр» ктабда.

Билбилри чпин «некягърин» береда анжах са «яр»
хкъада ва гъадаз вафалувал хуьда. И вафалувал са гъи-

лера шарагар ахъайна абур чІехи жедалди амуьда. Эгер чеб чпел ашукъ къве билбил сад садавай къа-къатун хъайитІа, манияр лугъузвай эркек къушран рикІ вичин баядрин вахтунда пад хъунни мумкин я, лугъуда.

Билбилрал рикІ алай ксари абур манияр лугъудай 6-8 гъафтеда чпин патав хуьдай дуьшуьшарни ава. И бере куьтягъ хъайила, иесийри къушар ахъа хъийиз-ва. Гъилив вердишнавай къушариз инсанрикай къур-ху амуьдач, абуру гъилелай твар неда, кІвале са къа-дар лув гана, чеб чпин къефесдиз хъфида. ИкІ вердиш хъанвай къушариз, чеб азад хъувурла четин жезва, абуруз яргъал уьлквейриз лув хгуз, рекьерин четин-вилер, кашар-мекьер эхиз четинз акъвазвава.

Етим Эмина билбилдал тухванвай гуьзчивилер-ни яргъалбур тирди чаз аквазва. Куьре патан тамар, чуьллер, булахар билбилрин маканар я. Низ чида, шаирди, къазивиле кІвалахдайла, къуллугъдихъ га-лаз алакъалу яз, Ялцугъай Къасумхуьрел фидай ре-къе ва я маса вичин сейрангагъра чкадин билбилрал гъикъван гъейранвилер авунатІа. Чна винидихъ гъайи къейдера гъанвай билбилдиз хас лишанринни Эминан шиирда къалурнавай лишанрин мукъавал турусди я. И къушран манийрин магъирвилиз килигна, шаирди ам тахтуна эцигзава. Якъин хъи, тІаз месел алай ша-ирдин рикІел, билбилдин ван галукъайла, уьмуьрдин лап гуьзел ва шад легъзеяр хтана.

Билбилдинни къизилгуьлдин «муьгъуьббатди-кай», вафалувиликай Эмина РагъэкъечІдай патан шаиррин чІаларни тІимил кІелнач жеди. Амма ши-ирдин чІалан къадир ва къимет чизвай шаирди къи-зилгуьлдин тІварни къазвач. Чна къатІузвайвал, инал шаирдиз ихътин муьгъуьббатлу жуьт шит хъанваз акуна. Ада вири цуьквер умумиламишзава. Цуьквер билбил патал анжах тахт я. Билбил патал къилин-ди адан мани я. Шаирдин фикиррай, мани вич, ам лугъуз алакъун – ингъе гъа им я билбилдин къилин везифа.

Эминаз билбилдин гъавайрай гъакІан макъамрин ван къвезвач, адаз и гъавайрай гафарин ван къвезва: «Шумудни са нагъма кІелда ви назди».

«Нагъма» гафунихъ лезги чІала са шумуд мана ава: 1) макъам, гъава, везин; 2) къасухдай наз гваз ийизвай ихтилат; 3) шиир, шиират. Месела, туърк чІала лезги чІала авай сифтегъан къве манадихъ галаз санал «музыкадин нота» манани ава. «Нагъма» Эминан «Билбилда» шииррин чІал тирди «кІелда ви назди» ибарадини къалурзава. «Гъар са аваздив» кІелиз жедайдини шиирдалди кхъенвай текст я. Гъавилай Эминаз билбилдин манийрай ван жезвайбур къайгъусузвилин «нагъмаяр» я. Дуьньяда кашар-мекъер авайди рикІелай алуднавай, вичин бахтаварвилин вини кІарцІиз акъатнавай билбилдивай шаирди вуч паталди къушра и манияр лугъузвайди ятІа хабарни къазва: «Гъарай-эвер, вуч я ви ван, бахтавар?»

Са гафуналди, билбил Эмин патал шаирдинни илгъамдин лишан я. Шиирда авай къилин, амма деринда чуьнуьх хъанвай фикир шаирдин везифадикай я. И чІал эвелни-эвел шаирриз ийизвай тагъким я.

И шиирда кІелзавайбуруз Эмина вичин биографи-дин са бязи делиларни къалурзавай хъиз аквазва. ТахъайтІа, са къадар йисара къазивиле кІвалахиз, гъахъ-адалатдиз къуллугъ ийиз, тахсиркаррин дуван атІуз хъайи шаирди «цуьквер тахтунал» эцигнавай билбилдив «амай ничхирарин дуван» атІуз вучиз турай? Ихътин уламдалди Эминаз вичин бахтавар йисар, вич кІамбурдал алай берейр рикІел хкиз кІанзавайтІа? Гъа вахтунда вичи кІелай «нагъмаяр», кхъей шиирар билбилдин манияр хъиз къайгъусузвилелди лагъайбур, кхъейбур хъанатІа лугъуз веревирд авунни мумкин я ада.

«Ашкъи гъавалу я – ваз къарар авач», – лугъузва шаирди. Им илгъамдин ашкъидикай я. Илгъам ахътин затІ я хъи, адан таъсирдик квайдаз сабур вуч ятІа чиз амукъдач, гъакІ хъайила, ахътин гъалда арадал атай манияр, шиирар акъулдин тартибдивай яргъаз

къакъатунни мумкин я. Вич вичин гаравай илгъам-диз-ашкъидиз гзаф затІар, иллаки акуна лазим тир, чпикай рахана кІани затІар такунни мумкин я.

Гъавиляй Эмина билбилдиз лугъунни ийизва: «Вучда ваз акунач, ваз хабар авач, / Етим Эминан гъам-гъижран, бахтавар». И гафаралди Эминаз халисан шаирди вичин «билбил», яни вичин илгъам инсанрин гъамни гъижран, къайгъуяр, дердияр, дердер къезиларунихъ элкъуърна кІандайвиликай лугъузва. Адаз къилди вичин тІалдикай-квалдикай рахадай ният авач, я ам раханни ийизвач. Ада вичин уьмуърдин эхиримжи йисара чІугур къван азиятрикай ихтилатар, риваятар халкъдин арада гзаф ама, шаирдин маса шииррайни чаз адан азабар-азиятар малум жезва, амма и шиирда ада вичихъ гъакІ «гъам-гъижран» авайди къалурзава. Ам куькай ибарат ятІа лугъузвач. Анжах «гъижран» гафуни ам виридавай къакъатнавайдакай лугъузва.

ГъакІ ятІани, шаирди «Са гъамни авачир гъайван» билбилдин къаншарда эцигзавайди вичин шаирвал я. Къазидин къуллугъдал алаз, инсарин арада вилик-къилик кваз, вичи кхъей чІаларал, вичин шаирвилел Етим Эмин рази тирвилин лишан аквазва эхиримжи къве цІарцІай. Билбилдив хъиз «дамахар» гвачирвиляй шаирди вичикай артухан са гафни лугъузвач. Ида шаирдин сабурдин чІехивиликайни лугъузва. Шаирдин винизвал адаз дердер-гъамар акуникай ибарат я, гъакІ тахъайтІа ам къайгъусуз жада, ам бахтавар гъайвандиз элкъведа.

Умуърда вичел туьш хъанвай бахтсузвилизни килиг тавуна, гъам-гъижрандин къефесда авай шаирдиз вич билбидилай вине аваз аквазвайдал шак алач.

ГъакІ тирди тарихдини къалурна.

РИКИН СИДКЪИ – ГАФАРАЛДИ

(«Дуьнья гургъагур» шиирдикай)

Эхиримжи вахтара, Мансур Куьевидин алахъунар себеб яз, «Дуьнья гургъагур» шиирдин бинедин текст «КӀиридай жагъай альманахдай» гъат хъувунва. Чи ихтилатни гъа вариант бинеда аваз къиле фида.

*Дилийрин девран я, дуьнья гургъагур,
Гъар са буба гачал хан я дуьньяда.
Инсанар хъайила хебни жанавур,
Дугъриди игридаз кван я дуьньяда.*

*Эй Дили-Вирана, хъанава – тамаш:
Кихрекай агъсакъал, керекул – юзбаш.
Лачин – туьлек, тарлан хъайила яваш,
ТипӀрез агъавализ кӀан я дуьньяда.*

*Фагъум ая вуна, вун я хъи устӀар:
Нехирбанни чубан хъайила дустар,
Чанахъ, чанта санал вегъин яз къастар, –
Къвед санал хъайила, чан я дуьньяда.*

*Вучда душтуникай дабан атӀудай,
Мез кӀуьгъуь яз, рикӀи серки хъиз кудай?
Сада садан рекъе азиз чан гудай
Чун гъа Рабиъни Салман я дуьньяда.*

*Этим Эмин, дуств акурла, жеда шад,
Гъич са чӀавуз вичин дуствар такъаз яд,
Эвел-эхир пуч жеда вири са-сад,
Амукъдайди са тӀвар, ван я дуьньяда.*

И чӀал чӀехи шаирдин кьетӀен жавагъиррикай сад я. Ана авторди инсанрин алакъайрикай, жемиятдин къурулуш тешкил хъуникай, чпел яшайишдин бине эцигна кӀани идеяйрикай, вичин уьмуьрда рикӀик

гзаф гъалаба кутур дуствилин месэладикай ва эхир-ни уьмуьрдин мана вуч ятIа веревирд авуникай, инсанди фана дуьньяда вичелай гуьгъуьниз вуч тазватIа гъадакай акъалтIай ва мягкем фикирар лугъузва.

Къад цIарцIикай ибарат и шиирда шаирдилай лугъуз алакьнавай къван фикиррин къадар рикIивайни къалин я ва гъар сада къетIендаказ гъейранарзава ва шаир агакъай гъакъикъатриз кIелзавайдини мукъва ийизва.

И деринриз гъахьдалди чун, адет хъанвайвал, шиирдин тарихдиз, адакай икъван чIавалди гъихьтин къейдер авунватIа, адан гъавурда гъикI акъунайтIа гъадал акъвазин.

Сифте яз и шиир Назир Агъмедова 1948-йисуз акъудай Етим Эминан «Хкягъай шиирар» ктабда чап авунай. Ана баян яз шиирдин кIаникай икI кхъенва: «Са къадар маса шиирар хъиз и шиирдани халкъдин арада къекъведай чIавуз дегишвилер гъатнавайди малум жезва. Белки, бязи бендер инай кимизваз хъунни мумкин я. Эвелимжи къве бендиниз килигайла, им шаирди вичин девирда дуьнья къаришугъ тир, гужлуда зайифди, девлетлуда кесиб тIушундай «дугъридакай игридаз кван» хъанвай чIавуз лагъайди я. Им гъакI тирди винидихъ галай «Гъарай, эллер» лугъудай шиирдайни малум жезва. Дуьньяда а девирда яшайиш чIурукIа къурмишнавайвиликай, адалат, гъахъ, инсаф, дуьзвал авачирвиликай Эмина лагъай шиирар мад ава. Амма и шиирда интересни момент ам я хъи, шаирди ина «нехирбанни чубан» сад хъун хъсан тир-вилин, дустарин арада хиянатвал хъана кIан тийир-вилин, вафалувилин идея, фикир вилик кутазва».

Агъед Агъаева туькIуьрай ктабда (1960-йис) винидихъ галай баян, са гафни дегишар тавуна, ам Назир Мирзоеваз талукъ тирди къалурни тавуна, тикрар хъувунва. Яни ам Назир Агъмедован веревирдериохъ галаз рейсад тир. ИкI тирди Агъед Агъаева 1955-йисуз акъатай вичин «СтIал Сулейман» ктабдани къейднава: «...Эмин вичин вил атIун тийизвай дуьнья дегиш хъунал тамарзу тир. Адан вил «делийрин девран»

тир, гъар са буба гачал хан тир дуъньядихъ ваъ, «нехирбанни чубан дустар» хъанвай, абурун къаст «чанах, чанта санал» хъанвай дуъньядихъ гала». Ихътин фикир алимди Етим Эминан ктабдиз кхъенвай сифте гафунани тикрар хъувунва.

Мад маса баянар авач. Шиирдикай веревирдер ийиз алахъай маса ксарини Назир Агъмедован фикир эзбер хъувуна. Абуру вирида, и шиирдикай рахадайла, ам советрин девирдин идеологиядин къайдайриз мукъва авунин алахъунар ийизвай, яни шаирдин девирда инсанар «хебни жанавур» тир, амма советрин девирда акI туш, масакIа я, инсанар, стхаяр хъиз, гъахъвиле дуъзвиле яшамиш жезва, «нехирбанни чубан» сад хъанва.

И фикиррихъ бине авач лугъузни жедач, советрин девир Эминан девирдилаь тафаватлу тир. Амма шиирдив идеологиядин хъапанар гваз эгечIун дуъз жезвайни? Ваъ, гъелбетда. И карди, са шакни алачиз, шаирдин шиирдик квай «пар» гъвечIи ва къезил, мана-метлебдин сергъатар гуьтIуь ийизвай.

Мукъуфдивди фикир гайитIа, шиирдин майданар ва къакъанар масадбур я, адай шаир чIехи арифдар, философ ва гъатта тарихчи тирдини аквазва.

Гъар гъикI ятIани, шиирдиз тамам баян ва къимет гана куьтягъ хъанвач. Ам несилри датIана тупIалай авуниз лайихлу чIал тирди чна жуван рикIин дериндай гъиссзава, амма адакай рахуниз, веревирд авуниз лазим тир къван фикир гузвач. Вучиз лагъайтIа чна а деринрик чи тIем акакъ тийидайди гъиссзава. Ихътин гъалдикай Эмина вичин са шиирда лугъунни авунай: «РикIин сидкъи мецивай лугъуз жедач». Шаир вич лагъайтIа, и чIала вичин рикIин сидкъияр гафаралди лугъуз алахънава.

Сад ва къвед лагъай бендера шаирди лугъузва:

*Дилийрин девран я, дуънья гургъагур,
Гъар са буба гачал хан я дуъньяда.
Инсанар хъайила хебни жанавур,
Дугъриди игридаз кван я дуъньяда.*

*Эй Дили-Вирана, хъанава – тамаш:
Кихрекай агъсакъал, керекул – юзбаш.
Лачин – туълек, тарлан хъайила яваш,
ТипІрез агъавализ кІан я дуъньяда.*

Аквазвайвал, ихтилат аямдин кьенерар алат-навайвиликай физва. Абад девир алатна алаш-булаш вахт алуکьнава. Суьгъбет тарихдин кьилдин са макъамдиз ва я санлай Эминан девирдиз талукъди яни-тушни лугъун четин я. Ам чавай Куьреда кьиле фейи са чІехи ва бедбахт вакъиадихъ галаз (месела, 1877-йисан бунтарихъ ва я абур пуьрчуькьар авунихъ галаз) шартІуналди алакъада тваз жада. Амма сифте цІарцІе авай «дуънья гургъагур» ибарадини, гъар бендина рефрен яз гъатнавай «дуъньяда» гафунини шаир патал тарихдин са девир ва я адан кьилдин макъам са акъван важиблу туширди къалурзава. Шаир патал инал кьилинди дуъньядин «тІебиат» я.

Эминан фикирдалди, дуънья вичин бинедилай гъаикІ чІурудаказ тешкил хъанвайди я. Сифте бендинин кьилин пар пуд лагъай цІарцІе ава: «Инсанар хъайила хебни жанавур...». Инсанри чпи чеб садбуру жанавурри хъиз, муькуьбуруни хипери хъиз тухвайла, «дилийрин девран» алуькьзава, «дуънья гургъагур» жезва. Яни инсанар инсанар яз амукъ тавурла.

Къвед лагъай бендинини и фикир деринар хъийизва, адаз къати тайинвал гузва. Агъсакъалдин ериндал алайбур кихериз, юзбашивалзавайбур керекулриз элкъвенва. ТІвар кьунвай кьве къушни вагъшибур я, чпелай зайифбурувай къакъудунал, чуънуьхунал, абурун мукар чукІурунал викІегъбур я. МичІивилин, бедбахтвилерин лишан тир тІипрез тешпигъ авайбуруз гьукум чпин гъиле къачуз кІан жезва, лачинар хътинбурулай чІар фейила ва такабурлу тарланар зайиф хъайила. Инал алава хъувун лазим я: лачинни тарлан картарин жинсиникай я, инсандин гъилел къвез вердишариз жери такабурлу къушар я.

Шаирди, гъайванринни къушарин тІварар кьуналди, инсанрин типар, инсандин тІебиатдин пис-

хъсан терефрин къадар гзаф тирди къалурзава, дуь-
ньядин къурулушда са къайда тунин карда дугъри-
дини игриди, эрк авайдини небгет сад садан къан-
шарда эцигзава ва яшайишдин бине мягъкем авунин
жавабдарвал дуъзвални гъахъ гвайдан, таъсиб авай-
дан хиве твазва.

Пуд лагъай бендина вичин сирер ава:

*Фагъум ая вуна, вун я хъи устІа:
Нехирбанни чубан хъайила дустар,
Чанахъ, чанта санал вегъин яз къастар, –
Къвед санал хъайила, чан я дуьньяда.*

Шаир Дили-Виранадихъ галаз, тайин са касдихъ
галаз рахазва. Чаз эхиримжи вахтара малум хъайи-
вал, «Дили-Вирана» Къазанфар Зулфукъарован та-
халлус, яни эдебиятда вичиз къачунвай лакІаб я.
ГъакІ хъайила и шиирни сифте нубатда гъадахъ эл-
къвена лагъанвайди я. Амма шаирдиз вичин шиир-
ра авай фикирар са вичин хуси месэлайралди, ви-
чин уьмуьрдин къуьруькралди гуьтІуь авун ерли хас
кар туш. Ада, ахътинбур аваз хъайитІани, а фикирар
умуми ийизва, абурун мана-метлеб гегъеншди ва сан-
лай вири жемиятдиз талукъди яз вилик эцигзава. Им
Эминаз бинедилай хас лишан я. И бендинани шаир
шиирдиз яб гузвайдахъ ва ам кІелзавайдахъ галаз
«стха» лугъуз рахазва ва идалди вири инсанар стхаяр
тирвиликай ва я гъакІ хъана кІанивиликай лугъузва.

И фикирдиз къуват гузвай мад са тереф ава и бен-
динихъ. Амни «нехирбандихъни» «чубандихъ» галаз
алакъада ава. Чаз винидихъ Назир Агъмедован гафа-
рай «...нехирбанни чубан» сад хъун хъсан тирвилин»
фикир ачунай. Амма, зи фикирдалди, адетдин не-
хирбандинни чубандин арада са тафаватни авач. Абу-
рун къведан дережаярни сад хътинбур я. Классовый
жигъетдайни абурун арада чеб чара ийидай хътин са
лишанни авач. Абуру «чанахъ, чанта санал» вегъиниз
манийвалзавай затІни авач. Абуру гъакІни садбур я.

Гъавиляй Етима Эмина и гафар адетдин манада аваз ишлемиш авунал зун шаклу жезва.

Вужар я нехирбанни чубан? Сада мал-къара хуъзва, гъалзава, муькуьда – лапагар. Ихтилат нехирдин, суьруьдин къиле авай ксарикай физва. Яни Эмина и къве гафуналди акахънавай заманда суьруьдиз ва я нехирдиз элкъвенвай халкъарин, жуьреба-жуьре кIеретIрин къиле акъвазнавайбур эвеззава. Месела, лезгийриз хас тIварарин арада Чубан тIварни ава. Къадим вахтара хашпара диндал хъайи лезгийрини а иман гвайбурун кIватIалдин къилевайдаз чубан лугъудай. Месела, урусри ахътинди «пастыр» гафуналди къейдзава. ГъакI хъайила, Эмина халкъдин къиле жез кIанзавайбур сад хъун, абур са суфрадихъ ацукъун, абурун къастар садбур, стхавилинбур, дуствилинбур хъун дуьньядин крар дуьзгуьн къайдада гъатунин замин яз къалурзава.

И гимандин бине мягъкемарун яз заз инал шаирди 1862-йисуз, Алкъвадар Гъасан-эфендидин буба Абдуллагъ-эфенди къейила (а чIавуз Эмин адан гъуьжредин сухта тир), кхъей мерсиядин къве цIарни рикIел хкиз кIанзава:

*Ви гъуьжредин рак акъална, багълу хъайла къапуяр,
КIани рекъиз гъал ийидай гила чакай нехир хъанва.*

Инани суьгъбет нехирдиз элкъвенвай сухтаяр гъарда вичиз кIани патахъ гъалдай «нехирбанар» пайда хъуникай физва.

Мад са гиманди суал арадал гъизва: чубан иман гвайбурун къилевайди яз, нехирбан амай акахъай жемьтдин къил яз гъисабзавайтIа шаирди? Чидач.

Къуд ва вад лагъай бендина ам дуствилин месэладал элячIава:

*Вучда дустуникай дабан атIудай,
Мез кIуьгъуь яз, рикIи серки хъиз кудай?
Сада садан рекъе азиз чан гудай
Чун гъа Рабиъни Салман я дуьньяда.*

Винидихъ тІвар кѳур кѳве алимдини акѳудай ктабра и бендина тІварар кѳунвай Рабиѳни Салман «куѳгѳне девирдин кѳисайрик квай, чпин дуствилел-ди машгѳур тир ксар» я лагѳанва.

XVI-XVII лагѳай асирра Мугѳаммед Аваби Акташа кхѳей «Дербенд-наме» ктабда, Кѳиясан хва Ибрагѳим лугѳудай касдин кхѳинрал бинеламиш хѳана, «пакбур» тир Салман ва Рабаи тІварар алай кѳве касдикай ва абур Дербентдин яхѳІур шагѳиддин (халкѳдин сивера «кѳирхлер» лугѳуз чидайбурун) кѳиле хѳайибур тир-виликай суѳгѳбетзава. 1992-ѳисуз Дагѳустандин ктабрин издательствода урус чІалалди акѳатнавай «Дербенд-намедиз» баянар ганвай алимар тир А.Р. Шихсаидовани Г.М.-Р. Оразаева Салман ва Рабаи са кас тирди кѳалурзавай кѳадим ва нуѳуз авай чешмейрин тІварар кѳазва.

Ихѳтин фикирдал Алькѳвадар Гѳасанни хѳайиди адан «Асари Дагѳустан» ктабдай аквазва: «Гуѳлистан-Иремда» (Абас-Кѳули-Агѳа Бакиханован ктабдин тІвар я. – А.Кѳ.), гѳакІни туѳркверин са бязи ктабра ва «Дербенд-намеда» кхѳенва хѳи, гуя Дербентдин Кѳирхлер сурара дин патал телеф хѳайи масабурухѳ галаз Салман ва Рабаи кучуднава. Амма им гѳалатІ я, вучиз лагѳайтІа Рабаи – Салманан ва Абдурагѳманан буба я ва ам и патариз атайди туш. Идан чкадал Салман бен Рабаи кучуднава ва я, перс ва туѳрк жуѳреда «хва» гаѳ ахѳайна, Салман Рабаи кучуднава кхѳин лазим тир, вучиз лагѳайтІа «хва» гаѳ ахѳаюнин кѳайда абуру вирида кѳабулнавайди я. Месела, Саад бен Вакасаз Саад Вакас, Рустем бен Залаз Рустем Зал лугѳузва».

«Дербенд-намедиз» кхѳенвай сифте гаѳуна А.Р. Шихсаидовани Г.М.-Р. Оразаева Салманакайни Рабиадикай риваятдин бинейр чкадин фольклордай кѳачунвайбур хѳун мумкин тирдини инкарзавач. Гѳавиляй са касдикай кѳвед хѳунин сеѳеб гѳа и карда чуѳнуѳх хѳунни мумкин я.

Кватзавай месѳла масад я: Етим Эмина Салман Рабаи гѳикІ кѳабулзавайтІа – са ва я кѳве кас яз?

Чун вичикай рахазвай шиирдин кьуд лагъай бендинин эхиримжи кьве цІарцІин кьве вариантдикай гьим Эминаз талукъди я? Абурукай сана «Рабиъни Салман» кьве кас, муькуьна «Рабеу Салман» са кас яз аквазва.

Етим Эмин, Алкъвадар Гъасан хъиз, тарих ахтармишзавай алим тушир. Уьмуьрда вичин пеше къази яз, ам виридалайни вилик шаир тир. Гъавилай чна кватзавай суалриз жавабарни адан шаирвилай жагъурна кІанда.

Ваз мад сеферда кьуд лагъай бендинин эхиримжи кьве кьве цІарцІин гафарин чкаяр дегешарнаваз хъайи чкадал хквез кІанзава:

*Сада садан рекъе азиз чан гудай
Чун гъа Рабиъни Салман я дуьньяда.*

Инал са карди фикир желбзава. Шаирди Салман Рабадин тІвар тарихдин ктабра кхъенвайвал къалурзавач, яни «Салман Раба» (ва я «Салман Рабиъ») кхъенвач. «Рабиъ» вилик акатнава, «Салман» гуьгъуьнал эцигнава. Яни, шиирар кхъизвай кас яз, Эминаз кетиг дуьзгуьнди хъун патал и кьве тІварцІин чкаяр дегеш хъун адетдин кар яз акуна. Им акІ лагъай чІал я хъи, ада абур къилди-къилди кьве касдин кьве тІвар хъиз къабулзавай. Эгер ада Салман Раба са кас яз къабулзавайтІа, ада и къайда дегешардачир, гъикІ лагъайтІа Салман тІвар ва Раба фамилия тирвилай абур вирида къабулнавай къайдада аваз хуьн лазим жедай.

И кардиз къуват Эминан фикирдай Салман ва Раба дин мягъкемарун патал женгер тухузвайбурун кьиле хъайи ксар яз хуьнини гузва. Вучиз лагъайтІа ихътин фикирди вилик квай бендера авай веревирдерин «хвал» давамарзава. Аквар гъалда, чкадин фольклорда Салман ва Раба кьве кІеви дуст яз гъатна ва машгъур хъана, абурун риваятламишнавай дуствили, гзаф маса инсанар хъиз, Эминни гъейранарнай. Инсанрин сивера кІеви ва къадирлу дустар хъиз гъатна-

вай Салманни Рабиъ стхаяр тирдакай Эмина са гаф-
ни лугъузвач (Салманахъ Абдурагъман лугъудай стха
хъайидакай тарихдиз малум тирдакай чна винидихъ
къейднай). Стхайриз дустар хъун Эминаз кьиле тефи-
дай кар яз аквазвайтIа? Имни фикир желбдай лишан
я. Яни шартIуналди къейд ийиз жеда хьи, шаирди
стхавилелай дуствал мягкем жедайдакай лугъузва.
Стхавилихъ гъвечи-чIехивал, хайи-тахайвал ава, ду-
ствиле вири барабар я. Чун, инсанар, дуствал паталди
халкънавайбур я тестикъзава Эмина.

Идалайни гъейри, шаирди и мисалдалди девир-
дин кьил какахънавай береда инсанар патал сада сад
патал чанни гуз гъазур хъун галай дуствал яшайиш-
дин дуъзгуънвал къутармишдай къуват тирди тести-
къарзава.

Амма инал рикIел хкун лазим я хьи, чун вичи-
кай рахазвай бендинин виликдай малум вариантра
эхириджи цIарцIе авай рефрендин гафарикай сад
тир «я» авач. Эмина икI тавун мумкин тир. Гъави-
ляй чун, шииратдин къанунриз муьтIуьгъвал хуънал-
ди, мад гъилера и цIарцIин эвелимжи къайда арадал
хкиз алахъуниз мажбур жезвай: «Чун гъа Рабиъни
Салман я дуъньяда».

М. Куъревиди райж авур вариантдани гъакI ава.
Шаирди адетдин инсанрин дуствал дуъньяда велвела
твазвай гъакимрин, гургъагурдинни дили-дивана де-
вирдин кьиле авайбурун чIуру къастарин къаншарда
эцигзава.

Дуствал Эмин патал вуч тиртIа, чна «Дустариз»
шиирдикай кхъенвай макъаладани лагъанай. Шаир
патал халисан, таб-гъилле квачир, михьи, къадирлу
дуствал вири зурба азабринни азиятрин дарман тирди
аквазва.

Гъакъикъатда къуд лагъай бендинал Эминаз лу-
гъуз кIанзавай кьилин фикир акъалтI жезва, налугъу-
ди мад инал са алавани герек жезмач. Амма шаирди
вичин чIал давамарзава:

*Етим Эмин, дуст акурла, жеда шад,
Гъич са чІавуз вичин дустар такъаз яд.
Эвел-эхир жеда вири пуч са-сад,
Амукъдайди са тІвар-ван я дуьньяда.*

Сад лагъайди, эхиримжи бендиналди шииратдин къанунри, шиир кхъенвай кІалубди тІалабзавайвал, шаирди вичин тІвар къазва, вичин авторвал тести-къарзава. Къвед лагъайди, ада вич дустарихъ галаз гъихътин алакъада аватІа лугъузва. Яни шиирда ви-нидихъ авунвай къван веревирдерин нетижадив вич уьмуьрда дуствилин алакъаяр пакдиз хуьналди ага-къайди лугъузва.

Эхиримжи къве царцІе шаирди мад са чІехи не-тижа хкудзва, уьмуьрдин мана вуч ятІа тагъкимзава: вири пуч хъана физвай дуьньяда амукъзавайди «са тІвар-ван я».

Къилди-къилдин къве гафуникай хъанвай «тІвар-ван» гафунихъ, къе чун адан гъавурда акъазвайвал, «машгъурвал» метлеб ава. Машгъурвал хъсанди ва я писди жеда. «ТІвар» ва «ван» къилди-къилди къа-чун хъайитІа, шаирдин фикир генани артухдиз ачух жезва. Яни дуьньядал инсанди анжах вичин тІвар ва а тІварцІин иесидикай вуч лугъузватІа, вуч ванер-сесер, ихтилатар жезватІа, гъабур тазва, хъсан ва я пис тІвар тазва. Дуствилин, инсанвилин къанунрал кІевиз акъвазнавай шаир патал жувакай хъсан гафар тун уьмуьрдин къилин мана тирдал шак гъиз жедач. Месела, Салмананни Рабиадин тІварар адаз гъахътин лишанлу тІварар яз жагъанвай. Эмина вич патал ва-жиблу эхиримжи царцІени са кардихъни эвер гузвач, ада гъакІ тагъким ийизва, тамуз ван хъуй лугъуз та-раз якІв язава. Пис ва я хъсан тІвар-ван хкъгъун ин-санрин чпин хиве твазва. И кардини Эмина инсандин акъул-камалдиз ихтибар ийизвайди, инсанди вири алаш-булашра дуьз рехъ хкъгъдайдахъ шаир умудлу тирди къалурзава.

Шиирдихъ ихътин са сирни ава. Ам лезги шиирар туькІуьр хъунин къайдайрихъ галаз алакъалуди я.

Адет яз, Етим Эминан 11 гъижадалди кхъенвай шиирар саки вири дуьшуьшра 4+4+3 къайдада, яни гъар къуд лагъай гъижадилай гуьгъуьниз цезура гана кIелиз жедайвал кхъенвайбур я. Къенин аямда кардик квай и къайдадикай шаирдиз бажагъат хабар авай. Ада вичин рикIяй атайвал кхъизвай. Адан чIалари гуьгъуьнлай атай шаирар патал гъахътин къайда тестикъ жедайвал авуна. Гъар гъикI ятIани къенин уьлчмейрай Эминан 11 гъижадин шиирра цезура чIур жезватIани, чун 4+4+3 къайда хвена кIелиз вердиш хъанва. Амма «Дуьнья гургъагур» шиир къве жуьреда кIелиз жезва: винидихъ раханвай жуьреда ва 6+5 къайдада, яни ругуд лагъай гъижадилай гуьгъуьниз цезура эцигнаваз.

Яраб Эмина вичи гъикI кIелзавайтIа?

КIелунин гъар са жуьреди са кфет гузва. Сифтегъан жуьреди тади квачир, везинлу дерин веревирдери хъиз ванзаватIа, къвед лагъай жуьреди гъерекатрин тадивал, тагъким авунин хъивал артухарзава, девирдин чалпачухвал къалурзава. АкI я хьи, Эмина гъа и къве жуьредани кIелиз жедайвал къасухдай авунва.

Са гафуналди, «Дуьнья гургъагур» шиир вичин деринар къатIунал кар аламай зурба эсер я. АкI я хьи, шаирди и чIал чи аямдарриз ва гъакимриз ийизвай тагъкимни я.

СА ШИИРДА – КЪВЕ МУЪГЪУЪББАТ

(«Яр» шиирдикай)

Етим Эминан «Яр» («Мийир, аман, азиз, – чара, са мидед...») шиир шаирдин къелемдикай хкатай лап багъа къашарикай сад я. Дерин мана-метлебдин, чIал вич туькIуьр хъунин, кесерлувилин, сирлувилин, ана авай гъиссерин къативилинни сидкъивилин ва и лишанар вичиз къетIендаказ, чи шииратда саки тахъай жуьреда хас хъунин жигъетдай и эсер лезги

шииратда кьит, лапни дуьз лагъайтIа, авай-авачир хьтин са чIал я.

Шаирди вичин уьмуьрдин садбуру жегьил йисара, муькуьбуру ам инсанрин арада амачирла, азарди акIажарнаваз месел алайла кхьенвайди яз кьазвай и шиирди Эмина шаирвили везифадиз датIана вафалу-вал авурди, вич халисан шаир яз тухвайди кьалурзава.

Шиирдин сирерикайни кьетIенвилерикай чун агъадихъ рахадалди вилик, адан тарихдикайни кьве гаф лугьун. И чIал сифте яз шаирдин 1948-йисуз акъатай «Хкягъай эсерар» ктабда гьатна. КIватIал туькIуьрайди Назир Агъмедов тир.

И шиир, адет яз, Эминан ктабар туькIуьрай вири ксари муьгъуьббатдин чIаларин жергедик кутазва ва гъа идалди эсердиз ганвай баянар акъалтI жезва. Шаирдин ктабар туькIуьрай са касдини и шиирдиз артухан са баян-затI ганвач. И карди шиир Эмина ашкьидикай кхьенвай амай чIаларилай са акъван тафават-луди туширди яз кьабулайди кьалурзава.

Чи фикирдалди, иллаки и чIал дерин ва акъалтIай баянар гуниз лайихлу эсер я. Баянар галачиз адан гъавурда кIелзавайбур тамамдиз, шаирди вичи вилив хвейи тегьерда акъун тийидайдал шак алач.

1948-йисуз акъатай кIватIалдилай гуьгъуьниз акъатай саки шаирдин вири амай ктабрикни акатай и чIалан бязи цIарара куьлуь-шуьлу дегисвилер хъанва. Инал заз абурукай рахаз кIанзавач, вучиз лагъайтIа абуру, санлай кьачурла, шиирдин метлебдиз ва кьурулушдиз кьецI гузвач, абура авайди гъа са фикир маса жуьреда, гъейри гафаралди лагъанвай тафават я.

Гзаф вахтара и дегисвилер шиирдин везин гьи жуьреда кIелун лазим ятIа тестикъариз тахъунихъ галаз, рефрендин вилик квай гафар сад хьтин рифмада тахъунихъ галаз алакъада авайбур жезва. Рефрендин вилик квай гафар рифмада тахъунихъ галаз ва я а рифма зайифди хъунихъ галаз Эмин бажагъат рази жедай. Ахьтин чкайрик шиирар кхьин хъувур ксари гьил хкуьрнавайдал шак алач.

Цусад гѣжа аваз кхъенвай шиирда гъар са цІар-
цІе цезура ва я цезураяр гѣи чкадал эцигайтІа эсердин
везин-ритм дуьзди, тІебииди ийидатІа лугъуз шаклу-
вал арадал къвезва. Эмина вичи гѣикІ кІелзавайтІа,
къе чавай лугъуз жедач. И шиирдизни, адан са бязи
маса шиирриз хъиз, цезура цІарцІе гъар са къуд ла-
гъай гѣжадилай ва я ругуд лагъай гѣжадилай гуь-
гъуьниз эцигна кІелиз хъунин мумкинвал хас я.

Сад лагъай жуьреда къачуртІа, шиирдин гзаф чка-
яр «хазва», рефрен яз къвезвай «ийимир, яр» гафа-
рин чкадал «имир, яр» хъувунин лазимвал жезва, са
бязи кІватІалра гъакІ авунни авунва. И дегишвили
бендерин эхиримжи цІарара маса гафар ва я гѣжа-
яр хтуниз мажбурзава. Чи фикир къвед лагъай жуь-
редиз, яни цезура ругуд лагъай гѣжадилай гуьгъуь-
на эцигнаваз кІелуниз мукъва я. Гъавилай за инал
вири алимри теклифай вариантар тупІалай авур ва ви-
чиз шиирдин рукопись жагъай М. Куьревиди майдан-
диз акъудай вариантдикай менфят къачузва.

Ша чна и шиир садра кІел хъийин:

*Мийир, аман, азиз, – чара, са мидед:
Зи сефил рикІ вуна дар ийимир, яр,
На зи гъамни-хифет гъамиша, эбед,
Зи далудал кІеви пар ийимир, яр.*

*Дуьнья сад хъиз фидай гъа югъни йиф я,
Бедгъавая уьмуьр икІ фин гъайиф я.
Зи гъал сефил я хъи, рикІни зайиф я,
Зи кайи рикІ вуна тІар ийимир, яр.*

*За гъакІ гзаф минет ваз ийизава:
Чаз нече мин аду уьзбауьз ава,
Зи тахсирар вири ваз мад чизава,
Амма садаз зи тІвар пис ийимир, яр!*

*Зун дертэгъли я, вун дава-дарман я,
Ви хуш дидар акун зи эрзиман я.
Зун ваз хаталу я даим – аман я,
Хата гуъзетна, заз кар ийимир, яр.*

*Зи дердиниз тІебиб ава кІевера,
Вун я хъи, мад авач масад юллера.
Килиг тийиз, туна вуна чуъллера,
Зун Мажнун хътин гъайсар ийимир, яр.*

*Ваз аквазава хъи зи сефилвилер,
Дар ийимир заз икъван цавар-чилер,
Гъам чи арадавай, мад жери сирер
Алемриз вуна ашкар ийимир, яр.*

*Етим Эминан гъам-хифет пара я,
Аман я ваз, минет: на са чара-я.
Зун ваз хаталу я, уъзуькъара я,
Халкъариз вуна арзар ийимир, яр.*

Инал са алава мад хъувун лазим я: шиирдин эхиримжи пуд бендинин эхиримжи цІарара цезуради гафар «къатІава»: «гъей/сар», «аш/кар», «арза/яр». Эминан девирда шииратда цезурадал амал ийизвай лагъана чавай къетІивал ийиз жедач, гъикІ лагъайтІа икІ гафар «хазвай» дуъшуъшар шаирдин амай гзаф чІаларизни хас кар я. ЯтІани, чун вичикай рахазвай дуъшуъшда сифтегъан пуд бендина гъалтзавай рефрендин вилик квай са гъижадин «дар», «пар», «тІар», «кар» гафари шиир чна кІелай жуъредиз гзаф мукъва тирдал шак тазвач.

Чаз исятда важиблуди шиирдин маса тереф я: адан мана-метлеб.

Ам квелди муьгъуьббатдин амай шииррилай тафаватлу я?

«Яр» шиир суфизмдин къайдайрал амал авуна кхъенвай чІал хъиз аквазва. Инал рикІел хкин хъи, РагъэкъечІдай патан шииратдиз юкъван асирра су-

физмди зурбадаказ таъсир авунай. Суфийрин къайдайри дуъньяда авай чан алай къван гъар са затІ Аллагъдин гъакъикъи шикил яз гъисабзавай. Суфияр патал гъакъикъи, кІалуб авай, субутарзавай делилар лазим тушир, абур патал чеб Аллагъдиз мукъва ийидай, адахъ галаз сад ийидай гъевеслувал, къизгъин гъиссер важиблу тир. Чпи къабулнавай къайдайриз имандаллайбур мукъва авун патал, абур чпин гъавурда акъун патал суфийри чпин «чІал», чпин яржарлишанар яратмишнавай. Суфийрин къайдайрал амал авуна кхъенвай шиирра ахътин лишанлу гафарихъ шумудни са мана хъун лазим тир. И карди, санлай къачурла, шиирдин манани са шумуд жуъреда дегишарзавай. Ишарайрин чІалакай менфят къачуна, шаирри чпивай ачухдиз лугъуз тежезвай маса фикирарни къаб алаз лугъузвай. Вири гъавурда такъуртІани, суфияр гъавурда акъазвай.

Суфийрин кІватІалар гзаф тир, абурухъ гъардахъ чпин кьилдин «чІал», къенепатан къайдаяр авай, амма вирибур паталди кьилинди ва уртахди «муъгъуьббатдин чІал» тир, вучиз лагъайтІа ам адетдин гъар са касдиз мукъвади я.

Вири суфийрин кьилин макъсадни Аллагъдиз мукъва хъун, Адахъ галаз сад хъун, Адак акахъун тир. Гъавиляй рагъэкъечІдай патан шииратда (иллаки гъезелдин кІалубда аваз кхъенвай чІалара) Аллагъдал хейлин цІийи тІварар акъалтна: «Дуст», «Чирагъ», «Чехир цазвайди» ва иллаки «Яр».

Чи девирдин зурба алим, суфизмдин деринар лап хъсандиз чизвай пешекар, персерин шаиррин хейлин ктабар урус чІалалди акъудун патал гъазурай, вичи урус чІалаз авур Къуръандин таржума ва и пак ктабдиз гайи баянар лап хъсанбурун жергеда авай даргиви М.-Н.О. Османова Дагъустандин телевидениедиз гайи са интервьюда персерин шииратда муъгъуьббатдикай кхъенвай вири шиирар Аллагъдикай тирди къейд авунай.

Вичин муъгъуьббатдин гъезелра къве мана туналди, яни гъа са чІала къве адресатдихъ – кІани ярдихъ

ва Аллагъдихъ элкъвена рахуналди иллаки чІехи шаир Гъафизан шиирар тафаватлу жезва. Лезги шииратда ихътин лишанлувал Ялцугъ Эминан ашкъидин чІаларизни хас яз аквазва.

Гъа икІ Етим Эминан «Яр» гъа ихътин «къве манадикай» ибарат хъанвай шиир яз аквазва. Ам гъа са вахтунда гъам кІани ярдиз, шаирдин уьмуьрдин юлдаш Туьквезбаназ, ва гъамни Аллагъдиз ийизвай дуьаяр, шаздаяр я.

Шаирдихъ муьгъуьббатдикай кхъенвай чІалар гзаф ава, амма абуруз «Яр» шиирдик квай суфийрин шииратдиз хас къетІенвилер квач. А чІалара шаирди тайин дишегълидиз ийизвай майилар, абурун гуьзел-вили, ажайиб къилихри юзурзавай къизгъин гъиссерни гъевесар къалурзава. Бязи эминоведри жуьреба-жуьре тІварар алай дишегълийриз ва я тІварар такъунвай гуьзелриз бахшнавай чІаларни гъакъикъи са касдиз, са «таватдиз», са «назанидиз», са «эфриздиз» кхъенвайбур яз гъисабзава. И гафари-тІварари гъарда къилди мана гузва. «Тават» «гуьзел» я, «назани» «наз гудайди», «эфриз» «куькІуьрзавайди, экуь ийизвайди» я. Амай тІварарихъни гъахътин гуьрчег манаяр ава. ИкІ, малум тирвал, шаирди маса касдик гъуьлуьк квай Туьквезбанал фитнедин-тегънедин хъен татун патал ийизвай. И фикир дуьзди тирдал шак алач, вучиз лагъайтІа дишегълидин гъар са тІварцІи са иер лишан къалурзава. Эмина са тІварцІикай ва адан манадикай менфят къачуналди вичин халисан, рикІе гъамишалугъ яз чка къунвай са ярдин тариф ийизва, адан къилихрин хъсанвал ва къетІенвал ачухарзава. Ихътин шиирра Эминаз «къвед лагъай мана» тунин, къаб алаз лугъунин лазимвал амуькзавачир. Вичин ярдиз маса тІвар гун – гъа им ада къаб алаз лугъун хъана куьтягъ жезвай.

Амма «Яр» шиирда Эмина «къве манадин» къайда кардик кутунихъ, аквар гъалда, дерин себебар авай.

Лугъун лазим я хъи, уьмуьрдин эхиримжи йисара шаирдин руьгъда чІехи дегишвилер къиле фенвай.

Дуњњадикай, умуърдикай, инсанрикай, дустарикай
ада виликдай авур фикирар, адан къатІунар саки ми-
хъиз дегиш хъанвай. Ам руъгьдалди «чІехи» хъан-
вай, и жигъетдай адан дережаяр мадни вини кІарар-
из акъатнавай. Яшайишдин ва къисметдин четин
уламрай акъатнавай вичинни Туьквезбанан муьгъуьб-
батдикай, виликрай хъиз, чилин муьгъуьббатдиз хас
рангаралди кхъинин лазимвал шаирдиз амачир. Гагъ
ракъинив, гагъ вацравни гъетерив, гагъни малаикрив
гекъигай Туьквезбан шаир патал, ажал атана вичин
япув акъвазнавайла, Аллагъдин дережадиз акъатна-
вай жеди. Гъар гъикІ ятІани, азардиз дарман амачир
береда, «бедгъавая умуър» алатна физвай Эминаз
вичи вилив хуъзвай куьмек, сабур ва теселли гъа и
къве «чешмедай» къвезвайди чизвай. Гъавилай ам
абурухъ къведахъ галазни рахазва. Шиирдин гъар са
цІарцІи гъа икІ тирди къалурзава. ЧІалахъ тежедай-
бурувай «яр» гафунин чкадал «Аллагъ» эцигна кІе-
лайтІа жеда.

Бязи цІарариз талукъ яз суаларни кватун лазим
я, яни абурай Аллагъдихъ элкъвена рахун аквазвач
лугъун мумкин я.

Месела, къачун и бейт:

*Зун ваз хаталу я даим – аман я,
Хата гуьзетна, заз кар ийимир, яр.*

Дарман авачир, жерягърин къил акъат тавунвай
азарди ажалдин вилик вегъенвай Эминаз вичик квай
уъзуър къвалав гвайбурук, иллаки вичихъ датІана
гелкъвезвай Туьквезбанак акатиз кІичезвай жеди.
Гъавилай ада мукъаят хъухъ лугъуз вичин умуърдин
юлдашдиз минетзава. Им тІебии кар я.

Эхиримжи бендинани гъа ихътин фикир тикрар
жезва:

*Зун ваз хаталу я, уьзуькъара я,
Халкъариз на арзаяр ийимир, яр.*

Эмина вич ихътин гьалда хьунай вич тахсирлу ийизва, вичин чин Туьквезбанан вилик чIулав хьанвайди лугъузва. И кьве бендинай шаирдин бедендин азиятрилайни тIаларилай руьгьдин азабар шумудни садра къати тирди аквазва.

Инал гъайи кьве бейтиниз килигна, гъахълу суалар кватунни мумкин я: абур квелди Аллагъдихъ галаз алакъалу я? Ажалдин месел алай шаирдикай Аллагъдиз вуч хаталувал хьун мумкин я?

Амма лугъун герек я хьи, ибур шаирдин лап важиблу чкаяр я. Уьмуьрдикай икрагъ хьанвай шаирдиз вичин сабур квадариз, асивилиз кьил ягъиз, иман зай ийиз кичIезва. Гъа кардай адаз вичикай Аллагъдиз авай хаталувал аквазва.

Мад са бейт къачун:

*Килиг тийиз, туна вуна чуьллера,
Зун Мажнун хътин гъайсар ийимир, яр.*

Инал гила къарши суал кватун мумкин я: и гафар Туьквезбанахъ галаз квелди алакъалу я, Эминаз азабар гузвайди, адан къадар-къисмет кхьенвайди Аллагъ яз хъайила?

Аллагъдиз талукъ манадиз талукъ барадай инал ихтилат Аллагъди «килиг тийиз» «чуьллера» тунвай шаир жерягърин суракъда хьуникай, ам абурухъ къекъвез хьуникай физва.

Туьквезбаназ и гафар талукъ хьунин месэладихъ галаз шаирдин уьмуьрда хъайи тайин са вакъиа алакъалу хьун мумкин я. А вакъиани азардиз дарман тачагъзавай Эмин Дербендин азарханадиз финиф яз гъисабиз жада. Сагъ хъхьунихъ са умудни амачир шаирдиз аниз физ кIан хъаначир жеди. Ам къадим шегъердин азарханадиз ракъурунал Туьквезбан кIевиз акъвазун мумкин я. Са шумуд юкъуз, арабада къаткана, Дербендин рехъ атIун залан азардик квай кас патал регъят месэла тушир. И рекъе шаирди вич чуьллера гъатнавай Межнун хъиз, акбулни чандин

къуватар квахънавай кас хъиз гъисс авун тІебии кар
я. Муькуь патахъай, рикІел хкин: вичел Межнун
(яни дили-дивана хъанвайди) тІвар акъалтай ва Лей-
лидихъ ийизвай адан къизгъин муьгъуьббатди чуьл-
лериз акъудай Имрул Къайс лугъудай кас шаир тир.
Инал Эминаз вич патал Межнун неинки са шиират-
дин ярж яз, гъакІни вичиз барабар, гъакъикъи инсан
язни аквазва. Лейлидин тІвар шиирда авачтІани, ам
шаирдин рикІе ава, а тІвар ада Туьквезбаназ ярашугъ
ийизва. Лейли Межнуназ къисмет хъаначир. Амма
Эминаз Туьквезбан къисмет хъанайтІани, Межнунан
къисмет рикІел хкуналди, шаирди вичин азарди вич-
ни Туьквезбан сад садаз къисмет тахъайди хъиз авун-
ва лугъузва. И макъамди шиирдин и тайин бейт гена-
ни гзаф деринарзава.

Инал чун рахай бейтинин вилик квай къве цІарни
кІел хъийин:

*Зи дердиниз тІебиб ава кІевера,
Вун я хъи, мад авач масад юллера.*

И бейтинин сифте цІарцІаяй шаирдиз са дарман-
ни амачирди тайин я. Чилерал шаирдиз амайди ан-
жах са Туьквезбанни Аллагъ я. Шаирдиз вичиз амай
куьруь уьмуьрда абурухъ галаз чара жез кІанзавач.
Вичиз жедай чара гъа и къведавай кІанзава. Вичин
вири сирер, хиялар, къилиз тефей эрзиманар, кумай
умудар гъа къве адресатдал ихтибарзава, абур чара
ксариз чир хъана кІанзавач:

*Гъам чи арадавай, мад жери сирер
Алемриз вуна ашкар ийимир, яр.*

Шаирдиз вичин «сирерин» гъавурда мад садни
акъан тийидайди тайин хъанва, адаз дуьнья ва инса-
нар капаллайбур хъиз аквазва. А «сирер», мумкин я,
Эмина вичин эхиримжи шиирар яз гъисабзавай.

Шиир акъалтІарзавай цІарни къве жуьреда гъа-
вурда акъаз жериди я:

Халкъариз вуна арзар ийимир, яр.

Туьквезбаназ и гафар талукъ макъамда баянар лазим жезвач. Эминаз вичин юлдашди масадбуруз шел-хвална, гъуьлуьн дердер абурал илитІна кІанзавач, и карди шаирдин рикІ генани гзаф тІарзава.

И цІарцевай гафар Аллагъдихъ элкъуьрнавай макъамда шаирди вичиз ганвай къван дердер, хажалатар, тІалар инсанриз гумир лугъуз Халикъдиз минетзава. Ида шаирдин чІехи, регъимлу руьгъдин ва рикІин гъакъиндай шагъидвалзава.

Са гафуналди, «Яр» лезги эдебиятда суфийрин шииратдин са багъа ивир я лугъуз жеда. И карди Етим Эмин РагъэкъечІдай патан шииратдин деринар лап хъсандиз чизвай чІехи устад хъайидакай лугъузва. Ихътин чІал адан яратмишунра тек сад вучиз хъанатІа, лугъуз жедач.

Белки, шаирдихъ ахътин шииррин гъавурда кІелдайбур акъун тавунин гиман авайтІа?

АЗГЪУНВИЛИЗ ТЕРБЕТ

(«Нефсиниз» шиирдикай)

ЧІехи шаирдин философиядин чІаларикай рахадайла, «Нефсиниз» шиирдикай рахун тавуна жедач. И эсердихъ вичин аламатар ава. Сифте яз кІелдайбурув ам Агъед Агъаева туькІуьрай «Шиирар» кІватІалда аваз 1960-йисуз агакъна. Гуьгъуьнлай акъатай кІватІалра ам, са бязи гафар дегиш хъанваз, акъатнава. Абур жуьреба-жуьре варианттар яни-тушни лугъудай хътин са делилни авач, вучиз лагъайтІа я Агъед Агъаева, я адалай гуьгъуьнлиз Етим Эминан ктабар и шиир кваз акъудай Гъалиб Садыкъиди ва маса ксари адаз са тайин баянни ганвач. Амма шиир Эминанди тирдал шак гъиз хъун четин я: шаирдин кхьинрин хатІ гъасятда чир жезва, эхиримжи бендина автордин тІварни вичин чкадал ала.

1998 ва 2008-йисара акъатай кІватІалра и шиир тІвар алачиз ганва. Эхиримжида – «Руьгъдин чирагъ» ктабда – шиирда авай четин гафариз ганвай баянар къалин я. Гъа баянарни аквадайвал, ша чна и чІал гъа кІватІалдай кІел хъийин:

*Эй, залум нефс, ви гъилляй зун ажиз я,
Вун ваз гайи тербияни хуьдайд туш.
Хийир кардал – вун мидаим мерез я,
Я вун хийир-шийир, игъсан чидайд туш.*

*Мез ви лал я, япар – биши, вилер – кур¹,
Гъилер – члахъ, къецІибур я ви къве кІур,
Муькуьр² – гзаф, гъахъ ви – хилаф³, хиял – чІур,
Дуьнья гайтІан, «Мад бес я» вахъ жедайд туш.*

*Пеше даим муькуьр-фитне, дяве-къал,
Гъибет– пара, къалби къара⁴, рикІ – дагъал⁵,
Фикир – лавгъа, фигъил-гъавгъа⁶, бед хиял,
Дуьньяд девлет ви рикІелай фидайд туш.*

*Жасад – темпел, инсаф рикІел гъиз течиз,
Акьул – зелил, фагъум – тІимил, фитнейиз,
Амал – азгъун, ийиз чапхун уьмуьр физ,
Сурун азаб, къиникъ рикІел гъидайд туш.*

*Ребби, Етим Эминаз – мубталадиз
Ви садвилин нур къалура вуна дуьз.
Вуна гъидаят⁷ тагайтІа баладиз,
А залумди зерре сабур идайд туш.*

¹ Кур – буьркьуь.

² Муькуьр – къулухъай рахун.

³ Хилаф – таб.

⁴ Къалби къара – рикІ чІулав.

⁵ Дагъал – къайдасуз, чкІай, чуьруьтмиш хъайи.

⁶ Фигъил-гъавгъа – вичяй къил акъат тийидай.

⁷ Гъидаят – регъбервал, са кар авун патал рехъ къалурун.

Келзавайдаз шиирдин вири гафарин гъавурда акъаз регъят хъун патал, алава яз, мад са шумуд гафуниз баян хгун: «игъсан» – михъи рикелди эгечун, риклин сидкылувал; «гъибет» – бине авачир гафар, садакай члурукла рахун; «жасад» – беден, жендек; «зелил» – русвагъ хъанвайди, вич вич яз амачирди, виляй аватнавайди; «мубтала» – хажалатди къунвайди. «Гъидаят» гафуниз ганвай баян тIвар къунвай ктабда, гъалатI яз, дуьзди хъанвач. Адан мана фикирда къуна, шиирдин эхиримжи къве цIар кIелайла, хкатзавай нетижа къиле ацукъдай хътинди жезвач. «Гъидаят» – им гъакъикъатдихъ тухудай рекъер жагъурун, гъакъикъи имандин дережадив агакъун, дуьз рекъел атун ва я сада гъун лагъай чIал я.

Къилин гаф и шиирда «нефс» я. Гъадалай эгечIни ийин.

И гаф лезги чIалаз араб чIалай атанвайди, бинедин «нафс» гафуникай хъанвайди я. И чIала адахъ жуьреба-жуьре манаяр ава. И гафуниз философри ва теологри къилди-къилдин баянар гузва.

Исламдиз талукъарнавай энциклопедияда «нефс – исламда гъайвандиз хас члуру гъевесрив ацIанвай инсандин ва гъакIни жинрен руьгъ я. Ам бедендиз кIан хъайи крар авунин рекъе ава, ада инсандив анжах члуру крар ийиз тазва. Ам гъакI вири писвилерин ва члурувилерин гъам кIвал, гъамни чешме я. Гагъ-гагъ адаз «шейтIан чуьнуьх жезвай кIвални» лугъузва. Нефс инсандин чIехи душман я. И нефс вири инсанар патал умумиди я», - лугъузва.

Инсандиз хас члуру гъевесри шариатдин къанунриз аксивал ийизвайди яз гъисабзава. Къуръанда нефсинал гъалиб хъайидаз женнет гун хиве къазва. «Низ вичин Ребби атунихъай кичIе хъанатIа ва руьгъ гъевесдикай хвенатIа, рикIивайни, адан далда женнет я», – кхъенва 79-сурадин 40-4I лагъай аятра.

Суфийри нефсиниз чпин тедбирар гузва ва адан лишанар ирид кIарцIиздережадиз пайзава. Абур нефс вич сифтедай авай гъалдай экъечIна, члуру гъевесри-

кай азад хъана, эхиримжи кІарцІе камил руьгъдин дережадиз агакъуникай, Аллагъдик акахъуникай ибарат я. Абурукай инал гегъеншдиз рахунин лазимвал авач.

Са шакни алачиз, вичин девирдин чирвилер къачунвай Эминаз, лап виниз дережадинбур къачун къисмет хъаначтІани, и гафунин бинеяр ва деринар чир тахъана авачир. Чун паталди къилинди, чи чІала «нефс» гафунихъ вуч мана аватІа, гъам я. Ам чи чІала дуьньядин няметрикай инсандин вил ацІун тавун, мадни гзаф кІан хъун, азгъунвал яз гъатнава.

Шаирди вичин чІал сифте нубатда лезги чІалал кІелзавайбур патал, шиирдихъ гъа и чІалалди яб гузвайбур патал кхъенва. Гъа са вахтунда ада суфийри ва я диндин векилри и гафуниз гузвай баянарни къерехдиз тийизвайди тайин я. ЯтІани, вич къази яз, гзаф дуьшуьшра инсанрин, мукъва-къилийрин арада мал-девлетдин, кІвалин-йикъан, чилин-мулкунин паталай жезвай силисар акваз, абур гъахълудаказ гъялуни рекъе хъайи Эмина и гафунин манайрикай шиирда къилинди яз халкъ гъавурда акъазвай жуьре къабулнавайдал шак гъиз жедач.

Амма шиирдин важиблувал и кардикай ибарат туш. Санлай къачурла, мана-метлебдин жигъетдай Эмин динди тестикъарнавай шартІарилай элячІзавач. Ам вичин мусурманвилел кІевиз акъвазнава.

Шиирдиз маса къетІенвал хас я. РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратда инсандин азгъунвиликай, нефсинин къативиликай гзаф шиирар кхъенва, абуру вирида инсандиз хас и лишан русвагъ ийизва. Эмина, лагъайтІа, вичел къведалди садани – я диндин векилри, я суфийри, я шаирри – садрани тавур хътин кар ийизва: ада нефсинин шикил чІугвазва. Садра мад шиир кІел хъия. Куь вилик эйбежер са затІ акъваззава. Эмина нефсинин неинки винел патан акунар, гъакІ адан къенепатан «алемни» къалурзава. Адан хесетарни къилихар винел акъудзава. Инсан гъа ихътин буьркъуь, биши, члахъ, таб квай, кубут, сабур авачир затІунин гъилияй ажуз хъанва.

Шиирдин мад са артуханвал ам я хъи, ана шаирди нефс кылдин, чара са затІ яз къачунвач. Ам вичин хсуси нефсинихъ галаз рахазва. Идалди Эмина вич амай вири инсанар хътинди, абурулай са квелдини тафаватлу туширди яз гысабзава. И карди Эмина вичин нефсинихъ галаз гыхътин дяве тухузвайтІа къалурзава. Инсан вичин нефсинал гъалиб хъун четин месэла яз аквазва шаирдиз. Аллагъдин куъмек галачиз, дуъз рекъелай алатнавай адан «балайри-вай» и кар гъялиз хъун мумкин туш. Гъавилъй шаир эхиримжи бендина Аллагъдихъ элкъвена рахазва:

*Буна гыдаят тагайтІа баладиз,
А залумди зерре сабур идайд туш.*

Эмина кылди вичин нефсинин аксина вичин иман, адалатлувал, руъгъдин жигъетдай михъивал, шаирвал эцигзавайдал са шакни алач. Шиир, нефсинин эйбежер шикил гуналди, ам инсанриз дакІанару-нин мурад аваз кхъенвайди аквазва. Амма инсанри и кар гыкІ къабулдатІа, гъадакай са гафни Эмина лугъузвач. Шаирди, гъамиша хъиз, тамуз ван хъуй лугъуз, тараз якІв язава. Амма инсанрин тамуз тек тар хъиз авай шаирдин ван къведайдак Эминан умудар са акъван квачир хъиз аквазва.

Санлай къачурла, нефсиникай Етим Эмина лагъанвай фикирар инсанар амай къван гагъда иски жедайбур туш.

Къенин чи аям къачун хъайитІа, нефсинин къативал къиле ацукъ тийидай къадардив агакънавайла, Эминан шииррин лазимвал артух жезва, абуру, чеб къе кхъенвайбуру хъиз, цІийидаказ ва хцидаказ ванзава. Шаирди и шиирда гузвай тарсарикай сад инсанрихъ азгъун нефс тахъун я, адал къадар эцигун, адаз тербет гун я. Нефсиниз хас чІуру лишанар хкатайла, вири инсанар барабар, къадирлу, гъуърметлу жеда лугъуз кІанзава шаирдиз.

Эминан фикирдалди, уьмуърдихъ, идалай гъейри, маса мана хъун мумкин туш.

КВАХЪАЙ ТІАЛАБ

*(«Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн
гъам жедани?...» шиирдикай)*

Етим Эминан и шиир жуьреба-жуьре тІварар алаз ва я алачиз гъар жуьредин кІалубра аваз ктабра гъатнава. Сифте яз ам Назир Агъмедова туькІуьрай ва 1957-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода чапдай акъудай «Етим Эмин. Шиирар» ктабда гъатнава. Ктаб туькІуьрайда и чІалаз баянар ганвач. Гуьгъуьнлай, 1960-йисуз, ам гъа и издательствода Агъед Агъаева акъудай ктабдик сифтедай акъатайвал акат хъувуна. Къве ктабдани шиир «Дуьньядиз» тІвар алаз ганва. Чна ам къвед лагъай кІватІалдай къачурвал, гъана шиирдин четин гафариз ганвай баянарни галаз, хгузва:

*Фана дуьнья, вавди я зун,
Вав буьтуьн¹ гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, бес
Гуьгъуьл ачух къар гъинава?*

*Зи хифетрин сан гуналди,
Кхъена тамам жедани?
Жумла² алем эфенди хъуй,
Муракабни³ чар гъинава?*

*Къиникъ важиб я, къейибур
Чалай вилик шумуд я хъи,
Мусурмандин хийир такІан,
Гъа мусурман чІуруд я хъи.*

*Акур ксар аватІа, лагъ,
Аси лукІран умуд я хъи,*

¹ *Буьтуьн* – вири.

² *Жумла* – вири. Жумла алем – инал вири инсанар.

³ *Муракаб* – чернил.

*Дармандикай дава хъайи
Им тегъер азар гъинава?*

*Ирид йис я зун и гъалда
Ширин чандикай яз бизар,
Бязибуру мерез лугъуз,
Бязибуруни – бедназар¹.*

*Бендедин кьил акъат тийир
Им вуч ятІа ихътин азар?
Зи дердиниз дарман ийир,
Яраб гъа устІар гъинава?*

*И фана дуьнья паталди
Чалишмиш жез йифиз, юкъуз,
Намруда хъиз ялдай вуна,
Фикир тагуз къейибуруз.*

*Азраил гъазур хъанава
Гила фекъир ви чан къачуз,
Ви хиялар яргъал алай,
Гила ви къастар гъинава?*

*Дуьньяда инсан жедани
Ажал, завал агъри-вачир²?
Шумудни са бенде ава
Мескен, макан, ери-вачир³.*

*Гъар са касдин югъ ам я хъи,
РикІел жери багъри-вачир⁴,
Мейил, стха гъана-мукърай,
Эмин, ви дустар гъинава?*

¹ Бедназар – вили атІун.

² Агъри-вачир – азар авачир.

³ Ери-вачир – ери авачир.

⁴ Багъри-вачир – багъри авачир – мукъва-къили авачир.

А. Агъаева акъудай кІватІалда и шиирдин маса вариатни «Духтурханадай чар» тІвар алаз ва, бендер шаирди кхъейвал чпин кІалубда хтунватІани, бязи гафар хкатнаваз, цІарарин везин ханваз, гъалатІар ва гъавурда такъадай, метлебдин жигъетдай чеб чпихъ галаз къан тийидай чкаяр кваз гъатнава:

*Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, ви гуьгъуьл ачух къар гъинава?
За хифетрин сан гуналди гана тамам жедани?
Жумла алем хъуй, мерекутни чар гъинава?*

*Къиникъ важиб я къийибуруз чалай вилик...
Инсанарун хийир такІан гъа инсан чІуруд я хъи,
Акур ксар аватІани гъасилу цин умуд я хъи
Дарман авуна, дава тахъай икІ тегьер азар гъинава?*

*Шукур хъуй ваз, сад аллагъ, зи рикІ чІулав, хъанва дар.
На халкъ авур ви лукІар иеси вун я, ятІа вид я къадар
Бендедин къил акъат тийир им вучтин я азар?
Агъади гайи дердиниз дарман ийир устІар гъинава?*

*Хифетдилаь бул затІ авач, шадвилер чаз масан я хъи,
Дустари чаз хийир-дуьа авуртІа чаз, гъам игъсан я хъи,
Зи рикІе са метлеб ава, а зи лукІ я, инсан я хъи,
Зи хиялар яргъал ала, гила вин къастар гъинава?*

*Дуьньяда инсан жедани ажал-завал, агъри-вачир?
Шумудни са бенде ава мескен, ватан, ери-вачир?
Гъар са касдин югъ им я хъи, рикІел къвери багъри-вачир
Мелик стха, хва амукъуй, Эмин вин дустар гъинава?*

А. Агъаева и шиирдин кІаникай ихътин къейд авунва: «Б. Исмаилован кІватІалда гъатнавай жуьреда». Яни алимди шиирдик са дегишвал кухтунвач. Хъанвай гъалатІар лезги чІалаз мукъва авунвай ад-жамдалди кхъенвай шиир дуьздаказ кІелиз тахъай-виляй арадал атанва. Къабдин эхирдани и шиирдиз

ихътин баян хганва: «Б. Исмаилован кІватІалдай къачурди я. Са-са тестикъунрунриз килигна, и чІал Эмина Дербентдин духтурханада къатканвай вахтунда Туьквезбаназ рахкурай кагъаз я».

Гъа и вариант, бязи дегшвилер ахкатиз, гуь-гъуьнлай акъатай ктабрани гъатнава.

РикІел хкин: и шиир Гъ. Садыкъиди 1980-йисуз акъудай «Етим Эмин. Шиирар» ктабда «Гъинава?» ва 1995-йисуз акъудай «Вил атІудач дуьньядихъай» ктабда «Фана дуьнья, вавди я зун» тІварар алаз гъатнава. Эхиримжида шиир и саягъда ганва. 1980-йисан ктабда шиирдихъ гъалатІ яз маса шиирдин къве бенд акал хъхъанва. Ша чна хатадай хъувунвай а «алава» галачиз и вариантни кІел хъийин:

*Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, чаз гуьгъуьл ачух къар гъинава?
Зи хифетдин сан гуналди, кхъена тамам жедани?
Жумла алем эфенди хъуй – муракабни чар гъинава?*

*Къиникъ важиб я, къейибур чалай вилик шумуд я хъи,
Мусурмандин хийир такІан мусурманни чІуруд я хъи.
Акур ксар аватІа лагъ, аси лукІран умуд я хъи.
Дарман ийиз дава тахъай и тегъер азар гъинава?*

*Ваз шукур хъуй, я сад Аллагъ, зи рикІ сефил хъанава дар,
На халкъ авур лукІар иес вун я, гъелбет, вид я къадар.
Бендедин къил акъат тийир яраб им вуч ятІа азар?
И дердиниз дарман ийир, я Ребби, устІар гъинава?*

*Хифетдилаь бул затІ авач, шадвилер чаз масан я хъи,
Дустар уртІа хийир-дуьа – ам чаз еке игъсан я хъи.
Зи рикІе са тІалаб ава, аси лукІ я, инсан я хъи:
Ви хиялар яргъа амаз хъайла, ви къастар гъинава?*

*Дуьньяда инсан жедани ажал, завал, агъривачир,
Шумудни сад бенде ава мескен, мяден, еривачир,
Гъар са касдин югъ ам я хъи, къилив къвери багъривачир.
Майил, стха, хва амукъуй – Эмин, ви дустар гъинава?*

И вариантда, аквазвайвал, А. Агъаева туькIуьрай ктабда «Духтурханадай чарче» авай кьил акъат та-вуна амукънавай бязи чкаяр, месела, «мерекуьт» гаф «муракаб» гафуналди эвезнава. «Дуьньядиз» тIвар алай вариантда «муракаб» гафуниз «чернил» гафу-налди баян ганвай А. Агъаева «мерекуьт» гафуниз баян ганвач, Гъ. Садыкъиди вичив гвай вариантда «муракаб» «чернильница» яз таржума авунва¹. «Дух-турханадай чарчин» кьвед лагъай бендина авай «Къи-никъ важиб я кыйибуруз чалай вилик...», «Акур ксар аватIани гъасилу цин умуд я хьи / Дарман аву-на, дава тахъай икI тегьер азар гъинава?» хътин цIа-рарин мана Гъ. Садыкъидин ктабда дегиш ва тайин хъхъанва.

Гъ. Садыкъиди туькIуьрай ктабра авай кьве ва-риантдин муькуь бендерани куьлуь-шуьлуь дегишви-лер хъхъанва, алимди абур са гъихътин ятIани чеш-мейрикай даях къуна хъувунвайбур хъун лазим я, амма гъи чешмеяр ятIа къалурнавач (Е. Эминан гъа са чIаларин жуьреба-жуьре варианттар алимдин хсуси архивда аваз хъайиди малум кар я). Эхиримжи бен-динин эхиримжи цIар и макъаладин сифте кыляй гъанвай вариантда хъиз хъхъанва: «Майил, стха, хва амукуьй, Эмин ви дустар гъинава?» «Духтурханадай чарче» авай Меликан тIвар «майил» гафуналди эвез хъувунва.

ЯтIани шиирди мад суалар арадал гъизва. Шаир-дин зурба ивирикай сад тир и эсердал мад гъилера мукъуфдивди акъваз хъувун лазим жезва. Чи ихтилат-да чна Гъ. Садыкъиди райжнавай вариант гъиликда.

Шиир, са шакни алачиз, шаирди вич месел алай чIавуз, вичин яратмишунрин эхиримжи паюна кхъей-ди тайин жезва, вучиз лагъайтIа ана ихтилат чара жа-

¹ «Муракаб», дуьз кхьин хъайитIа, «мураккаб» – «кхьинар-дай ранг» я. «Мерекуьт» гаф «муракабикай» лезги жуьреда авунвай «мерекуьп» гафунилай хъанвайди хъиз, араб гафунал лезги «куьп», («ранг») алава хъувунвайди яз аквазва. Урус чIа-лай къачунвай «чернильницадиз» «мураккабкъаб» лугъуда. Лез-гидалди «куьпкъаб» лагъайтIани пис жедач.

гъин тийизвай азардикай ва ада автордиз гузвай кьван азабрикай физва.

Аламатдин кар ам я хьи, сифтегъан бендинай аквазвайвал, вичин хсуси тІал умумиди ийизва, ам вичикай ваъ, дуъньяда уьмуър гьалзавай инсанда ацалтзавай зегьметринни хажалатрин заланвиликай рахазва: «Агъади халкъ авуна, чаз гуьгъуьл ачух къар гьинава?» Инал ихтилатни дуъньядихъ вичихъ элкъвена ийизвайди я. Къилди вичин тІварцІихъай кхьиз, амай вири инсанар фикирда аваз рахазвай чкаяр Эминан маса шиирризни, иллаки адан уьмуърдин эхиримжи ирид йисан къене кхъейбуруз хас лишан я. Вири алемдикай, инсаниятдикай чирвилер, савад авай эфенди хъана, са инсандин дердер-гъамар чарчел кхьиз хъайитІа, адаз я чар, я кхъидай ранг акъакъдач, лугъузва шаирди. Им шииратдин зурба метафора я. Ам Эмина масадбурувай къачунвайди туш, вичин рикІяй атанвайди я.

Къвед лагъай бендинай чаз вуч аквазва? Ина авай фикирар, винелай килигайла, чеб чпивай яргъабур я. Сифте цІарцІе шаирди вич рекъизвайди гьиссзава, амма ам кьиникъикай секиндиз, са кичІевални авачиз рахазва. Ада кьиникъ са бедбадбахтвал хъизни ваъ, «важиб» хъиз, герек кар, инсандин мажбурнама хъиз къабулзава. Амма и бендинин къвед лагъай цІар масанихъ къекъвезва, и карди къетІендиз фикир желбзава: «Мусурмандин хийир такІан мусурманни чІуруд я хьи». Инал кьиникъинни мусурмандиз «мусурмандин хийир такІан» хъунин арада вуч алакъа хъуй? Чна къатІузвайвал, им хатадай, шаирди фикир таганвайвиляй хъанвай кар туш. Шаирди вичин рикІяй атайвал кхъенва. И чпивай яргъа къве цІарцІин манадин садвал абурун арада чуьнуьх хъанва: аквар гьалда, ажал вилив хуьз месел алай шаир къена алатна кІанибур тахъана авачир. Гъа и кардиз инал Эмина «мусурмандин хийир такІан» хъун лугъузва. Гуьгъуьнлай къвезвай къве цІарцІи къалурзавайвал, ада эвелни-эвел гъахътин «чІуру мусурманри» ихътин

дарман тежезвай азардин ери-бине вуч ятІа гьам лугъуник умуд кутазва.

Амма бендейрин кьил и азардай акъатзавач. ИкІ тирди пуд лагъай бендинай аквазва. Ина шаирдин рахунар Аллагъдихъ элкъезва. Вири гъада халкънава, виридан къадар-къисмет гъадан гъилева. Вич аси лукІ яз къазвай Эмин вичиз Аллагъди кхъенвайдал рази я. ЯтІани шаирди азаррин дава-дарманни Халикъдив гвайдахъ иман ийизва, умуд квадарзавач: Аллагъдивай адаз вичин дердиниз дарман ийир устІар кІанзава.

Къуд лагъай бендина шаирдин ихтилат мад хифетрал хквезва: хифетар дуъньяда бул я, амма шадвилер хъуникни умуд кутун тавуна жедач, шадвилери дердер къезиларзава. Ихътин шадвилерни Эминаз дустари ийидай хийир-дуъадай кІанзава. Ина шаирди дустарин дуъаяр игъсандив гекъигзава. «Игъсан» гафунин са шумуд манадикай чун «Дустариз» шиирдикай кхъенвай «Керематарни ишараяр» макъалада раханай. ЯтІани кІелзавайдан рикІел хкин: «игъсан» – рикІин ачухвални сидкъивал, дугъривални къенивал; садакъаяр гун, мергъаметдин крар авун; къенвай кас рикІел хкун яз хуърекар гун я. Инал шаирди дустари вичиз ийидай хийир-дуъа чІехи мергъаметдин кар, абурун рикІерин ачухвал, михъивал жеда лугъузва.

И цІарцикай хкатзавай гъакъикъат, лагъайтІа, масад я: тІаз дарвиле авай Эминан патав дустар къвезмач, абурун рикІел Эмин аламатІани чизвач, ятІани шаирдин рикІелай абур физвач, анжах гъабурун мергъаметлувиливай, регъимлувиливай, рикІин чІехивиливай ва ачухвиливай Эминан дерт къезилариз хъун мумкин я.

И бендинин пуд лагъай цІарни къуд лагъай цІар сад садав такъазвайбур хъанва: «Зи рикІе са тІалаб ава, аси лукІ я, инсан я хъи: / Ви хиялар яргъа амаз хъайла, ви къастар гъинава?» Шаирдин рикІе са тІалаб ава, амма ам гъихътинди тиртІа тайин жезвач. Аквар гъалда, бендинин къуд лагъай цІар им маса бендиниз талукъди я, адан чкадал Эминан рикІе авай

тІалаб квекай ибарат тиртІа, гѡам ва вични дустарихъ элкѡурнавайди хѡун лазим тир. Чавай ам, шиирдин маса кхѡинар жагѡун тавунмаз, тайинариз жедач. «Ви хиялар яргѡа амаз хѡайла, ви кѡастар гѡинава?» гафарин манани са акѡван ачухди яз аквазвач. Якѡин, и цІарцІикни са ни ятІа хѡурнава, адан мана какадарнава, «рагѡуларнава».

И бендинин кѡуд лагѡай цІар вичин чкадал алайди чаз макѡаладин сифте кѡилѡй гѡайи вариантда авайди аквазва. Ана авай кѡве бенд шиирдин бинедин кІалубда хтуна кІел хѡийин:

*И фана дуѡнья паталди чалишмиш жез йифиз, юкѡуз,
Намруда хѡиз ялдай вуна, фикир тагуз кѡейибуруз.
Азраил гѡазур хѡанава гила, фекѡир, ви чан кѡачуз,
Ви хиялар яргѡал алай, гила ви кѡастар гѡинава?*

Сад лагѡайди, кѡуд лагѡай бендинин кѡуд лагѡай цІар и бендинин кѡуд лагѡай цІарцІин чкадал вичин тартибда ава. Яни и цІарцІелди шаирдиз лугѡуз кІанзавайди тайин фикир я: и дуѡньядин крар патал ялиз, кѡиникѡикай фикир тийиз («фикир тагуз кѡейибуруз»), рикІе «яргѡал», чІехи хиялар аваз уѡмуър тухвана, гила, ажал атана япал акѡвазнавайла, вири мурадар-кѡастар кѡуватдай аватнава, квахѡнава.

И бендина шаир вичихъ элкѡвена рахазва. Адан суалдик ягѡанатдин тавни ква.

Ина гѡалтзавай Намрудан тІварцІини фикир желбзава. И тІвар шаирдин «Дуѡнья гѡей!» шиирдани гѡалтзава:

*Фана я вун, дуѡнья, гѡич садаз тахѡай,
Давуд халифа яз, Давудаз тахѡай,
Акѡван кІевиз кѡуна, Намрудаз тахѡай;
Низ хѡана бес вакай дарман, дуѡнья гѡей?!*

И цІарарай Намруда дуѡнья кІевиз кѡурди, яни ада вичихъ ажал галайдакай фикир тавурди аквазва.

Чун вичикай рахазвай шиирда Эмина вич Намрудав гекъигун алакат жедай кар я.

Намрудан тІвар къадим гзаф чешмейра ава ва жуь-реба-жуьре кхъизва: Нимврод, Нимрод, Немврод. Библиядин Къадим икъардиз талукъ риваятра ам зурба пагъливан ва гъуьрчехъан яз, адахъ вичин чилер, пачагълугъ авайди яз къалурнава. Бязи алимри Намруд къадим шумерринни аккадрин гъуьчренни дяведин гъуц Нинурта яз гъисабзава. Бязи алимрихъ Нинурта-гъуц ашурррин тарихда хъайи гъакъикъи пачагъ Тукульти-Нинуртадин тІварцІелай арадал атанвайди хъунин гиманарни ава. Намрудан тІварцІин мана «акси яз къарагъун» яз къабулун адет хъанва.

Чувудри Намруд Бабилдин минара эцигайбуруз регъбервал гайи зурба кас яз къабулзава, къадим Бабил ва Нинев хътин зурба шегъерар эцигайдини гъам яз гъисабзава. Риваятдай аквазвайвал, Аллагъдиз Бабилдин зурба минара эцигуникай кІевиз хъел атанай, адаз им инсанри чпин такабурлувал къалурун яз акунай, ада, инсанривай чеб чпихъ галаз меслятар ийиз тежедайвал, абурун чІалар какадарнай, инсанар чеб чпин гъавурда ахкъан тийиз хъана. Къилер какахъай абур чпин гъиле авай кар гадаруниз ва къуд патахъ чкІиниз мажбур хъанай.

Мусурманрин риваятра Намруд зулумкар ва бутриз икрамзавайди яз гъатнава. Ам вичин чІехи къушунни галаз Ибрагъим пайгъамбардин – Аллагъдин дустунин аксиниз фена. Пайгъамбар, лагъайтІа, адахъ галаз акъажунриз текдаказ экъечІна. ЯтІани Аллагъди вичин дуст кІаник акатдайвал авунач: пайда хъайи ветІерин зурба лужари Намрудан къушунар элкъуьрна къуна. Ам магълуб хъана. Бабилдин минара эцигунни къилиз акъудиз тахъай Намруд чпиз як гузвай къуд лекърехъ гилитІнавай къватида аваз цавуз хкаж жез алахъзава. Чил вилерикай хкатайла, ада цавуз хъелер ахъайзава, абур Джабраил малайикди, ивидай хъурнаваз, элкъуьрна Намрудал рахкъурзава. Намруда вичи Аллагъдал хер авуна лугъуз

фикирзава. Гъа икІ ада мад къуд виш йисуз небгетдин уьмуьр тухузва. Малайикди адаз гунагъар хиве къун, туба авун теклифзава, амма ада вичихъ галаз Аллагъдиз женгиниз экъечІ лугъузва. И гъилера мад ветІерин лужари адан къушунрал вегъизва. ВетІерикай сад Намрудан нерин хиляй адан мефтІедиз гъахъзава. Гъашаратди адаз яхцІур йисан къене чІехи азабар гузва. Анжах са дуьшуьшда – кІашуналди кІавузар гатазвай чІавуз Намрудан азиятар къезил жезвай.

Гъа икІ, Намрудакай гзаф риваятар ава. Етим Эминаз абур хъсандиз чизвайди чаз аквазва. Намрудан тІвар вичин шиирра туналди, шаирдиз, адан зурбавилерни такабурвилер гъаваянбур хъайивал, уьмуьрда вичин гзаф алахъунарни гъаваянбур хъайиди къалурзава. Гъа са вахтунда инал шаирдиз вич мефтІеда тІветІ гъатнаваз азабрик квай Намруд хъиз хъанвайдини, вичин азабарни гъадан хътинбур тирдини къалуриз кІанзава. Аламат жедай кар ам я хъи, ихътин азиятрик вич квайтІани, Эмина вичин шаирвал ийизвай, ада шииратдин зурба метафораяр туькІуьрзава. Налугъуди, адаз шиирар кхъини Намрудаз кІашунив кІавузар гатуни гузвай хътин регъятвал гузвай.

Вичикай ихтилат физвай шиирдин эхиримжи бендинални акъваз хъийин:

*Дуьньяда инсан жедани ажал, завал, агъривачир,
Шумудни сад бенде ава мескен, мяден, еривачир,
Гъар са касдин югъ ам я хъи, кылив къвери багъривачир.
Майил, стха, хва амукуьуй – Эмин, ви дустар гъинава?*

Инани суалар кудзавай чкаяр авачиз туш. Месела, къвед лагъай цІарцІе авай «мяден» гаф са квелдини я санлай шиирдихъ, я и цІарцІин манадихъ галаз къазвайди туш, ам «чаради» я, шаирдин гъили кхъенвайди туш. Агъед Агъаева акъудай ктабда авай къве вариантда сана «макан», муькуьна «ватан» ава. Ибур чеб чпиз муькьва гафар я. Эминан гъиликай хкатай шиирда гъа ибурукай сад хъайидал шак гъиз же-

дач. Чи фикирдалди, а гаф «макан» хъун мумкин я, вучиз лагъайтІа «шумудни са бенде ава ватан авачир» лугъун дуъз жедач. Ватан виридахъ ава, вуж гъина ханватІа, гъанаг адан ватан я. Ихътин ибара метафора хъиз лагъайтІани жеда, амма и цІарцІин къурулуш метафорадин патаривайни тефенвайди аквазва, ам ачухдаказ лагъанвай са тайин фикир я.

Куърелди, бендинин сифте къве цІарцІин мана ихътиндин я: дуъньяда къиникъ, завал, азар авачир касни авач, ва чпин къилел къав алачир, кІвал («мексен»), акъваздай, къил хуъдай, уьмуър гъалун патал вири булдалди авай чка («макан»), чил («ери») авачирбур гзаф ава.

Гъа икІ, шиирдин эхиримжи бендинин сифтегъан къве цІарцІе шаир мад дуъньядин гъаларал хквезва. Ада и къве цІар вич атанвай гъал къалурун патал лугъузва: тІал-квал виридахъ гала, амма кІвал-югъ, макан-ери авачирдан гъалдиз инсан, ам багърийрини архайри гадарнавайла, дустари рикІелай алуднавайла, къвезва, яни акърабайри гадарнавай инсан – им кІваливай, йикъавай, вичин бинедивай хъанвай кас я. Им зурба фикир, весият я. Бендинин къуд лагъай цІарцІе гъа и весият шаирди низ талукъарнаватІа, гъам хъун лазим тир. Амма чи гъилик квай вариантра и цІар къве жуъреда хъанва: «Мелик стха, хва амукуъуй, Эмин вин дустар гъинава?» ва «Майил, стха, хва амукуъуй, Эмин ви дустар гъинава?» Къве жуъредини суалар кудзава.

Зи къатІунрай, и цІар «Мелик стха, вах амукуъуй – Эмин ви дустар гъинава?» хъун лазим я. И фикирдал атунихъ са шумуд себеб ава.

Сад лагъайди, и шиирдин бязи вариантра Меликан тІвар къунва. Меликанни Эминан араяр туькІвейбур туширдакай халкъдин арада хейлин ихтилатар ава, акІ тирди Эминан чІаларайни аквазва. Идалайни гъейри, и цІарцІин маса жуърейра авай «майил» гаф вичин чкадал алач. Нин майил, вуч майил ятІа тайин туш.

Къвед лагъайди, рекъизвай Эминахъ адан патав къведай хва авачир. Шаирдин мукъва-къилийрин ва

Гъ. Садыкъидин лугъунрай, Эминан къве рушан – Къызхануманни гъвечІи руш Муслиматан арада пуд хва – Абубакар, Мегъамед ва Муъгъуъдин тІварар алай ругул аялар хъана, абур лап гъвечІизмаз къена.

Шаирдихъ Эйлихан лугъудай вах авай ва ам, документрай аквазвайвал, Меликан патал алай. ГъакІ хъайила, «хва» гафунин чкадал «вах» хъун гъакъикъатдиз мукъва яз аквазва.

И цІар гъа ихътин манада ава вичин бинедин тартибда гъат хъийизва. Рекъиз месел алай шаирдиз вич Мелик стхадини ваха «атІуникай» са акъван дерт авазни аквазвач, адан дерт вичин патав дустар тахтун я. Дустар, дуствал Эмин патал вуч тиртІа, чна «Дустариз» шиирдикай кхъенвай «Керематарни ишараяр» макъалада ихтилатнава.

Санлай къачурла, и шиир Эминан зурба ивириккай сад я. Ам са низ ятІани кхъенвай чар яз къабулун дуъз туш. Ам шаирди вичин яратмишунрин эхирирмижи йисара кхъенвай чІаларин жергедиз талукъ ва абура лагъанвай фикирар давамарзавай, гегъеншарзавай ва ахцІурзавай эсер я.

Шиирдай тайин тахъана амукъзавайди анжах са чка – «Зи рикІе са тІалаб ава, аси лукІ я, инсан я хъи...» цІарцІелай гуъгъуъниз хъун лазим тир тІалаб я. Ам куъкай ибарат тиртІа, гъам чир хъувун герек я.

И жигъетдай бязи гиманар арадал татани авач. И цІар «Дустариз» шиирда авай «Вил атІудач дуъньядихъай – ширин я, / Айиб мийир, инсан я, лагъ дустариз» мукъва я. И шиирда «ТІалабирди чпивай зи къастари / Хийир-дуъа, игъсан я, лагъ дустариз» гафарни ава. Чун вичикай рахазвай шиирдани «Дустар уртІа хийир-дуъа – ам чаз еке игъсан я хъи» гафар ава. И къве шиирдани «игъсан» гаф гъалтзава. Ам шаирди гъар шиирда вичин къилдин манада аваз – «Дустариз» шиирда «рикІин, ниятрин, фикиррин ачухвал, таб-гъилле квачирвал, дуъзвал, дугъривал, къенивал» яз ва чун вичикай рахазвай шиирда, чна винидихъ къейд авурвал, «иман гвай ксари ажуз, юх-

сул, кесиб хъанвай язухриз гузвай садакьа» яз гъиликнава. Къвед лагъай дуьшуьшда шаирдин тІалабун дустарин патай са жуьрединни «игъсандихъ» галаз алакъада авач.

Белки, шаирдин тІалабун дуьньядихъай вил атІун тавуниз, ам ширин хъуниз талукъ тиртІа? А сир фана дуьньядикай къил къакъудиз кІан тахъуна авайтІа? Им бине авай гиман яз къуртІа, Эминан шаирвал адан мусурманвиливай къерехдиз алатзава. Ида Эминаз мад гъилера вичин шаирвал инсанри къабулнавай адетрилайни къайдайрилай, яшайишдин къурулушдилай вине тирди къалурзава. Гъа и кар сеbeb яз, мумкин я, шаирдин чІалар кхъин хъувур «диндал кІеви» ксари а цІар арадай акъудунни.

Гъар вуч ятІани а тІалабунин дарман дустарив гвай.

ИкІ тирди шиирдин эхиримжи гафарини тести-къарзава.

УЪМУЪРДИХЪ МЕТЛЕБ ХЪУНИН ШАЗДАЯР

(«И дуьнья са фана багъ я...» шиирдикай)

Чеги шаирдин «къизилдин» чІаларикай сад «И дуьнья са фана багъ я...» шиир я. Ам Эминан ктабра садбура жуьреба-жуьре тІварар алаз ва бязибура тІвар алачиз гъатнава. Сифте яз ам Агъерд Агъаева акъудай «Шиирар» ктабда (1960-й.) «Эмина, вич рекъидайла, лагъай чІал» яз гъатнай. Гъа и тІвар Гъалиб Садыкъиди 1980-йисуз акъудай ктабдани тикрар хъхъанай, амма ада 1995-йисуз чап авур «Вил атІудач дуьньядихъай...» ктабда шиирдал «Рекъидайла лагъай чІал» тІвар акъалтна. Ихътин тІвар шиирдал Къурбан Акимова 1988-йисуз акъудай «Дуьнья гъей!» ктабдани алай. 1998-йисуз акъатай ктабда (туькІуьрайбур Ханбиче Хаметовани Абдуселим Исмаилов) ва 2008-йисуз лезги ва урус чІаларалди чап авур «Руьгъдин чирагъ» кІватІалда (туькІуьрай-

бур Арбен Къардаш ва Абдуселим Исмаилов) и шиир-дал тІвар алач.

Лугъун лазим я хъи, Етим Эминан шиирриз тІварар адан ктабар туькІуьрай ксари ганвайбур я, шаирди вичин шиирриз тІварар гайи дуьшуьшар малум туш. ЯтІани, са дуьшуьшра тІвар гунихъ метлеб аваз хъайитІани, маса макъамра а метлеб квахъзава.

Чун вичикай рахазвай чІалаз ганвай тІвар шиирдин мана-метлебдихъ галаз алакъада авайди туш, ада анжах и эсер автордин уьмуьрдин гъи вядедихъ галаз къазватІа къалурзава. Шиир авторди вичин ажал мукъвал хъанвайла кхъейди я лугъудай фикирдин бине халкъдин сивера авай ихтилатрай къачунвайди я. Бязи ксари и чІал шаирди лугъуз Туьквезбана кхъин хъувурди я, шиир веси хъиз хълагъна, шаирди месел чан гайиди я лугъуда. ГъакІ хъунни мумкин я, тахъунни. Гъар гъикІ ятІани и риваят Эминан тІварцІихъ галаз алакъалу я, гъавиляй чаз ам важиблунни хъун лазим я. Анжах шиир кхъей вахтуниз баян яз гузвай келима шиирдиз тІвар яз гун дуьз кар жезвач, баяндиз вичин чка ава. Шиир, и баян галачизни, къиметлу, тамамвилин вини дережадив агакънавай эсер я.

Ша чна ам кІел хъийин:

*И дуьнья са фана багъ я,
Куьне квез гъуьрмет ая тІун.
Гъаз фидайди вад юкІ агъ я,
ШейтІандиз лянет ая тІун.*

*Гъарам немир куьне квез чиз,
Халкъ авунва вири рекъиз.
Чун халкъ авур чи Халикъдиз
Шукур гъиз минет ая тІун.*

*Шукур хъурай, сад Аллагъ, ваз –
ГъикІ фида чун гунагъар кваз?
Къейилани, я Ребби, чаз
На къванни рагъмет ая тІун.*

*Гъахъ я халкъар къиникъ вири,
Амукъдач гъич са кас гъейри.
Нече шумуд, ажуж-дири...
Са касдиз муьгълет ая тІун.*

*И Эмина лагъай гафар –
Дуьнья акваз, рикІ хъана дар.
Я сад Аллагъ, я пайгъамбар,
И дуьнья женнет ая тІун.*

*(2008-йисан «Руьгъдин чирагъ»
ктабдай къачунва).*

Гъайиф хъи, Эминан ктабра адан шиирриз ган-
вай баянар гзаф къерибур жезва, я абур ерли авач.
И шиирдизни Агъед Агъаева акъудай кІватІалда ган-
вайди са куьруь къейд я: «Б. Исмаилован кІватІалдай
сифте яз акъудзава». Гъилелди кхъенвай кІватІалдин
иеси хъайи и касдикай тайин са делилни авач. Адан
кІватІални куькай ибарат тиртІа ва адан къисмет гъи-
хътинди хъанатІани малум туш.

Амма шиирдин вариантар маса ксарин архиврани
хъайидал шак алач.

И кардин гъакъиндай бязи цІарарин саягъар жуь-
реба-жуьре хъуни шагъидвалзава.

Месела, Агъед Агъаеван кІватІалда шиирдин пуд
лагъай бендинин пуд ва къуд лагъай цІарара, къуд ла-
гъай бендинин сад ва къвед лагъай цІарара икІ ава:

*Къийилани, яраб и чаз
Вунани рагъмет ая-тІун.*

*Гъахъ я, чун рекъида вири,
Амукъдач гъич са кас гъейри.*

Гъалиб Садыкъидин кІватІалра и цІарара дегиш-
вилер ава.

1980-йисан ктабда:

*Къейилани ярабби чаз,
Вуна къванни рагъмет ая тІун.*

*Гъахъ я, халкъар къиникъ вири,
Амукъдач гъич са кас гъейри.*

1995-йисан ктабда:

*Къейилани, я Ребби, чаз
На къванни рагъмет ая тІун.*

*Гъахъ я халкъар къиникъ вири,
Амукъдач гъич са кас гъейри.*

Къурбан Акимова 1988-йисуз акъудай «Дуънья гъей!» кІватІалда пуд лагъай бендини эхиримжи къве цІар ихътинбур я:

*Къейи чІавуз, ребби, на чаз
Эхирдин рагъмет ая тІун.*

Шиирдин эхиримжи бенд Агъед Агъаеванни Гъалиб Садыкъидин (1980-йисан) ктабра сад я:

*А Эмина лагъай гафар
Дуънья акваз рикІ хъана дар.
Я сад аллагъ, чи пайгъамбар
Рази жер гъуърмет ая тІун.*

Гъалиб Садыкъидин муъкуъ ктабда (1995-йисан) эхиримжи бенд ихътинди хъанва:

*И Эмина лагъай гафар –
Дуънья акваз рикІ хъана дар.
Я сад Аллагъ, я пайгъамбар,
И дуънья женнет ая тІун.*

Къурбан Акимова туькIуьрай ктабда шиирдин эхиримжи бендинин сифте кьве цIар масакIа я:

*Анжах кьамир Эминан тIвар,
Дуьнья акваз рикI хьайи тIар.
Я сад аллагь, я пайгъамбар,
И дуьнья женнет ая тIун.*

Эхиримжи бендинин и жуьре заз 1998-йисуз Къурагъа муаллим Абдурашид Абдурагъмановаз хуьруьн пIиряй жагъай шиирдин са варинтдани аваз ақунай. Ам за жуван «Фана багъдин гъуьруьяр, ва я Етим Эминан эхиримжи югъ» поэмадикни кутунай.

Са гафуналди, чи алимрин гъиле гъатай чешмейра шиирдин бязи цIарар жуьреба-жуьре ятIани, абурун куьмекдалди и чIалан бинедин «шикил» арадал хкунин мумкинвал арадал татана авач.

Зи фикирдай, Къурбан Акимован ктабда авай и эсердин эхиримжи бендинин жуьре шиирдин къурулушдихъ галаз мана-метлебдин, цIарарин галай-галайвал дуьзгуюндаказ давамарунихъ галаз къазвайди ва шиир шаирдиз лугъуз кIанзавай кьилин фикирдалди акъалтIарзавайди я.

Къуд лагъай бендинин сад лагъай цIарцIин кьве вариантдикай («Гъахъ я, чун рекъида вири» ва я «Гъахъ я халкъар кьиникъ вири») гъим бинединди ятIа лугъузни четин я. Сад лагъай жуьреда авай «чун» гафунин инсанар къалурзава, къвед лагъай жуьреда авай «халкъар» гафунин эвелимжи мана и дуьшуьшда са чIалал рахазвай тайифа яз ваъ, Аллагъди халкънавайбур яз къабулун лазим тирди хъсандиз аквазва. Гъар гъикI ятIани абурун арада са акъван чIехи тафават авач.

Пуд лагъай бендина авай чаравилер-тафаватарни фикир гуниз лайихлубур я. Абурун чун ахпа хкъведа.

Гъаки хъайила, вири ихътин жуьреба-жуьревилер туна, шиирдин кьилин метлебдикай, адан сирерикайни лайихлувилерикай рахан, адан эвелимжи шикилдиз мукъва жез алахъин.

И шиир асул бинедай дуьадиз ухшар я лугъуз жеда. Инавай дад-бидад, минет-суьнет канвай рикІяй акъатзавайдал шак гъиз хъун мумкин туш. Иллаки «ая тІун» ибаради (адан эхирда, заз чиз, эвер гунин лишан эцигнайтІа, дуьз жедай) шиирдин къизгъинвални сидкъивал мадни гужлу ийизва. И къве гафуни шаирдин рикІ дердеривни гъамарив, къилиз тефей мурадливни умудлив, дуьньядикай куьцІенвайвилив ацІанвайди къалурзава.

Сифтегъан къве бендина шаир инсанрихъ элкъвена рахазва. Амай пуд бенд Аллагъдиз ийизвай шаздайрикай ибарат я. И бендинин са вариантда шаир Аллагъдихъ галаз санал пайгъамбардихъни элкъвена рахазва.

Аллагъдин «халкъариз», яни ада халкънавай-буруз, инсанриз, Эмина лугъузвай цІийи са затІни авач, а келимаяр Къуръандани мусурманрин маса пак ктабрани тикрар жезвай важиблу весиятар я. Аллагъдиз лугъузвай гафарни гъакІ я, гъабурун са пайни виридаз чизвай, ван жезвай, яшайишдин бине яз къабулнавай, иман гвай инсанри датІана эзберзавай келимаяр я. Налугъуди, Эмина къасухдай, вичин шаирвилин алакъунар къулухъ авуна, виридаз чизвай гъакъикъатар шиирдин цІарара туна тикрарзава.

Амма, дериндай тІуб экъуьрайтІа, акІ туширди аквада.

Шиирдик къил кутазвай цІар – «И дуьнья са фана багъ я» – вич цІийивал я. РикІел хкун лазим я хъи, гъам шаирдин яратмишунрани, гъам санлай рагъэкъечІдай патан шииратдани «фана дуьнья» ибара кІевелай мягъкем хъанвай ярж я. Амма и цІарце Етим Эмина и ибарадин «кІалуб» михъиз дегишарна. Ада дуьньядиз «фана багъ» лагъана. РагъэкъечІдай патан динра ва шииратда женнетдиз барабарнавай «багъ» гаф (араб чІалал «ал-жанна», яни «женнет» гафуни «багъ» мана гузва) вири къена-физвай дуьньядихъ галаз барабар авун, са ибарада тун гъам шииратда авунвай цІийивал, гъамни дин-имандин шартІаривай

къерехдиз хъунин виКегъвал я. Гъа сифте цІарцІелди
Эмина вич эвелни-эвел шаир тирди къалурзава.

Вичин къанажагълу уьмуьрда жемятдин арада
шариатдин къайдаяр хуьнин карда къазивилин вези-
фаяр тамамарай Етим Эминан рикІин сидкьидин те-
резрин са хилел мусурманвилин шартІарни къайдаяр
ян тагана къилиз акъудун алатІа, муькуь хилел ша-
ирвилин везифаяр тамамарунин ният ала. Сад лагъай
везифадин часпарар къвед лагъайдан сергъятрилай
гуьтІуь яз аквазвай хъиз я Эминаз, гуя къве везифа-
дин арада чинебан гуььжет ава.

АкІ туширтІа, и шиир кхъинихъ са метлебни же-
дачир. И чІалан къилин манани эхиримжи бендина
ччим хъанва. Чи гъилик квай и бендинин вариант-
рикай Къурбан Акимован кІватІалда авай жуьреди
шаирдин веревирдерин жерге акъалтІарзава. Вучиз
лагъайтІа виче авай къван вири инсанар рекъизвай и
дуьньяда са касдиз къван «муьгълет» гун, яни адан
уьмуьр жезмай къван яргъи авун (мумкин я, адав
ажал ерли агуд тавунни) Аллагъдивай тІалаб авунал-
ди, Эмина вичиз «муьгълет» гумир («Анжах къамир
Эминан тІвар») лугъузва. Фикир це, и гафара дад-би-
даддин лишан къалурзавай «тІун» кІус авач. И тІа-
лаб къетІиди я. Муькуь патахъай, и цІарцІай Эминан
рикІ дуьньядикай гъикъван ханвайтІа, гъамни ачух-
диз аквазва.

Эхиримжи къве цІарни Эмина-къазиди ваъ, Эми-
на-мусурманди ваъ, Эмина-шаирди лагъанвайбур я:

*Я сад Аллагъ, я пайгъамбар,
И дуьнья женнет ая тІун.*

Ина шаирди вичин тІалабунар чпел агакъарза-
вайбурук пайгъамбарни кухтазва. Идалди ада сифте
нубатда Мегъамед эхиримжи пайгъамбар тирди мад
сеферда тестикъар хъийизва. Амма бендинин ва сан-
лай вири шиирдин къилин пар эхиримжи цІарцик
ква. А цІарцІи шиирдин эхир адан эвелдихъ галаз

галкІурзава. «Фана багъ» женнетдин багъдиз элкъуъ-
ра лугъуз шазда ийизва шаирди.

Ада ийизвай ихътин веревирдери шиир шаирди
вичин ажал мукъвал алайди гъисснавайла кхъейди
лугъуз жада. Вучиз лагъайтІа и дуъньядал яшамиш
хъунин метлеб вуч ятІа адаз жагъанвачир хъиз ак-
вазва. Дин-имандин гъисабрай, инсан и дуъньядал
синагъ авун патал, ада вич атІа дуъньяда яшамиш
жез гъазурун патал гъанвайди я. Амма Эминан руьгъ
ихътин шартІунал рази тушир хъиз я. Гъа са вахтунда
ада имандин къайдаярни инкарзавач. ЯтІани...

Динэгълидин вилерай, имандин гъакъикъатрал
шак гъун гунагъ я. Амма Эмина вичин «шаклувилер»
чуънуьхзаватІани, абур винел акъалтзава. Я ада вичи
шииратдин такъатралди абур винел акъудзава.

Инал «Пагъ, чи уьмуьрар» шиирдин цІарар ри-
кІел хкун тавуна жадач:

*Эй, Етим Эмин,
Зайи уна дин,
Бес вун дуъньядин
Къехъ гелкъвезава?*

Бес им вичин шаклувилер хиве къун тушни?
И шиирда ада Аллагъдихъ элкъвена икІни лугъузва:

*Ребби, на гайи,
ИкІ зайи хъайи,
Чи уьмуьр фейи
РикІел къвезава.*

Инални ихтилат уьмуьрдин метлебсузвиликай
физва.

Маса са шиирда ганвай «Гъуцар, ви сир вуч тир
зун халкъ авунин?» суални гъа жергедай я.

«И дуънья са фана багъ я» хътин шиир кхъинихъ
себебар адалай виликни хъайиди тайин я. Ида Эмин
шаир-арифдар тирдакай ва адахъ, арифдардихъ хъиз,

вичин хсуси ишараяр, дуьнья кьилди вичин вилерай ақунин, вичин кьиляй аннамишунин ва кьатІунин кьетІенвилер авайди кьалурзава.

И шиирдин важиблу цІарарикай сад «Са касдиз муьгьлет ая тІун» я. Гьанани шаирдин шаклувилин гел аваз аквазва. Амма а шаклувал якъинди яни?

Мусурманрин къадим кьисайри лугъузвайвал, Аллагъди кьуд пак касдиз, кьуд пайгъамбардиз «даиман уьмуьр» ганва: Исадиз, Идрисаз, Ильясаз, Хидираз.

Иса хашпересрин Иисус Христос я. Къуръанда ам кьетІендаказ гьуьрметдик кутунвай ва Мегъамед пайгъамбар къведалди атанвай пайгъамбаррикай эхиримжиди яз гьисабзавайди я.

Идрис пак инсан, Аллагъди «кьакъан чкадал» хкажнавай пайгъамбар я. Адан ери-бине са шумуд жуьрединди яз малум я. Садбуру ам Иса Месигъдин сифтегъан шагирд Андрей яз, муькуьбуру Александр Македонскийдин ашпаз хъайи Андрей яз, пуд лагъайбуруни чувудринни, хашпересринни гностикрин, яни дегъзаманда пайда хъайи динлу гьерекатдик квай ва чеб Библиядин кьетІен сирер чидайбур яз гьисабзавайбурун кьисайрик квай Енох яз гьисабзава.

Ильяс – пайгъамбаррикай сад, Инжилда авай Илия пайгъамбар я. Адан тІварцІихъ галаз Хидиран тІварни кІеви алакъада ава. Абур кьведни чпин са паюналди пайгъамбарар, муькуь паюналди малаикар я. Абуру санал дуьньяда сиягъат ийизва. Абур гагъ-гагъ кьвед са касдай кьазва. Месела, лезги шаир Къурагъ Сейфулагъаз «Хидир-Ильяс» шиир ава, ана автор и кьве тІвар са касдал алайди хъиз рахазва.

Эминаз и тІварар кьунвайбурукай кьисаяр чир тахъана жедачир, вучиз лагъайтІа и персонажар Къуръанда гьалтзавайбур я.

Аквар гьалда, Эмин патални чпиз кьиникъ хас тушир и ксар маса дережадин векилар, пайгъамбарар, малаикар, салигъар (михъи ксар), чпиз Аллагъди чІехи ихтиярар ганвай ва ихтибар ийизвай ксар тир.

Гъавилияй Эмина Аллагъдивай «фана багъда» яшамеш жезвай адетдин «ажуз-дири» инсанрикай са-

даз яргъи уьмуьр гун тІалабзава. Им викІегъ тІалабун я. Им винидихъ чпикай раханвай кьисайрал шак гъизвай дад-бидад туш лугъуз жедани?

Яраб Эминаз «са касдиз муьгълет» авун вуч паталди герека атанатІа? Инсандиз ганвай куьруь уьмуьрда ам яшайишдин мана вуч ятІа аннамишиз агакъзава-чирвилай ятІа? Адавай дуьньядин гургъагурдай, челек-фелекдай кьил акъудиз хьун патал ятІа? Мумкин я гьакІ хьунни.

Инал маса гиманни пайда жезва. Куьруь уьмуьрдин анжах эхирда инсан вичин камилдив агакъзава, адаз писни хъсанди, дуьздини какурди, уькІуьдини цуруди чир жезва, ам Аллагъдин весиятрин гъавурда акъазва. Адаз вичи авур гзаф крар саймазвилелди авур гъалатІар яз жагъизва, амма абур туькІуьр хъийидай вахт ва мумкинвал адаз амукъзавач, адаз уьмуьр бес жезвач, адаз, акьул къалин хъанваз, жегъил къуватар амукъзавач.

Идалайни гъейри, шаирдик инсандиз гунагъар авун хас тирвилини гъалаба кутазва. Инсанриз ада «ШейтІандиз лянет ая тІун», «Гъарам немир куьне квез чиз» лугъуни и кардин гьакъиндай шагъидвалзава. «Къейилани, я Ребби, чаз На къванни рагъмет ая тІун» гафарайни шаирди къежей мецер авай инсанрин патай рагъмет вилив теуьзвайди къалурзава. Инал шаирдин «Къежей мез я – кІани патахъ рахада» цІарни рикІел хъквезва.

«Рагъмет» гафунихъ са шумуд мана ава: регъимлувал, мергъаметлувал, гунагърилай гъил къахчун. Эмин и лишанар Аллагъдивай жагъидайдахъ агъанва, гъадавай абур рекъизвай вири инсанар патал (анжах са вич патал ваъ гъа) тІалабни ийизва.

Гъавилай са касдин къванни уьмуьр яргъи авунин гьакъиндай тІалабун ва гъахътин муьгълет вичиз кІан тахъун шаирдин асивал яз гъисабиз жедач. «Анжах къамир Эминан тІвар, Дуьнья акваз рикІ хъайи дар» гафаралди Эминаз Аллагъдин весиятар «туьх-кІуьриз» кІанзавач, ада вич вичин шиирдин сифте

кыляй гъанвай къайдайралди яшамиш хъанвайди ва ам вичин уьмуьрдин нетижадихъ инанмиш тирвилин, вичиз женнет кысмет жедайвилин умудлувал и гафарай аквазва.

И дуьньядикай женнет ая лугъуналди шаирдиз чилел инсанрив шейтІан дуьньядин татугайвилери, чкІайвили, гъахъсузвилери, тІалари, дердийри агудзавайдакай лугъузва. Виридавай абур эхна, абуруз таб гана, абурай михьйдаказ экъечІиз хъун мумкин туш.

Дуьньядин «фана багъ» михьйдаказ, гъалалвал гваз яшамиш хъайибуруз гузвай женнетдин багъдиз ухшар ая лугъуналди, Эминаз и дуьньяда инсанар жавандаказ, сагъламдаказ, бахтавардаказ, сада садаз гъуьрметиз яшамиш хъана кІанзава. АтІа дуьньяда хъсан ксариз хиве къазвай савкъатрин тІеам и дуьньяда абурув акваз тун тІалабзава шаирди. Лугъунрай, женнетда гузвай паярикай сад даиман жегъилвал я, женнетэгълияр вири 33 йисан яшда аваз жеда. Эминан хиялдай, яргъалди яшамиш жедай «муьгълет» гуниз лайихлу касни, якъин, гъамиша гъа яшда аваз хъун лазим тир жеди.

А «са кас» вуч паталди хкъягъна кІанзавайтІа чна винидихъ веревирд авунай. И месэладихъ галаз алакъада аваз ихътин фикирни алава хъийиз жеда. Инсанрин несилар къевез алатзава. Гзаф крар, инсандин руьгъди арадал гъизвай девлетар квахъзава, рикІелай физва, руьгъдин тарихдин гъал къатІ жезва. Амайбур патал вири и ивира рикІел хуьдай, инсанар руьгъдалди девлетлу ийидай, абурун руьгъдин жегъилвал хуьдай чирвилер ва къуват авай кас хъун гзаф важиблу я. Гъада амайбуруз и дуьнья женнетдиз элкъуьриз чирда.

Гъа икІ шаирди Аллагъдинни пайгъамбардин куьмекдалди и дуьньядикай женнет авун инсанрин хиве авайди къалурзава. Шиирдин сифте къве бендина авунвай вязер кылиз акъудун хъайитІа, дуьнья женнетдиз ухшар хъунин умуд гузва шаирди инсанриз, вучиз лагъайтІа и шиир ада гъабур патал кхъенвайди я.

Гъавиляй и шиир чи халкъдин лап рикІ алайбу-
рукай сад я.

P.S.

2017-йисуз Ичин хуьруьн мискІиндин имам Ариф Рустамова вичиз бязи чешмейрай жагъай Етим Эминан чІалар «Диндин шиирар» тІвар алаз кІватІал чапдай акъудна. И ктабда «И дуьнья са фана багъ я» шиирни гъатнава. Ана шиирдин къвед, пуд лагъай бендерин чкаяр дегиш хъанва, бязи цІарарни маса жуьреда ганва, са рефрендин вилик хъана кІани кетигдин «рагъмет» гаф хъана кІани чкадал «регъим» хъанва. Акунрай и чешмедик, ам киххъидайла, вич шаир тушир патан касди гъил хкуьрнава. Идалайни гъейри, къуд лагъай бенд авач. Эхиримжи бендинин къве цІарцІени дегишвал ава:

*Я сад Аллагъ, чун пайгъамбар
Рази жер уьммет ая тІун.*

И цІарарни Эминан гъиликай хкатнач лугъуз жедач. Абур шиирдин къурулушдихъ галаз къазва. Амма, къуд лагъай бенд галачиз, шиир михъиз диндин эсер жезва, адак квай дерин, адетдинбур тушир фикирар, Эминан шаирвилин «къекъуьнар» квахъзава. Им Эмина вичин шаирвилелай гъил къачур мисал жезва.

Амма чаз и фикирдин чІалахъ жез кІанзавач. Уьмуьрдин мана-метлебдихъ, диндин шартІар са къерехдиз авуна, къекъуьнин лишанар шаирдин маса чІаларизни хас я. Адаз диндин сергъятра дар хъуни, абурай гагъ-гагъ экъечІиз кІан хъуни, имандиз талукъ месэлайриз къеце патай килигиз алахъуни адан шаирвилин дережа генани хкажзава.

ДЕВИРРИЗ АВУНВАЙ ВЕСИ

(«Веси» шиирдикай)

Етим Эминан «Веси» шиир шаирдин чІаларикай халкъдин арада виридалайни машгърбурукай сад тирдал шак гъиз хъун четин я. Ихътин машгървилин себеб, заз чиз, эвелни-эвел и эсердин муракаб-сузвал, дуьньядал вичин уьмуьрдин рехъ акъалтІ жез амайди са кІам-шам тирди дериндай аннамишнавай шаирдин рикІяй, сел хъиз ахмиш хъана, къвезвай цІарарин дуьзгуьнвал ва ана ганвай гъакъикъи ши-килрин кесерлувал я.

Халкъдин арада гегъеншдиз сейли хъуниз килигна вичин бинедин тангъах хвена амукайвиляй и шиир вич гъатай саки вири ктабра гъа сад хътин редакция-да аваз, кутунар-хкудунар квачиз ганва.

Эхиримжи вахтара шиирдин бинедин текстинин рукопись жагъун хъувунва. Ингъе ам:

*Зун кьейила тазиятдиз Агъади
Ачух дуьнья, я сагъ чан тагайд атуь.
Зи гъалдикай хабар тирди ягъади:
Архадикай хъсанвал тахъайд атуь.*

*Килиг, за хъиз икІ етимар хвейиди,
Зун хъиз эхир кана кабаб хъайиди,
Зун хъиз гъавая чан гъилий фейиди,
Зи рикІикай гъам пияла хъвайд атуь.*

*Заз хъиз архадикай са югъ тахъайди,
Зун хъиз алтІушна пехъери чухвайди,
Зун хъиз тарашна, мал пайна, тухвайди,
Заз хъиз дуьнья икІ зулумат хъайд атуь.*

*Зун хъиз етим хвена пашман хъайиди,
Заз хъиз хайидакай душман хъайиди,
Зун хъиз зайиф, гъал перишан хъайиди,
Я са кесиб, гъахъ рикІел алайд атуь.*

*Етим Эмин, вуна етим хуьналди,
Ваз арха жеч ви весият туналди.
Татуй залум зи мейитдин чиналди,
Яд кас атуй, са инсаф авайд атуй.*

Зи макъаладин мурад шиирдин лайихлувиле-
рикайни къетIенвилерикай рахун ваъ, и таъсирлу,
шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ умуми-
ламишзавай и чIал гъакъикъатдиз, чIалан устаддин
уьмуьрда къиле фейи гъакъикъи вакъиайриз гъикъ-
ван мукъва ятIа чириз алахъун я.

Малум тирвал, гъар са чIехи шаирдин уьмуьрдихъ
галаз алакъалу къисаярни ва чеб тайин документрал-
ди тестикъар тавунвай, амма халкъдин сивера ва бей-
нида мягкемдаказ гъатнавай, асиррай асирриз физ,
давам жезвай ихтилатар гзаф жада. Етим Эминакай-
ни ахътинбур гзаф ава.

А. Агъаева 1960-йисуз Етим Эминан шииррикай
ибарат яз акъудай кIватIалдин сифте гафуна «Веси»
шиир кхьинин себеб къази Эмина дуванханада гъахъ-
лудаказ атIай кардикай хъел атай сада футфа куту-
никди шаирдиз акси хъайи адан гъвечIи стхайри,
иллаки Мелика, азарлу чIехи стхадин «мал-девлет
тарашиз» алахъунар авун тирди лагъанва.

А. Агъаева 1947-йисуз М. Гъажиева акъудай кIва-
тIалдайни ихътин къейд гъизва: «Шаирдин весидиз
килигна, ам сурарал тухудайла, и шиир кIелиз-кIе-
лиз тухваналдай. Мелика сурарал халкъдин вилик
вичин тахсир хиве къуна и шиирдиз жаваб яз шиир
туькIуьрналдай».

А. Агъаева М. Гъажиеван къейдиниз мукъва маса
малуматни хгузва: «Эминан хтул Ярагъмедов Яра-
гъмеда тестикъаруниз килигна, шаирди и чIал туь-
кIуьрна къуьнши хуьрай тир вичин дуст Эмирханал
ракъурна. Адал шаирди вич къена кучуддай сурарал
и чIал лугъун тапшурмишна ва Эмирханани и тапшу-
ругъ къилиз акъудналда. Мелик, гъар гъикI ятIани, и
вахтунда сурарал алаз хъана ва, шиир ван хъайила,

адак еке ажугъ акатнай. Элкъвена хуъруъз хтанмазди, адаз Эминахъ вичикай туькІуърнавай мад маса шиирарни авай хъиз хъанани, гъикІ ятІа, Эминан кІвале авай къван ктаб-дафтар гъаятдиз гадарна, абуруз цІай яна каналда».

Са вакъиа ачухарзавай и къве дуьшуъшдай (сиверай кІватІнавай къве ихтилатдай) Меликан къамат къве жуьрединди ва къве терефдини – чпи чеб инкарзавайди хъанва. Санал Мелика «вичин тахсир» хиве къазва, им, са шакни алачиз, хъсан кар я. И кардин чІалахъ жезни регъят я. Меликан муькуъ жуьредикай рахайтІа, ам къиле ацукъариз четин жезва, вучиз лагъайтІа стха къейи юкъуз башсагълугъвал гуз халкъ кІватІ хъанвай адан кІвализ атана, адан «ктаб-дафтар» кун къил къилел алачир ва я вичиз эдеб-гъая авачир угърашдилай алакьда жеди. Жемят авай чкада ахътин касдив ихътин чІуру ният къилиз акъудиз тунни мумкин кар яз аквазвач. ГъакІ хъайила, Меликан и къвед лагъай къамат бинесузди яз жагъизва.

И жигъетдай профессор Р.И. Гъайдарова вичин «Введение в эминоведение» ктабда ийизвай веревирдер чпихъ галаз рейсад хъуниз лайихллубур я: «Абдул-Мелика дугъриданни шиирар кхъизвай, ам савадлу тир, адахъ, Эминахъ хъиз, «молла» тахаллус авай ва ам стха рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз Ялцугърин ва патарив гвай ругуд хуъруън къазивиле тайинарнай, шаир къейидалай къулухъ адакай официалнидаказ Етим Эминан гъвечІи рушан къаюмни хъанай. А вахтара, шариатдихъ галаз алакьада авайбурун къатара, гъвечІи жемятдин арада ихътин чІуру гъерекатар ийиз хъун мумкин кар тушир, къарши муьгълетда ада вич ихътин краралди беябурун ва виляй вегъиз тун мумкин тир».

Профессордин гафариз къуват гун яз, заз 1870-йисуз (Гъеле Етим Эминал чан аламаз ва ада къазивиле кІвалахзамаз!) Санктпетербургда акъатай «Изложение начал мусульманского законоведения» ктабдай ихътин гафар гъиз кІанзава: «Къазивиле хкъазавай руьгъани касдихъ ихътин 7 лишан хъун лазим я:

1. Акьул-балугъвал.
2. Акьул-камалдин аџайвал.
3. Динэгъливал.

4. Аквадай гъахълувал гвайди ва терефкарвал квачирди.

5. Ери-бинедалди михьиди, яни къанундивай къерехда аваз дидедиз хъун тавунвайди.

6. Алимвилин рекъай лазим къадардин дережа хъун.

7. Эркекди.

Эминакай вичин вахтунда инал ганвай лайихлу-вилериз килигна къази хъанатла, Меликни гъа къул-лугъдал тайинарун адан гъа ихътин лишанрал бинеламиш хъайидал шак гъидай хътин делилар чаз аквазвач.

Чехи шаирдин рикІяй атанвай ялавлу «документдални» чавай шак гъикІ гъиз хъурай? Ана дуьмма-дуьз ва анжах тайин са манада аваз гъавурда акъадайвал ачухдиз лагъанва эхир: «Зун къейила, тазиятдиз Агъади Ачух дуьнья я сагъ чан тагайд атуй...» Архадикай хъсанвал тахъайд атуй...; Килиг, за хъиз икІ етимар хвейиди... Заз хъиз архадикай са югъ тахъайди, Зун хъиз алтІушна пехъери чухвайди, Зун хъиз тарашна, мал пайна, тухвайди, Заз хъиз дуьнья икІ зулумат хъайд атуй, Зун хъиз етим хвена пашман хъайиди, Заз хъиз хайидакай душман хъайиди, Зун хъиз зайиф, гъал перишан хъайиди, Я са кесиб, гъахъ рикІел алайд атуй...»

Ваъ, шаирдинни адан акърабайрин араяр къанвайди, чІур хъанвайди инкариз хъун мумкин туш. Амма гъейран жедай кар ам я хъи, мукъва-къилийрикай рикІ ханвай Эмина вичин инсанвилини шаирвилин дережа квадарзавач: и са гъвечІи шиирда пуд сеферда ишлемишнавай «арха» гаф санални къетІидаказ тайинарнавач. Дуьньядикайни багърийрикай хатур амукънавай, вичин вири акьул-балугъ уьмуьрда къазивиле кІвалахна, къанунри истемишзавай гирт акъалтІай, чпихъ бине авай делилдралди са кар субу-

тариз вердиш касдивай «арха» гаф тайиндаказ «стха», «вах», «дуст» ва я гъа ихътин маса гафаралди, я туш, гъакъикъи ксарин тІвараралди эвез ийиз жедачирни? Жедай. Эгер шаирдиз ахътин чІал вич къейила сурал кІелиз тунин мурад авайтІа, ада гъакІ авун мумкинни тир жеди.

Амма и сефердани, атана ажални мукъвал алайла, Эмина вич, гъамиша хъиз, вичин шаирвилин бажарагъдин ихтиярда твазва. Мукъуфдивди фикир гайитІа, и шиир са нефесдалди лагъанвай ва вич туькІуьр хъунин рекъяй чІалан фараш уьлчме – сагъ са жуьмле хъиз кхъенва. Заз чиз, шиирдин бендер нукъ-тІайралди чара авун дуьз жезвач, абур гъакІ нукътІани запятая эцигиз айру авуни шиир вичин гъакъикъи шикилдиз мукъва ийида.

Ихтилат кватай чкадал шаирдин муькуь къве шиирни – «Дустариз» («Хабар кьуртІа зи гъалдикай дустари...») ва «Вуч ийин за?» («Дуьнья, вакай вуч ийин за...») – рикІел хкин. Гъабурни гъар сад са шиир-жуьмле я. Ихътин жуьреда са нефесдалди туькІуьрнавай шиирар дуьньядин шииратда лап кьериз-цІаруз гъалтзава.

«Веси» халкъдин гегъенш къатариз хуш хъунин сирни шаирдин бажарагъдихъ галаз алакълуди я. Мукъва-къилийрин, стхайрин, вахарин, миресрин арада чуьруькар, къайивилер, ягъунар-къиникъар хъун мумкин крар я. Идалди халкъ гъейраниз хъун эсиллагъ мумкин кІвалах туш, вучиз лагъайтІа адаз ахътин мисалар вичин арадай датІана аквазва. Шиирдин машгъурвилин, ам гъар са девирда ише финин бине и чІала халкъдиз ачухарзавай гъакъикъатда ава. Шаирди инсандин тІебиатдин зайиф терефрикай лугъуналди, Аллагъдин бендеди вичиз Халикъди тайинарнавай къилин ва пак рекъикай къил къакъудзавайдакай тагъкимарзава, инсандин нефс къати хъуникай, адан къадирсузвеликай, хъсанвилиз писвал хъувуникай, хаинвеликай хабардар ийизва. Ихътин лишанар акатнавай касдиз диде-буба, мукъва-къили, стха-вах, мирес-варис авайди туш – гъахътинбур

артух хъуникай рахазва шаир. Шаир патал инсандин мукъвавал ва я чаравал важиблу туш, гъим хъайитІани ам «гъахъ рикІел алайди», «инсаф авайди» хъун важиблу я шаирдиз. Им ада вичин са акъван яргъиди тушир, амма къатмакъаришвилеривни рикІ кърсурдай вакъиайрив ацІанваз хъайи уьмуърдикай хкуднавай эхиримжи нетижайрикай сад я.

Гъавилай, гъикъван вичин рикІ «архадикай» ханватІани, шаирди, вич аватнавай шартІар гъикъван жуван сабур хуьнив къунвайбур туштІани, вичин гъахълувални инсафлувал квадарзавач ва вичел «алтІушна» вич чухвай «пехъер» вужар ятІа ачухдиз лугъузвач, вучиз лагъайтІа ахътинбур и фана дуьньяди гзаф арадал гъизва, абурухъ галаз женг чІугун четин я, авай са чара абур жував, жуван руьгъдив агуд тавун, жув къейилани абуруз жуван чин кълур тавун я. Гъавилай, мумкин я, шаирди вичи тІалабна ваъ, шиир ван хъана адан таъсирдик акатай сада и чІал шаирдин сурал кІелунни.

Гъихътин кесерлу ва таъсирлу шиир хъайитІани, гъикъван ам метлеблудаказ ва гъакъикъидаказ умумиламишнавай фикирралди девлетлу ятІани, ана шаирдин хсуси уьмуърдин лишанарни тахъана амукъдач. Гъикъван автор а лишанар чуьнуьнуьхиз алахъайтІани, абурун лепирар цІарарин арайрай къатІуз тахъана амукъдач.

Эминан «Весини» гъахътин эсер я. Ам арадал атунихъ гужлу себебар тахъана авачир жеди. Амма абур гъихътинбур тиртІа, чавай къетІидаказ лугъуз жедач. Абур шаирдин стхаяр тир Меликахъни Небидихъ галаз алакълу тирвилин фикир чи эдебият ахтармишзавай илимда малум хъанвай бязи документрикай хкатзава.

Месела, шаирди, вичин буба Севзихан къейила, вичелай гъвечІи стхайризни вахариз кълумвал авурди вири эминоведри ва абурун информаторар хъайи, чебни Эминан сихилдикай тир ксари шагъидвалзава. Рагъметлу Гъалиб Садыкъидини, вичел чан аламай-

ла, вичин хсуси архивда шаирди вичин архайриз авур кѣаюмвилин гѣакѣиндай шагѣдвалзавай документар ава лугѣудай. Гѣайиф хѣи, чаз абур чапдиз акѣатнаваз акунач. Идал алава яз, Эминан шиирдани кѣве чкадал – санал «етим», муѣкуѣнални «етимар» хуѣникай ихтилат физва. И карди инал лагѣанвай фикирдиз кѣуват гузва.

Чна винидихѣ санал Р.И. Гѣайдарован ктабдай гѣанвай чЛукуна авай «адакай (Меликакай. – А.Кѣ.) официалѣнидаказ Етим Эминан гѣвечИи рушан кѣаюмни хѣанай» гафар гѣанай. Гѣакѣикѣатда и фикир са документдалдини тѣстикѣарнавач. Гѣуѣрметлу профессордин ктабда гѣанвай документри маса кѣаюмдикай лугѣузва.

«Эминан руш Муслиматаз кѣаюмвал авуникай документда» «Ялцугѣай тир Мѣгѣамед-Эминан етим яз амуѣнавай руш Муслимат округдин кѣази Алѣкѣвадар Мѣгѣамед-ѣфендиди вичин кѣаюмвилик кутунва» лагѣана кѣѣенва. И кѣаюмвал, документдай аквазвайвал, муѣжуѣд йисуз давам хѣайиди етим руш патал йиса-йиса гѣикѣван пул харжнатIа кѣалурзавай рекѣемрин сиягѣди кѣалурзава. И сиягѣ гѣижрет тарихдин 1301-йисалай ѣгечIна ганва. И йис григорианский календарда 1883-йисан 1-ноябрдилай 1884-йисан 19-октябрдал ацалтзава, яни шаир рагѣметдиз фѣйиди гѣа и рекѣемрин сергѣатра авай са югѣ я.

Профессордин ктабда «Етим Эминан вах Эйлиханан документни» ава. Ана Эйлихана стха Эмин кѣѣидалай гуѣгѣуѣниз вичиз ваѣѣфадикай акѣатай пай, гѣадахѣ галаз гѣаятдин пудай са пайни стха Меликан ихтиярда твазва лагѣана кѣѣейднава. И документ гѣижрет тарихдин 1303-йисан джамад-аль-ахар вацран 20-йикѣа кѣѣенвайди тайин я. Чи тарихдай и югѣ алимди, гѣалатI яз, 1885-йисан 21-ноябрь яз кѣалурнава. Амма дуѣз гѣисабрай и югѣ 1886-йисан 25-март жезва.

Ф. Нагѣиева кѣѣенвай «Етим Эмин: гѣакѣикѣатдихѣ рехѣ» ктабда сифте яз майдандиз акѣудай ва

чеб 1886-йисуз кхъенвай, чпи кьилди-кьилди хзанар къейдзавай сиягърай аквазвайвал, 1846-йисуз дидедиз хъанвай Мелик 13 къапан чилни крчар алай 5 ири гъайван авайди яз ва 1851-йисуз дидедиз хъанвай Неби 6 къапан чилни крчар алай 4 ири гъайван авайди яз къалурнава. Меликаз чил стхадилаь кьве сеферда артух авай.

Гъижрет тарихдин 1303-йисан раджаб вацран 3-йикъа кхъенвай са документда Етим Эминан чӀехи руш Къизхалума вичел буба къейидалай гуьгъуьниз гьалтзавай пай ва гъаятдин пудай са пай 18 манатдихъ маса гуз кӀанзавайдакай лугъузва. Амма и шагъадатнамада авай са бязи гафари иллаки фикир желбзава: «И кардин гъакъиндай (яни вичин пай маса гуз кӀан хъунин. – А. Къ.) заз гъуьжет алаз аквазвай са затӀни авач. Гъавилаь за маса гун-къачунин гъакъиндай документ зи разивал аваз кутӀуниз турди я».

Авайвал лагъайтӀа, гъа и гафари ихътин документ Къизхалума са нин ятӀани буйругъдалди туькӀурнавайди къалурзава.

Эминан вах Эйлихана чӀехи стхадин «гъаятдин пудай са пай» муькуь стха Меликан ихтиярда, мумкин я, хушуналди тунатӀани, Эминан руш Къизхалума гъаятдин вичел гьалтзавай «пудай са пай», вичин хайи диде Туьквезбаназ ва я гъвечӀи вах Муслиматаз тун тавуна, маса касдиз бажагъат гудай. Аквар гъаларай, и пай Мелика маса къачуна. Ихътин месӀелаяр гъялзавай вахтунда къазивалзавай Меликаз абур гъялиз бажагъат четин жедай.

Гъа ихътин крарикай виликамаз аян хъанай жеди Етим Эминаз. Низ чида, белки, Мелика адаз, адал чан аламаз, ирс паюнин месӀелайрин гъакъиндай са гъихътин ятӀани ишараярни авунатӀа. Чахъ и гиманар субутардай акъалтӀай делилар авач. Амма Меликан къилихрикай лугъузвай шагъидвални авачиз туш.

Гъеле медресада кӀелзамайла, вич чӀехи стхадин къаюмдик кумай чӀавуз Мелика Эминаз кхъей чар «Зи играми стха» гафаралди гатӀун жезватӀани,

кагъазда авай амай гафари Мелик чин кІеви жегъил хъайиди кълурзава: «Захъ галаз кІелзавай и Абду-рагъманав, Сеферан хцив, вугана заз кІурт тадиз ра-къура. Са югъни геж тахъуй! Заз кІелдай чкада мекъи жезва. КІуртуни хев лацу хъицикъдинди хъуй. Ви стха Мелик». Чарчин тав эмир гунинди, туънтди тир-ди аквазва, ам кхъенвайдаз са къадар сарсахвални хас тирди тайин жезва. Мелика икІ къетІидаказ истемиш-завай жуьредини ам къанундин бинедаллаз стхадин къаюмдик квайвилин фикирдиз къуват гузва.

Инсанрин къисметар гъялдай къазивилин къул-лугъ гъиле гъатай ихътин кас михъиз дегиш хъун, къекъерай акъатун мумкин я. Къазивал Меликал Эминал чан аламаз, адавай, залан азарди акІажарна-ваз, къуллугъ ийиз техъжезмайла ва я ам къейидалай къулухъ гъалтнай.

«Етим Эмин, вуна етим хуъналди, Ваз арха жеч ви весият туналди...» – вич къази яз, шариатдин къай-да-къанун чизвай шаирди са гъихътин ятІани весияр виликамаз авуна жеди. Аквар гъалда, а весийри ада хвейи «етимар» рази авуначир.

Гъавилий рекъизвай шаирди-къазиди маса веси авуна: вичин яшар бегъем тахъанвай рушан къаюм-виле Алкъвадар Гъасан-эфендидин стха Мегъамед те-стикъарна (и документдикай чун раханай).

Чна чи ихтилатда вичикай садра менфят къачур «Изложение начал мусульманского законоведения» ктабда къаюмар жадай ихтияр сифте нубатда бубадиз ва чІехи бубадиз авайди къейднава. Эгер рекъизвай-да веси авуртІа, дидедизни къаюмвал ийидай ихтияр жезва. Етим Эмина вучиз ятІани вичин рушан къа-юмвал авун вичин уьмуърдин юлдаш Туьквезбанал-ни ихтибар авунач. Инал садлагъана рикІел шаирдин ихътин цІарар хквезва: «Етим Эмин, къадач къарай хъана кис, Папан рекъе къекъевез хъана ирид йис, Эхир несиб хъайла, гъамни хъана пис, Гъуцари гай касдиз садни герек туш».

Шариатдин къайдайрай, къаюмрин къвед лагъай жуьре ажал агакъзавай касди авунвай весидалди тайи-

нарзавайди я. Алкъвадар Мегъамед-эфенди гъахътин къаюм хъана. Адакай Алкъвадар Гъасан-эфендиди ам Куъре округдин къази я лагъана кхъенва «Асари Дагъустан» ктабда. Мумкин я, ам и къуллугъдал Эмина вичин рушан къаюмвилин гъакъиндай веси ийидайла хъунни.

Къаюмвалдай мукъва-къили ва тунвай веси авачиз хъайитIа, къаюмар гъукуматди, округдин гъакимри тайинардай.

Инал суал кватзава: вучиз Эмина вичин паб Туьк-везбан, вичин стхаяр тир Меликни Неби ва вах Эйлихан вичин аял руш Муслиматан къаюмвиле тайинарунин паталай веси авунач?

Жаваб жагъурун четин я.

Идалайни гъейри, шариатди къаюмвиле къабулзавай касдихъ ихътин лишанар хъун лазим тир:

1. Яшдиз акъул-балугъ хъун.
2. Мусурман дин гвайди хъун.
3. Акъул-камалдин рекъай тамамди хъун.
4. Муъминвал гвайди ва къени къилихринди хъун.

Ибурал алава яз, веси авачиз, диде-буба къейи етимриз къаюмвиле тайинарнавай мукъва-къилийриз етимдал гъалтзавай паюнин къведай са пай идара ийидай ихтияр авай. (И жигъетдай, белки, Мелика Эминахъ галаз ийиз хъун мумкин тир гъуъжетра гъа и кар къехуън ийиз, ада вичелай гъвечIи стхайриз авур къаюмвилел шак гъиз хъанатIа?)

Рекъизвайда весидалди тайинарнавай къаюмдиз веси тунвайди къейидалай гуьгъуъниз вичин хиве тунвай кардикай къил къакъуддай ихтияр авачир ва ада чIехи гъакимрин вилик вичин къаюмвал къилиз тухуникай гъахъ-гъисаб авун лазим тир. Эгер ада вичин къаюмвилик квайдан малдиз зиян жедайвал ийиз хъайитIа, ада а зарардин чкадал эвез хгун лазим тир.

Етим Эминаз вичин рушаз къаюмвал авун Алкъвадар Мегъамед хътин къени къилихрин, камаллу,

Аллагъдин виликни гъакимрин вилик вичин гъилинни руьгъдин михъивал хуьдай касди авун дуьз яз акуна. И карди Алкъвадар Мегъамед Етим Эминан неинки ихтибарлу кас, гъакІни мукъва дуст хъайидакайни лугъузва.

Етим Эминан стхайрикайни вахарикай рахадайла, адан чІехи стха Шагъламазакайни лугъун тавуна жедач. Ам шаирдиз бубадин патай тахай, дидедин патай хайи стха я.

Ф. Нагъиева майдандиз акъудай, кьилди-кьилди хзанар къейднавай 1886-йисан сиягъра Шагъламазан тІварни кьунва ва а чІавуз 50 йисан яшда авай ада Татархан хуьруьн къазивалзавайди тестикъарнава. Етим Эмина вичин гъвечІи рушан къаюмвал гъадални ихтибар авунач.

Алкъвадар Гъасан-эфендидин «Асари Дагъустан» ктабда гъатнавай, и алимди вичин хва Абу-Муслимаз 1877-йисан бунтарин вахтунда Куьреда кьиле фейи вакъиайрикай шиирралди кхъенвай чарче ихътин гафар ава: «Афатани Шагънамаза управада протоколар кьиле тухузва». И гафариз и ктаб урус чІалаз таржума авур Али Гъасанова (Гъасан-эфендидин хци) ихътин баян гузва: «Дуьмма-дуьз икІ лагъай чІал я: «Афатни Шагънамаз, къуллугъчийрин сиягъда аваз, канцеляриядин начальникар хъанва». Ахпа таржумачиди и вакъиадикай вичин фикир лугъузва: «Амма кьуьзекавай (яни Алкъвадар Гъасанавай. – А.Къ.) чав фактар гъакъикъидаказ агакъарун гуьзлемишиз жедач. Аквар гъалда, и кьве касдини управлениедин ва суддин дарамат чпиз кьунай ва, ина делойрални ктабрал чпин иесивал ийиз, инкъилабчи гьукуматди тайинарнавай са везифани кьилиз акъудзавачир».

Чна гиман ийизвайвал, тІвар кьунвай Шагънамаз Етим Эминан чІехи стха Шагъламаз я. Пачагъдин гьукуматдиз акси яз халкъ къарагънавай вахтунда, вич женгчийрин патал алайди къалуриз, ада хийирлу са карни тийизвайди таржумачиди ганвай баяндай малум жезва.

Чи эдебиятдин тарихда Эмина вичин чӀехи стхадиз 1872-йисан 17-сентябрдиз кхъенвай чарни малум я. Чарчяй аквазвайвал, гъвечӀи стхади вичел чӀехи стхади тапшурмишнавай кар вичи кылииз акъудай-виликай кхъизва. Кагъаздай Эмина чӀехи стхадиз ийизвай гуььрмет аквазва. Адан тӀварцӀихъ гъихътин ширин ва метлеблу гафар акалзава, «зи вилерин нур, гуьгъуьлдин шадвал, дава тир жанаби чи стха» лугъузва. И карди Эминан инсанвилин чӀехи дережадин гъакъиндай шагъидвалзава.

Мелика Эминаз кхъенвай чарчинни Эмина Шагъламазаз кхъенвай кагъаздин арада авай тафават чӀехиди тирди тайин жезва. И тафават Эмина вичини кьатӀун тавуна авачир жеди.

Етим Эмина гъам яшайишда, гъам вичин къуллугъда, гъамни вичиз Аллагъди кылиин пеше яз ганвай шаирвиле инсанвилин дережа инанмишвилелди хвейиди мад сеферда субут жезва.

Ихътин, гъар йикъан зегъмет алай, руьгъдин зегъмет алай кӀвалах кылииз акъудун акатай нелай хъайитӀани алакъ тийидайди Эминаз фадлай чир хъанвай. Ихътин зурба везифа кыле тухун патал чӀехи рикӀ, жумарт ва девлетлу руьгъ хъана кӀанда, гъахътин руьгъдив еримишиз тун патал ам уьмуьрдин гъар са камуна вердишарни авуна кӀанда, лигимарни.

Эминан вири уьмуьр гъахътин мурад кылииз акъудуникай ибарат хъана.

«Веси» шиир гъа рекъе авур ниятринни хиялрин, чӀугур къван азиятринни гъамарин, тӀаларинни рикӀ хунрин деринвални хцивал тупламиш хъанвай са вулкан хъиз адан рикӀяй акъатна ва ам, а вулкан, гилани куькӀвена кузма. Ам 120 йисалайни гзаф девирдин къене инсанри пак дуьа хъиз къабулзава.

*Етим Эмин, на етимар хуьналди,
Ваз арха жеч ви весияр туналди.
Татуй залум зи мейитдин чиналди,
Яд кас атуй – са инсаф авайд атуй.*

Эхиримжи кьве цIарцIе тикрар жезвай сад хьтин къати сесери ва гьижайри зенгини хьиз ван авуни-лай гъейри, мана-метлебдин жигъетдай ихьтин дерин ва атIуз-атIуз лагъанвай гафари шаир Етим Эмина и дуьньядал тухвай уьмуьрдин важиблувал гьихьтинди тиртIа къалурзава ва ада вичин везифа михьидаказ кьилиз акъудайвиликай лугъузва. И уьмуьрдин кьилин нетижа лагъайтIа, Зулжалалдин вилик хъфизвай касди вичин ажални кваз залумвилер гвай гъар садан аксина акъвазарун я.

И тарс къенин адалатсуз ва инсафсуз девирдизни авунвай веси туш ни лугъуда?

ЭМИН ВА КЪАЗАНФАР

Етим Эминахъ дустар гзаф хъайиди хъсандиз малум я, са къадар дустарин тIварар ада вичин чIалара кьунва, бязибуруз ада шиирарни бахшнава. Адан къетIен дустарикай сад Мамрачрин хуьряй тир Къазанфар-бег Зулфукъаров тир. Абурун араяр лап ага-тайбур тирди абуру сада садаз кхъенвай шииррайни аквазва. А кьве шиирни чав агакьнава.

Етим Эминан шиир са ктабра «Дустуниз», А. Агъаева 1960-йисуз акъудай ктабда ва адалай гуь-гъуьниз акъатайбура «Къазанфараз» тIвар алаз гъатнава. Ингъе ам:

*Эй азиз Дили-Вирана, чун хьтин дустар жедани?
Дустунин мескен датIана мегер икъван дар жедани?*

*Виридаз дуст авай чка рехъ ачух уьлчуь хъайила,
Чаз мегер дуст авай къапу икI кIеви Хейбар жедани?*

*Алемарин сан гзаф я, – гъич садазни вири сад туш.
Дустни масад сад садавди мегер барабар жедани?*

*Хъсан за вун чир ийидай, белки, заз вун акунайтIа,
Ви патав илчи ракъайтIа, яраб вун бизар жедани?*

*Шумудни са югъ я хъи, зун Межнун хъана чуьллераваз,
Тамарзу я дуст акунихъ. ИкІ рекъе цацар жедани?*

*Дуст дустунин зияратдиз агакъайла, нури-гуьзуьм,
Дустуниз дустун къапудал мегер икІ дапІар жедани?*

*Етим Эмина лугъуда: «Дуст далудихъ дагъ язава».
Тушиз хъайла, бес гъавайда бес мужаррад тІвар
жедани?*

А. Агъаеван ктабда и шиирдин кІаникай ам кхъ-ей вахт 1870 – 1871-йисар яз къейднава. Шиирдиз ганвай баянда «Къасум-хуьруьн райондин Векеьлар тІвар алай хуьрйяй тир Гъажиев Сейфединаз Къазанфара и шиирдиз жаваб яз ракъурай шиир гъатна» ва ам кхъей йисни 1871 лагъанва. Аквар гъалда, Къазанфаран шиирдал ам кхъенвай тарих къалурнавай, тахъайтІа баян гайи касди и делил икъван къетІидаказ гъидачир. Гъа тарих себеб яз, мумкин я, Эминан шиир кхъей йисни тахминандаказ гъа йисаз мукъвади яз къалурун.

Шиирдал тарих хъун важиб авай кІвалах я, ада чаз шаирдин ва адан уьмуьрдин чаз чизвай вакъияйрин галай-галайвал арадал хкиз ва суал алай месэлайрал экв хъичириз куьмек гуда.

Ша чна гила Эмина Къазанфараз хганвай жаваб кІелин:

*Аферин хъуй ваз, вун хъуй сагъ, эй азиз.
Ваз несиб хъуй женнетдин багъ, эй азиз.*

*Агакъайла а ви чар зав, хъана зун
Дустарин къилив уьзуьагъ, эй азиз.*

*Валлагъ, уна а ви кагъазда авай
Маргъабади зи дамагъ чагъ, эй азиз.*

*Чир хъана ваз, гъич чидач ахмакъариз
Дуст я дустун далудихъ дагъ, эй азиз.*

*Валлагъ, авач гъич са касдиз ву-хътин дуст,
Гъар дустуниз вун я варз, рагъ, эй азиз.*

*Зун я маъзур, ша Хутаргъиз вун къе физ,
Ви дердери-хъ зун я муштагъ, эй азиз.*

*Хъуй чи дуствал эбеди яз, заз чІалар
Гъар вахтунда на кхъиз ягъ, эй азиз.*

*На куькІуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй,
Дили-Виранадиз чирагъ, эй азиз!*

И къве шиирдикай веревирдер ийиз эгечІалди, Эминан «Къазанфараз» шиирдиз Гъалиб Садыкъиди 1995-йисуз акъудай ктабда (Етим Эмин. «Вил атІудач дуьньядихъай...») ганвай баянни вилик гъунин гере-квал ава: «И шиир сифте яз Векъелар Сейфудинавай писатель Гъаким Къурбаназ гъатнай. Гуьгъуьнилай чаз инал тІвар кьур А. Агъаларован кІватІалдай (и касдин тІвар алимди муькуь къейдерани кьунвай. – А.Къ.) Мамрач Къазанфара вичин гъилелди кхъей вариант гъатна. Виликра «дили-дивана» лугъуз кхъенвай гаф гъалатІ яз «Бедел-Вирана» гафуналди эвез хъанва. «Бедел-Вирана Къазанфаран литературный тахаллус я. Яни Къазанфарни шаир тир».

Инал лугъун лазим я хъи, Эминан 1995-йисуз акъатай ктабдал къведалди чап авур кІватІалра «Къазанфараз» шиирдин сифте цІарцІе «дили-дивана», муькуьбура «дили-вирана» авай. Месела, «дили-вирана» гафунин мана А. Агъаеван ктабда ихътин гафара-лди ахъайнава: «харапІ хъанвай, барбатІ хъанвай рикІ, ханвай рикІ».

РикІивайни, эхиримжи вахтара къиле тухвай ах-тармишунрай ва Къазанфаран гъиликай хкатнавай ва чеб КІиридин альманахдай жагъай шииррай аква-звайвал, Къазанфаран халисан тахаллус «Дили-Вирана» я.

«Етим Эминаз жавабдилаь» гъейри, Къазанфара-лай чав мад са шумуд шиир агакънава. Абурни,

чна винидихъ къейд авур, КИридин альманахда ава. Адахъ шиирар мадни авачир лугъуз жедач, вучиз лагъайтIа вичин девирда вилик-къилик хъайи, гъа вахтарин илимар чиз хъайи гзаф ксариз эдебиятдик чпин пай кутун, шиирар кхъин адет тир.

Къазанфар Зулфукъаров, лагъайтIа, гзаф къетIен кас яз хъанай. Ада лезги халкъдин тарихда аквадай чIехи гел туна.

Ам сифтени-сифте чи тарихда маарифдар хъиз, «Куьредин эвелимжи абжуз» тIвар алаз лезги чIалал сад лагъай ктаб акъудай кас яз тайин хъана.

И ктабдикай рахадалди заз тIвар-ван алим А.Р.Шихсаидова «Литературадин Дагъустан» журналдин 1989-йисан 1-нумрада чапнавай «Кхъинрин имаратрин геле» макъаладай са кIус гъиз кIанзава: «Сулейман-Стальский райондин Алкъвадрин хуьре, рагъметлу Гъуьсейнов Абдулкериман (шаир Ибрагъим Гъуьсейнованни академик Абдусалам Гъуьсейнован бубадин. – А.Къ.) кIвале заз акур «Макъамар» тIвар алай ктабда арабрин чIехи писатель Абу Мухаммед ал-Касим ал-Хариридин (1054 – 1122) зарафатдин гъикаяяр ава. И ктаб Алкъвадар Гъасана 1856-йисуз «...устан алим, хци къатIунрин литератор Ахцегъ Мирзе-Али-эфендидин патав... савадлу стха, (заз) мукъва мамрачви Малла Къазанфаран куьмек галаз» кхъенвайди я».

А.Р. Шихсаидова кавычкайриз къачунвай гафар Алкъвадар Гъасананбур я. Абурай чаз Къазанфара Мирзе-Алидин гъилик кIелайди ва вични савад авай кас тирди аквазва. Малум жезвайвал, адахъ иер хатI авай.

Адан хатI магъирди тирди «Куьредин эвелимжи абжуждини» тестикъарзава. Ам къилий къилиз Къазанфаран гъилелди кхъенвайди ва ахпа, гъилин хатIарин шикил хвена, литографиядин къайдада чапнавайди я.

ТIвар къунвай ктабдин сад лагъай чинал лезгидалди, къилди-къилдин къуд цIар яз, икI кхъенва:

*«Кюьредин эвелимжи абжуз,
Гъазанфер бегди теснифай,
Гъижретдин 1287 са.
Басмавуна Шуьреда»*

И гафарин кІаникай чапдин жуьреда урусдалди кхьенва:

«КЮРИНСКАЯ АЗБУКА.

В типографии Штаба войск Дагестанской области.
Темир-Хан-Шура.

1871 г.»

И урус гафарилай гъейри ктабда гъатнавай амай вири кхьинар, чна къейд авурвал, гъилелди авунвай-бур я.

Ктабда авай кхьинар ихътин къайдада аваз гъатнава:

1) Алфавит ва, алфавитдин къайда хвена, гъижай-риз пайна кхьенвай кьилдин гафар (2 – 12-чинар).

2) «Ванела къалун», яни «Винелай къалурун» кьил алаз, кве касдин ихтилатар хъиз ганвай кхьинар ва кьилдин жуьмлеяр (12 – 14-чинар).

3) Чирвилерин, кІелунрин метлебдикай, уьмуьрда жув тухвана кІани саягъдикай насигъатар, мисалар ва дерин метлеб авай маса ихтилатар (14 – 20-чинар). Абурукай квед-пуд инал гъайитІани жеда: «КІел авурди кІел тавурбурун арада цуьк я», «КІел тавурди акьул цун тавур ник я», «Сабурдин тар туькьуьл я, емишар – верцІи».

4) Махар – «Девени, сикІни, жанавурни сев», «СикІни жанавур» (21 – 32-чинар).

5) Дуьнья арадал атуникай, инсаният виликди финикай, илимар, кхьинар арадал атуникай ихтилат (32 – 41-чинар).

6) Гъар са мусулмандиз (и гаф Къазанфара гъа икІ кхьенва. – А. Къ.) чир хъана кІандай мусулманвилин рекъер» кьил алаз, суалринни жавабрин жуьреда кхьенвай ихтилатар ва насигъатар (41 – 48-чинар).

7) «КапI» кьил алаз, капI ийидай къайдайрикай авунвай ихтилат (49 – 52-чинар).

8) Керет – гъам рекъемралди, гъамни гафаралди кхъенваз (55 – 57-чинар).

Аквазвайвал, ктаб бицIиди ятIани, виче гъатнавай материални, адахъ авай метлебни тIимилди туш. И карди Къазанфар вичин девирдин чирвилерикай хабар авай кас хъайиди къалурзава.

Дагъустандин чIалар сифте яз илимдин рекъелди дериндай чирай ва гъабурукай яз «Куьредин чIал» тIвар алай зурба кIвалах чи лезги чIалазни бахш авур зурба лингвист Пётр Карлович Услара вичиз куьмек гудай кас яз Къазанфар хатадай хкъягъ тавурди «Куьредин эвелимжи абжуждай» хъсандиз аквазва.

П.К. Услар Дагъустандиз 1860-йисуз атанай. Ада 1871-йисуз Дагъустан вилайтдин военный губерна-тордиз ракъурай чарче ихътин гафар ава: «...Зун Дагъустанда хъайи 11 йисан къене за авур алахъунра 20 дагъвиди иштиракна, гила, четин шартIар себеб яз, абурукай кьвед ама... Абурукай сад – Куьре округдин Мамрач хуьруьн агъали, округдин дувандин кхъинарзавайди тир (мирзе – А.Къ.) Къазанфар Зулфукъар-огълы я, ам зи ихтиярда 1867-йисалай ава. Адан кьилди-къетIен куьмекдалди зун лезги чIалан гегъенш грамматика, хрестоматия ва гафарган туькIуьриз агакъна... Зун патал ам табасаран чIал илимдалди чирунинин кардани кIвалах алакъдай куьмекчи я... Идалайни артух, ада лезгийриз кIелиз чир авун патал ктаб кхъенва, а ктаб чап авун патал гъазур я».

П.К. Услара вичин лезги куьмекчидиз чIехи къимет гуз хъайидал са шакни алач. «Куьредин эвелимжи абжуждизни» чIехи алимди рухсат гайиди аквазва.

И чарче алимди Къазанфараз «куьмекчи» лугъузватIани, «Куьредин чIал» ктабдин сифте кьилера ада вичин амадагдин дережа «хкажнава»: «Заз рехъ къалурайди виликан Куьре ханлухдин Мамрачар хуьрйй тир, Гъазанфер тIвар алай тIебии куьреви – ам акъалтIай алакъунар авай ва зегъметдал рикI алай

кас я. Исятда регъятдиз дидед чІалал кхъизва ва ам чІалан грамматикадин кјурулушдиз гъахънава».

Инал и гафара «заз рехъ къалурайди» лугъудай ибара урус чІалан «руководитель» гафунин таржума тирди къейд авун герек я. И гаф са шумуд жуъреда чи чІалаз элкъуъриз жеда. И гафунай чІехи алимди Къазанфараз ийизвай гъуърмет аквазва. Инал мад са алава герек жезва: урус текстина алимди Къазанфаран тІвар вичи туькІуърнавай лезги гъарфарилай мен-фят къачуна «Гъазанфер» кхъенва.

Усларанни Къазанфаран араяр лап агатайбур, сада садаз ийизвай ихтибардивни чІехи гъуърметдив ацІанвайбур тирди ихътин са шагъидвилини къалурзава. Алимдин руша – Нина Петровна Услара вичин бубадин уьмуърдин эхиримжи йикъар икІ рикІел хкизва: «...5-июлдиз буба акъваз тавуна рахаз, датІана вичин дагъви амадагриз, иллаки са гъи ятІани Къазанфараз эвериз хъана».

П.К. Услар 1875-йисан 8-июндиз рагъметдиз фена. Амма «Куъредин чІал», ам къейидалай къулухъ 21 йис алатайла, 1896-йисуз Тифлиса чап авуна. Ада туькІуърай Дагъустандин чІаларин алфавитар халкъдин арада чукІун тавуна амукъна. И кар Алкъвадар Гъасанани вичин «Асари Дагъустан» ктабда къейд ийизва: «Дагъустан Урусатди муьтІуьгъ авурдалай гуьгъуьниз Къафкъаздин чІалар чириз эгечІай лингвист, генерал барон Пётр Карлович Услара, урусрин ва Европада алфавитрай герек гъарфар кІватІна, авар, къазикъумух, куъре ва табасаран чІалар патал къилдин кхъинар ва сифтегъан грамматикаяр туькІуърнатІани, ада арадал гъайи цІийи кхъинар къедалди халкъдин арада гегъенш хъанвач».

П.К. Услар Лезгистандин гзаф хуърера, Къулан вацІун къве патани хъана. И кар адан «Куъредин чІалай» аквазва.

Ада Къафкъазда сифте яз хашпара дин атуникайни, дагъви халкъарин мецин эсеррикайни чІехи макъалаяр кхъена. Абура алимди чІехи къимет авай

фикирар лагъанва. Бязи фикирар гъуьжет алайбур
яз къабулиз жеда. Месела, ада 1968-йисан августдин
вацра Дербентда кхъей «Са вуч ятІани дагъвийрин
мецин эсеррикай» макъалада шииррикай лагъанвай
ихътин гафар ава: «Дагъвийриз я кетиг (рифма), я
везиндин уьлчме малум туш. Куьревийри кетигри-
кай менфят къачузва, абуру ам чпин къуншияр тир
татарривай (азери-туьркверивай. – А.Къ.) къабулна-
вайди я. Куьревияр Дагъустандин амай халкъарилай
гзаф татаррин таъсирдик акатнава, им абурун хий-
ирдиз туш. Кетигар аваз туькІуьрнавай куьре мани-
яр мана авачирбур яз жагъизва, гъавиляй за абур
кхъидай къимиш авунач. Зун куьре шииратдин къил-
дин эсеррихъ генани къекъвезва».

Чи фикирдалди, кетигар лезги шииратда лап фад-
лай хъайиди халкъдин гзаф мисалри къалурзава. А
мисалар лезги халкъдихъ чи бинедин чилерал туьрк
тайифаяр къведалди хъайидал шак гъиз жедач. Гзаф
манийрикайни гъакІ лугъуз жеда.

Чи манийрин гъавурда алим гъат тавунин себе-
бар а манияр дуьздаказ урус чІалаз элкъуьриз, абу-
рун мана агакъариз тахъун я. Муькуь патахъай, чи
халкъдин манияр тамам текстер кхъенваз ва я рикІел
хвенваз малум туш. Абурун бендер гзаф дуьшуьшра
сад садак какадариз лугъузва ва къени гъакІ ийизва.
Гъавиляй абурай са акъалтІай, галай-галайвал хвена
лагъанвай фикир жагъурун четин жезва.

1848-йисуз Ахцегъиз атай, ана авай къеледин ко-
мендантдин руш Нина Ротани вичин рикІел хкун-
ра са шумуд лезги манидай кІусар гъанва ва ада а
бендери халкъ вилик тefена амайди къалурзавай-
ди къейдзава. Чи фикирдалди, и дуьшуьшдани чи
халкъдин гзаф манийра авай магъирвилер таржу-
мачидивай маса чІалалди лугъуз хъанвач. Алава яз,
къейд хъийин: Нина Ротаз манияр таржума авурди
лезги чІал чизвай эрмени тир.

Чи фикирдалди, лезги манийрин чав агакъанвай
къилди-къилдин бендер къачуртІани, абурун мана-

метлеб тамамдиз ахъаюн патал гзаф баянар гун герек жезва, абур гъаки цIарба-цIар маса чIалаз элкъуьруналди абурун «къенепатан» тамам шикил гуз хъун мумкин туш.

Вичин «Асари Дагъустан» ктабда Дагъустанда авай туьрк чIалар квачиз амайбуруз «лезги чIалар» лугъузвай Алкъвадар Гъасана кхъенвай ихътин гафари П.К. Услара ва Н.Ф. Рота чи манийрикай лагъанвай келимаяр инкар ийизва: «Табасаран (къабгъан) чIалалай гъейри, вири лезги чIаларал хъсандиз ванзавай шиирринни иер манийрин вири жуьреяр ава, амма бязи сесер араб ва туьрк гъарфаралди къалуриз хъун мумкин туш, абур хурай къевезвай ва жужу сесерин гапIалдик акатзава, абур паталди араб ва туьрк гъарфар къан тийизвайбур ва бес тежезвайбур жезва».

П.К. Услар Ахцегъана хъанай. Адан «Куьредин чIала» «СикIни жанавур» мах къве жуьреда – куьре ва ахцегъ нугъатралдини кхъена – гъатнава. Ахцегъ нугъатда адан тIвар «СикIни жанатур» хъанва. Ахцегъа алимдиз Шамилакай мани («Атана-тана, Шамиль атана...») авайдакай ван тахъана жедачир.

Зи аял вахтарани ам заз гзафбурун сиверай ван хъанай. РикIел аламайвал чарчелни хкин:

*Атана-тана
Шамил атана,
Шамилан къушун
Тимил атана.*

*Тимил къушунди,
Суьрсет атIана,*

*Алчах душмандин
Нуьсрет атIана.*

*Ахцегъиз-тана
Къеле къачуна,
Залум пачагъдин
Зегъле къачуна.*

Манида гъакъикъи вакъиадикай – Шамилан муьруьдри Ахцегърин къеле элкъуьрна къуникай, анавай урус аскерар суьрсет авачиз ва «нуьсрет» – гъалибвал къачудай мумкинвал амачиз туникай лугъузва.

И мани халкъдин арада гегъеншдиз чкIанвай, адан макъамни маршдиз ухшарди тир. Амма ам ах-

цегъвийри алимдиз – урус генералдиз лугъун тавунни мумкин тир. ЛагъанайтІани, а мани алимдивай вичин ктабдик кутаз жедачир, вучиз лагъайтІа ана Шамилан къушундин тариф ийизвай гафар урус генералди хуш аваз къабулдайбур тушир. Адаз маса манияр герек тир.

Алимди, лезгийриз тагъким авун яз, «Куьредин чІала» туьрк гафар тІимилариз алахънава. Къенин гзаф лезгийрин сиве авай «балугъ» гаф ада «гъед», «булут» «цавун циф», «деве» «лавар» яз къалурнава. «Буй», «бухах» гафар «куц» гафуналди эвезнава. Чи меце гъатнавай «барабар» гафунизни вичин эвез ава: «тен», «тенвал». Чи къенин «шахматар» гафунин чкадални а вахтара «сетІренжар» лугъуз хъайиди тайин жезва. Чна «къубави», «куьреви» ва маса ихътин гафара менфят къачузвай «-ви» суффиксни алимди «-гуь» суффиксдалди эвезнава: «куьрегуь». Вучиз лагъайтІа «-ви» араб чІалай атанвайди я.

Алимди къубавийри чпиз «куцІатгуьяр» лугъузвайди къейдзава ва и гафунихъ чІалан къанунрай килигайла са дувулни авач лугъузва. Амма и гафунин бинеда, аквар гъалда, «кцІарви» авай. И гаф «КцІар» вацІун тІварцІелай хъанвайди я. КцІар вацІун тІварни, аквар гъалда, и патара экъечІзавай ва вичин тІвар къе рикІелай фенвай «кацІ» тІвар алай набататдикай, яни шекер хкуддай нацІар бинеда аваз арадал атанвайди я.

Алимди «-ви» суффикс «-гуь» суффиксдалди дегишарунихъ маса сирни хъун мумкин я. Чна гъа «гуь» вуч ятІа дериндай къил акъудун герек я. Ам вичин бинедин чка араб чІалай атанвай «инсан» гафунин къунвай чи халис лезги гаф хъун мумкин я.

Гида чун Эминанни Къазанфаран алакъайрал хквен.

Абур мус ва гъикІ таниш хъанатІа, малум туш. Амма абуру къведани Ярагъ Мегъамедан хва, Куьредин округдин дуванханадин къил Исмаилан гъилик кІвалахзавай. Эмин Ялцугъринни мад са шумуд хуь-

руън къази, Къазанфарни округдин дуванханадин мирзе тир. Чпив гвай къуллугърин бинедаллаз абурун араярни мукъва ва мягкем хъайидал ва чІехи дуствилиз элкъвейдал шак гъиз жедач.

Эминан шиир куькай я? Анай вуч тайин жезва?

Шаирдиз вичин дуст тахкуна гзаф вахт хъанва ва ам акваз кІанзава. Ам чІугуна Мамрачдал – Къазанфаран хуъруъз физва, амма ам кІвале авач. Ада Къазанфараз вичин дуствлини муъгъуъббатни къалурзава («нури-гуъзуъм» – «зи вилерин нур» лугъузва) ва ам кІвалай жагъизвач лугъуз хъуътуъл туъгъметни ийизва, дуст амай инсанар хъиз туш, дуст гъар са касдин далудихъ галай дагъ я лугъузва. Эмин Къазанфара-лай са шумуд йисан чІехи тир, ада туъгъметни вичин чІехивилив къурвал ийизвайди аквазва.

Эминахъ Къазанфараз лугъудай са вуч ятІани ава, мумкин я, ийидай са сирни хъун, амма шиирдай ам аквазвач. Белки, шаирдиз вичин цІийи шиирар дустуниз кІелиз кІанзавайтІа?

Амма, са патахъай килигайла, Къазанфаран жаваб Эминан и шиирдиз хганвай жаваб тирдал шакни къвезва. Вучиз лагъайтІа Къазанфара вич, Эминан чар агакъайла, дустарин вилик уъзуъагъ хъана, адан «маргъабади» (саламди) вичин «дамагъ чагъ», яни кефияр къумбар авуна лугъузва. Эминан шиирда, лагъайтІа, авайбур дуствилин туъгъметар тир, абур Къазанфар дустарин вилик са акъван уъзуъагъ ийидай хътинбурни тушир.

Мумкин я, Эминан шиирдихъ салам-дуъа авай адетдин чарни хъун, вучиз лагъайтІа Къазанфаран шиирда «Агакъайла ви чар зал» гафар ава. Шиир, мумкин я, гъа чарчихъ акалун. Идалайни гъейри, Къазанфара вичин шиирда Эминан шиирда авай хътин ибара – «дуст дустунин далудихъ дагъ» – тикрар хъийизва.

Гъар гъикІ ятІани, Эминан чар Къазанфарав агакъзава. Къазанфара жаваб кхъин хъийизва. Абурун чарар-шиирар гъикІ агакънатІа, ни агакъарнатІа, лугъуз жедач.

Къазанфара вичин шиирда вич Хутаргъа авайди лугъузва. Гъамни дуст акунихъ къаних я. Гъадани вичин дуствилин гъиссер чІехи муьгъуьббатдалди лугъузва. Адан жавабдай чаз Эмина Къазанфараз вичин шиирар вахт-вахтунда къалурзавайди, шаирдиз вичин дуст вичин чІалар кІелзавайди хъиз ала тирди чир жезва. Къазанфара вичиз цІийи шиирар ракъура лугъузва. Ада абуруз чІехи къимет гузва. Адан шиирдин эхиримжи бендина авай «На куькІуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй, /Дили-Виранадиз чирагъ, эй азиз» гафарни Эминаз, дустуниз хъизни, шаирдиз хъизни, ганвай чІехи къимет я. Им чІехи метлеб авай шагъидвал, Эминан вичин девирда адакай шаирдикай хъиз лагъанвай сифтегъан фикир я. Эминакай адан амай вири дустарин паталайни Къазанфара ийизвай шагъидвал зурбади я: «Гъар дустуниз я вун варз-рагъ, эй азиз».

Къазанфаран шиирдал алай тарих – 1871-йис – дуьзди ятІа, акІ акъатзава хъи, и чІав Къазанфар П.К. Усларан гъилик кваз лезги чІалакай малуматар кІватІиз лап рикІивай алахънавай бере я. Хутаргъизни ам гъа себебдалди акъатун мумкин я. Идалайни гъейри, Къазанфара Эминаз «ша Хутаргъиз вун къе физ» (къе йифиз. – А.Къ.) лугъузва. И гафарин гъавурда акІ акъуна кІанда хъи, Къазанфараз юкъуз дустунихъ галаз ацукъна ихтилатар ийидай мажал авач, адавай Эмин анжах йифиз къабулиз жада.

Шиирда авай са цІарцІи чун кІеве твазва, адан мана михъиз ачухардай мумкинвал жезвач. А цІарцІе ихътин гафар ава: «Ви дердери хъ я зун муштагъ, эй азиз». «Муштагъ» гафуниз Гъ. Садыкъиди вичи туькІуьрай ктабра ихътин баян ганва: «Са мураддихъ тамарзу кас». Шиирдин рефрен тир гафунилай вилик кетигда авай гафарив и гаф хъсандиз къунва. ГъакІ хъайила ам вичин чкадал алайди хъун мумкин я.

Араб чІалай къачунвай и гафунихъ гзаф манаяр ава: кІан хъунухъ, са квелди ятІани гъевес акатун, са куьхъ ятІани къаних хъун, тамарзу хъун, са вуч ятІани мурад авун.

И манайриз Гъ. Садыкъиди и гафуниз гузвай ба-
яни мукъва я. Амма абурухъ галаз цІарцІе авай «ви
дердериxъ» ибара къазвач, яни цІарцІикай хкатзавай
мана шиирда лагъанвай амай хъсан келимайриз акси-
ди хъанва: зун ви дердериxъ тамарзу я. Халис дусту-
ни дустуниз ихътин гафар бажагъат лугъудай, ихътин
гафар душмандин мецелай къведайбур я. Къазанфара
Эминаз икІ талгъудайдал са шакни алач. Амукъзавай-
ди къве рехъ я: я «муштагъ» гафунин чкадал маса
гаф хъайиди, я «дердерин» лугъудай гафунихъ маса
эвез хъун турус яз къабулун. Чи фикирдай, и цІар
«Ви дидардихъ я зун муштагъ, эй азиз» хъун мумкин
тир. «Дидар» сада садал къил чІугун, садаз сад акун
лагъай чІал я. Къазанфараз лугъуз кІанзавайди ихъ-
тин фикир я: «Зун вун ақунихъ къаних, тамарзу я».

Къазанфаран тІвар Эминан «1877-йисан бунта-
риз» шиирдани къунва:

*Дустар Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.*

Бязи алимри Къазанфарак 1877-йисан гъулгъула-
да иштиракна лугъуз гъукумди тахсирар кутуна ва ам
Урусатдиз (гзафбур угиниз ятІа тайиндаказ къалур-
завач, садбур Иркутскдин тІвар къазва) суьргуьнна
лугъузва. Эминани вичин шиирда Къазанфаран къи-
лел вуч атанатІа лугъузвач.

Агъед Агъаева вичин «Ярагъ Мегъамед» ктабда
Къазанфар 1877-йисуз, вич Сибирдиз суьргуьн аву-
никай хуьн патал, Туьркиядиз куьч хъана лугъузва,
амма и кар субутардай са делилни гъанвач.

Алкъвадар Гъасанакай гзаф малуматар кІватІай,
адан уьмуьрдикайни яратмишунрикай чІехи ктаб
кхъей («Алкъвадар Гъасан», Дагъустандин ктабрин
издательство, 2015-й.), вич чІехи алимдин тухумдин
эвледрикай тир шаир ва муаллим, гила вич Алкъвад-
рал ахъайнавай Гъасан-эфендидин музейдин дирек-
торни тир Гъуьсейн Гъуьсейнова Спаск шегъердиз

суьргуьннавай Алкъвадар Гъасаназ Иркутскдин суьргуьндай мамрачви Мирзе Къазанфара чарар кхъейди ва вичихъ галаз ана «Сибирдин катружнадин» (чІалан алим Мегъамед Гъажиева вичин «Урус-лезги гафарганданда» «каторга» гаф гъа икІ таржума авунва. – А.Къ.) четинвилер къасумхуьруьвиар тир Мегъамедрасулан хва Абдулкъафара ва Гъанидин хва Дадаша» пайзавайди къейдзава. Аквазвайвал, Гъуьсейн Гъуьсейнован гъилик и делилар субутарзавай шагдадатнамаяр ква.

Гъукуматди, и гъулгъула са куьруь вахтунда инсаф авачир жуьреда пуьрчуькъарна, ана иштиракайбуруз кар къазвай вахтунда чпел гъукумрин шак фенвай гзафбур яргъал хуьрериз, шегъерриз (Дербентдиз, Аштерхандиз) катнай. Къазанфаран хзан катун субутардай делилар авач.

Ада гъулгъулада лап къетІидаказ иштиракна лугъуз жедач. Вучиз лагъайтІа са шумуд йисуз урус генерал П.К.Усларахъ галаз къуьн къуьневаз кІвалахай, гъукуматдин къуллугъдал хъайи ада гъулгъуладик экечІайбурун пад кІевелай бажагъат къадай. Гъар вуч ятІани гъулгъулада иштиракайбуруз ам, чара авачиз, вичин майилар къалуруниз мажбур хъана жеди.

Са алимри ам суьргуьндай хтайдалай гуьгъуьниз хзанни галаз гуьгъуьниз Туьркиядиз куьч хъана лугъузва. Амма 1886-йисуз гъукуматди къунвай хизанрин сиягъда Къазанфаран (и чІавуз адан 43 йис я) ва адан рухваяр Гъасананни Юсуфан, гъакІни адан стха Гъуьсейнан тІварар къунва, хзандихъ 104 къапан чил, ругуд мал ва къве балкІан авайди къейднава. И документди Къазанфар Туьркиядиз куьч хъана лугъун турус туширди, адаз аниз куьч хъунин себебар авачирди къалурзава. И сиягъда адан тІварцІихъ «мирзе» гафни акалнава. И карди ам дуванханада вичин къуллугъдал аламайди ва я, суьргуьндай хтайла, виликан чкадал эхцигнавайди къалурзава.

Идалайни гъейри, винидихъ тІвар къунвай сиягъ кхъей йисалай гуьгъуьниз Къазанфаран хва Гъасана Урусатда кІелайди ва адахъ ана чІехи агалкъунар

хъайидини малум я. Адаз капитандин чин ганай, ам муькъвер эцигдай устІар-инженер тир. Хцин кьисметдини Къазанфар Туьркиядиз куьч тахъайвеликай лугъузва. Гъасанан кьисметдикай журналист ва шаир Шагъабудин Шабатова гегъенш малуматар кІватІна «Лезги газетдиз» (2002-йис, № 44) акъуднава.

Гила кьве гаф Къазанфаран тахаллусдикайни лугъун. Икъван гагъда Гъалиб Садыкъиди Къазанфаран тахаллус «Бедел-Вирана» яни чкІайвилиз, аца-хъайвилиз акси, амма хъсан патахъди тир эвез лагъай чІал яз гъисабзавай. Эхиримжи вахтара, къенин аямдин эминовед Мансур Куьревиди «КІиридай жагъай альманахда» авай ва чеб аджамдалди кхъенвай са бязи шиирар къенин лезги гъарфариз ахкъудайла тайин хъайивал, Къазанфаран тахаллус «Дили-Вирана» тирди тайин жезва. Им рикІ ханвай кас я лагъай чІал я. И карди ам лап рикІивай шаирвилин рекъе хъайивеликай, адан тахаллуснии шииратдихъ галаз алакъада хъайидакай ва ада сад-къе чІал ваъ, гзаф шиирар кхъейдакай лугъузва. Эхиримжи йисара гъакІ тирди субутни хъана. «КІиридай жагъай альманахда» ада Эминаз жаваб яз кхъенвай чІални гъалтзава (аквар гъалда, ам чІехи шаирдин «Дустариз» шиирдиз жаваб яз кхъенвайди я). Ингъе ам:

*На веси гуз дустар мийир тІун айиб,
Фелекдиз писди инсан я дуьньяда.
Шингъардин къаншарда лекІвенз гъар са тІиб,
Лачин, тайгъун перишан я дуьньяда.*

*Авач и дуьньяда, гайитІани чан,
Дуст я лугъуз рекъе чир жедай инсан.
ЧІур тахъана вучда ихътин пис заман? –
Сад-садавди пис душман я дуьньяда.*

*Дустари са-садан атІуда дабан,
Къаст авач сад-садав туькІуьз гъич садан,
Агалтна сад-садахъ нехирбан, чубан, –
Дилиярин хунІ девран я дуьньяда.*

*Чинал рахаз гъар садан мез гуъзел я,
КилигайтIа, рикIер адал бедел я.
Халкъарин арада им са месел я:
Дере хелвет туьлки хан я¹ дуьньяда.*

*Эй Дили-Вирана, къелем яхъ гъиле,
Душманарин чанда тваз са велвеле.
Бес я ваз дуьньяда Эмин дуствиле –
Фасигъвилиз ам Шагъбан² я дуьньяда.*

Чун къилдин макъалада Етим Эминан «Дустариз» шиирдикай раханай. А шиир, чаз гила са шакни ала-чиз тайин жезвайвал, Къазанфаран и шиирдиз жа-ваб яз кхъенвайди яз аквазва. Абуру сада садан фики-рар давамарзавайди ва абур къведни са рекъел алай-ди аквазва. Абуру чеб чпин дуствилиз вафалу тирди къалурзава. Амма къве шиирдани абур дуьньядин, жемиятдин зурба месэлайрал, какахънавай девирда, инсанри чпи чеб маса гузвайла, чпин фикирар, чпин дуствилелай кам вегъизвайла, жезвай чIуру гъалари-кай, «нехирбанривайни» «чубанривай», яни халкъ-дин къиле авайбурувай чпин гаф сад ийиз тежезвай-вили, вири хъсан крар чIурзавайдакай лугъузва.

Къазанфаран и чIал Эминаз 1877-йисарин бунтар пуьрчуькъарай береда, гъулгъулада иштиракай кса-рин геле къекъъезвайла ва абуруз кар атIузвай вах-тунда кхъенвайди хъун мумкин я. Эмина адаз хгай жавабни, яни «Дуьнья гургъагурни» шаирди чимиз-чимиз, яни гежел тевгъена хганвай жаваб тирди ак-вазва.

«1877-йисан бунтариз» шиир кхъидайла Етим Эмин, четин азар себеб яз, месе гъатнавай. И шиир-

¹ Дере ичIи хъайила, яни къуват квай гъайванар – асланар север, жанавурар амачирла, ана сикIрекай хан жезва лагъай ми-сал я.

² Мугъаммед аш-Шагъбан (аш-Шайбани) (749-805) – тIвар-ван авай факх, яни мусурманрин къанунар къайдада тур кас, халиф Гъарун ар-Рашидан вахтунда къази хъайи кас. Куьре ма-гъалда къази Эминан гъуналар Шагъбанан гъунаррив гекъигунал-ди Къазанфара вичин дустуниз чIехи къимет гузва.

да Къазанфаран тІвар кѳуни ва адахъ вичин тамарзу-
виликай лугъуни мамрачвиди чпин дуствилиз вафа
хуъзмаз хъайиди кѳалурзава. Адай гуъгъуъниз гьикІ
хъанатІа лугъуз жедач. Эмина лап четин гѳалда аваз,
лезгийри лугъудайвал, са кІвач сурун япаллаз вич дус-
тари гадарнавайвиликай лугъузвай шиирра авай на-
разивилерикни туъгъметрик Къазанфар акат тавунни
мумкин я.

Эгер ам суъргуън авун турус вакъиа ятІа, адавай
тІазвай Эминал са шумуд йисуз кѳил чІугваз хъун
мумкин тушир.

Месела, Алкъвадар Гъасан суъргуънда кѳуд йисуз
хъанай. Къазанфарани тахминан гъакъван муъгълетда
суъргуън чІугуна жеди. Ам анай Эминал чан аламаз
ватандиз хтун мумкин яз аквазва. Чаз абурун ала-
кѳайрикай акъалтІай са делилни мад малум туш.

Амма Эминанни Къазанфаран алакъаяр шаир ре-
кѳидалди давам хъайивилин лишанар адан «Чуъхвер»
эсердай ва ам арадал атунин тарихдай жагъуриз же-
дай мумкинвални авачиз туш.

Сифте «Чуъхвер» шиир кІел хъийин:

*Дустуни заз са ажаиб савкъат ракъана, Зулжалал,
Даим эбед вич захъ галаз дуст я лагъана, Зулжалал,
Ажеб ширин гъуъсни-сифет нямет кѳалана, Зулжалал,
Нече-шумуд рекъибарин гуъгъуълар хана, Зулжалал,
Гъич шак авач зи шадвилиз, чил-цав ацІана, Зулжалал.*

*Яз емиш я, заз чир хъанач, им ич ятІа, чуъхвер ятІа,
Вирибуру лугъуз хъана: «Яраб им вуч тегъер ятІа?»
Я Ребби, зун Межнун хъана, акъулдикай серсер ятІа?
И сефер захъ галукъайди эхир им вуч эсер ятІа?*

*Гъар са касди ийиз хъана хиял датІана, Зулжалал.
Заз, гъелбет, гъич акурди туш икъван чІавал чи
уълкведа,
Я Шекида, я Ширванда, я Хизрида, я Нуъгведа,
Белки, жез туш ихътин емиш Тифлис,
Темир-Хан-Шуъреда.*

*Ич-чуьхвердин тегьер ава, къарпуздилаь им екеда,
Гъар са касдиз ибрет хъана, за им къатІана, Зулжалал.*

*Я Ребби, зи гуьгъуьл шад я, зерре захъ гъам-хифет авач,
И дуьньядал дуствилелай мад виниз са девлет авач,
Хиял мийир куьне, идлай артух мад са нямет авач,
Лали-агъмердилаьни ам багъади я – къимет авач,
Ребби, ви къудратдин кар я, зун икърар хъана,
Зулжалал.*

*Дустунин тІвар, исми мубарак Забиюллагъ я хъи зи,
Ери-мескен – Куьре магъал, Ажем вилаят Къафкъази,
Устади муршидал камал ибну Мугъаммед Ярагъи,
Заз, Эминаз, авур игъсан патал а кас ая рази,
Али ал-ала Фирдаусда макан гана, Зулжалал.*

Шиирдай аквазвайвал, чухверар ракъурай дустунин тІвар Забиюллагъ, вични муршид Мугъаммед Ярагъидин хва я.

Сифте яз 1957-йисуз Назир Агъмедова туькІуьрай кІватІалдик акатай, гуьгъуьнлай, 1960-йисуз, А. Агъаева гъазурай ктабдани гъат хъувур и шиирдиз Гъалиб Садыкъиди вичи туькІуьрай ва 1980-йисуз акъатай ктабда ганвай чІехи баянда ихътин гафар ава: «Чи литературадин бахтунай чал Хив райондин Чилихъар лугъудай хуьряй тир Гъажимирзе Рагъимханова туькІуьрнавай гъилин хатІарин кІватІалдай и шиирдин гъакъикъи оригинал жагъана.

И шиир Етим Эмина вичин рикІ алай устад ва дуст, Вини Ярагъдилаь тир Гъажи Исмаил ал-Ярагъидиз туькІуьрнавайди я. Шиир арадал атуниз ихътин дуьшуьш себеб хъана: П.К. Усларан куьмекдалди Мамрач Къазанфара Урусатдин лап хъсан селекционный станцийрай къелемар гъиз, вичин багъда европейский емишрин сортар битмишарна. Къазанфаран хва Юсуфаз Гъ. Исмаил ал-Ярагъидин руш Айишат гъанваз абур къавумар тир. Къазанфаран хва Юсуфа вичин яран-буба Гъ. Исмаилаз са къадар чуьхверар ракъурна. Гъ. Исмаила абурукай дуст Эминазни гана.

Гъа икІ, Етим Эмина вичин шиирда авунвай тариф урус халкъдин культура Дагъустанда чукІурунин нетижада арадиз атанвай бегъердинди я».

Гъажи Исмаилакай Гъалиб Садыкъиди Етим Эминан «Вил атІудач дуъньядихъай...» ктабдиз кхъенвай сифте гафуна икІ лугъузва: «Гъажи Исмаил эфендиди, Ярагъидин хва яз, бубадин фикиррихъ вичин майил авайди къалурун лазим тир. Амма и кас цІийи культурадихъ галаз таниш хъайила тамамвилелди маса рекъел элячІна – ам урус культура дагъвийрин арада гъатунин пропагандист хъана.

Эминан «Чуъхвер» тІвар алай шиирдавай Забиюллагъ тІвар гъа и Исмаил эфендидин литературный тахаллус я. Инал ийизвай тариф Урусатдай гъана Дагъустанда (и сеферда Мамрач Къазанфаран багъда) битмиш хъайи чуъхвердинди я».

Эмина Исмаилаз бахшнавай «Мубарак Исмаил» шиирдиз ганвай баяндани Гъ. Садыкъиди вичин фикир давамарзава: «Инал вичикай рахун къиле физвай чуъхвер Мамрач Къазанфара Урусатдай гъана вичин багъда акІурай тарал битмиш хъайиди тир. Гъажи Исмаил-эфендидин руш Айишат Мамрач Къазанфаран хва Юсуфан паб тир. А вахтунда Гъажи-Исмаил эфендиди Къасумхуърел округдин къазивиле кІвалахзавай. Езне Юсуфа адаз са куткун чуъхверар ракъурна. Гъадани абурукай са шумуд Эминал агакъарна ва абурукай шиир кхъин теклифна. Алимдин метлеб Урусатдихъай Дагъларин уълкведиз атай цІийи няметдин тариф авун тир».

Гъ. Садыкъиди ихътин делилар гъи чешмейрай къачунатІа лугъуз жедач. Амма адав къадим ва чапдиз акъат тавуна амукай гъилин кхъинрин гзаф ктабар гваз хъайиди хъсандиз малум я. Ада халкъдин сиверайни гзаф малуматар кІватІна. ГъакІ хъайила, адан ихтилатар михъиз инкаризни жедач.

Гъуьсейн Гъуьсейнова вичин «Алкъвадар Гъасан» ктабда Къазанфаран хчик Алкъвадар Гъасанан халудин, яни Исмаил-эфендидин руш хъайиди къейдзава.

Гьукуматди 1886-йисуз туькIуьрай хзанрин сиягь-рай аквазвайвал, 1866-йисуз дидедиз хьайи Юсуфаз – Къазанфаран хциз, гьа вахтарин къайдадив къурвал, эвленмиш жедай ихтияр, цIувад йис тамам хьайила, жезвай. Яни адаз ахьтин мумкинвал 1881-йисуз хьун мумкин тир. Гьар вуч ятIани ада мехъер, вичин буба суьргуьндай хтайла, авун лазим тир. Аквар гьалда, Юсуф гьа йисалай гуьгъуьниз эвленмиш хьана. ГьакI хьайила, Къазанфар Исмаил-эфендидин къавум хьунин жигъетдай Гъ. Садыкъидини Гьуьсейн Гьуьсейнован тестикъунрал амал авун хьайитIа (абур инкариз жедай делиларни авач), Юсуфа вичин ирабуба Исмаилаз чуьхверар Етим Эмин тIаз месел алай береда тухвана. Гьаниз килигна, и шиирни шаирди вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара кхьенвайбурукай сад хьун мумкин я. ИкI тирди шиирдин «Я Ребби, зи гуьгъуьл шад я, зерре захъ гьам-хифет авач» цIарцIайни са уьтери аквазва. Идалайни гьейри, тIаз месел алай ксарин къилив ажаиб ва къариб емишар тухун лезгийриз хас адет я. РикIивайни, Эминаз чуьхверар адан гьалар зайиф хьанвай береда ракъурун мумкин тир.

ГьакI хьайила, Къазанфаранни Эминан дуствал шаир рекъидалди давам хьайиди яз къабулиз жеда.

ЭМИН ВА МЕЛИК

И макъалада ихтилат лезги эдебиятда чпин алакъайрикай гзаф рахунар ва гуьжатар хьайи кьве стхадикай – Етим Эминакайни Етим Меликакай фида. И месэладикай зун «Девирриз авунвай веси» макъаладани са къадар раханай. ЯтIани и кьве стхадин алакъаяр гьакъикъатда гьихьтинбур тиртIа тайинарун регъят туш.

«КIиридай жагъай гъилин хатIарин шииррин альманах» акъатайдалай гуьгъуьниз и къизгъин месэладикай мад гъилера рахун хъувунин лазимвал арадал атанва. ГьикI лагъайтIа, и ктабдик Етим Эминан ва маса лезги шаиррин чIаларихъ галаз санал Меликан

тІвар алай хейлин шиирарни акатнава. Им пис кар туш. Мелика шиирар кхъейдакай макъалаяр ва адан шиирар инал тІвар къунвай альманах акъатдалди ви-
ликни чап авунай.

Амма чав къве стхадин алакъайрикай цІийи къи-
лелай рахаз тазвайди маса себеб я: икъван гагъда
акъатай ктабра Етим Эминан тІвар алаз акъатай са
къадар шиирар «Кіридай жагъай гъилин хатІарин
шииррин альманахди» Етим Меликанбур яз къалур-
зава.

Меликан тІварцІел атанвай хъен алудун патал
сифтегъан алахъунар Гъалиб Садыкъиди авуна. Ме-
лик шаир хъайидини сифте яз гъада раижна.

Месела, «Дагъустандин правда» газетдин 1984-йи-
сан 18 сентябрдиз акъатай нумрада чи машгъур алим-
ди «Инсан ва шаир тир. Етим Эминакай цІийи дели-
лар» макъалада икІ кхъенва: «Виликрай Етим Эми-
нанни адан стха Меликан алакъайриз гъични дуъз
баян гузвачир. Мелик са гъихътин ятІани зулумкар
я, Эминан вири бедбахвилерин себебкар я лугъузвай.
Документри, лагъайтІа, абур сад садаз лап хъсан
майилар ийизваз хъайиди къалурзава. И кардин гъа-
къиндай Мелика Эминаз кхъенвай са жерге чарари
шагъидвалзава. Абурукай са чарче медресадин сухта
Мелика Эминавай вичиз иер кІурт цун, муькуь чар-
чени, араб чІалан грамматика чирун патал гъи ктаб-
рикай менфят къачуртІа хъсан я лугъуз, чІехи стха-
дихъ галаз меслят ийизва.

Эминанни Меликан майиларни дуствал уьмуьр-
дин эхирдалди давам хъайиди Эмина вичин гъвечІи
руш Мислиматан къаюмвал авунни вичин муькуь
стхайрикай садаз ваъ, Меликаз веси авуни субутзава.

Документри къалурзава хъи, Етим Эмин Мелик
патал гъакІ са чІехи стха ваъ, адахъ галаз сад хътин
фикиррал алай касни тир. Профессор Р.И. Гъайдаро-
ван ва и макъаладин автордин (Гъ. Садыкъидин. —
А.Къ.) хсуси архивра Меликан хейлин шиирар ава,
абур Эминан яратмишунриз мукъва я».

«Лезги газетдин» 1992-йисан 18-январдиз акъат-
тай нумрадани Гъалиб Садыкъиди «Шаир Етим Ме-
лик» тІвар алай гъвечІи макъала ва Етим Меликан
чІал яз (адал тІвар алач) са шиир чапнава. Лугъун ла-
зим я хъи, и шиирда Етим Эмин, азар себеб яз, къул-
лугъдивай къакъатайла, адан чкадал къази хъанвай
Мелика Куъре округдин начальник Кренкован ва
маса гъакимрин тарифарзава:

*Кренков¹ Куъре начальник,
Ажеб эгъли адалат я.
Нагагъ дегии хъайитІа мад,
Къилляй-къилиз хажалат я.*

*Наиб хъана Мирзе-Гъасан²,
Шаръ-шариат ийир агъсан³,
Куъредавай адил⁴ дуван
Вирибуруз инаят⁵ я.*

*Мегъамедалибег⁶ – наиб,
Инжитмишич гъич са кесиб,
Гъар дердиниз дарман-тебиб⁷,
Ажеб эгъли риясат⁸ я.*

*Мирзамамед⁹, наиб Али¹⁰
ХунІ гъакъикъат диванэгъли,*

¹ *Кренков* – полковник, князь Орбелианидилай гуьгъуьниз
Куъре округда хъайи начальник. Маса малуматар авач.

² *Мирзе-Гъасан* – Алкъвадар Гъасан-эфенди.

³ *Агъсан* – лап хъсан.

⁴ *Адил* – адалатлу кас.

⁵ *Инаят* – къайгъударвал.

⁶ *Мегъамедалибег* – гилан Мегъарамдхуьруьн райондик акат-
навай Целегуьн хуьруьнви, Юсуф хандилай вилик Куъреда хан
хъайи Гъарун хандин хва.

⁷ *Тебиб* – духтур.

⁸ *Риясат* – административный кІвалах.

⁹ *Мирземамед* – Сулейман-Стальский райондин Вини-СтІал-
рин хуьруьнви.

¹⁰ *Наиб Али* – Эминан ва Меликан дуст, Хъутур Куъредин на-
ибни хъана.

*Инкар ийирди я дели,
Ам рагъабат залалат я.*

*Шариатдиз вич тир камил,
Гъич садахъни тийир майил,
Чи къази Гъажи Исмаил¹,
Ажеб нураलगъидаят² я.*

*Къасумхуърел дуванхана,
Депутатдин дуван хъана,
Абдулфетягъ Мирзе³ ана
И халкъариз гъикаят я.*

*Етим къази, жемир вун лал,
Душманар хъая хъи бейгъал.
ИкI тарифдив дуъзмишна чIал,
Куь кзуллугъдин риваят я.*

(Шиирдилаь агъадихъ бязи тIварариз ва четин гафариз ганвай баянарни, са дегишвални кутун тавунваз, Гъ. Садыкъиди кхъейвал тунва. Вучиз «рагъабат залалат я» ибарадиз баян ганачтIа, чаз малум туш. Аквар гъалда, адан мана вилик квай цIарцIе авай «дели» гафуниз мукъвади я).

Къейдна кIанда хъи, Гъ.Садыкъиди Куьре округдин начальникдин фамилия дуъздаказ кхъенвач. Адан халис тIвар генерал-майор Гиренков Александр Леонтьевич я. 1861-йисуз ам Куьредин хан Юсуфан «куьмекчи» яз тайинарнай, яни урус гъукуматдин патай ада ханди ийизвай вири крарал вичин вил алаз авуна кIанзавай. 1865-йисуз, ханлухар округриз эл-

¹ Гъажи Исмаил – девирдин еке алим, Ярагъ Мегъамед-эфендидин хва, Алкъвадар Гъасан-эфендидин халу, Эминан ва Меликан муаллим.

² Нурулгъидаят – дуъз, ачух рекъер къалурдай кас.

³ Абдулфетягъ – Сулейман-Стальский райондин асалдхуьруьнви, гзаф гуьзел хатIарин сагъиб хъана. Ада вичин къецIи кIвачин тупIара къелем туна кхъей шейэрни масабуру кхъейда-лай гуьрчег жедай лугъудай.

кѳуьрайла, адакай Кѳуре округдин начальник хѳана. И кѳуллугѳдал ам 1877-йисалди аламукѳна.

Мадни лагѳана кѳанда хѳи, вичикай ихтилат физвай шиир Кѳуре округдин начальник Гиренков 1877-йисан гѳулгѳулайрилай гуьгѳуьниз кѳуллугѳдикай азад авунин ихтилатар кватайла, амма гѳеле а кас вичин чкадал аламайла кѳѳенвайди я. И кар сифтегѳан бендинай лап хѳсандиз аквазва. 1878-йисуз адан чкадал адан куьмекчи Аствацатуров Иван Моисеевич тайинарнай.

Аквазвайвал, шиирда Эминан шиирриз са мукѳвални авач, тупѳал шаирдин чѳалар я. Шиирдин эхиримжи бендинани Меликан тѳвар авач. «Етим кѳази» лугѳудай кас Мелик тирни-туширни лугѳудай хѳтин суалар кватзава.

«Кѳиридай жагѳай гѳилин хатѳарин шииррин альманахда» Кѳази ва я Етим кѳази лугѳудай кас кѳилдин автор яз кѳалурнава. Ам Мелик я лугѳудай хѳтин делилар авач. Идалайни гѳейри, «кѳази» гаф са цѳарара хсуси тѳвар яз, муькуьбура адетдин гаф яз кѳейднава. Им тайин касдин тѳвар ва я кѳуллугѳдин дережа кѳалурзавай гаф яни чирун четин я.

Етим Эминан ктабра «Ви рутба гѳуьндуьр авурай» тѳвар алаз гѳатнавай шиирдин эхиримжи бендинани «Етим кѳази» тахаллус гѳалтзава. Амма и чѳал Эминан тѳвар квай шииррилай тафаватлу яз, абурукай чара яз, чѳехи шаирдин шииратдин кѳурулушдивай ярѳа яз аквада. Вичин чѳалара вич гѳамиша шаир яз гѳиссзавай Эмина вичин эдеби тахаллусдихъ галаз вичин кѳуллугѳдин тѳвар кѳѳин чаз шак алай кар яз аквазва. Гѳакѳ хѳайила, «Етим кѳази» вуж ятѳа чирунин месѳла фадлай кватнава. Ам, акѳалтѳай дуьз делилар авачиз, Эмин ва я Мелик я лугѳун дуьз жезвач. И кар субутардай делилар герек я.

Муькуь патахѳай, инал гѳанвай шиирда кѳунвай тѳварари а ксар Эминанни Меликан девирда яшамиш хѳайи ва кѳвалахай ксар яз малум я. Гѳар гѳикѳ ятѳани кватнавай месѳла гѳял тахѳана амуьзава.

Гъалиб Садыкъиди «Лезги газетда» (1992-йисан 18-январдиз акъатай нумрада) кхъенвай гафарни хкин: «Чаз гъатнавай вири документрай аквазвайвал, Етим Мелик са гъахъни авачиз русвагнавай кас я. Аданни Эминан арада са жуъредин къайи ихтилатарни хъанвайди туш. Акси яз, Мелика вич гъамиша Эминан шакІурт яз гъисабайди я.

30 лагъай йисара (XX лагъай асирдин. – А. Къ.) са гъахъни авачиз чи интеллигенциядин векилар телеф авун, гъар жуъредин фитнеяр туькІуьриз, абур арадай акъудун анихъ акъвазрай, куьгъне заманадин чи культурадин памятникарни телеф авунал гъайибуру Меликан тІварни гъакІ русвагна.

Ингъе зи вилик са ктаб ква. Ам Эминани Мелика къведани кхъенвайди я. Анавай 120 чиникай чІехи пай Эминан хатІар, са къадарни Меликанбур я».

Мад суалар кватзава.

Вучиз Гъалиб Садыкъиди инал вичикай раханвай ктаб вич майдандиз акъуд тавуна, анжах са шиир чап авуна? А ктабди, рикІивайни ам къве стхади кхъенвайди яз хъайила, суал алай гзаф месэлаяр гъялуниз куьмек гудай.

Мумкин я, къве стхади санал кхъенвайди яз гъисабзавай дафтарда Эминан кхъинрилай гуьгъуьниз, яни чІехи стхади авур кхъинрилай къулухъ (ам рагъметдиз фейила) Мелика вичин кхъинар авуна. Гъа дафтар тупІалай авуна, адакай чи эдебият ахтармишзавай пешекарри чпин веревирдер раижнайтІа, генани са тайин фикир арадал къведай. Амма Гъ. Садыкъиди а дафтар винел акъуднач. Гила, алим вич рагъметдиз фенвайла, а дафтардин къисмет гъихътинди хъанатІа, садавайни лугъуз жедач.

Мелик Эминан шакІурт яз гъисабайвилин шагъадатнамани малум хъанвай чка авач.

Гъ. Садыкъиди «Дагъустандин правдадиз» акъудай макъаладиз талукъ язни шаклувилер арадал къвезва.

Месела, Гъ. Садыкъиди вичив Мелика Эминаз кхъей са жерге чарар гвайди къалурнава ва абуру-

кай кьведан мана ачухарнава. Амма ада туькIуьрна 1980-йисуз акъудай Етим Эминан шииррин кIватIалда Меликан анжах са чар ава. Амайбур бес гьиниз фена? Вучиз ам чап тавуна амуькна? Гуьгъуьнлай, 1995-йисузни Гъ. Садыкъиди Эминан ктаб акъудна. Аник Меликан чарар ерли акатнач.

«Араб чIалан грамматика чирун патал гьи ктаб-рикай менфят къачуртIа хъсан я» лугъуз, Эминавай гуя Мелика хабар къазвай чарни акъатай чка хъанач. Вучиз ятIа, чавай лугъуз жедач. Чапдай акъатайди Мелика вичиз «иер кIурт цун» чIехи стхадивай тIа-лабзавай чар хъана. Адан «тавдикай» за жуван фикир «Девирриз авунвай веси» макъалада лагъанай. Анай заз медресадин сухта Меликан сарсахвал ачунай.

Амма Мелик гъеле жегилзавай вахтунда кьве стхадин араяр чIуру тирвиликай, гьелбетда, са делилни авач. Мелика медресада кIелзавай вахтунда кьве стхадин араяр туькIвенвайбур тирди аквазва.

Абурун алакъаяр, Эмин кIевиз азарлу хъана, къуллугъдивай къакъатайла, чIурувилихъ дегиш хъун мумкин я. Халкъдин сиверани ихтилатар шаирдин гъа и бередикай гъатнава.

Багърийрихъ галаз араяр къанвайди Эминан шииррай, иллаки эхиримжи йисара кхъей чIаларай аквазва. И жигъетдай «Веси» шиирди зурбадаказ шагъидвалзава. И чIалакай зи гегъенш веревирдер «Девирриз авунвай веси» макъалада ава.

Заз инал шаирдин са маса цIарни гъиз кIанзава.

Шаирдин гзаф кIватIалра гъатнавай «Гъинава?» («Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам же-дани?» шиирдин эхиримжи цIар са ктабра «Майил, стха, хва амуькуй – Эмин, ви дустар гъинава?» яз гъатнава. 1960-йисуз А. Агъаева акъудай ва 1986-йисуз Гъ. Гашарова акъудай ктабра и цIарцIе дегишвал ава: «Мелик стха, хва амуькуй, Эмин ви дустар гъинава?» Лугъун лазим я хъи, и кьве кIватIалдани шиирдал «Духтурханадай чар» тIвар ала.

А. Агъаева шиирдиз ихътин баян ганва: «Б. Исмаилован кIватIалдай къачурди я. Са-са тестикъун-

риз килигна, и чІал Эмина Дербентдин духтурханада кѣатканвай вахтунда Туьквезбаназ рахкурай кагѣаз я». Аквазвайвал, А. Агѣаева, халкѣдин сивера авай ихтилатрикай даях кѣуна, и шиирдиз тІвар гана. Гуьгѣуьнлай Етим Эминан ктабар акѣудай ксари (Гѣ. Гашаров квачиз) и шиир тІвар алачиз ва я чна винидихѣ гѣайи «Гѣинава?» алаз акѣудна. Гѣар гѣикІ ятІани, чун гѣакѣикѣатдиз мукѣва хѣайи чка хѣанач.

Амма чун патал А. Агѣаевани Гѣ. Гашарова туькІуьрай ктабра гѣатнавай и шиирдин эхиримжи цІар важиблу я. Б. Исмаилован гѣилин кхѣинрин кІватІалда и шиирда Меликан тІвар кѣунвайдал шак алач. Ам гуьгѣуьнлай акѣатай ктабрани гѣакІ амукѣун лазим тир.

И цІарцІай чаз ажалдин месел алай шаирдин патав адан стха Мелик ва дустар текѣвезвайди аквазва. Амма ана авай «хва» гаф «чаради» тирди аквазва, ву-чиз лагѣайтІа Эминаз хва авачир. Мумкин я, и гафунин чкадал гѣа са гѣарфарикай ибарат «вах» гаф алай. Эминаз Эйлихан лугѣудай вах авай. И ваха, Эмин кѣейила, вичел гѣалтзавай ирсинин паюнихѣ галаз алакѣалу месэлаяр гѣялун махсус документдалди вичин стха Меликан ихтиярда туна. И документ ктабра чапнава ва алимрин гѣилик квазва. И документдай аквазвайвал, Эйлиханани Мелика сада садаз ихтибарзавай ва абур сад хѣтин фикиррал алай.

Гѣар гѣикІ ятІани, Эмина, вичин архайрихѣ галаз кѣайивилер авачиз хѣанайтІа, я «Веси» шиир, я инал чун вичикай рахазвай цІар кхѣидачир.

Гида «КІиридай жагѣай гѣилин хатІарин шииррин альманахда» Меликан тІвар чпин автор яз кѣунвай бязи шииррикай рахан. Амма, и кар ийидалди вилик, заз и «альманах» гзаф шак алайди, кѣенин лезги гѣарфариз аджамдай мукѣуфдивди ва пешекарвилелди акѣуд тавунвайди кѣейд ийиз кІанзава. И «альманах» туькІуьрай ва кхѣей ксар ана гѣатнавай чІаларив чпиз кІандайвал эгечІнавайди ва чпин гѣилий кѣведайвал гзаф цІарарик дегешвилерни кутунвайди тайин жезва.

Ина гъатнавай гзаф шиирра Меликан тІвар кьунва. Чаз гъамиша Эминан чІалар яз чизвай гзаф цІарарни Меликанбур яз акъатнава. И карди чи шаклувал генани артухарзава.

Къачун чна виридаз чидай «Тумакъ яц» шиир. ТІвар кьунвай «альманахди» и чІал Меликанди яз къалурзава. Меликан чІала цІарарни гзаф ава, гъижаярни цІарара жуъреба-жуъре я, Эминан шиир яз малум эсердивай са хейлин яргъа хъанва.

«Альманах» рикІивай къабулзавай ксари гила «Тумакъ яц» Меликанди я лугъуз тестикъарзава. Абур батІулариз жедач. Амма и шиирдин тарихдиз са вил хъиягъин.

Сифте яз и чІал 1928-йисуз Гъ. Гъажибегова акъудай Етим Эминан «Хкъягъай чІалар» ктабда гъатнай. Пешекар литературовед Гъ. Гъажибегован гъиле и шиир, вичени Эминан тІвар кьунваз хъайила, Етим Эминанди тирди субутарзавай делил тахъана авачир жеди. Гъа са вахтунда алимди вичин «Шаир Етим Эмин» макъалада адан шииррин рукописар амачирди, амма абур сиверай-сивериз физ, халкъдин арада амайди къейдзава.

Идалайни гъейри, эдебиятдикай кхъенвай вичин макъалайра цІекуъд лагъай асирдин ва къад лагъай асирдин сифте къилерин хейлин шаиррин тІварар къейднавай Гъ. Гъажибегован макъалайра санални Етим Меликан тІвар гъалтзавач. Им акІ лагъай чІал я хъи, адан гъиле Меликан тІвар алай са затІни гъатнач, я садавайни адан чІалар ван хъанач ва я ада ам шаирдай кьунач.

Гъ. Гъажибегова акъудай Етим Эминан сифтегъан кІватІалдиз талукъ ихътин са шагъидвални ава.

1990-йисуз Гъ. ЦІадасадин тІварунихъ галай тарихдин, чІалан ва эдебиятдин институтди акъудай «Етим Эминан яратмишунрин ирс» ктабда «Етим Эминан шииррин ирсинин малум тушир чинар» тІвар алаз Б. М. Салигъован материал ава. Ана кхъенва: «Вичин аямдарри шагъидвалзавайвал, СтІал Сулей-

маназ Етим Эминан яратмишунар лап хъсандиз чидай. И кар шаирдин хчин – СтІал Мусаибан рикІел хкунрайни аквазва: «1927-йисуз араб алфавитдалди Сулейманни кваз сад лагъай ктаб (кІватІал) («Лезги шаиррин хкягъай эсерар») акъатна, аник Етим Эминан шиирарни акатна. Юлдаш Годника («Дагъустандин правдадин» редакциядин секретарь) рикІел хкизвайвал, акъуднавай Етим Эминан ктабда гъатнавай гзаф манияр Сулейманан мецелай, Сулейманакай, адан зигъиндикай куьмек хъана кхъейбур я (мумкин я, 1877-йисан гъулгъуладикай манини галаз)».

КъатІуз жезвайвал, и материалда гъанвай СтІал Мусаибан рикІел хкунра са ктабдикай ваъ, кьве ктабдикай физва. Сад лагъай ктаб, якъин, 1927-йисуз Гь. Гъажибегова акъудай «Лезги шаиррин чІалар» я, муькуьди 1928-йисуз гъа алимди акъудай Етим Эминан «Хкягъай чІалар» я. Аквар гъалда, Мусаибан рикІел хкунар кхъей Годника и кьве ктабни какадарнава. Амма чи макъала паталди и кар важиблу туш. Чаз талукъди ва лазимди муькуь шагъидвал я – Гь. Гъажибегова Етим Эминан чІалар СтІал Сулейманавай кхъин хъувуна. Мумкин я, алимди Меликан хва Муьгъуьдинавайни кхъин хъувун. Муьгъуьдиназ тербия Туьквезбана гайиди ва адавай Эминан шиирар чир хъайиди Меликан хтул, Муьгъуьдинан хва Меликов Эмина тестикъарзава.

АкІ хъайила, «Тумаькь яцни» Гь. Гъажибеговаз Сулеймана ва я Муьгъуьдина Эминан шиир хъиз кІелна.

Халкъдин сивера Эминанди хъиз гъатнавай, чІехи зигъин авай ва вични зурба шаир тир Сулейманани гъакІ яз гъисабзавай шиир Меликанди гъикІ хъанатІа?

КІиридай жагъай «альманахда» эхиримжи бендера Меликан тІвар авай вири шииррикай зун рахадач. Ина 151-нумра алаз 55-чина ихътин шиир ава:

*Эй, ширин мез, гуьрчег къамат, килиг заз,
Яб телягъиз, уьркуьтмиш жез фимир вун.
Гъар рангунин жасад лали хъиз акваз,
Илиф чахъди, кьил хураваз фимир вун.*

*Вун яр ятІа, ви дил жаваб ая заз,
РикІин хиял лагъ вуна заз, гумир наз,
Ирид йис я ви дердина зун кьураз,
Икьван ви гъам зи чандаваз фимир вун.
Етим Мелика ваз лугьуда: эй яр!
Яб телягъиз, мийир вуна зи рикІ дар.
Вун паталди эзмиш авур табагъ чар
Чир тавуна, рахаз-рахаз фимир вун.*

И шиир сифте яз 1948-йисуз Н. Агъмедова акъудай Етим Эминан «Хкягъай шиирар» ктабда аваз чап авунай. Къве вариантдин арада лап куьлукъ, са бязи гафарин дегишвилер ава. Шиирдиз баянар ганвач.

Гила «Эминни адан яр» ва «Гуьзел» шииррай цІарар гъин:

*Гуьзел яр, зун гъатнава ви дердина,
Йикъалай-къуз зи гъам артух жезава.
Ирид йис я, яр, зун аваз женгина,
За вавай гил дугъри хабар къазава.*

(«Эминни адан яр»)

*Ирид йис я вун заз яр яз гъамиша,
На рикІин сир лугьудач хъи заз, гуьзел.*

(«Гуьзел»)

И шиирар саки вири ктабра Эминанбур яз тайин хъанва ва, са шакни алачиз, аданни Туьквезбанан муьгъуьббатдин алакъайриз талукъбур я. Масадаз гайи Туьквезбан сифтегъан гъуьлукъхъ галаз чара жедалди Эмина ам ирид йисуз вилив хуьн ва эхирни вичин эрзиман ярдал эвленмиш хъун шаирдин биографияда мягкемдиз тайин хъанвай вакъиа я. И кар, Эминан шииррилай гъейри, алимрини, шаирдин эвледрини, халкъдин сивера гъатнавай риваятрини тес-тикъярзава.

Идалайни гъейри, Гъ. Гъажибегова 1928-йисуз акъудай Етим Эминан сад лагъай ктабдани винидихъ

чна вичяй цІарар гъайи «Гуъзел» шиир «Ирид суз заз яр хъана вун гъамиша» тІвар алаз гъатнава. РикІел хкин хъи, и шиирни СтІал Сулейманавай ва Меликан хва Муъгъуъдинавай кхъин хъувурбурук акатзава, ва гъавиляй ихътин шагъидвилини къиметни чІехиди я.

АкІ яз хъайила, винидихъ тІвар къунвай «альма-нахда» Меликан тІвар алаз гъатнавай шиирра «Ирид йис я ви дердина зун къураз» гафар гъикІ пайда хъана? Меликан уьмуърда ахътин къати муъгъуъббат хъайивиликай шагъидвалзавай са лишанни авач эхир.

Амукъзавайди са жаваб я: Мелика Эминан шиирар вичин тІвар кукхаз кхъин хъувуна. Етим Эмин къейидалай гуъгъуъниз Мелика неинки стхадин шиирар, гъакІ адан эдеби тахаллусни вичин тІварцІихъ акал хъувуна.

Инал мад са гиман арадал къвезва: мумкин я, «Етим Къази» (ва я «Етим къази») лугъудай тахаллусни Меликанди хъун. ИкІ тирдан фикирдал чун и макъаладин сифте къилляй гъанвай шиирди гъизва.

«Етим къази» Мелик хъунихъ галкІидай хътин са чка ава: къазидин къуллугъ гъиле гъатай Мелика, вичин къуллугъ вичин тІварцІелай вине къуна, «къази» гафунихъ вичин стхадин тахаллус тир «етим» гаф акал хъувуна, вичиз эдебиятдин лакІаб туькІуьрун мумкин я.

Инал мад са фикир чаз бине авайди яз аквазва: вич къуллугъдал хъайила кхъей тупІал шиирра Мелика, вичин къуллугъдал дамахун яз, вич «Етим къази» яз къалурна, чІехи шаир стхадивай чуьнуьхай шиирра, абура авай бязи гафар-цІарар кубутдаказ дегишар хъийиз, ада Эминан тІварцІин чкадал гъакІ вичин тІвар эциг хъувуна. Эхъ, анжах гъа икІ хъун мумкин я.

Авайвал лагъайтІа, Етим Эмина вичин чІаларикай сада – Алкъвадар Гъасан-эфендидиз бахшнавай «Вирутба гъуьндуьр авурай» шиирда вичиз «Етим къази» лагъанва. Ихътин тарифдин шиирда къуллугъдин рекъай мадни виниз акъуднавай Гъасаназ цІийи де-

режа мубарак ийидайла, Эминаз вичин кјуллугъдин тІварни кјуун кутугнаваз акуна жеде.

Муькуь патахъай къачуртІа, Мелика и тахаллусни вичин стхадивай чуьнуьхайдиди яз акъатзава.

Амма Эминан шаирвилине дережадив агакъдай пай Меликаз ганвачир. Адан къисмет масад хъана. Ам вичин езнеди яна къена, лугъуда.

ЭМИН ВА ТУЬКВЕЗБАН

Етим Эминанни адан уьмуьрдин юлдаш хъайи Туьквезбанан алакъайрикай лезги эдебиятда ва халкъдин сивера гзаф гафар-чІалар, риваятар ва гъадисаяр ава. Пара дуьшуьшра абур сад садаз аксибур, сада муькуьди инкарзавайбур жезва. Абурун юкъвай гъакъикъат жагъурун четин кар я.

Чпел ихтибар ийиз жедай са чешме ава, амни Туьквезбанакай Эминан шиирар я. Лугъуз жеда хъи, шаирди муьгъуьббатдин вири шиирар гъа са касдиз – вичин яр Туьквезбаназ бахшнавайбур я. КІани рушан тІвар къан тийиз, ам маса гафуналди-эпитетдалди эвез ийиз кхъенвай шиирарни гъабурук акатзава. ТІвар дегишарунихъ, ам ачухдиз лугъун тавунихъ себебар авай. Гъам Эминан шиирри, гъам халкъдин сивера авай гъадисайри, гъам шаирдин тухумдай тир ксари шагъидзавайвал, Туьквезбанакай жегъил шаирдин уьмуьрдин юлдаш геж, жегъил дишегъли сифтегъан некагъдикай хкатайла, хъанай. И тарихдикай чун агъадихъ рахада.

Етим Эминан ирс тупІалай ийизвай алимрин гафарай аквазвайвал, Туьквезбаназ бахшнавай сифтегъан шииррикай сад «Туьквезбан» («Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал...») я.

*Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал?
Ширин вирт я, хуш нямет я, Туьквезбан.
Хаму кард хъиз, хвена кІандай гъилерал,
Вун жагъайдаз хунІ девлет я, Туьквезбан.*

*Вун жагъайдаз гъич ви къадир чизавач,
Зар-зибада гъамиша вун хуъзавач.
Бес за гъикІда? Вун рикІелай физавач.
Зав гвайди ви гъам-хифет я, Туьквезбан.*

*Гимишдин пул дуъзмишна на яхада.
Ви ширин мез, шад билбил хъиз, рахада.
Агъузвалмир тай-туьшерин арада,
За ваз ийирди минет я, Туьквезбан.*

*Гъар пакамахъ экъечІдай са рагъ я вун,
Гъилел кудай, нур гудай чирагъ я вун,
Гъар са ширин емиш авай багъ я вун,
Эминав гвайди ви дерт я, Туьквезбан.*

Эминан саки вири ктабра и шиир муьгъуьббатдин чІалар авай паюнин лап сифте къиле эцигнава. Агъед Агъаева 1960-йисуз акъудай кІватІалда и шиир «Аш-къидин чІалар» тІвар алай паюник кутун тавуна, ктабдин лап эвелда тунва, яни ктаб гъа и шиирдилай гатІуннава.

Агъед Агъаева и шиирдиз ганвай баянда къейднава: «КІватІал туькІуьрдайла, чун шиирар сад-садан гуьгъуьна, абур кхъей вахтариз килигна, эцигиз жезмай къван алахъна. Ахтармишунриз, гъакІни Етим Эминан хтул Ярагъмедов Ярагъмедан делилриз килигна, шаир Къеандал Агъамирзе-эфендидин медресада кІелдай вахтунда и касдин рушал ашукъ хъанай. А рушан тІвар Туьквезбан тир. Ярдиц лагъанвай и шиир чав виридалай фад туькІуьрайди яз жагъизва. Тарихдин рекъай къачуртІа, ам тахминан 1860 лагъай йисуз кхъена.

Шиирда Эмина вичин яр «ширин вирт я, хуш нямет я» лугъузва. Шаирдив адан «гъам-хифет» агатнава.

Шиирди чи фикир желб ийидай чкайрикай сад ам я хъи, ина гъеле «Эмин» лагъай вичин тІварцІихъ «Етим» лагъай лакІаб гилигнавач. Туьквезбанакай

шиир сифте яз 1957 лагъай йисуз акъатай ктабда (ТуькIуьрайди Назир Агъмедов я. – А.Къ.) ганвай. Амма ана ам «Къил хураваз фимир вун» тIвар алаз акъуднавай.

Шиир Исламов Рустама гайи кIватIалдай къачунва».

Амма и шиир лап сифтегъанбурукай сад хъунал шак къвезва. Якъин и шиир Туьквезбан маса касдик гъуьлуьк квайла кхъенвайди я. Бес акъван чIавалди Эмина шиирар кхъеначни? Кхъена. ИкI тирди шиирри чпи лугъузва.

Амма са къилелай эгечIин.

Шаирдин ирс кIватI хъувуник чIехи пай кутур, адан биографиядин суал алай са бязи чкайриз жавабар жагъурай Гъалиб Садыкъиди вичи туькIуьрай са ктабдиз (Е. Эмин. «Вил атIудач дуьньядихъай...», 1995-й.) кхъенвай сифте гафуна икI лагъанва: «Етим Эмин эвленмиш хъайи вахт чаз малум туш. Етим Эминан свас Туьквезбан гилан Сулейман-Стальский райондин Къеанрин хуьруьнви тир Хужа Мегъамедан руш я. Туьквезбанан стха Агъамирзе гъа заманада машгъур алим ва шаир яз хъана. Шаирдин сусан дидедин тIвар Зубейда, вични Рухун Али-эфендидин руш я. Туьквезбанан халуяр, яни Гъажи Абдуллетиф-эфенди ва Абукар-эфенди къведни машгъур арабистар яз хъана. Абдуллетиф-эфендидин къве хвани, яни Магъмуд ва Мегъамед, муькуь халу Абукар-эфендидин хва Абдулгъамид – пудни шаирар яз, абурукай Абдулгъамиданни Мегъамедан шиирар 1913-йиса Темир-Хан-Шурада чапдай акъатай «Диван ал-Мамнун» ктабда ава» (КIелзавайдан рикIел хкин: «Диван ал-Мамнун» Алкъвадар Гъасан-эфендидин ктаб я).

Гъ. Садыкъиди гъакI Агъамирзе-эфендиди араб ва азербайжан чIаларал кхъей хейлин шиирар кхъейди ва ада лезги чIалалди туькIуьрай са бязи шиирарни вичиз жагъанвайдакай кхъизва.

Са гафуналди, чIехи шаирдин ирссагъибрихъ ва адан чIалар авай гъилин кIватIалрин иесийрихъ га-

лаз алакъайра хъайи, абурувай гзаф делилар кІватІай
Гъалиб Садыкъидин баянар гъакъикъатдиз мукъва-
бур яз аквазва.

Етим Эминан хтул Ярагъмед Ярагъмедова Туьк-
везбанан буба яз къалурнавай Агъамирзе рушан стха
яз хъайиди гъукуматдин векилри 1886-йисуз кхъей
«Хзанрин сиягъди» къалурзава. Ана Дагъустан област-
дин Хъутур-Куьредин наибстводик акатзавай Къеан
хуьруьн агъалийрин сиягъда 53-нумра алаз, «Малла
Агъа-Мирзе, Мегъамедан хва, 40 йис» лагъай къейд
авунва, яни ам 1846-йисуз хайиди тайин жезва.
Идалайни гъейри, алимрин гъиле гъат хъувунвай
документрик Агъамирзе-эфендиди 1871-йисуз Етим
Эминаз кхъей чарни ква. Ана чпел са шакни гъиз те-
жер ихътин гафар ава: «Вич гъурбатгъгли тир Къеан
Агъамирзеди рикІ пашман яз кагъаз кхъизва чпин
рикІ алай езне малла Эминаз».

Туьквезбан вичин стха Агъамирзедилаь чІехи тир.

Эминанни Туьквезбанан муьгъуьббатдин тарих
Къеан хуьре, Хужа Мегъамед-эфендидин медресада
гатІун хъана. И мектебдиз къведалди ада маса медре-
сайрани чирвилер къачунвай. ТІвар-ван авай жуьре-
ба-жуьре алимривай чирвилер къачуни кІелзавайдан
дережа ва адаз ийизвай ихтибар хкажзавай.

Медресада гузвай жуьреба-жуьре чирвилерихъ
галаз сухтайриз шииратдин къайдаярни, сирерни
чирзавай. Ана араб ва туьрк чІалар вилик кутазвай.
Эмина туьрк чІалал кхъей чІаларикни муьгъуьббат-
дин шиирар квачиз туш. Халисан шаирдин рикІ
ганвай Эминаз вичин дидед чІал ширин хъана, ада
вичин ашкъидин гъиссер вичин ивидинни руьгъдин
чІалалди кхъиз хъана, вучиз лагъайтІа ахътин на-
зик гъиссер тек са дидед чІалалди тамамдиз ачухариз
хъун мумкин тирди ада хъсандиз къатІанвай. Гъа икІ
адан халисан шаирвилин чешме дуьньядал акъату-
нин себебкар Туьквезбан хъана.

Эминан муьгъуьббатдин шиирар пуд чкадал пайиз
жеда: 1) Туьквезбан сифте яз акурла ва адал ашукъ

хъайила кхъейбур; 2) Туьквезбан масадаз гайила ва адаз тухванвайла кхъейбур; 3) Туьквезбан сифте гъуьлуьн некаягъдикай хкатна Эминаз хтайла кхъейбур.

Туьквезбанан тIвар, винидихъ кьилдаказ гъайи шиирдилай гъейри, «Яр гуьзел» («Мад гъикъван хъуй чун чавай къакъат хъана...») ва «Мубарак» («Эдеб, камал, марифат ви бегъем я...») шиирра кьунва.

Ша чун и пуд хилелни кьилди-кьилди акъвазин, Эминанни Туьквезбанант алакъайрай кьил акъудиз алахъин.

Сад лагъай тилитдин шииррин къадар лап гзаф я. Абурун виридан къадар къетИдаказ тайинариз жедач, вучиз лагъайтIа шаирдин ктабра гъатнавай шииррик чара ксарин чIаларни акатун мумкин я.

Месела, эхиримжи бендера «Етим къази» тIвар кьунвай шиирар Эминанбур я лугъун четин я. «Гуьлсенем» гъа ихътинбурукай сад я. Им, Эминалай чешне къачуна, вичел «Етим» тахаллус эцигнавай Къази тIвар алай маса шаирдин чIал хъунихъ делилар гзаф авай хъиз аквазва. «Серминазахъ галаз суьгъбет» шиирни гъахътинбурукай я. Ана шиирдин эхиримжи бендина автордин тIвар авач ва я а бенд квахънава. Идалайни гъейри, ана Серминаза вичихъ галаз суьгъбетзавай жегъил гададиз – «невжавандиз» «Ваз минет хъуй, къамир вуна гъейри яр, / Намус-гъейрат авачни ваз, нежжаван?» лугъузва. Малум тирвал, Эминан вилик Туьквезбаналай гъейри маса яр кьунин месэла акъвазначир, намусдинни гъейратдин рекъайни Эминал хъен къведай хътин кар хъайи чка авач, ам и жигъетдай датIана вини дережада хъайидал адан уьмуьрди ва ирсини тестикъарзава. «Гъалимат» шиирни Эминанди туш, ана авай са цIарцIи («Экуьн кьилляй экъечIдай са рагъ я вун...») и чIал кхъей авторди Эминан «Туьквезбан» шиирдин цIар вичин цIарцIе тунвайди аквазва. Эмина – чIехи шаирди вичи вичин цIар икI, саки са дегишвални кухтун тавуна, маса шиирда тун мумкин кIвалах туш.

Сифтегъан тилитдик акатзавай ва чеб, са шакни алачиз, Эминанбур тир чIаларикай рахун хъайитIа,

ахътинбурукай малумбурун къадар къанниџуда в ага-
къзава. И чІаларай Эминан хура чІехи муьгъуьббатди
тур ширин ва туькъуьл азабар, адан рикІив ягъиз тур
ашкъидин цІайлапанар, кІани рушан иервиликай
бахтаварвилин фикирар, адахъ галаз сад хъунин хуш
хияларни мурадар аквазва.

Эминаз Туьквезбан сифте яз Къеандал, рушан
бубадин медресада кІелдайла, акуна. Абур сифте яз
медресада тахъуй, хуьруьн куьчедал, булахдин рекъе
чеб чпиз акунни мумкин тир. Гададин муьгъуьббат
садлагъана, вичи гъич виливни техвей саягъда куькІ-
вена. Рушан патайни майилар са акъван геж тавуна
пайда хъайидал шак гъидай хътин делилар авач.

Аквар гьаларай, жегъил шаирдин муьгъуьббат-
дин лап эвел къил къалурзавай шиирра абурун автор
вичин яр Туьквезбанан тІвар чуьнуьхиз алахъзава.

«Гъуьруьдиз ухшар акуна» шиирдиз фикир гун.
АкІ я хъи, шиирдин игитдиз садлагъана вичин вилик
пайда хъайи руш сифте яз аквазва. Жегъил шаирди и
дуьшуьш алапатдин са кардив гекъигзава:

*Рехъди винел фидайла зун,
Са къудратдин кар акуна.
Гъуьруьдиз-гъилмандиз ухшар,
Лап тенг барабар акуна.*

*Ашкъидалди камар вегъез,
Килигайла сивни хъуьрез,
Ажеб ширин рахада мез,
Юкъваваз камар акуна.*

*Вичел алай таза либас,
ХунІ ажайиб я вун сарас.
Жагъай касдиз мунасиб яз,
Гъуьруьдиз ухшар акуна.*

Жегъил гада садлагъана ашукъ жезва, ада вичин
рикІяй рушаз «гуьзел яр» лугъун яргъал вегъезвач:

*Гуьзел яр вун шем-чирагъ я,
Битмиш хъайи таза багъ я.
Зуьлейхадин буй-бухах я,
Заз гъа рушан тІвар акуна.*

Ингъе гила фикир гун герек тир бенд къвезва, ана рушан тІвар кьунва:

*Гуьлебатун я ярдин тІвар,
Пелен юкъ я Самаркъанд чар.
Ви гьалдикай хъана хабар,
Эминаз ахвар акуна.*

И руш гьалтуникай виликамаз ахварни акунвай Эмина вири и дуьшуьш алматдин кар хъиз къабулун – им и руша адан рикІиз чІехи эсер авуна лагъай чІал жезвай. Амма вучиз и эхиримжи бендина Туьквезбанан тІвар кьун тавуна, са гьи ятІани Гуьлебатунан тІвар къазва?

Сир «Туьквезбан» тІварцІе ава. «Туьквезбан», араб чІалай, Къуръандай атанвай гаф ятІани, лезгий-риз а гафунай «цуьквезбан» гаф, яни «цуькверин чІехиди», «цуьквер гвайди» мана гузвай ибара аквазва. «Гуьлебатун» – им «цуьк алай чка» лагъай чІал я. Гъавиляй гафарин сирер чизвай жегьил шаирди халис тІвар саки сад хътин мана авай маса тІварцІелди эвезна. ИкІ авуналди ада вичин муьгъуьббатдикай патан ксариз чир хъана кІан тийизвайди кьалурзавай.

Идалайни гъейри, шиирдай гададиз руша вичин патай майил авайди кьалурзавай ахътин са лишанни аквазвач. Адан чин хъуьруьни, шириндиз рахуни адан анжах къилих кьалурзава. Мумкин я, гьалтайла, рушавай тІварни жузуна. Вичин патайни танишвал гана. Амма рушан фикир гъихътинди ятІа, Эмин патал гъеле тайин хъанвачир.

Гъа ихътин тайин туширвал «Назани» («Фимир, назлу, зун къвезава...») шиирдайни аквазва. Гъамни лап сифтегъанбурукай са шиир хъун мумкин я. И чІа-

ла авай «назани» гафни рушан тІвар туш, ам шииратдиз хас эпитет я, вичин манани «наз гузвайди» лагъай чІал я. Ша и шиирда чна шаирдин вири ктабра рушан тІвар хъиз ганвай и гаф туькІуьр хъийин ва кІел хъийин:

*Фимир, назлу, зун къвезава,
Дердинин дарман, назани.
Зун дили-диван жезава,
Зи дерт чидай чан назани.*

*Къизилгуьлдиз ухшар авай авай,
Жасад якъут къашаравай.
Уьмуьр цІувад яшаравай,
Дуьньядлай масан назани.*

*Юкъва гимииш камар ава,
Ви тарифдин гафар ава.
Къизил ичер – хурар ава, –
Ви къаст зун къин ян, назани?*

*Шумуд руьгъди чІугвада агъ?!
Яр, ваз закай жеда панагъ.
Заз, Эминаз, кІан я, валлагъ,
Таб ваъ, гъахъ-дуван назани.*

Им Эминан муьгъуьббатдин сифтегъан шииррикай сад тирди «Уьмуьр цІувад яшаравай» цІарцІи къалурзава. Эминаз сифте яз акурла, «назанидин» – Туьквезбанан яш гъакъван хъун керчек кар яз къабулиз жеда.

Руша вичин бубадин медресада кІелзавай. Ам вичин девирдин гъич тахъайтІа эвелимжи къванни савад авай, кІел-кхъин чизвай руш тирдини тайин я. Эминан шииррай ада Туьквезбаназ чарар кхъейди аквазва. Туьквезбанавай абур кІелиз жезвачиртІа, Эмина абур бажагъат кхъидай.

«Назани» шиирдай Туьквезбан иердиз алукІнавай, тІарам кІалубар авай, хуьре тариф гъатнавай

руш тирди ва адал гзаф жегъилар ашукъ тирди акваз-
ва. Амма Эмин амайбурун арада вичин гъиссерин ва
вичин жегъилвилин къуватдихъ, вич муькуьбурулай
са кIусни агъуз туширдахъ агъанва ва гъавиляй ада
рушавай таб-гъилле квачиз яр хкягъун тIалабзава.

Лугъун лазим я хьи, Эминахъ и шиир туьрк чIа-
лалдини ава. Ам ктабра «Катмир, гуьзел» тIвар алаз
гъатнава. Амма гъар бендина тикрар жезвай рефрен
«назани» я. Къве вариантдин арада са акъван чIехи
тафават авач, гуя сифте са чIалал кхъена, ахпа муь-
куь чIалаз таржума авунва. Мумкин я, Эмина сиф-
те яз ам туьрк чIалалдини кхъин, вучиз лагъайтIа а
вахтара эдебиятдин чIал яз гзаф лезги шаирри туьрк
чIалакай менфят къачузвай.

Туьрк шиирда «гимиш камарни», «цIувад йиса
авай яшарни», «якъутдин къашни» (ам ина рушан
пелел ала), руш «вири халкъдин мецел» хъунни, ам
«алемриз масан» хъунни ава. Эхиримжи бендина са
къадар дегишвал ава:

*Душманари чIугурай агъ, –
Ам заз къисмет ая, Аллагъ.
Етим Эмина гъич, валлагъ,
Лугъуч ваз бугътан, назани.*

Туьрк чIалай лезги чIалаз и шиир ни элкъуьр-
навайди ятIа ктабра къейднавач. Аквар гъалда, ам,
Эмина туьрк чIалал кхъей амай са къадар шиирар
хъиз, Гъ Садыкъиди таржума авунва. Якъин лезги
таржумадай чIехи шаирдиз хас устадвал аквазвач.
ЯтIани ина Эмина Туьквезбан кIанзавай муькуь га-
дайриз вичин «душманар» ва вич, муькуьбур хъиз,
рушал бугътанар вегъидайбурукай туш лугъузва.

Гъавиляй сифте туьрк чIалал кхъей шиирда вич
хътин гадайриз «душманар» лугъун Эминаз хъсан яз
акунач жеди. Идалайни гъейри, туьрк чIалалдини
шиирди лезги япар патал са акъван иердиз ван тавун-
ни мумкин я. Гъикъван лагъайтIани, Эминан шаир-

вилин бажарагъ бинедилай чранвайди тир. Чи вилик квай дуьшуьшдай Эмин гъар са цIарцIив, гъар са га-фунив гъикъван мукъуф гваз эгечIавайтIа аквазва.

Эмина вичин муьгъуьббатдин кьисмет гъалун Туьквезбанан ихтиярда твазва. Гъавилай эхиримжи бендина авай «Ам заз кьисмет ая, Аллагъ» цIарцIе авай фикирни жегъил шаирдиз артуханди яз акуна. Им викIегъ кам я. Им а вахтунда дишегълидиз ганвай чIехи кьимет я. Ида Эминан муьгъуьббат рикIивайни зурбади ва гъакъикъиди тирди къалурзава.

Шиир кхъидайла, Эминан вичин яшни цIувад ва я туш са кьве-йис гъадалай гзаф тир. Туьрк вариантда ада вичин тIварцIихъ «Етим» тахаллусни акалнава. Гзафбуру ада вичиз буба кьейидалай кьулухъ икI лугъуз хъайиди я лугъузва. Мумкин я, гъакI хъунни. Эминан цIувад йис хъайила, адан буба Севзихан рагъметдиз фенатIа, «Назани» шиир кьве чIалалдини шаирдин буба кьейила кхъенвайди яз къабулиз жеда. И фикирди Эмин са-къве йис Туьквезбаналай чIехи тирвилин фикирдизни артух къуват гузва.

Амма, муькуь патахъай, «Етим» тахаллус шаирди вичин буба рагъметдиз фена вич етим хъунихъ галаз алакъа авуна къачурвилин фикир кьетIадаказ къабулиз жедайди туш. ГъикI лагъайтIа уьмуьрда цIувад йис тамам хъанвай жегъил кас а вахтара акъулбалугъвилив агакънавай агъали яз гъисабзавай. Яни Эмин аялвилин дережадай акъатнавай. Вичел бубадин къуллугъни, вичелай гъвечIи стхаярни гъа чIаван къанунрини, хуьруьнвийрини ихтибарнавай жегъил касди вичиз «етим» лугъун са акъван кутугай хътин кар жезвач. Буба рагъметдиз финин хажалатди ам гъа икI авунин фикирдал гъанатIани, Эмин патал а себеб бажагъат са акъван важиблуди тир. Ада вичиз лезги шаиррин арада садахъни акъван гагъда тахъай хътин тахаллус хкъягъунихъ шииратдин ва уьмуьрдин философиядин рекъерай маса кьетIен себебар ва махсус метлебар авай. Адаз халисан шаирдин кьисмет-къадар регъятди тежедайди гъеле жегъил чIавари-

лай аян тир, ада гъар са хъсан шаир и фана дуъньяда етим яз гъисабзазавай, гъабурухъ галаз вични.

Эминанни Туьквезбанан алакъайрин тарих гъикI къалин хъанатIа, килигин.

Вич ашукъ хъуникай кхъенвай саки вири шиирра жегъил Эмина кIани рушан тарифарзава, ам женнетдин гъуьруьдив гекъигзава, ада дамахар гваз алукIунал гъейранвалзава, «картарикай вич я лачин» лугъуз, ам амай рушарикай чара ийизва, виниз хкажзава.

Туьквезбана алукIзавай парталар атIласдикайни дередикай я, адал алайди «зар-либас», «хара-диба» я. Адан юкъва «зардин камар» ава. «Вун хвашгелди, сафагелди» шиирда жаван Эмина вичини кIани рушаз хиве къазва: «ХупI шадвилел алукIда вал / Эмина ипек, севдуюгуьм», яни свас яз Туьквезбан Эмина вичин кIвализ гъайила, адал генани иер парталар алукIда лугъузва. Туьквезбан абурар авай, мешребар алай, такабур, амма «рахун ширин» «ханум» я. Эминаз ам вили ягъизни кичIезва. «Бедназар тахъуй ви суьрет», – кхъизва ада «Ханум» шиирда. И чIал вич гъа и гафарилай гатIун жезва. Эминаз ам къакъатунин къурхуни ава: «Заз кичIеда вун къакъатиз». Аквар гъалда, Эмина Туьквезбанал ашукъбурукайни са нихъ ятIа къуватар аваз гъиссзавай.

«Хъана хъи» («Яр, ваз за са арза ийин...») шиирдай чаз Туьквезбанан вилер цIарубур тирди аквазва: «Айна хътин цIару вилер». Са къадар гуьгъуьнлай кхъей ва вичин эхирда чара шаирдин – Етим Къазидин къве бендни гъатнавай «Алагуьзли» («Жедач жал дердиниз чара»), «Алагуьзли севдуюгуьм яр» шииррини рушан вилер экуь-вилибур, къацу тав алайбур тирди къалурзава. Туьквезбанан вилер гъахътинбур тирдакай чеб Эминан тухумдай тир ва чеб чи аямдарар тир ксари авур шагъидвилерни ава. Гъавиляй «Къарагуьз» («чIулав вилер авайди» лагъай чIал я) ва чIулав вилерикай ихтилат физвай цIарар квай маса шиирар Эминанбур я лугъун четин я.

Эминни Туьквезбан чеб чпиз булахдин рекъе аквазва. Гзафбуру абурун кIанивилел пехилвалзава. Ме-

села, «Ярдиз» («Я стхаяр, зун хъанва хъи лап ажуж...») шииррда кхъенва: «Эминаз вун яр я лугъуз хуъревай, / Са пара инсанар пехил язава». Гадади рушаз са вуч ятІани аманат язни ганва, Эминан рикІик датІана гъалаба ква, ада «Зи азиз» («Къушма, за ви тариф ийин...») шиирда а ядигар рикІел хкизва: «Гъиляй гъилиз вугай савкъат / Аманат яз гваз амани?»

Сифтегъан тилитдин шиирра ихтилат Эминанни Туьквезбанан арада авай са сирдикайни физва. Ам абур чеб чпел ашукъ хъунин сир хъунни мумкин я. Амма, хуъре абурал пехилбур пайда хъанвайтІа, и сир чуънуъхиз хъун мумкин тушир. ГъакІ хъайила, абурун арада авайди са гъихътин ятІани маса сир я.

Белки, гадади рушав аманат яз вуганвай шей абурун сир тиртІа?

Гъар вуч ятІани абурун лап чинебан сир винел акъатзава, инсанриз чир жезва. Эмина и кар залан дерт яз къабулзава.

Садлагъана Туьквезбананни Эминан араяр рекъизва. Абур михъиз атІанвач, амма фер ганва. И гъал «Картарикай вич я лачин» шиирда къалурнава: «Куъз атІана зи рикІин гъал, / Къакъатна вун яр гъаз, гуъзел?». Абур сад садавай къакъатзава. Мумкин я, и чІавуз Эмин Къеан хуъре тІвар-ван акъатун себеб яз, кІани рушан бубадин медреса гадарна, хайи хуъруъз хъфинни. Эмина «Зав рахамир» («Завай хъана са хата вун яр къуна...») шиир кхъизва. Амма Туьквезбан рикІелай алудиз жедай гъал тушир. «Гъикъван хъурай чун икІ чара, / Зун ина, вун ана ялгъуз?» – лугъузва шаирди «Ялгъуз» («Гъич зи чанди къарар къадач...») шиирда.

Гъа чІавуз Эминан шак Къеан хуъруън къарийрал фенай. Ада сивик пад квачир къарийри ашукъ хъанвай вичикай рушаз фитнеяр авуна лугъуз фикирнай. Къарийрикай шиир халкъдин сиве фад гъатнай. ИкІ хъун патал, мумкин я, Эмин вич кІевелай алахъунни. Ада къарийрик кутазвай тахсирар зарафатдинбур тушир. Жегъил шаирди «буьгътандин устад къарияр»

чпихъ амай са «вад къалай» къейила, «муртад» же-
дайди, абур жегъеннемдиз аватдайди лугъузва. Адан
хъилен цІай къвердавай къати жезва:

*Мелгъунариз рекъин авач,
Фитнед гъяллай секин авач.
Талагъун заз мумкин авач
Квез ихътин баяд, къарияр.*

*Эмин хъана бейхабардиз,
Къарийри къецІ гана кардиз:
Шикаятна залай ярдиз –
Бес тушни инад, къарияр?!*

Жегъил касдин мецелай лагъанвай ихътин хци
келимайрай къеанвийрин патай Эминаз туьгъмет-те-
гънени атун тавуна амукънач жеди. Эмина вичик и
карда тади акатайди къатІана. Вучиз лагъайтІа гуь-
гъуьнлай адаз къарийрик тахсир квачиз жагъиз-
ва. Аданни кІани ярдин къилин сир халкъдин арада
чкІинин сеbebкар Туьквезбан вич хъанай къван. Ада
чпин сир чарабуруз ахъайна. ИкІ хъайиди Эминан
«Зав рахамир» шиирдай аквазва:

*Завай хъана са хата вун яр къуна:
Ви гъакъикъат чир хъанач хъи заз, гуьзел.
Заз рикІелай тефидай на кар къуна,
Зав рахамир, завай яргъаз къваз гуьзел.*

*Эвел къиллай дуьз акуна ви луькІуьн,
Гъахънлай зун ви чІалахъ хъанай, за гъикІун?
Ваз ихтияр я, вун жемир къве рикІун,
Ажуз хъана гъейрибурал къаз, гуьзел.*

*«Гъейрибуруз сир лугъумир» лагъайла,
Вуж хъуй бес а лагъайди, вун тахъайла?
Вун яр хъана, вавди мецел рахайла,
Вавни жеда еке дамах-наз, гуьзел.*

*Яр хъайила, ярдин рахун сад жеди,
Акур бере къведан рикІер шад жеди.
ГъакІ тахъайтІа, дустар ара яд жеди.
Ваз чидачтІа, адет икІ яз, гуьзел.*

*Гъич мецелди рахазмач вун эвел хъиз,
Дустунин сир ахъайдани гъенел физ?
Етим Эмин затІни течир аял хъиз,
Алдатмишиз кІанзавани ваз, гуьзел?*

Аквазвайвал, сир Туьквезбана са низ ятІани (мумкин я, вичин дуст рушариз) ахъайна, ам виридан сиве гъатна. Къве ашукъ касдин муьгъуьббат, Эминаз аян хъайивал, вили ягъна. Шиирдин эвелда Туьквезбанакай яр къун вичяй акъатай хата яз къазватІани, эхирда вичихъ галаз Туьквезбан рахазвач лугъуз гъайиф чІугвазва. Эмин къве рикІин я, ам теспача хъанвайди аквазва.

Гъелбетда, кІанибур хъел хъунин карда тахсир са Туьквезбананди хъаначир. Фитнеяр ийидайбур, руш рекъяй акъудиз алахъдайбур пайда тахъана жедачир. Эмина вичини гуьгъуьнлай и кар гъиссзава. И береда Эминан рикІяй гзаф хиялар, гиманар, шаклувилер, тІалар, хажалатар, хъилер фена. И кар иллаки «Гуьзел яр» («Гуьзел яр, на зун дертэгъли авуна...») шиирдай аквазва:

*Гуьзел яр, на зун дертэгъли авуна,
Дердиник кый вун рекъяй акъудайди,
ШейтІанвална, тушир рекъе туна вун,
Вун икІ дугъри рекъелай алудайди.*

*Алагуьзли, ша хамир на зи гъава,
Рекъибарин мецел жемир вун ява.
Айиб вид туш, зи кар чІурай кас ава,
Нубатлу гъам я фелекди кудайди.*

*Ваз вуч кІантІан ая, зи кар авач, яр,
Ваз агъ ийиз зи мецелай къведач, яр.*

*Ша, мийир икI, вазни хъсан жедач, яр,
Ам шейтIан я, ваз и крар кудайди.*

*Севдугуьм яр, вун хъел хъана куьз ава?
Им уьмуьр я, къар гъисабиз физава.
Вуна хиял мийир, зазни чизава,
Муькуьр ийиз, вазни «акуьл» гудайди.*

*Гуьзел яр, вун асул хандин ханум я,
Яр ярдивай чара хъун хунI зулум я,
Аси хъунухъ ктабрани малум я,
Эвел яр къаз, ахна умуд кIудайди.*

*Шак авач гъич, ашкъи гъава галукъна,
Ваз кIан жемир зун гъам чIугваз амукъна.
Етим Эмин гзаф хъел кваз ацукъна,
Фагъумда зи гила вун гваз шудайди.*

«Аман яр» («Аман яр, за хажалатар гуьзава...»
шиирдани Эмина вичикай фитне авуни вичиз гъихъ-
тин дердер-гъамар ганватIа, вичин «къил къарада»
гъатнавайдакай лугъузва, Туьквезбан галачиз вич
зайиф хъанвайдакай ахъайзава. Ина шаирдин патай
цIийи аянвилер пайда жезва: Туьквезбан це лугъун
хъайитIа, тагунин, ам масадаз тухунин кичIевилер
винел акъатзава. Гъавиляй Эмина Туьквезбанан гъа-
латIдилай гъил къахчузва.

Гъа са вахтунда ада къарийривайни гъалалвал тIа-
лаб хъийизва:

*Хъана завай са жегылвал,
Гъил къахчу, аман, къарияр!
Куьн къакъатна, хъана рикI сал,
Дердинин дарман къарияр.*

*Афв авуна, гъил зав гице,
Гъатна махлукъатдин меце.
Гъиле къуна гъалалвал це
Куьне гайи фан, къарияр.*

Шиирдиз патан гъилери пинеяр хъиянавайди гзаф чкайрай аквазва. Гъавиляй чна ам тамамдиз гъизвач. Ина «Зи сефил рикІ къариблукда / Куъз жеда пашман, къарияр?» гафарни ава. Чна къатІузвайвал, «сефил рикІ» ибарадин чкадал «жегъил рикІ» хъун лазим тирди хъсандиз аквазва, вучиз лагъайтІа «сефил рикІ «пашман» хъун терхеба келима жезва.

Чун паталди инавай «къариблукда» гаф важиблу я. Ада шаир Къеандал аламайди ва я хайи хуърай элкъвена Къеандал хтанвайди, ина вич къураба хъиз гъиссзавайди аквазва.

Амма Эмин лап жегъил чІаварилай гъахъунин ва гъакъикъатдин патал алай, чІехи рикІ авай кас тир. Къарийри гъатта фитнекарвилин «алакъунар» къалурнавайтІани, адавай, вич Къеандал сухта тирла къарийри вичиз гайи фу рикІел хкизва. А вахтара патал хуърера сухтавал ийизвай гадайри фу хуърай кІватІдай. Им адет тир. Гъавиляй «къариблукда» авай Эминаз къари-бадейри вичиз гайи фу абуру авун мумкин тир фитнейрилай вине яз акуна.

Эминанни Туъквезбанан араяр къана къве йис вахт алатзава. Сифтегъан муъгъуъббат рикІелай алудиз тежезвай Эмин Туъквезбанахъ галаз алакъаяр ккІур хъийиз, мягкемар хъийиз, Туъквезбан гъахъар хъийизни алахъзава. «Севдуюгъм» («Я стхаяр, заз са гуъзел яр ава...») шиирдай Туъквезбан Эминав рахан тийиз, амма «вилерин кІаникай» хъуърез, алатиз физвайди аквазва. Эминаз и хъуъруънени дерт гузва. Эминаз ам наз гунин хъвер хъиз аквазва. Ада рушаз «Гуъзеларин назвал тІимил жерид туш, / Бес хъуй, гуъжет на чІугуна, севдуюгъм» лугъузва.

Амма «Яр гуъзел» («Шумуд йис я вун зи рикІе гъат хъана...») шиир абур туъхкІуън хъувунин жигъетдай виридалайни гзаф таъсирлуди, кІелзавайбур, ван хъайибур алакъардайди ва шииратдин халисан ивирдин дережада авайди я:

*Шумуд йис я вун зи рикIе гъат хъана,
Ви ашкъиди есирна зун, яр гуьзел.
Мад гъикъван хъуй чун чавай къакъат хъана,
Ачух дуьнья мичIи хъана, дар, гуьзел?*

*Муьгъуьббатди лацу изва чуру-къил,
Вун къакъатна, гъамари заз гузва къуьл.
Зи Туьквезбан, регъим ая, ягъ зи гъил,
Язух ша тIун ваз зи агъузар, гуьзел.*

*Дугъри я, яр, куь адет я наз авун,
Къве йис бес я, мад хъийимир, акъваз вун.
Чун къвед яр яз, икI наз чна чаз авун,
Садра аку, лайихди ян кар, гуьзел.*

*Азиз яр, вун вучиз закай катзава?
Ваз кIаниди зун гъавурда гъатзава.
Им уьмуьр я, йиф-югъ жез алатзава,
Къведни хъайла, мад шумуд хъуй сар гуьзел?*

*Катайбур хъиз, вунни пашман хъижеда,
Акъат хъайла кар кардай, вун ишеда.
Валлагъ, яр, вун гъакI хъункай заз кичIеда,
Ахпа зи рикI жеда мадни тIар, гуьзел.*

*Им меслягъат я, ви гаф-чIал сад ая,
Мад кис жемир, чи кIвалах на фад ая.
Зун ваз чидай Севзиханан гада я,
Гъа ваз чидай Эмин я зи тIвар, гуьзел.*

Туьквезбанак гаф акатун четинз акъаззава. Эмина ам булахдал фидай рекъер вилив хуьзва. «Алагуьзли, бес вун цел къван къведачни?» – хабар къазва Эмина «Ваз зи гъалдикай хабар авачни?» («Яр, зи винел гъам-хажалат атана...») шиирда. Гъа и чIалай мад са кар малум жезва: абур чеб чпел къериз-цIаруз гъалт-завай береярни жезва. И кар «Дуьнья ачух я, гуьлуьшан рагъ аваз, / Куьз шеда, яр, чапла виле нагъв аваз?» гафари тестикъарзава.

Са патахъай, вичиз экуь дуьнья мичІи хъанвай
Эминаз Туьквезбана дерт-гъам чІугуна кІанзавач.
Муькуь патахъай, «чапла виле нагъв» хъунухъ ибара-
ди Эмин а накъвадиз шаклу яз килигзавайди къалур-
зава. Ихътин накъвар адаз тапанбур яз аквазва. Абу-
рай Туьквезбанан къверикІинвал райж жезва. ЯтІа-
ни, шаирди адаз лугъузва: «Фагъир Эмин вич текъена
сагъ амаз, / Садра ширин ихтилат къван хъидачни?»

Амма Эминан ихътин алахъунри, чІугур азабрини
азиятри арадал гъайи са затІни хъаначир. Туьквезба-
нан патай наз-дамах, чаравал артух, Эминан умудар
эксик жез эгечІава. «Эй зи гуьзел» («Эй зи гуьзел
дилбер ханум, зи чанда са мерез ава...») шиирда ада
лугъузва: «Ви стхайри, акърабайри вун масадаз гуда
жед ман. / Къабул мийир вуна и кар, са легъзеда зун
ваз къурбан». Эмина чІугур къван руьгъдин азабрик
адан чан «къуразава».

Гъайиф хъи, адаз аян хъанвай кар къилел къвез
эгечІава: Туьквезбан масадаз гузва. Туьквезбанавай
вичин бубадин ва акърабайрин аксина гаф лугъуз хъа-
нач. Я адавай хабар къадай касни хъун мумкин ту-
шир. Вахтар гъахътинбур тир. Аквар гъалда, хуьре
Эминакай гъатай фитнейрин чІехивилини Туьквез-
баназ кІани касдихъ галаз туьхкІуьдай мумкинвал
ганач.

Гила шаир секин хъун, ада Туьквезбан рикІелай
алудун лазим тир. Амма адан муьгъуьббат акІ регъят-
диз рикІяй акъудна гадариз жедай хътинди тушир,
гъавиляй адан умудни атІузвачир, адаз, хъанвай
къван крариз килиг тавуна, вич Туьквезбаназни кІан-
замайди аян тир.

Гъа икІ шаирди, рикІ алай ярдик масадан лишан
кутурла ва ам а касдиз гъуьлуьз фейила, са жерге
шиирар кхъизва. Ада гила садакайни вичин рикІе-
вайди чуьнуьхзавач. «Алагуьзли» («Атана хъи, яр,
ви чамар...» шиирда Туьквезбаназ «Акъваз, яр, вун
и зулалди» лугъузва. ИкІ минет авуналди адахъ са
гъихътин ятІани умуд амай, ам масадаз ганвай рушак

кутунвай лишанар элкъуър хъйидайда хъ агъанвай. Гъавиляй ада а лишанар элкъуърун тІалабзавай хъиз тир. Ингъе «Акваз кІан я» («РикІ чІулавмир, суна билбил...») шиирдай ахътин цІарар: «Ша фимир, яр, вун паталди, / Сабур ая къвер гаталди».

Вучиз шаирди гагъ «зулалди», гагъни «гаталди» рушаз акъваз лугъузвайтІа?

И гафар гъакІ шиирда тун патал кхъенвайбур яз аквазвач. Якъин и теклифар ада чарчел кхъена Туьквезбанавни агакъарнай, вучиз лагъайтІа адан умуд атІанвачир. Ихътин чарар къабулнатІа, Туьквезбана вичик масадан лишанар кутун са акъван хуш туширди къалурзава.

Туьквезбаназ «акъваз» лугъуни Эминахъ маса четин месэлаярни хъайиди винел акъудзава. Абурукай къилинди ада хъ мехъер ийидай чІехи такъатар авачиз хъун мумкин я. Буба Севзихан къенвай Эминан хиве вичелай гъвечІи къве стха Меликни Неби, вах Эйлихан кІвачел акъулдун, кІвалин-йикъан маса къайгъуяр авай. Ада кІелни давамарна, кІвалахни авуна кІанзавай. Гъиляй акъатзавай яр патални алахъунар авун герек тир. Гъа ихътин къайгъуйри ва а муракаб береда авачиз хъайи маса мумкинвилери адан муьгъуьббатдин крар къулухъ чІугуна жеди.

Вичин муьгъуьббат патал ялунар-акъажунар Эминан патай и береда гзаф жезва. Ада Туьквезбаназ масадаз фимир лугъуз авур минетар хатур амукъунриз, адаз «душман» лугъуниз, гагъ ада вич тухузвайвилел, ам вич масадаз гунугал рази хъунал аламат хъуниз элкъвезва. Ада абур вири вичин шиирра тунва. Мисалар гзаф гъиз жеда. Абурукай сад «Алдатмишай яр-диз» («Авачиз заз хабар, душман...») шиир я:

*Авачиз заз хабар, душман,
Ви чанда са хъел авай къван.
Хъайи кардал тежез пашман,
Вахъ чІуру хиял авай къван.*

*Къайтан лугъуз вуна зардиз,
Мягътел я зун хъайи кардиз.
Залай башкъа маса ярдиз
Ви ахътин шел-хвал авай къван.*

*Дишегъли жеч камалэгъли,
Инанмиш хъайид я дили.
Заз чин тийиз эвел фасли
Масанихъ ви ял авай къван.*

*Ваз зун икъван куъз такІанда,
Пата-пата жез кхунда?
Заз чин тийиз лап ви чанда
ХунІ чІуру амал авай къван.*

*Ихтилатар ийиз куъруъ,
Душманар шад хъана вири.
Етим Эминалай гъейри,
Ваз маса жамал авай къван.*

И шиирдай Эмина Туьквезбан тухуз мукъварал алайлани адан рекъер къаз хъайиди, гъа вичи лугъу-дайвал, «дили-дивана» хъайиди, Туьквезбанавай – чарадан лишан кутунвай рушавай чил-цав дар хъанвай шаирдихъ галаз рахаз тежезвайди аквазва.

(Инал скобкайра туна заз мад са шиирдикай лугъуз кІанзава. Гъа и берединбурук кутаз жедай шиир-рик шаирдин ктабра гъатнавай «Я бахтавар» («Къвез хъфида вун булахдал...» чІал кутаз хъунни мумкин тир. Вучиз лагъайтІа ана «Вун тухуз лап мукъваралла...» цІар ава. Амма шиирда Эмина гъа вилик-дай хъиз Туьквезбанал гъейранвал ийизва. Булахдал къведайла, ада гъикІ Эминаз «тавар» гузватІа аквазва. Идалайни гъейри, руш мукъвара тухузвайдакай Эминаз гила хабар хъанва. «Им вуч ванер я, бахтавар?» – хабар къазва ада мягътел яз. Ва эхиримжи бендина «Эцягъич за ви гуьгъуьлда...» лугъузва. Ида Эмин вичин кІаниди масадаз финифал рази тирди

къалурзава. Ихътин гъиссерни фикирар Туьквезбан тухуз мукъвал алай йикъара Эминаз бажагъат хасбур тир. Идални алава яз, кве чкадал рефрендилай вилик гъа са «тавар» гаф хъанва. Им, и шиирдин малум тушир автор Эминан чIалариз ухшар са затI арадал гъиз алахънатIани, чIехи шаирдин бажарагъдин дережадив агакъариз тахъанвай чIал я. Гъавиляй и шиир Эминан гъиликай хкатнавайди яз къаз жедач).

РикIивайни, Туьквезбана вичик масадан лишанар кутунвай береда вич гагъ сакIа, гагъ масакIа тухузва, адан къилихдиз кве пад ягъун хас тир хъиз аквазва. Гъа и карди Эминак гзаф цIай кутазва.

Амма ада къисметдихъ галаз чIугур бягъсер мад гъилера чIана фена.

Туьквезбан масадаз тухвана.

«Алагуьзли севдуюгъум яр» шиирда Эмина, гагъ Туьквезбанав, гагъ Аллагъдив рахаз, икI лугъузва:

*Алагуьзли севдуюгъум яр
ХунI масадаз гъат хъана хъи.
Мад на зи рикI авуна дар,
Зав ви гъам агат хъана хъи.*

*Пис касди заз къуна фендер,
Заз чидачир ихътин гъенгер.
Икъван гагъда хъайи дердер
РикIелай алат хъана хъи.*

*Вун такурла рикI гъафил я,
Вун тахъайла, гъал сефил я.
Я Садаллагъ, вуч делил я,
Зи чанда цIай гъат хъана хъи!*

Аквазвайвал, Эминак ашкъидин цIайни, хъилен цIайни, сад садак какахънаваз, акатнава. Адаз сакIани Туьквезбаналай гъил къачуз, адалай алатиз кIанзавач, ада и шиирдин эхирда чарадан сусаз гила хъанвай «ярдин» чIалахъ жемир лугъузва:

*На зи шад рикІ туна дарда.
Гъич ихтибар гъимир ярдал.
На Эминаз авур кардал
Вири алапат хъана хъи.*

Эминавай Туьквезбан рикІелай алудиз жезвач. Ам Туьквезбанахъ цІигел яз амуькзава. АкІ я хъи, Туьквезбан масадан яр хъунал Эмин сакІани рази туш, адаз и кардин чІалахъ жез кІанзавач. Гъа са вахтунда адаз вич, масадан папан гъарайда ава лугъуз, инсанри айиб авуникайни кичІе я. Амма абур вичин гъавурда акъадайдахъни агъанва. «КІани яр» («Са эрзиман гъатнава яр, зи чанда...») шиир и гъалар къалурзавай гевгъеррикай сад я. Ада, умуд атІун тийиз, хъуьтуьлдаказ туьгъметзава, халис яр гъихътинди хъана кІан тиртІа рикІел хкизва, гуьлуькай Туьквезбаназ яр тежедайди лугъузва:

*Са эрзиман гъатнава, яр, зи чанда,
Аман, минет, ша, ваз дад я, кІани яр.
Ширин мецел вавди рахаз заз кІанда,
Асул Абукевсер яд я кІани яр.*

*ИкІ жедани кІанибурун дуствилер?
Са жизвидлай на ви чанда тваз хъилер.
(Ван хъайитІа, айиб мир, чан эллер!)
Вун акурла, зи рикІ шад я, кІани яр.*

*Зайя хъана жегъил уьмуьр ви бада,
Вав барабар авач Куьре-Къубада.
Хуьдай за вун дере, зарбаф, дибада,
Ашнаярин ашна сад я, кІани яр.*

*Авач, яр, заз йифен ахвар, къан къарар,
Седифдилай гуьрчегбур я ви сарар.
Бес гъикІ хъана, яр, вав авур зи икъар?
Вун акурла зи рикІ шад я, кІани яр.*

*Етим Эмин кабаб хъана кана хъи,
КІани ярди зи шад гуьгьуьл хана хъи.
Зун тергна, яр, вун гъейридаз хъана хъи, –
ХъуьтІер фена, гила гад я, кІани яр.*

Эмина Туьквезбанан рекьер къуникай къил къа-
къуд тийизвайдини и шиирдай аквазва. Чарадан
уьмуьрдин юлдаш хъанвай рушаз Эминан алахъунри-
кай намусар жезвай, адаз хъилерни къвезвай. Рушан
жегьил уьмуьр «зайя» хъунин хажалатди Эмин гена-
ни гзаф «кабаб» ийизвай. Ада рушан рикІел сифтедай
чпин арада хъайи икърар рикІел хкизва. Ам, са шак-
ни алачиз, эхирдалди сад садаз вафалу хъунин, садаз
сад кІан хъунин икърар тир.

Гила макъаладин эвелда вичикай рахун феи
«Туьквезбан» шиирдал хквен. Гъамни Туьквезбан ма-
садак гуьулуьк квайла кхъенвайбурукай сад я.

Эминаз хъайи къван крар вири рикІелай алудиз
кІан хъанатІани, сакІани тежезвайди аквазва: «Бес
за гьикІа, вун рикІелай физавач...»

Ина авай «Вун жагъайдаз гьич ви къадир чиза-
вач, / Зар-зибада гъамиша вун хуьзавач...» гафар
къетІендиз фикир гана кІанибур я. Абурай, сад ла-
гъайди, Туьквезбанан гуьуьл вичин папав гьикІ эгечІ-
завайтІа аквазва. Итимдиз вичин уьмуьрдин жегьил
юлдаш амай дишегълийрин арада усалдиз акуникай
са къайгъуни авачир хъиз я.

Къвед лагъайди, чарадаз, такІан касдиз, тухван-
вай Туьквезбаназ вичизни, виликрай хъиз, дамахар
ийидай гъяз амачиз хъун мумкин я. Вичи вич икІ
тухуналди ада рикІяй Эминан муьгъуьббатдиз вафа-
лувал хуьзмайди къалурзавайтІа?

Са гафуналди, Туьквезбананни адан сад лагъай
гуьулуьн араяр къанвайбур хъайиди тайин жезва.
Гуьулуьнни папан алакъайрикай Эминан ктабра «Па-
кизат» (Садаллагъди тек халкъ авур...) шиирди ала-
матдин гиманар гъиз тазва. Гъамни Туьквезбан чара
кадик гуьулуьк квайла кхъенвайбурукай сад я, ву-

чиз лагъайтІа ана ихътин цІарар ава: «Гила масадан чирагъда / Кузавай экв я Пакизат».

Шиирда «Пакизат» тІвар яз гъатнавай и гафунал акъвазин. Ам«суна», «ханум», «назани», «тават», «гуъзел» ва маса гафар хътин къилдин са гаф я. Ихътин гафар, чеб дишегълийриз гузвай хас тІварар хъунилай гъейри, шииратда адет хъанвай яржар язни, гъа гафарик квай манаяр гузвай эпитетар язни малум гаф я.

«Пакизат» винидихъ галай шиирда тІвар хъиз ваъ, адетдин гаф хъиз, гъвечІи гъарфунилай, «пакизат» кхъин лазим я, вучиз лагъайтІа ам фарс чІалан «пак» ва «зат» гафарикай арадал атанва. Чи чІалани ам «пакизат» яз гъатнава. Лезги дишегълийрал гъахътин тІварни ала. И гафунин манайрикай сад «михъи ягъ-намус авайди» я. Адахъ гъакІ рушвилини жигъетдай михъивал хуъзвайди, итимдихъ галаз мукъва алакъаяр тахъанвайди, рушвилай дишегъвилиз акъат тавунвайди лагъай манани ава.

Эмина и гафни, шииратдин эпитет яз, Туьквезбанан лишанар къалурзавай келима яз вичин чІала тунва. Амма вучиз Эмина гъуълукъ квай дишегълидиз «пакизат» лугъузвайтІа?

ИкІ авуни гзаф фикирар арадал гъизва.

Сад лагъайди, Эминанни Туьквезбанан арада са гъихътин ятІани алакъаяр амазмай, абур чеб чпиз гагъ-гагъ къилдаказ акъазвай, шаирдиз вичин вил галамай ярдин сирерикай хабар авай. Тушиз хъайила, вучиз ада чарадан папаз икъван шиирар бахш авурай?

Къвед лагъайди, «пакизат» гафуни Туьквезбананни адан сад лагъай гъуълукън арада беденрин мукъвавал хъайивилел шак гъизва. Абурухъ ахътин мукъвавал хъанач. Туьквезбана гъуъл къабулнач. Туьквезбаназ сифтегъан гъуълукъкай аяларни тахъайди малум я. Туьквезбанан гъуълукъ вичин папал зар-зиба алукІ тавун, ам гъилерал такъун гъахътин къайи алакъайрин нетижа хъун мумкин тир. Гъахътин араяр себеб яз абур чарани хъана. Ахътин алакъаяр хъайила, абуруз чара жедай ихтияр шариатдин къайдайрини гузвай.

Эминни Туьквезбан сад садаз кьисмет жедалди ирид йис алатна. ИкI тирди са шумуд шиирди тести-кьарзава. И ирид йисакай сифте са йисуз кьван абур хъсан, сад садахъ галаз туькIвенвай, арада са къайивални, шаклувални авачир алакъайра хъана. Ахпа абур кьве йисуз хъел хъайиди Эминан шиирри чпи лугъузва. АкI хъайила Туьквезбан сад лагъай гъуьлуьк кьуд йисуз хъана.

Чара хъхъайла, адан анжах къанни кьве йис тир. Эмин, чна винидихъ къейд авурвал, са кьве йис чIехи жезвай. Садавай сад рикIелай рагъуриз тахъай абурун муьгъуьббатдин цIийи девир гатIун жезва. ТакIан гъуьлуьн некаягъдикай хкатай Туьквезбан мад дамахар гваз къекъвезва. Эмина Туьквезбанан рикIел чпин эвелан дуствал, кIанивал хкизва. Мад адак ирид йис инлай вилик хъайи хътин гъалабаяр акатзава, адаз чпин араяр мад яд хъунин, абур мад вили ягъунин кичI ава, ада Туьквезбанавай, виликрай хъиз, наз маса тагун, дамахар тавун, таб тавуна рикIевайди лугъун тIалабзава. И гъилерани рушан патай са кьетIи жаваб тахъуни адан рикI сефиларзава. И гъал иллаки «Гуьзел» («Ирид йис я вун заз яр я гъамиша...») шиирдай аквазва:

*Ирид йис я вун заз яр яз гъамиша,
Вуна рикIин сир лугъудач заз, гуьзел.
За ваз лугъур са гаф ава, инал ша,
Я тахъайтIа зун гъанал къвен, къваз, гуьзел.*

*Заз чир жеда, гуьзел, вун нин яр ятIа,
Таб ийимир, эхир жери кар ятIа.
Чи кьведанни рикI дуьз барабар ятIа,
Ша зи патав, зи гъил гъиле къаз, гуьзел.*

*Адет я хъи, дустар ара агатда,
Вун такуртIа нагагъ, зи рикI акъатда.
Гъайиф я, вун бедназардик акатда,
Къекъвемир вун акъван дамах гваз, гуьзел.*

*Гѣам чІугвадай касдин гевил икІ жеда,
Адахлидал гѣар са касдин рикІ жеда.
Ви хиялдай, алагуьзли, гьикІ жеда,
Ихѣтин хифет тагайтІа на заз, гуьзел?*

*Зун Эминан гуьгьуьлар лап шад жеди,
Гѣар са касдин адахлуни сад жеди.
Таб мийир на – дустар ара яд жеди,
Ваз чидачтІа, икІ я адет яз, гуьзел.*

Эхирни Туьквезбана акъалтІай жаваб гузва, вич
чпин муьгьуьббат икъван гагѣда давам хѣйи ирид
йисан кѣене датІана вафалу хѣйиди лугьузва. И кар
«Эминни адан яр» шиирди, иллаки адан эхиримжи
цІарари субутзава. И чІал кѣве касдин ихтилат яз
кхѣенва. Гагѣ Эмин рахазва, гагѣни – яр Туьквезбан.

И чІални тамамдиз гѣин:

Э м и н

*Гуьзел яр, зун гѣатнава ви дердина,
Йикѣгалай кѣуз зи гѣам артух жезава.
Ирид йис я зун аваз и женгина,
Вавай гила дугѣри хабар кѣзава.*

Я р

*Севдугьуьм яр, на хажалат куьз ида,
Зун дуьньяда акунатІа, – ваз жеда.
Заз хабар я ви дердинкай, заз чида,
Зани, на хѣиз, гѣам-пияла хѣвазава.*

Э м и н

*Дуьнья са затІ я, метлебар жагѣайтІа,
ТахѣайтІа туш, за лагѣайвал тахѣайтІа.
Жафа хѣана, вун чарада тухвайтІа,
Шумудни сад ви дердиник кѣзава.*

Я р

*Севдугуьм яр, на кIусни къайгъу имир,
Зи гъакъикъат гила къванни хъухъ тIун чир!
Икъван гагъда нив авуна за ви сир?
Вун куьз шеда? Зун са ви яр язава.*

Э м и н

*Эмин гада кIевиз шеда и къара,
Хуьз гайи сир хъана халкъдиз ашкара.
Са югъ, гъафте туш са – хейлин йисара
На зи уьмуьр бедгъава яз тазава.*

Я р

*Зунни, Эмин, Зулжалалди гайид туш,
Гъич са чIавуз гъам рикIелай фейид туш.
Гъич садрани сир чарадаз гайид туш,
Гъар вахтунда «Эмин!» лугъуз шезава.*

Аквар гъаларай, Эмина, шиир вичинни ярдин их-
тилатдин жуьреда кхъиналди, вични Туьквезбан мад
сад садаз мукъва хъхъанвайди къалурзава. Анай къве
кIани касдихъ чпин уьмуьр сад авунин алахъунар
цIийи кылелай гатIун хъувунин ниятар авайди ак-
вазва.

«Жафа хъана, вун чарада тухвайтIа, / Шумуд-
ни сад ви дердиник квазава» гафарай Эминаз мад
Туьквезбан вичин гъилий акъатунин кичIевал хкис
жезва. Туьквезбанан мецелай лагъанвай «Зи гъакъи-
къат гила къванни хъухъ тIун чир!» гафари шаирди
вич виликрай Туьквезбанан гъавурда такъурди къа-
лурзава. Низ чида, шиирда ярдин паталай лагъанвай
вири гафар Туьквезбана вичи кхъенвайбур туштIа?

Яргъи ирид йисан, дердеривни гъамарив, шак-
лувилеривни чаравилерив, рикIин тIарвилеривни
руьгъдин азабрив ацIана хъайи, амма туьхуьн тавур
муьгъуьббат эхирни вичин бахтунив агакъна. Эминни
Туьквезбан эвленмиш хъана. И макъам шаирди «Му-

барак» («Эдеб, камал, марифат ви бегъем я...») шиир-далди (гъайиф хъи, адан сад лагъай бенд квахънава) къейдна. Чна а шиир ана авай са цІарцІе («Зун ви Керем, вунни зи Шагъсенем я») авай «Керем» тІвар «Къариб» тІварцІелди эвезна гъида. Вучиз акІ аву-натІа, агъадихъ лугъуда.

Ингъе а шиир:

*Эдеб, камал, марифат ви бегъем я,
Назик беден тешпигъ таза къелем я.
Зун – ви Къариб, вунни зи Шагъсенем я я,
ИкІ сад садаз играми чан мубарак!*

*И дуьньядал амукъдайди гъуърмет я,
КІани ярдихъ галай уьмуър женнет я,
Намрудавай дуьзмиш тахъай зинет я,
Ихътин уьмуър жагъай жанан мубарак!*

*Заз чида, и халкъдиз дуьнья фана я,
Ам садбуруз ажеб кейфи-сафа я.
Заз ярдивай кІаниди тек вафа я,
Къисмет хъайдаз гъа яр масан мубарак!*

*Фагъумна за бязи гъалар дуьньяда:
Са-садбуруз югъ аквадач фанада.
Саймиш авун герек тушир чарада
Туьквезбаназ Эмин жаван мубарак!*

И шиирдиз махсус баянар гун герек жезва.

Ина Эмина эвелни-эвел Туьквезбанан намусдин, эдебдин, марифатдин тарифзава. И карди чун винидихъ вичикай рахай «пакизат» гафуникайни Туьквезбанан сад лагъай гъуьлуьн алакъайрикай авур къейдер бине авайбур хъунин фикирдиз къуват гузвайди къалурзава.

Шиирдин чна винидихъ дегишарна гайи «Зун ви Керем, вунни зи Шагъсенем я» цІарцІикайни къилди рахана кІан жезва. Эмина вичин са къадар шиирра

(иллаки вич эвленмиш жедалди кхъейбура) Туьквез-бананни вичин муьгъуьббат Лейлидинни Межнунан, Эслидинни Кереман, Эфризанни Магъсуман муьгъуьб-батрив гекъизава. Ибурукай ашукъбурун сифтегъан къве жуьт РагъэкъечІдай патан эдебиятра сейли ва мураддив агакъ тавур, бахтсуз муьгъуьббат хъайи, чеб чпиз къисмет тахъай кІанибурунди я. Эфризанни Магъсуман муьгъуьббатни гъахътин бахтуни тагъай кІанивал хъайидал шак алач. Амма а къве касдикай негъиларни риваятар РагъэкъечІдай пата малум туш. Аквар гъалда, и къве касдин муьгъуьббатдин тарих лезги халкъдин руьгъдин хазинадихъ галаз алакъада авайди я. Эминан вахтара инсанриз хъсандиз чизвай а риваятар, гъайиф хъи, кхъидай ва рикІел хуьдай ксар тахъана, гуьгъуьнлай гел галачиз квахъна.

Туьрк халкъарин ва Къафкъаздин халкъарин ара-да ашукъ Къарибакайни Шагъсенемакай риваятар малум я. Эдебиятда сифте яз и муьгъуьббатдикай риваят урусрин чІехи шаир М. Ю. Лермонтова «Ашукъ Къариб» (урусдалди – Ашик-Кериб») тІвар алаз вични туьркерин мах яз къалурнаваз кхъин хъуву-най. И махуна Къарибаз кІани рушан тІвар «Магъул-Мегъри» («Магуль-Мегери») яз къалурнава. И мах Лермонтова, Лезгистандиз, Къубадизни КцІариз, атайла, чи шаир Лезги Агъмедавай кхъейвеликай фикирни малум я. Урус шаирди кхъенвай жуьредай, ана авай бязи туьрк гафар лезгийри лугъудайвал кхъинай ва маса къетІен лишанрай и эсер лезгидивай кхъейди хъунин фикир бине авайди яз къабулиз жеда. Идакай за жуван «Лермонтов Лезги цІарцІел» эсседа кхъен-ва. КІелиз кІандайбурувай ам Интернетдай жагъуриз жеда.

Са шакни алачиз, Эминан «Мубарак» шиирда «Кереман» чкадал «Къариб» хъун лазим я. Идалай-ни гъейри, гзаф йисара вичин ярдивай къакъатна яргъара хъайи ашукъ Къариб вичин кІаниди масадаз тухузвай мехъерик ахватзава, къисмет акІ элкъвез-ва хъи, и мехъер ашукъдинни Шагъсенеман мехъе-

риз элкъуьн хъийизва. Са гафуналди, им бахтлудаказ акъалтІ жезвай мах я. Гъавиляй Эмина ихътин муьгъуьббатдин ярж вичин шиирда тун хатадай хъанвайди туш. А мах Эминан вичин муьгъуьббатдиз гзаф ухшар я.

Къарибанни Шагсенеман муьгъуьббатдикай тир махунин азербажанвийрин вариант анжах 1891-йисуз, гуржийринни эрменийрин вариантар XX лагъай асирдин 30-йисара кхъин хъувуди малум я. Аламат жедай кар ам я хъи, абурулай виридалай вилик и махуникай Етим Эмина Къафкъазда сифте яз лагъайди жезва. «Мубарак» шиир тахминан 1862-йисуз кхъенва.

Фейзудин Нагъиева вичин «Етим Эмин. Гъакъикъатдихъ рехъ» ктабда и шиир Эминанди ваъ, адан стха Меликанди хъун мумкин я лугъузва, вучиз лагъайтІа эхиримжи цІарцІе авай гафар («Туьквезбаназ Эмин жаван мубарак!») гуя Эминавай лугъуз жерибур туш, абур лугъузвайди масад, и дуьшуьшда Мелик хъун мумкин я.

Чун и фикирдихъ галаз рази туш.

Эминавай ирид йисуз вилив хвена къисмет хъайи кІани ярдиз хуш зарафат яз (зарафат тушизни) ихътин гафар вучиз лугъуз жедач къван? Абуру, Эминан мецелай алатзаваз, тІебиидаказ ванзава.

Лугъун хъи, шартІуналди икІ туширди яз, шиир Мелика кхъенвайди яз къабулин. А чІавуз Мелика вичин стхадин сусаз «Зун ви Къариб, вунни зи Шагселем я» лугъунин гъавурда гъикІ акъуна кІан жеда? Им гъич къиле ацукъдай шикил туш.

Лугъун лазим я хъи, Туьквезбанакай Эминан уьмуьрдин юлдаш хъайидалай къулухъ шаирди адаз бахшнавай тек къве шиир малум я. Абурукай садакай чун винидихъ раханай. Муькуьди «Яр» («Мийир тІун икІ, ваз минет я, дад-бидад...») шиир я. И вахтунда кхъей ашкъидин чІаларин къадар къери хъунин сеbeb Туьквезбананни Эминан муьгъуьббат садлагъана зайиф хъун я лугъуз жедач. А шиирар, шаирдин хейлин маса эсерар хъиз, гел галачиз квахъун мумкин я.

Муькуь патахъай, Эминни Туьквезбан эвленмиш хъайила, абурун уьмуьрда цIийи девир алуькнавай. Абуруз хзандин, кIвалин-йикъан уртах къайгъуяр хъанвай. Муьгъуьббатдикай гъарай-эвер, шел-хвал галаз рахунин гереквал амачир. Мугъуьббат мураддив агакьунал хъанвай шадвиликайни бахтлувиликай гъараюнни са акъван кутугай кар тушир.

Абурун муьгъуьббат чеб чпин некаягдик квайлани давам хъуникай абуруз хъайи аялрин къадарди лугъузва.

Эминанзни Туьквезбаназ вад аял хъана (рикIел хкин: сифте гъуьлуькай Туьквезбана са аялни ханачир). Абурукай кве рушан – чIехи аял Къизхануман ва гъвечIи руш Муслиматан тIварар чав агакьнавай документрай малум я. Эминаз и кве рушан арада пуд хвани – Абубакар (им Эминан чIехи бубадин тIварни тир), Мегъамед ва Муьгъуьдин – хъана. И кар шаирдин мукъва-къилийривай гзаф делилар кIватIай Гъалиб Садыкьиди къейдзава. Эминан ругул веледар лап гъвечIизмаз къена лугъуда. Гуьгъуьнлай Эминан стха Мелика вичин хцел Муьгъуьдинан тIвар эхцигайдини малум я.

Йисар къвез алатзавай. Гъам хуьруьн къазидин, гъамни шаирдин везифаяр хиве авай Эмина уьмуьрдинни девирдин гъакъикъатдивай къакъатна вичин къил хуьзвачир. Ада кIвалахзавай. Къазивилин везифаяр ада дуьздаказ, къанунар кIвачик тевгъена, михъивилелди тамамарзавай. Шаирвилин рекъайни ада вич тегъне текъведайвал, шииратдин сенятдин къадир аваз ва ам датIана вини кIваче аваз хуьз алахъзавай. Якъин вири и крада адан къвалав уьмуьрдин юлдаш ва дуст яз Туьквезбан гвай (жегьил чIаван шиирра Эмина вичизни Туьквезбаназ «дустар» лугъузвай, дуствални муьгъуьббат Эмин патал лап чIехи мас авай, лап вини дережадин гафар тир).

Эмин яратмишунрин чагъинда авайла, адан къелемдикай папарикай кхъенвай са жерге шиирар хкатзава: «Гъая тийижир паб» («Гъая течир паб са касдиз

хъайитІа...), «Мугъман тун тавур папаз» («Я стхаяр, ийин са арз...»), «Пис папаз» («Гъалт тавурай гъич пис паб са бендедал...»), «Пис паб» (Къадир-Аллагъ, я вун ялгъуз...», «Къве паб» (Гъич са касдиз къве паб тахъуй дуьньядал...)). И шиирар Туьквезбанахъ галаз алакъада авайбур я лугъуз жедач. А чІалар Эминан къазивилихъ галкІанвайбур хъун мумкин я. Вичин къуллугъдин везифаяр къиле тухузвай адан патав гъар жуьредин месэлаяр гваз папарихъ галаз къалмакъалда гъатнавай итимар атунни мумкин тир. Пис папар адал вич са нин ятІани кІвализ мугъманвилиз фейилани гъалт тавуна амукънач жеди.

Амма «Герек туш» («Герек, са паб гъун важиб я бендедиз...») шиирдин эхиримжи бендина ихтилат Туьквезбанакай физвайдал шак гъиз жедач. Ана ихътин гафар ава:

*Этим Эмин, къадач къарай хъана кис,
Папан рекъе къекъвез хъана ирид йис.
Эхир несиб хъайла, гъамни хъана пис,
Гъуцари гай касдиз садни герек туш.*

И цІарарай Эминанни Туьквезбанан алакъайрай фер фейиди аквазва.

Винидихъ тІварар къур чІаларикай «Пис папаз» («Гъалт тавурай гъич пис паб са бендедал...» шиирда шаирда «Этим Эмин, ви дердияр пара я, / Гъарда вичин къилиз вичи чарая...» гафар авайтІа, яни шаирди пис папар авайбуру гъарда вичи вичин къилиз са чара аку лугъузвайтІа, «Герек туш» шиирда са пабни тахъайди Аллагъди гайи кас я лугъузва. Эмина гила вич Гъуцари тагайбурун жергедик кутазва. Яраб вуч хъанатІа?

Чи гиманрай, и макъамда Эминан уьмуьрдин рекъел Тамум тІвар алай иер дишегъли ацалтун я. Эминаз а дишегъли дуванханадиз са гъихътин ятІани силсдин месэла гваз атайла ақунай. «Гуьзел Тамум» шиир къази Эмина гъа силс гъялдайла кхъейди я.

Виридаз сейли ва хуш хъайи а шиирдикай зун кьилдин макъалада раханва. И шиирда Эмина Тамумаз «яр» лугъузва. Амма им яр-дуствилин, Тамумахъ галаз лап мукъва алакъаяр кІан тахъунин фикир аваз, гъакІ адан дишегъливилин иервилел гъейранвал авун яз лагъанвай гаф хъунни мумкин я. И шиирдикай кхъенвай макъалада зун гъа ихътин фикир кьилинди яз, Эмина Туьквезбаназ ийизвай вафалувал чІурзавачирди къалуриз алахънава. Шиирдай ва ам кхъей девирдиз талукъ документрай аквазвай делилри гъакІ фикириз тазва.

Амма и шиир гъиле гъатай ва я хуьре Эминанни Тамуман «силисдикай» гъатнавай ванерикай хабар хъайи Туьквезбан масакІа гъавурда акъун мумкин тир. Аквар гъалда, са къадар вахтунда гъакІ хъунни авунай.

«Гуьзел Тамум» 1874-йисуз кхъейди яз жагъизва. 36 йиса авай, аялрин буба Эмин цІийи паб ва я сифтегъан папан кьилел къев гъунин къайгъуда бажагъат жадай. Гъа и делилри Туьквезбананни Эминан алакъайра хъайи къайивал деринар тавун ва яргъалди ракъур тавун мумкин тир.

Идалайни гъейри, и чІавуз Эминаз адан кІавачел пуд йис инлай вилик, 1871-йисуз, хъайи хире вичикай хъсандиз хабар гузвай. И карни «Гуьзел Тамум» шиирдай къатІуз тахъана авач. И кардини Эмин вичин сифте муьгъуьббатдилай гъил къачуниз рехъ гузвачирди къалурзава.

1877-йисуз, яни Къиблепатан Дагъустанда пачагъдин гъукумдиз акси гъулгъулаяр эгечІайла, Эмин гъа чІехи хирелай гатІун хъайи азар себеб яз месе гъатнай. Винидихъ чна гъакІ тІвар кьур «Яр» («Мийир тІун икІ, ваз минет я, дад-бидад...») шиир гъа и береда кхъенвайди хъиз аквазва. И шиирдикай чун кьилдаказ «Са шиирда – къве муьгъуьббат» макъалада раханва. И чІалай абурун арада муьгъуьббат, сада садаз ийизвай ихтибар ва вафалувал амайди аквазва. Мумкин я, и чІал жегъил чІавуз кхъей са чІал цІийи-

кІа туьхкІуьр хъувуналдини арадиз атун. И шиирдин гъар бендинин эхирда тикрар жезвай «яр» гафунив шаир, са патахъай, кІани дишегълидихъ, уьмуьрдин юлдашдихъ галаз, муькуь патахъай, суфийрин ши-иратдиз хас тирвал, Аллагъдихъ галаз рахуналди, Эмина шиирдин мана-метлеб гзаф деринарна. Ина авай «Зун ваз хаталу я, уьзуькъара я» гафарин сифте паюни шаирдин уьзуьрдикай гъуьлуьхъ гелкъвезвай Туьквезбаназ хата хъун мумкин тирди къалурзаватІа, муькуь паюни шаирди вич папан вилик тахсирлу тирди къалурзава. ИкІ тахсир хиве къуналди, Эмина вичелай Тамумаз шиир бахш авунайни гъил къахчу лугъузвайтІа?

Ана гъикІ хъанатІани, Эминни Туьквезбан шаир патал лап четин ва дустар къакъатай макъамда санал алай, абур къвед са чан хъиз тир. Санал тухвай уьмуьрда абурун гъуьлвилини павбилин алакъаяр, абурун кІанивал хъиз, гзаф муракабди, «гагъ югъ, гагъ йиф» хътинбур хъанатІани, абурун арада сифте-гъан муьгъуьббатди арадал гъайи майилрикай амуьк тавуна авачир.

ЯтІани Эмина уьмуьрдин лап эхирда кхъей «Веси» («Зун къейила, тазиятдиз къведайди...») шиирдай (адакайни чун кьилдин макъалада раханва) Эминан рикІ вири акърабрикай, мукъва-къилийрикай, дустарикай ханвайди аквазва.

Чав агакънавай документри яш тамам тахъанвай гъвечІи руш Муслиматан къаюмвал авун Эмина Алкъвадар Гъасанан гъвечІи стха Мегъамеда авун паталай веси авуна. А чІаван къанунри и къаюмвал буба къенвай веледдин дидедал, яни веси тазвай касдин папал ва я вичин са маса талукъ мукъва-къилидал ихтибардай ихтиярни гузвай. Вучиз ятІани Эмина икІ авунач. Ада я папал, я стхайрал вичин рушан къаюмвал авун ихтибарнач.

Аквар гъалда, Эмин, сагъ хъхъуникай вири уму-дар атІанваз, сурун япал алайла, адан багърийрин арада рекъизвайдан ирс, яни мал-мулк паюникай

ихтилатар гзаф хъана. Ихътин рахунар абуру Эминахъ вичихъ галазни авуна жеди, тахъайтІа абурукай адан рикІ акъван гзаф хадачир. Гъахътин суьгъбетрин пад Туьквезбанани хуьн мумкин я. Гъавиляй вичин девирдин къанунар хъсандиз чизвай, къазивилин тежриба авай Эмина рекъидалди вилик вичин малмулк низ паюн лазим ятІа къалурнавай весини кхъейди ам аватай гъалари къалурзава. Эмин къейидалай кьулухъ туькІуьрнавай, адан ирс мукъва-къилийрин арада паюниз талуьк вири документар амач. Ахътинбурукай чав агакънавайди пуд я: Эминан вах Эйлиханаз, руш Къизханумаз ва гъвечІи руш Муслиматан къаюмвал авуниз талуьк чарар.

И документрай мад са кар кьатІуз жезва. Эминан вах Эйлихана вичел гъалтай пудай са паюнин аявал авун Меликан ихтиярда твазва. Руш Къизханума вичел гъалтай пудай са пай маса гузвайди къейдзава. Низ маса гузватІа лагъанвач.

Эмин къейидалай кьулухъ къази хъайи Меликаз стхадин ирс вичиз ийидайвал, къанунар вичин хийирдихъ элкъуьрдайвал чизвай. Гъавиляй Эйлиханни, Къизханумни, алкъвадарви Мегъамедан къаювиликай хкатай чІавуз Муслиматни Мелика вичин чІалал гъун ва абуруз акъатнавай паяр ужуждай маса къахчун мумкин я. Месела, Къизхалума вичин пай (уртах гъаятдин пудай са пай – юг гатадай чкани галаз, тІанурдин пудай са пай, кІвалин чапардин пудай са пай) 18 манатдихъ маса гана. Меликаз ам маса къахчун са затІни тушир. Къизхалум вичин пай маса гунал гъайидини Мелик я жеди. Мелика вичин шаир стхадин шиирарни вичин тІварцІиз ягъайди эхиримжи йисара эдебиятдин майдандал акъатнавай «КІиридай жагъай гъилин хатІарин шииррин альманахда» гъатнавай са жерге шиирри къалурзава. Ихътин касдай такъатдай кар жадач. (Эминанни Меликан алакъайрикай чун кьилдин макъалада раханва).

Шаир рекъизвай йикъара Туьквекбанни Меликан патал элячІна жал?

И кардихъ галаз алакъада авай жуъреба-жуъ-
ре ихтилатар ва гъадисаяр малум я. Абуру сад садаз
къаршибур, сада сад икарзавайбур жезва. Абурукай
сад Эмин къейидалай къулухъ Туьквезбан шаирдин
гъвечІи стха Небидиз (ам Туьквезбаналай тахминан
муъжуъд йисан гъвечІи тир) акъваз хъувун я. Эмин
къейи чІавуз 33 йиса авай Неби, 1886-йисан «Хизан-
рин сиягъдай» аквазвайвал, вад йисавай хва Аливер-
дидин ва са рушан буба тир. Ам Эмин рекъидалди ва
я къейидалай къулухъ эвленмиш хъанайни тайинарун
герек я.

Туьквезбан Небидиз хъфиникай Етим Эминан сур
жагъур хъувур, анал а чкадив къур, дерин мана квай
гуьмбет эцигай чи аямдар шаир Майрудин Бабаха-
новани ванер-делилар тІимил агакънач жеди. ИкІ
хъун гъакъикъат яз ва рикІин тІалдивди къабулай
ада «Эминан сурал» шиир кхъена. Шаирдиз а яргъал
алатай вахтар гъикІ аквазвайтІа, тамамдиз къалурун
патал, вири шиир гъун чаз дуьз кар яз аквазва:

1

*Къил агъузна, чун Эминан суралла.
Галайбуруз ам сифте яз аквазва.
Сада къванцел гъил эцигна къвалаллай, –
Туьквезбанан сур им яни? – жузазва.*

*Залзаладин зуз гъатна зи хуруда,
Мад дуьньяда амачирни суалар?
Бес табдани? Авайвал гъикІ лугъуда?
Ийидани ван тахъайдан амалар?*

*ГъакІ гъавайда чи араяр къурда за,
Жаваб тагуз, амалариз хъайитІа.
Мадни акІ я – вири къинер чІурдаза,
А суалдиз инал жаваб гайитІа.*

*Зун лал хъанва. Ахварай хъиз аквазва,
Вилерал – мичІ, гъал акъалтна келледал.*

На лугъуди зун Ялцугъа авазва,
Ацукънава къакъан цавун чІередал.

2

Къе Эминан яхцІурарни хкатна.
Вуч хабар я – мад Ялцугърин куъчедай
Туъквезбанан гъарайдин ван акъатна,
Ирид дагъда акъуртІани хуъкведай.

Яс алатна. Куъз ишехърай акъатна?
Аялар куъз аруш жезва кІвачерал?
ТахъайтІа къил мад баладик акатна?
Ваъ, нагъв алач мад саданни вилерал.

Мад суларал вучиз физва хтайбур?
Аялар куъз тунва чпин гуъгъуъна?
Тек мукъвабур вучтинбур я галайбур?
ТІаратІар куъз арушнава туътуъна?

Галтад жезва – тах янани бейнидиз?
Гъалтайбуру, – Бахтлу хъурай, – лугъузва.
Туъквезбан къе вахчузвалда Небидиз,
Ам Эминан стхадиз къе тухузва.

ЯхцІур йикъан вилик Эмин кучуднай,
Къе сура ам мад сеферда рекъида:
КІвалер-йикъар са стхади къакъуднай,
Къе Туъквезбан къакъудзава муъкуъда.

3

Галайбурун вил ала зи жавабдал,
Заз лугъудай са тайин гаф жагъизвач.
Къванерални кхъенва тек арабдал,
Туъквезбанан сур гъим ятІа, заз чизвач.

Са кар чизва: патарив гва, мукъвалла,
Эминан ваъ, ам Небидин къвалалла...

И шиирдин авторди гайи са суалди генани гзаф суалар арадал гъанва. Идалди Майрудин Бабаханова и месэла члехи суал алайди яз кълурзава.

Гъар гъикI хъанатлани, Туьквезбан Эминан гъвечлИ стхадиз хъфиникай ванерни, и шиирни са гъихътин ятлани бине аваз арадал атанвайбур я.

Шиирда Туьквезбан Эминан яхцIурар алатайла гъуьлуьз хъфена лагъанва. Майрудин Бабаханова и делил вичив агакъай гъадисайрай къачунвайди якъин я. Шариатдин къайдайри гъуьл къейи папаз къуд варзни цIуд югъ алатайла маса гъуьлуьз хъфидай ихтияр гузвай. Туьквезбан Небидин некаягъдик кухтунихъни къази Мелик гелкъвена жал? Инани адахъ вичин са итиж авай жал? Икъван крар гъакъикъатда жедайбур я лагъана къиле ацукъзавачтлани, винидихъ гъайи са документди мад фикир желбзава. Амни 1886-йисан хизанрин сиягъ я. Ана Небидин хзанда 5 йисавай хва Аливерди ва къве дишегъли авайди кълурнава. Алай аямда Эминан уьмуьр дериндай тIуб экъуьрна чириз алахънавай Мансур Куьревидин фикиррай, Небидин сифтегъан паб, са хва хъайидалай гуьгъуьниз рагъметдиз фенай, хизанрин сиягъда кълурнавай къве дишегъли (а вахтара дишегълийрин тIварар ва яшар ихътин документа къейдзавачир) Туькезбанни Эминан гъвечлИ руш Муслимат я.

Гъадисаяр гъадисаяр яз амуькьрай. Абурухъ субутардай делилар авач.

Меликан хва Муьгъуьдинан хци – Меликов Эмина газетдиз ракъурай чарче Туьквезбанакай ихътин гафар кхъенва: «Мелик къейидалай гуьгъуьниз зи буба Муьгъуьдиназ Туьквезбанани тахай диде Шагъселема тербия гана. Зи бубадин гафарай, Туьквезбан камал авай, иер дишегъли тир. «Туьквезбаназ датлана зун язух къведай, – лугъудай бубади. – Ам зи дидени, бубани тир». Бубади рикIел хкиз хъайивал, Туьквезбаназ Эминан вири шиирар хуралай чидай. Зи бубадиз чидайбурни гъадавай чир хъанвайбур тир. И карди вири халкъдин рикI алай шаирдин жавагъирар хуь-

низ куьмекна. 1927-йисалай 1939-йисалди чи кІвализ гзаф инсанар къевез хъанай: алимар, эдебиятчи-яр... Бубади абуруз Эминан шиирар кІелдай, абуруни кхьин хъийидай».

И шагьидвал чІехи мас авайди я. Адан чІалахъ жез кІан жеда. Анай, вичин кьилел гьихътин дуьшуьшар атанатІани, маса ксари, яшайишдин гьалари гъанатІани, Туьквезбана Эминан шиирар рикІе хвейиди, гьадахъ галаз сад яз Эминни вичин руьгьдай акъуд тавурди, чІехи шаирдиз вафалу хъайиди аквазва. Туьквезбан хъаначиртІа, шаирдин ирсинин чаз малум пай генани кьеридаказ чав агакъдай.

Муькуь патахъай, и шагьидвилай Туьквезбан, Эмин къейила 44-45 йиса авай дишегъли тиртІани, маса гъуьлуьз техъфейди хъиз, ам Меликан хзандихъ галаз амуькьайди хъиз, Эминан кІвалер Меликаз хъхъайди аквазва. ТахъайтІа ада Меликан гада Муьгъуьдиназ гьикІ тербия гурай? Мумкин я, Туьквезбана Небидин кІвале авазни етим хъанвай Муьгъуьдиназ тербия гана ва дидедин саягъда адан къайгъу чІугуна.

Белки, ам Меликаз акъваз хъувунатІа? Ибур а вахтара жезвай крар тир.

Меликан хтулди тур шагьидвили мад са кар – адан чІехи бубади Эминан шиирар чуьнуьхун гьакъикъат тирди субутарзава. Месела, 1928-йисуз Гъажибег Гъажибегова Етим Эминан ктаб акъуддайла, аник «Тума-къ яц» шиирни кутунвай. Ам Меликан хва Муьгъуьдинавай ва я СтІал Сулейманавай (гъадазни Эминан шиирар хуралай чидай) кхьин хъувунвайди я. Амма «КІиридай жагъай гъилин хатІарин шииррин альманахда» и шиир Меликанди яз гъатнава. Им акІ лагъай чІал жезва хъи, Мелика вичин стхадин гзаф шиирра Эминан тІвар вичин тІварцІелди эвез хъувуна.

И кардикай Туьквезбаназ чизвайни-чизвачирни лугъуз жедач. Чиз хъанайтІа, ам и кардал рази тежердал шак алач. Вучиз лагъайтІа ада, Эминан чІалар хурал хуьнилай гъейри, абур амайбурузни кІелзавай, Меликан гададизни чирзавай.

Гъайиф хъи, Эмин къейидалай къулухъ Туьквезбанан уьмуьр гъихътинди хъанатІа къалурдай делилар мад авач. Амма ада Эминан чІалариз чІехи къимет гайиди тайин я. Абур рикІе хуьналди ада шаирдин къаматдиз ва руьгъдиз вафалувал хвейиди къалурзава. Амма, муькуь патахъай, им ада вичин патай уьмуьрда Эминан вилик са тахсир акъатайвилай авур кар хъунни инкариз жедач.

Туьквезбан вичин девирдин вилик-къилик квай, савад авай, сейли дишегъли хъайидалай цІар чІугваз жедач. Къуй ам Эминан муьгъуьббатда, шиирра гъихътинди яз хъанатІа, гъахътинди яз чи рикІерани амуькьрай. Адан тІвар са чІавузни Эминан тІварцІивай чара ийиз жериди туш. Гъадалди ам чи халкъдин къанажагъда ва эдебиятда иервилини муьгъуьббатдин лишандиз элкъвенва.

ЭМИН ВА ГЪУКУМ

Шаир ва гъукум. Шаирни гъукум чеб чпихъ галаз къиле фин – и месэла гъар са чІехи шаирдин уьмуьрда кватзава. И къве терефдиз чпиз чпикай хабар авачиз хъайитІани, абурун алакъайрин месэла датІана авайди я. Инсанрин рикІер юзуриз, абур кІани патахъ элкъуьриз алакъдай гафунин устадрикай гъукуматди датІана вил къязава.

Шаирдин мурад вичин ацІай ва цІалцІам цІараралди жуван халкъ бахтавар, жуван чил авадан авун, вири дуьньяда иервални дигайвал, гъахъ-адалат артухарун я. Гъукумдин мурадни гъадаз мукъвади туш лугъуз жедач, амма адан «алатар» масадбур я, абурун гъерекатди арадал гъизвай нетижаярни гзаф вахтара мураддиз аксибур жеда.

Гъамиша гъакІ тир, жезва, мадни хъун мумкин я.

Етим Эминанни адан девирда Лезгистанда авай гъукумдин алакъаярни фикир гуниз лайихлубур я. Абурай шаирдин инсанвилини, уьлкведин ва халкъдин

векилвилин, Эмина ватандашди ва шаирди хъиз вичин хивез къачунвай жавабдарвал аквазва. Тарихдин хци мурцарал, яни девирдин зурба вакъиайри халкъдин вилик са шумуд жуъре рекъер кудзавайла ва инсанар, гъи рехъ къадатла течиз, ян гуз амукъзавай макъамра, Эмина вичин фикирарни къатлунар гъихътинбур ятла тайиндиз лугъузва.

Къейдун лазим я хъи, Эмин вич гъукумдин векил тир. Са шумуд хуъруън къазивиле кIвалахай адаз гъукумдин къурулуш хъсандиз чизвай. А чIаван суд-дуван шариатдин къайдайрал ва чкадин адетрал амал ийизвайди тир. Урус пачагъдин гъукуматдин суддин къанунар къетIен дуъшуъшра кардик кутазвай береярни авай.

Виликан Куъре ханлухдикай 1865-йисуз Куъре округ хъувуна. И девирда округдин начальник генерал-майор Гиренков Александр Леонтьевич хъана. Ам округдин начальник тирди «Етим къази» тахаллус алай касди (а кас Эминан стха Мелик хъунал чи гиман физва) кхъенвай са шиирдини къалурзава. А шиирдикай чун «Эмин ва Мелик» макъалада раханва.

Гуъгъуънлай Гиреенкован чкадал адан куъмекчи тир Аствацатуров Иван Моисеевич атана. Тарихдин бязи документи ам 1868-йисалай Къиблепатан Дагъустандин военный интендант хъайиди къалурзава. 1871-йисалай 1878-йисалди и касди, ротмистрдин дережада аваз, Куъре округдин начальникдин куъмекчивиле кIвалахнай. Ахпа майорвилин чинда аваз, 1878 – 1882-йисара адакай округдин начальник хъана. 1883-йисалай 1894-йисалди округдин чIехидан къуллугъни гумай ам подполковникдин чинда аваз армиядин кавалериядани хъана. 1893-йисуз ада Касумхуъре авай къве классдикай ибарат мектебдални къаюмвал авунай. 1896-йисуз ам Гуржистандин 14-гренадерский полкуна къуллугъдал тайинарнай. Гъалиб Садыкъиди къейдзавайвал, Алкъвадар Гъасан-эфендидин «Диван ал-Мамнун» ктабда и кас Тифлисдин эрменийрикай я лагъанва.

Аствацатурова Эминан тІварцІел кхъей са чар малум я. Ана ихътин гафар ава:

«Фекъи малла Эминаз.

Вал алай хер сагъ хъайила вун а кардин патахъай зи мукъув атун лазим я.

Им кхъенва 1288-йисан жамадалаввалъ вацран 3-йикъа.

Начальникдин куьмекчи, ротмистр Аствацатуров».

И чар Гъ. Садыкъиди майдандиз акъудна ва гъада таржумани авуна. Кагъаз, чна къатІузвайвал, туьрк чІалал кхъенвай. Кхъенвай вахтни, Садыкъидин гъисабрай, 1871-йисан 18-августдал ацалтзава.

Округдин дуванханадин къази Ярагъ Мегъамедан хва Ярагъ Исмаил тир.

Эминан ва къуллугъдин рекъый адан къилеллай ксарин алакъаяр туькІвейбур тирди гъам Аствацатурова, гъамни Ярагъ Исмаила Ялцугърин къазидиз кхъей чарарай аквазва. Аквар гъалда, Эмина, хъсан къуллугъчи яз, вичин къазивилин везифаяр гъакъи-сагъвилелди къилиз акъудзавай, вичин везифаярни ада рикІ алаз тамамарзавайди ада вичи кхъей чарарини къалурзава.

Са гафуналди, чкадин гъукумдин векилрикай сад яз, Эминаз са карди секинвал гузвач: я шариатдин къанунривай, я гъукуматдин къуватривай халкъдин гъалар хъсанар ийиз, вири крар лазим тирвал къайдада тваз жезвач.

Шаирдин чаз малум ирсиник чун вичикай рахазвай месэладиз талукъ чІалар гзаф квач. ЯтІани абуру и жигъетдай шаирдин фикирар-къатІунар гъихътинбур тиртІа ацІай шикил гузва.

Ихътин лап сейли шииррикай сад «Гъарай, эллер!» я.

*Гъарай, эллер! Пис ксариз
Ажеб дуьнья хъанавачни!
Дугъри ксар дуьньядикай
ХунІ гуьгъуьлар ханавачни?!*

*Лагъайла, яйз кылиз сирих,
Ахна жез дуьньядихъ къаних,
Фагъирд балкІан ийиз чуьнуьх,
Квез маса гъайван амачни?!*

*Залумдин нефс хунІ екеда.
Шумуд – гъарай гваз хкведа,
Тарашна, лугъуз, уьлкведа
ХунІ-гъарай афгъан авачни?!*

*Чал алайди вуч къаза я?
ХунІ дарман тежер суза я.
Им ЧІехи касдиз арза я:
Агакъниз фарман авачни?!*

*Тахсир вуч хъуй Эмин икІ куз:
Гъар вахтунда кІвалер атІуз,
Гъиле къуна, «зав гвач» лугъуз,
ХунІ кесибар канавачни?!*

И шиир Эминан кІвалер атІуникай туш. Ина их-
тилат санлай вири уьлкведикай – Урусатдикай физ-
ва. Куьре магъални гъадан са кІус яз, гъанани гъа-
лар гъа и шиирда къалурнавайбур тир. «Пис ксар»
кеф-кефиятда, кесибар са кап фан гъарайда авай. Гъа
кап фу гъатайлани, ам язухривай угърийри чуьнуьх-
завай, «кылиз сирих ягъзавайбуру» жуьреба-жуьре
фендералди къакъуд хъийизвай.

«Кылиз сирих ягъзавайбур», Эминан вилерай,
Меккедиз гъяждад фена, чпин бармакрал къацу пар-
чадин кІус элкъуьрна, чпин гъилияй къведай вири
чІуру крар ийизвай ксар я. Шаирдиз абуру авур
гъяжни, абурун ниятарни халисан имандивай яргъа
яз аквазва. Гъяждад фин а вахтара са акъван регъят
месэла тушир. Ам мал-девлет, гьукум авай ксарилай
алакъзавай кар тир. Месела, Эминахъ вичихъ ахътин
мумкинвал хъаначир. Аквар гъаларай, гъалалвал гваз
къил хуьзвай касдивай ахътин мал-девлет кІватІиз
хъун мумкин тушир.

Амма Эминаз масадбуруз таквазвай крар акваз-
вай, ада абур дериндай гьиссзавай, абуру адан рикIиз
азабар гузвай, адаз шаирдиз хьиз амукъзавайди сан-
лай вири девирдиз къимет гун тир.

«Гъарай, эллер» шиирда ада вичин девирдин ви-
нел пад къалурзаватIа, «Пагъ, чи уьмуьрар!..» шиир-
да а вахтунин къен пад, «руьгъ» ачухарзава:

*Эй, Ребби! Худа!
Вун гъахъ язава,
Гъар сад фанада
Ваз аквазава.*

*Фитне хъана бул,
Пис кар из къабул.
Гъа икI чи акъул
Зая жезава.*

*Сада муькуьдал
Гъиз чIуру хиял,
Терг ийиз гъалал,
Гъарам незава.*

*Ребби, на гайи,
ИкI зая хъайи,
Уьмуьр чи фейи
РикIел къвезава.*

*Хъана пис асир,
Гъич тежез таъсир,
Къиметдихъ есир
Маса гузава.*

*Пагъ, чи уьмуьрар!
ИкI фейи йикъар..
Ийиз хиялар,
Даим шезава.*

*Авач хъи хабар:
Туна сувабар,
Дуьньяд азабар
Хиве къазава.*

*Эй, Етим Эмин,
Зая уна дин,
Бес вун дуьньядин
Квехъ гелкъвезава?*

«Пис ксаризни» къилиз тапан «сирихар» язавай-
буруз и шиирда къарагъарнавай къван месэлаяр ба-
жагъат аквазвай. И шиирда «зая» гаф са шумудра
тикрарнава. Инсанрин руьгъни, акъулни, хияларни,
нефсни, абурухъ галаз санал вири уьмуьрни зая жез-
ва. Зая хъун – им къиметдай, виляй аватун, терг хъу-
нухъ я, инсанри и чкIайвилиз, чалпачухвилиз фикир
тахгун я. И зая хъунин «чархуник» Эмина вични
акатнавайди хиве къазва, гуя ада вичиз «Ваз вири и
крар аквазва, бес вучиз вунани амайбуру хьиз ийиз-
ва?» лугъузва.

«Гъарай, эллер!» ва «Пагъ, чи уьмуьрар!..» инсанди инсанвилини вири дережаяр квадарайла, яшайишдин вири къайдаяр, уьмуьрдин вири бинеяр чIур жедайдакай я. Къве шиирни «ЧIехи касдиз», яни Аллагъдиз авунвай арзаяр я.

Гъа икI уьлкведа гъатнавай тараш-талан, гъарай-эвер къанун-къайдадалди акъвазариз тежедайди къази Эминаз хъсандиз аквазвай. Аквар гъалда, адан патав, шикаят ийиз, тарашчийрин хурук акатнавай ксар гзаф къвезвай. А силисар тежер къван пара хъуни, абурай герек тир гъалда къил акъудиз тахъуни Эмин «кузвай».

Вич тIебиатди шаирвилини пай ганвай кас яз, кIевелай ва рикIивай гъахъуниини адалатдин патал алай Эминан секинвал чIурзавайди къанунри «кIвалах тавун» тир. Вич хътин ва чкадал, Куьре магъалда ва я вири Лезгистанда, вичелай дережадиз вине авай гъакимривай и гъалар дегипариз тежедайди адаз аян тир. Гъавилай ада вичин «Гъарай, эллер!» шиир «ЧIехи касдиз» ийизвай «арза» яз кхъенва. Жемиятда, уьлкведин къурулушда дигайвилихъ, аваданвилихъ тухудай дегипвилер, уьлкве дибдай цIийи ийидай къуват сифте Аллагъдин, ахпани пачагъдин гъиле авайди шаирди дериндай гъиссзавай.

Са гафуналди, «Гъарай, эллер!» шиирда Эмина, вич гъукумдин векил яз, гъукуматдин къайдайрихъ галаз, уьлкве «пис ксаринни» «къилиз сирих» ягъиз кесибар тарашзавайбурун ихтиярда тунихъ галаз вич рази туширди къалурзава.

Эмина и шиирда гъалар хъсанарун патал са теклифни гузвач, я ада гъукумдикни хкуьрзавач, ада вич гъа гъукумдин са бицIи кIус тирди гъиссзава. Адан макъсад – вичиз аквазвайди, вичи гъиссзавайди уьлкведин пачагъдизни, гъукумдарризни акун, гъабуруни халкъдин гъалар къатIун я.

Шаирдиз, гъелбетда, чIехи уьлкведин са яргъал пипIе авай хуьруьн къазиди лезги чIалал кхъенвай «арза» пачагъдив агакъ тийидайди хъсандиз чизвай.

Амма вичихъ галаз кІвалахзавай гъакимриз ада вичин ихътин фикирар талгъана бажагъат туна жеди.

«Пис ксар», Эминан къатІунрай, девлет авай, вилик-къилик квай инсанар я. «Къилиз сирих язавай-бурни» тупІал фекъиярни, рикІе иман авачиз, диндикай чпин мал-мулк артухардай алат авунвай агъалияр я. Какахъай девирра гъамиша гъахътинбур вилик акатзава. Лезги халкъдин мисалда гъавая лагъанвайди туш: «Суъруъ къулухъ элкъуърайла, къецІи ва усал хипер къиле гъатда».

Гъукуматдин векилри чпиз кІандайвал кесиб халкъ пуърчуъкъарзавайди, адан иви хъвазвайди Эминан девирда ва гъадалай виликдайни хъайи гъулгъулайри, мисал яз, Лезгистанда 1837-йисуз хъайи Къубадин гъулгъулади, 1877-йисуз вири Кеферпатан Къафкъазда хъайи ва Дагъустандик квай лезги магъаларни къур чІехи гъулгъулади къалурзава.

Тарихчи-алимри къейдзавайвал, и дявеяр гъукуматдин чиновникри халкъ миxъиз виляй вегъин, адан аман атІун, адаз кІур гун, адан иви хъун, халкъдал кІеви налукар илитІун ва чка-чкадал гъакимри ришветбазвал авун себеб яз хъайибур я. Чара атІай халкъдиз ахътин вахтара амукъзавайди кІанзни-такІанз яракъдалди вичин ихтиярар чкадал хкиз алахъун тир.

Етим Эмина вич халкъдикай хкудзавачир, ам халис шаирди къадай рекъел алай.

Адан девирда хъайи тарихдин лап чІехи вакъиайрикай сад чна винидихъ лагъай 1877-йисан бунтар я. Халкъдинни гъукуматдин и чІехи акъунрикай шаирди пуд шиир кхъена. Ктабра абур «Наиб Гъасаназ», «1877-йисан бунтариз» ва «Гъинава?» тІварар алаз гъатнава. И чІаларайни шаирди а чІаван гъукумдин къурулуш ва суфат къалурзава. И шиирра Эмина гъукумдиз инсафзавач, вучиз лагъайтІа ам адан кІус яз амачир, ам и чІехи гъулгъуладин вахтунда, течир азар себеб яз, къазидин къуллугъдикай азад хъанвай, адан чка стха Мелика къунвай. Мелика, лагъайтІа,

Куьре округдин кьил тир Кренкован ва магьалдин амай гьакимрин тарифарзавай тупІал шиир кхьена.

1877-йисан вакъиаяр Лезгистандив сентябрдин вацра агакьна.

Вичин ихтиярар патал женгиниз экъечІнавай жемьтди Ахцегъа гьукуматдин векил яз ротмистрдин чин авай Къази-Агъмед лугъудай кас хан яз малумарна, «цІийи хан» кылеваз фена, Къуба уездда авай Ширвандин 91-полк алай чкайриз цІай яна. Къурагъа вич урус гьукумдин векил тир, поручиквилин чин авай Мегъамед-Али-бегни къарагънавай халкъди вичин ханвеле тайинарна. Мегъти-бег лугъудай касди гьукуматдин къушунрихъ галаз женгер тухвана.

И даяеяр кьве патайни инсафсузбур тир. Им Урусат патал акъалтІай четин бере тир. И чІавуз Урусатдинни Туьркиядин арада даяе физвай. Къафкъаздин халкъар чпин ихтиярар патал, аман атІайвилиз са чара акун патал къарагънавайтІани, Туьркиядай чи халкъарик футфа кутазвайбур гзаф пайда хъанвай. Абурун мурад и акъунар яшайишдин месэлаяр гъялзавайбур яз кыле финиф тушир, абуруз кІанзавайди и даяе мусурманринни хашпарайрин даяе яз кыле фин тир. Абуруз мусурман дин-имандикай Урусатдин хура акъваздай кылиин яракъ ийиз кІанзавай. И амалдалди гзафбурун кылер элкъуърнавай. Амма лугъун лазим я хьи, Туьркияди, футфа кутуналди, кылди вичин итижриз талукъ месэлаяр гъялзавай, адаз Къафкъаздин язух халкъарин къайгъу бажагъат авай.

Вич халисан мусурман яз хъайи Эминаз и жигъетрай вичин хсуси фикир авай. Ада, халис тарихчиди хъиз, лезги чилел хъайи вакъиайрин, иллаки бунтарииз къарагъайбур гьукуматдин къушунри кІаник кутурдалай гуьгъуьниз гьукумди халкъдиз кьур зидвилерикай кхьена. ЯтІани ада Туьркиядин пад къазвач.

«Наиб Гъасаназ» шиир бязи алимри Алкъвадар Гъасан-эфендидиз ваъ, Хъутур-Куьре наибстводин наиб ва вични Мамрач хуьрай тир маса Гъасаназ кхьенвайди яз гъисабзава. Амма и Гъасан Эминан

шиирдин сифте бендина вичин тІварцІихъ гилигна-
 вай зурбавилинни гьуърметдин эпитетар хас кас яз
 машгьур туш. Ахътин сейли инсан, лезгийри лугьу-
 дайвал, халкъдин къил къадай кас а девирда Алкъ-
 вадар Гьасан-эфенди тир. Гьакимрихъ, гьукумдар-
 рихъ галаз рахаз жедай, абуру кваз къазвай векил,
 Эминан ва амай вири халкъдин вилерайни, са шакни
 алачиз, гьа алкъвадарви алим тир. Эмина и чІехи ва
 мусибатар галай вакъиадикай вичин фикирар гьадаз
 ахъайзава. Хъутур-Къазмайрин магьалдин наибдиз
 Куьреда хъайи вакъияр вичин вилералди акун мум-
 кин тир, адаз са ни ятІани абурукай ихтилат хъуву-
 нин лазимвал авачир. И вахтунда Къиблепатан Таба-
 саранда, урус офицерни яз, наибвиле къуллугъзавай
 Гьасан-Эфендидиз Куьре магьалда, вичин хайи ва-
 танда, вакъиаяр гьикІ кьиле фенатІа тайиндиз чир
 тахъун мумкин я. Ада вич и крарикай хабардар авун
 Эминавай тІалаб авуна лугьудай фикирни инкариз
 жедач. Я туш, и вакъиайри дериндай вичиз эсер авун-
 вай, къил какахънавай, вичи лагъайвал, «бейниван»
 яз амукънавай Эминаз абурукай Куьредилай кьере-
 хда авай Алкъвадар Гьасаназ ахъайиз, ада и гьул-
 гьуладиз вуч баян гудатІа, и какахъай береда ада
 халкъдиз вуч рехъ къалурдатІа, гьихътин меслят гу-
 датІа чириз кІан хъана.

Ша чна и шиир кІел хъийин:

*Эй адалат вели-султан,
 Эй играми Гьасан наиб,
 Эй фелек сагъиби игъсан,
 Эй аллама игъсан наиб!*

*Ви стхаяр хъайтІа риза,
 Са гьикаят ахъайин за,
 Кьилел атай дуьшуьш-къаза
 Дуьз риваят, хъсан, наиб.*

*Хабар ийин эвел тайин,
 Дуьз, хъайивал за ахъайин,*

Гъакимариз хъана хаин,
Куъре хъайвал пашман, наиб.

Эвел фасикъ яхулару
ЧІурна къеле, еке пару,
Мийир лугъур са кас дугъру
Хъанач, гъич са инсан, наиб.

Бунтар авун хъана еке,
ЧІур хъана хъи гъар са уълкве.
Атана чал еке леке,
Хъанач гъисаб, я сан, наиб.

Рекъера гъатна чамарар,
Акъудиз гъар жуър хабарар,
Дуъзмиш авур къван тапарар,
Хъая хъи им буьгътан, наиб.

Аваздалди хана Куъре,
Яхуларни атай бере,
Къуьнел алаз къалуз дегъре,
Тунач чи руьгъ-раван, наиб.

Хъанач жаваб ийир са къил,
И гъарайдихъ агакънач гъил.
Цав къакъан яз, кІеви яз чил,
Жагъанач фир макан, наиб.

Дели къудуцІ хъана юлдаш,
Фугъараяр ийиз тараш,
Хъана уълкве алаш-булаш,
Гъатна агъу-фугъан, наиб.

Гъар са угъриди, игриди,
Тунач сефилди, дугъриди,
Малд иес хъана дириди,
Авачиз шаръ, дуван, наиб.

Хупарламиш хъана селер,
Буьтуьн далда хъана чуьллер,
Чир хъайила, хъана элллер
Течиз гьалар жуван, наиб.

Вирибуруз хъана зарар,
Хиве гьатна еке парар,
Низамдивди хилафаяр
Хъана агъур-залан, наиб.

Гьакимариз атана хъел,
Дугъри, игри тунач хъи эл.
Къурмиш хъана атана сел,
Акъатна хъи тIурфан, наиб.

Бязибуруз хъана хелвет,
Бязибуруз гъам-хажалет,
Бязибуруз хъана, гьелбет,
Къизил кьифрен макан, наиб.

Бязибуруз хъана даях,
Бязибуруз хъана душтагъ,
Бязибурун вилеллаз нагъв
Амукъна хъи хзан, наиб.

Бязибурун хъана бейгъал,
Бязибурун тарашна мал,
Бязибурун чIур хъана кIвал,
Гур кас тежес фарман, наиб.

Бязибур туьнбуьгъдив гатаз,
Бязибурув хиве къаз таз,
Бязибуру хифет чIугваз,
Хъана хата-зиян, наиб.

Етим Эмин са бейчара,
Хифет чIугваз ава пара.
Хъана Межнун хъиз фугъара,
Амукъна бейниван, наиб.

Эминан и шиир Алкъвадар Гъасанав агакънани-агакъначни лугъуз жедач. Наибдин вичин гъаларни са акъван хъсанзавачир. Къиблепатан Табасаранда халкъ къарагъайла, бунтчийри адавай урус гъукуматдиз къуллугъ авуникай къил къакъудун ва гъулгъула тухуз къарагънавайбурун патал элячІун тІалабна. Амай гзафбур хъиз, халкъдин хъилен цІу кьур Гъасана вичин погонар алудна гадарнай. Ада гъукуматдин аксина къарагънавайбурун пад кьун гъа идалди акъалтІ хъанай. ИкІ хъайидакай алимдин «Асари Дагъустан» ктаб урус чІалаз элкъуьрай адан хва Али Гъасанова (Алкъвадариди) и ктабдиз гайи вичин баянра кхъизва.

Гъасан-эфендиди вичи и какахъай макъамдикай «гзаф дуьшуьшра гъакъикъат гъим ятІа чирун мумкин тушир ва, лугъудайвал, кьуру кІарасрикай авур цІа ицІибурни кана» лагъана кхъенва.

Пачагъдин хсуси конвойда къуллугъзавай вичин хва Абумуслимаз Алкъвадар Гъасана и вакъиайрикай, гъулгъулайрин къил кьур ксари чпин вилик эцигнавай, бинедилай кьиле тефидай везифайрикай, гъукуматдин аксина авур крарикай ва пачагъдин гъукумдарри и гъулгъулайрин кьилевайбуруз кар кьуникай, лезгияр кІеретІ-кІеретІ Дербентдиз, Астрахандиз ва маса чкайриз катуникай, адетдин халкъ ихътин мусибатдин крарал пашман хъуникай зарафатдин тав кваз шиирдалди чар кхъена ракъурнай. И шиирдин кьилин фикир и гъулгъулади халкъдиз са хийирни тагайди, угърийрини къучийри чеб и какахъай арада чпин гъиляй къведайвал тухвайди къалурзава.

И чІал Гъасан-эфендиди, аквар гъаларай, Дербентда кхъена. Ам хзанни галаз гъаниз катнавай. Ада вичин халуни, яни Куьре округдин дувандин кьилин къази, Эминан начальник Исмаил Ярагъини гъаниз катнавай. Имни чаз алкъвадарвидин шиирдай аквазва.

И вакъиайрив эгечІунин гъакъиндай Эминни Гъасан саки сад хътин фикиррал ала.

Эминан шиирдани (им ана авай кьилин фикиррикай сад я) шаирди гъакимриз хаинвал авунал Куь-

ре пашман хъайиди кълурзава. Ам гьукуматдиз, уьлкведиз хаинвал авуниз акси я. Шаирдин фикирдай, гьукумдиз авур и аксивили лезги халкъдал леке гъана. И карди Эмин урус пачагъдив, адан гьукуматдив ихтибардивди эгечІиз хъайиди кълурзава. Ада вичин шиирда урус чІалан «бунт» гаф туналдини шаирди вич гъи патал алатІа кълурзава.

Гьукуматди бунтчийриз кІеви жазаяр ганай, гьулгьулайрин себепкаррин, и акъунрик кьил кутур ксарин хуьрериз къазакъ янай, тахсир квайбурни, квачирбурни яракъдилаь авунай. Катиз агакъайбур, гьукуматдин инсафсузвеликай кьил хкудна, чуьллери тамара чуьнуьх хъанай, маса секин хуьреризни шегьерриз финиз мажбур хъанай.

Эминан «1877-йисан бунтариз» шиирди гъа макъамар кълурзава. И чІални гъа девирдин гзаф кьиметлу шагъадатнама я:

*Шумудан мал, шумудан кІвал
ТулкІуниз акъат хъана хъи,
Шумуд садан эгъли-аял
Етим-есир гъат хъана хъи.*

*Къиникъ са затІ туш хъи акъван,
Адалат чаз хъанва масан.
Ахквазамач Мирзе Гъасан,
Им хунІ мусибат хъана хъи.*

*Вуч жафа я, гъахъунин пад
Хуьз алакъай Гъажимурад,
Ви эвледар хъунал жагъад
Чи гуьгьуьлар къатІ хъана хъи.*

*Урусатдин кІеви зулум
Са къуз вичиз жеда кълалум.
Стха, вуна ая фагъум,
Гъар садаз успат хъана хъи.*

*Шихбубади чІугур азаб,
Рази хъанач улу-арбаб,
Мус ахквада и инкѣилаб,
Им чаз кѣиямат хъана хъи.*

*Абдулвагъид – илимдин гъуъл,
Туна чаз теснифар камил,
Фирдаус-женнет патахъ кѣил
Аваз, рекъе гъат хъана хъи.*

*Кѣази-Агъмед – асландин рикІ,
Женнетгъѣлиярни шерик,
Шагъидарин эвел кѣилик
Кваз, Бакѣадиз кат хъана хъи.*

*Нурани бубадин арха
Къунвай Абдул-Вагъид стха,
Факѣир-фукѣарадин арха,
Ви мал-девлет кІват хъана хъи.*

*Агъамирзе – магъалдин нур
Квахъайла, гъикІ хъийин сабур?
Куъре, Самур, фена абур,
Баябан тур рат хъана хъи.*

*Дустар Кѣазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.
Биши, буъркъуъ хъана заман,
Чи шадвилер къатІ хъана хъи.*

И шиирдинни «Наиб Гъасаназ» шиирдин арада чІехи тафават ава. Ина ада бунтар кѣарагъарай, абурун кѣиле хъайи, ана иштирак авур ксарин пад къазва, и вакѣиайра гъукуматди инсаф рикІелай алуднавайди кѣалурзава.

Шиирда тІварар къунвай ксар Эмин патал гъар сад играми я, гъар садахъ вичин къетІенвал ва эрк ава. Шаирди, са шакни алачиз, гъукумди и ксарин

гъакъикъи лайихлувилериз къимет тагуникай гъайиф чІугвазва, гъукуматдин жазачи къуватар чпин гьекатри къадардилай артух жезбина тунвайди тести-къарзава. Эмина ихътин инсафсузвилиз вичин аксивал къалурзава, ихътин туънтвили, зулумкарвили гъукуматдиз вичиз зурба зарар гудайди тагъкимзава. «Урусатдин кІеви зулум / Са къуз вичиз жада къалум» гафари икІ тирди лап сересдиз ачухарзава. Эмина 1877-йисуз лагъай и гафар XX лагъай асирда, 1917-йисуз къилиз акъатайди Урусатдин тарихди хъсандиз къалурна.

Шаирди 1877-йисан вакъиайриз «инкъилаб» лугъунни къетІендиз къейд авуниз лайихлу я. И гафуни халкъ яшайишдин тІал алай месэлайри яракъ къунал гъайиди къалурзава.

«Мус ахквада и инкъилаб, / Им чаз къиямат хъана хъи» цІарарай кІелдайбуруз Эминан вил ихътин «инкъилаб» мад хъхъана кІанзавайди хъиз хъунни мумкин я. Амма, чи фикирдай, и цІарара совет девирда, абур чап ийидайла, са ни ятІани дегишвал тунвайди хъиз аквазва. Ина гафарин чеб-чпив къурвили «къецІивал» ийизва. И къве цІарцІин манаяр чеб чпиз аксibur, сада сад инкарзавайбур я. Абура дегишвал туналди, и шиирдин сифтегъан шикилдик хкуърай касдиз Эмин инкъилабчи хъиз къалуриз кІан хъайидал шак алач. Амма гъакъикъатда акІ тушир. И къве цІарцІин чкадал бинедилай алай къве цІарце хъун лазим тир фикирни инай къатІуз тахъана авач. Ам и «инкъилаб» «им чаз къиямат хъана хъи» лагъай хътин фикир хъун лазим я. Якъин «инкъилаб» гафунин вилик адаз талукъ, лугъун хъи, «вилиз акур», «къилел атай» ва я гъа ихътин манадиз мукъва маса гафар квай. Инал шиирдин и къве цІар цІийи изданийра къайдадиз хкунин месэлани кватзава.

Ивидай хъайи и йисан мусибатри Эминаз секивал гузвачир. Ада и вакъиайриз мад са шиир бахшна. Ам ктабра «Гъинава» («Фагъумна за дуъньядин гъал, гила чи эхир хъана хъи...» тІвар алаз гъатнава:

Фагъумна за дуьньядин гьал, гила чи эхир хъана хьи.
Гила гьикІда, эй мусурман, чи Куьредин хан гьинава?
Адалат дуван амачиз, кзиямат загьир хъана хьи.
Гила гьикІда, эй мусурман, чи Мирзе-Гьасан гьинава?

Ваз Аллагьди рагьметар гуй, Умалат-бег кьенава хьи,
Мегьти-беган эрчи метІай къара гуьлле фенава хьи,
Эй, Аслан-бег, есир хъана, Урусатда хвенава хьи,
Гила гьикІда, эй мусурман, адалат дуван гьинава?

Ибурузни кьушун лугьуз, гьакІан кьуру бунтар хъана,
Яз Аллагьдин кьадар я хьи, им чаз мусибатар хъана.
Гьажи-шагьлар замандани гьа жуьредин крар хъана.
Гила гьикІда, эй мусурман, бес эгьли инсан гьинава?

Ваз Аллагьди рагьметар гуй, Гьамид-эфенди кьена хьи,
Пирерин Гьажи-Шихбуба, вунни рагьметдиз фена хьи,
Эй, кьепирви Гьажимурад, кемендиз кьил вегьена хьи.
Гила гьикІда, эй мусурман, дердериз Лукьман гьинава?

Я тІарикъат, я шарият, я са гьакъикъат амач хьи,
Я адалат, я мураат, я бер-берекат амач хьи,
Эй, сугьратви Абдурагьман, гила жасарат амач хьи.
Гила гьикІда, эй мусурман, эвелан заман гьинава?

Етим Эмин йифди-югъди «Ребби!» лугьуз шежава хьи,
Фагъумна за, дуьньядин гьал Мегьти загьир жезава хьи,
Куьре, къуба, Авар дере – гьарнай есир кьазава хьи.
Гила гьикІда, эй, мусурман, гьахълу са султан гьинава?

И шиирда Эмина и мусибатдин вакъиайра ишти-
ракай, вичиз чидай маса ксарин тІварарни кьазва.
Абурукай садбур женгера телеф хъайиди, муькуьбу-
руз гьукуматди жазаяр гайиди къалурзава. Эмин па-
талди абур вири Куьреда, гьакІ амай Дагуьустандани
къанун-къайда хуьз хъайи, чеб и чилин «кьел» хъайи
ксар я. Абуруз яб тагуни, абур телеф авуни авай къа-
нун-къайдани михьиз тахъай мисал авунвайди акваз-

ва. Гьукуматдиз «хаинвал» авурбурун геле яргьалди къекъвез хьайидини и шиирдай тайин жезва. Шиирдин эхиримжи цIарцIе шаирди и вакъиайрикай авур вири веревирдерикай са нетижа хкудзава: и чIехи мусибатар уьлкведин кьиле гьахъ гвай «султан», яни са дуьз кас тахьайла жезва. Эминан вил гьахътин кас-дихъ гала.

Эмина 1877-йисан бунтариз бахшай шииррани Алкъвадар Гьасан-эфендиди гьа и вакъиайрикай вичин хва Абумуслимаз шиирралди кхъей чарче мукъавилер авай хьиз, чIехи чаравилерни ава. Гьасан-эфендидин шиирдик талбадин тав ква, адан автор гьулгьулайрин бязи сеbebкаppални ва маса иштиракчийрал хъуьрезвай хьиз аквазва. Ада «Асари Дагъустанда», и шиирда хьиз, адалай вилик и гьулгьуладикай рахадайлани, халкъдиз хьайи ва авур гужарикай лап мискъидиказ лугъуз, ам абурукай саки раханвач лагъайтIани жеда. Ада гьукумдиз инсаф тахъуникай са гафни лугъузвач, идалди ада гьакимри ва гьукуматдин кьушунри «кьурубурузни», «ицIибурузни» авур гужарикай куьтIни ийизвач. Гьатта вичиз гьукуматди гайи жазадикайни, яни кьуд йисан къене Урусатдин Тамбовский губерниядиз суьргуьн авуникайни адан суьгъбет лап куьруьди, мутIлакьди я, гьанани са кьетIи тайинвал авач. Ингъе ада вуч лугъузватIа: «1294 (1877) лагъай йисуз зун, гьахълудаказ яни, гьахъсуздаказ яни, Дагъустанда хьайи гьулгьулада иштираккай ксарин сиягъда тунай, ва зун хзанни галаз урус гьукуматдин къарардалди Дагъустандай Урусатдиз суьргуьн авунай...» Къуллугъни кьакъатна, суьргуьнда хъана хтай Гьасан-эфендидивай, гьукумдин чина акъвазна, адахъ инсаф тахъун къалурдай хътин са гафни лугъуз хъанач. Амма тIаз месел алай Эмина, вичин хсуси тIалар-дердер рикIелай алудна, халкъдин дерди-гьалдикай, адаз авур зидвилерикай гьарайдалди лагъана, бунтунихъ галаз алакъада хьайибурун геле гьукумдин жазачи къуватар гъеле къекъвезмай вахтунда «са гьахълу султан гъинава?»

лугъуз шаирдила алакъна. Ада «къурубурни» «иџи-бур» лагъанач, гъулгъулачийрини амай халкъдив гъукумат «гъахълудаказ ва я гъахъсуздаказ» эгечІ-на лугъуз, тайинвал авачир келимаяр кхъенач, ада къетІидаказ гъукумдин ва «биши, буьркьюъ замандин» суфат къалурна.

Чун вичикай рахазвай шиирдин «Гъажи-шагълар замандани гъа жуьредин крар хъана...» цІарни къилди фикир гуниз лайихлу я. Чи къатІунрай, ина Къубада 1837-йисуз хъайи чІехи гъулгъуладикай рахазва. А чІавуз урус гъукуматдиз акси яз къарагъай лезгийрин къиле Гъажи-Мамед лугъудай кас акъвазнавай, ада вич шагъ яз малумарнай. Гъавилай Эмина адаз «Гъажи-шагълар» лугъузва. Гъа гъулгъуладин ишти-ракчийризни кІеви жазаяр ганай, гъакІни гъукуматдин зулумкарвилини гъакимрин къанихвили аман атІанвай халкъдиз генани зурба зидвилер къунай. И цІарцІелди Эмина тарихдин тарсар рикІел хуьн, абурукай герек макъамда нетижа хкудун тагъкимзава.

И макъалада авунвай вири веревирдерин нетижа яз, ихътин къейдер ийиз жада: Эмин урус гъукуматдин пад хуьзвай кас тир; ам мусурманри, хашпарайри ва маса динрал алай халкъари дуствиле, меслятда аваз уьмуьр гъалунин терефдар хъана; гъукум ва гъакимар чпин ниятралди ва гъерекатралди михъибур, адалат гвайбур, халкъдин дердида акъадайбур хъуни, къанун-къайда халкъдиз ва гъакимриз са вилерай килигзавайди хъуни уьлкве авадавилихъ тухудайдахъ ам рикІивай агъанвай; ам инкъилабриз, яшайишдинни дуланажагъдин месэлаяр ва тІал алай маса дердияр гъиле «дегъре» аваз гъялуниз акси тир, адан чІалара инкъилабри гъар жуьредин «къудуцІриз» чпин нефсер ахъайдай мумкинвал гузвайвилин, экуъ къилера арадал атай михъи ва гъахъ квай идеяйрикай чалкечирри чІуру нетижаяр хкудиз, абур чІуру патахъди элкъуьриз алахъдайвилин тагъкимни ава. И карди Эмин акъалтІай инсанперес, адалатдинни гъахъунин патал алай кас, девирдин крарайни чІехи вакъиайрай

кьил акъудиз алакьдай векил, вичин халкъдин хва хъайиди субутзава.

Шаир 1877-йисан гъулгъуладин вахтунда сагъ-саламат тиртIа, ам сенгеррин гъи пата жедайтIа, чавай лугъуз жедач. Месела, Эминан вахтунда Куьре огругдин дуванханадин кьилин къази, вич Урусатдин душман Мегъамед Ярагъидин хва тир Исмаил Ярагъи бунтчийрин патал элячIайвеликай шагъидвилер авач. Мумкин тир, Эмина, сагъ-саламат язни, гъа рехъ хкъадай. ГъакI хъун мумкин тирди адан шиирри раижзава.

Залпанд алатнавай гъукумдиз ва я тух тежедай гъакимриз чинал акъвазна авай гаф лугъуз алакьуни Эминан инсанвилин ва шаирвилин чIехивал генани зурба ийизва.

Адан уьмуьрдин тарсарин къиметлувал ва гереквал чи аямдани эксик тахъанвайди чаз чи девирдин чIехи ва кар алай вакъиайри къалурзава.

ТАРЖУМАЯР ЯНИ, ТЕШПИГЪАР ЯНИ ВА Я БЯГЪС?

Етим Эминан ирс дериндай тупIалай ийиз алахъзавай алимри фикир тагана амай чкаяр шаирдин ирсина, гъайиф хьи, гзаф ама. Гъикъван вичикай гзаф кхъенватIани, гъикъван ахтармишунар тухванватIани, кватзавай суалар тIимил хъана аквазвач.

Месела, чIехи шаирдин ктабра «Физулиди шиирриз кхъенвай незираяр» ва я гъакI «Физулидиз незираяр» тIвар алаз гъатнавай «Чара мийир завай», «Ашкъидин рекъе», Муьгъуьббатдин зиллет», «Еке тир жафа акуна», «Зи рикI, зи чан» шииррикай сифте яз рахайди ва фикирар лагъайди вичин ери-бине Вини Арагъ хуьрйй тир, 1949-йисалай Бакуда уьмуьр тухвай, хейлин йисара Азербайжандин Гъилин хатIарин Институтда кIвалахай, филологиядин илимрин доктор Мавлуд Ярагъмедов (1934 – 2001) я. Ада и гъакъиндай «Етим Эмин – М. Физулидин таржума-

чи» макъала кхъена, ам вичин «Азербайжандин шиират ва Етим Эмин» кIватIалдик кваз акъудна. И ктаб Бакудин «Элм» («Илим») издательствода 1992-йисуз чапдай акъатна.

ТIвар кьунвай шииррин патахъай амай лезги алимар кисунихъ себебар авачиз тушир. Сифте яз и эсерар майдандиз Гъалиб Садыкъиди акъудна. Абур ада вичи туькIуьрай ва 1980-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода чап авур «Етим Эмин. Шиирар» ктабдик кутунай. Абуруз алимди кIватIалдин эхирда ихътин баян ганва: «Закай», «Зи рикI, зи чан», «Къе заз», «Еке тир жафа акуна», «Зи рикI, зи чан», «Лейлидин шиир». И шиирар вири агъастIалви З. Эфендиеван гъилин хатIарин кIватIалдай акъудайди Гъ. Садыкъи я». И шиирар гъи чIалалди кхъенвайтIа, и ктабда са гафни лагъанвач.

Лугъун лазим я хьи, и баянда виле акъадай къве гъалатIни ахъайнава: «Ашкъидин рекъе» шиирдин тIвар кьунвач, амма «Зи рикI, зи чан» шиирдин тIвар къведра кхъенва. Муькуь патахъай, ина фикир гана кIани мад са кар ава: и шиирар Эмина азербайжан чIалал кхъенва ва я са маса авторди абур лезги чIалаз элкъуьрнава лугъудай хътин са гафни авач.

ТIварар кьунвай шиирар («Чара мийир завай», «Ашкъидин рекъе», Муьгъуьббатдин зиллет», «Еке тир жафа акуна») мана-метлебдин, чпин кIалубдин рекъай мукъва къилди-къилдин чIалар РагъэкъечIдай патан чIехи шаир, РагъэкъечIдай патан чIехи шаир хъайи, вичи Эминалай са пуд виш йис вилик, цIуругуд лагъай асирда, уьмуьр тухвай Физулидин (1483 – 1556) «Лейли ва Меджнун» тIвар алай чIехи дастанда чпел маса тIварар алай гъезелриз мукъва я. «Зи рикI, зи чан» гъа и автордин маса шиирдиз ухшар я. М. Ярагъмедова и чIалар Етим Эмина лезги чIалаз авунвай таржумаяр я лугъузва. Чун абурукай агъадихъ рахада.

Инал мад са кар къейд тавуна жедач. И шииррин лезги текстерал алай тIварар я оригиналра авайбур

туш, я Эмина эцигнавайбур туш, абур я гъилин хатІарин ктабдин иесиди, я абур вичи туькІуьрай ктабдик кутур Гъ. Садыкъиди эцигнавайбур я. Ктабдик акат тавуна амуькьай «Лейлидин мани» Физулидин зурба эсерда гъа ихътин тІвар алаз гъатнава.

1995-йисуз Гъ. Садыкъиди Етим Эминан ктаб «Вил атІудач дуьньядихъай...» тІвар алаз акъудна. Ина винидихъ тІвар къунвай шиирриз баянар ганвач, амма абур «Азербайжан чІалал кхъей шиирар» тІвар алай паюник «Физулидиз незираяр» тІвар алаз кутунва. И паюна гъатнавай шиирар лезги чІалаз таржума авурдини Гъ. Садыкъи тирди къалурнава. И ктабда «незираирин» бязи цІарара дегишвилерни гъатнава, гзаф цІарар, цезураяр дуьз чкайрал, яни гафар хан тийидайвал аватдайвал туьхкІуьрна, цІалцІамар хъувунва.

Амма ктабдин эхирда ганвай баянра Эминан «незирайрикай» Гъ. Садыкъиди икІ кхъенва: «Етим Эмина Азербайжандин лап зурба классик, дуьньядин муьгъуьббатдин нагъмачийрикай виридалайни зурбабурукай сад тир Физулидин ва Азербайжандин муькуь классик М.-П. Вагъифан ва туьркменрин эдебиятдин классик Махтумкъулидин эсерриз незираяр кхъинчи милли литературада чал сифте яз гъалтнавай са дуьшуьш я.

Дугъри я, Эминалай вилик гъеле Ахцегъ Магъарам-эфендиди ва Мирзе-Али-къазиди хейлин классикрин эсерриз незираяр кхъенай. Амма а незираяр чи чІалалди тахъуниз килигна, абурухъ чи милли культурада са еке метлеб авайди яз гъисабиз жедач. Эмина дидед чІалал Физулидин эсерриз незираяр кхъини чи лезги чІалан къудратлувал къалурзава ва адан лайихлувал лап вини дережадиз хкажзава. Им Етим Эминан лап зурба гъунар я.

А вахтара вичелай вилик хъайи классик са шаирдин эсерриз незира кхъин адетдин са жанр тир. Идалди гуьгъуьнлай атай шаир усалди яз гъисаб жедачир. Акси яз, ам гъа вилик хъайи шаирдин чкадиз

лайихлуди яз гысабдай. Гъа икІ, чун, Етим Эминан яратмишунрин гегъенш сергъятар фикирда къуналди, абуруз гъардаз вичин кутугай чка гун лазим тирдахъ инанмиш хъана».

Мумкин я, винидихъ чна къейд авур къван вири крар себеб яз, алимри и шиирар, абурун ери-бине тайин тахъанмаз, фикирни тагана тун.

М. Ярагъмедова и шииррикай кхъей макъалани садани са баянни тагана амукъна.

Гъ. Садыкъиди ганвай баяндай аквазвайвал, «Физулидиз незираяр» Етим Эмина лезги чІалалди кхъенвайбур я. Ада 1995-йисуз акъудай ктабда и эсеррик кухтур дегишвилер (цІалцІамар хъувунар, цезураяр чкайрал хкунар) мумкин я, алимдин гъиле и чІалар кххъин хъувунвай маса чешмеяр гъат хъувунин нетижани хъун. Амма абурукай ада са гафни лагъанвач. Гъар вуч ятІани бинедин текстерик гъилияй атайвал хкуърнавач.

И эсерар «Азербайжан чІалал кхъей эсеррик» акатун, аквар гъалда, гъам Гъ. Садыкъидин, гъамни ктабдин редактордин гъалатІ хъана.

РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратда тайин хъанвай «незира» лугъудай терминди «ухшарвал», «тешпигъ» мана гузва.

Эдебиятдин ва маса гафарганра къалурзавайвал, незира маса шаирдин эсердиз ганвай «жаваб» я. Ихътин «жавабда» незирадин авторди вичиз чешне къачунвай шаирдин эсердин кІалуб, сюжет, къилин игитрин къаматар вичин жуъреда гъялзава, гъар шаирди абурук вичин хсуси лишанар ва дегишвилер кутазва.

РагъэкъечІдай патан шииратда иллаки чІехи эсерриз, дастанриз незираяр кхъин адетдиз элкъвенвай. Месела, узбекрин шаир Алишер Навоиди (1441 – 1501) кхъенвай «Муъминрин теспачавал», «Лейли ва Межнун», «Фаргъад ва Ширин», «Ирид эфлакъ» ва «Искендеран цал» поэмаяр миллетдал гъалтайла вич лезги тир, вичин эсерар фарс чІалал кхъей зурба шаир Низимидин (1141 – 1213) «Хамсадиз» (санал кІватІ-

навай вад дастандиз) кхъенвай жавабар-тешпигъар я. Физулидин «Лейли ва Межнунни» Низамидиз кхъенвай незира я. Ихътин чӀехи эсерриз кхъенвай незираяр гзаф ава.

РагъэкъечӀдай патан шииратда гъвечӀи эсерризни, яни гъезелриз, къасидайриз ва маса кӀалубрин шиириз, незираяр кхъин адетдин кӀвалах тир. Месела, Гъафизан гъезелриз кхъенвай незираяр гзаф ава. Жавабрин, тешпишрин авторри, чпин чӀалар хсуси рангар-лишанар кутуна кхъенватӀани, абура, бинедин эсердин автордин гуьрмет хвена, Гъафизан тӀвар къазва. ГъвечӀи жанрайрин незирайра ва са чӀалай маса чӀалаз таржума авунвай шиирра бинедин эсердинни адаз кхъенвай тешпигъдин ва я таржумадин авторрин къведан тӀварарни къазвай чӀаларни РагъэкъечӀдай патан эдебиятда кьериз-цӀаруз гьалт тавуна авач.

Гъ. Садыкъиди и эсерриз «незираяр» лугъунни гъахълу фикир яз къабулиз жеда, вучиз лагъайтӀа а эсерар, чна къейд авурвал, Физулидин чӀалариз гзаф мукъва я. Абура Эмина Физулидин тӀвар къунва, гьа идалди вичи, лезги шаирди, туьрк чӀалалди гъялзавайбур маса шаирдин чӀалар тирди къейд авунва ва гъа са вахтунда, вичи кхъизвай шиирар тамамдиз Физулидинбур туширди къалурун яз, вичин тӀварни алава хъувунва, гъар шиирдин эхирда, къадим шаирдин гуьрмет хвена, адан тӀвар сифте чкадал, вичин тӀвар гуьгъуьнал эцигнава.

Гъар вуч ятӀани лезги ва Дагъустандин шииратда ихътин жуьре сад лагъай гъилера ва садра гьалтзавай дуьшуьш я.

Мадни лугъун лазим я хъи, М. Ярагъмедова ихътин шииррикай ийизвай веревирдер са акъван деринриз гъахъзавайбур туш, адан макъаладин къилин фикир гзафни-гзаф и чӀаларин кӀалубрихъни везиндихъ, яни ритмдин лишанрихъ галаз алакъада ава. Чна абурукай агъадихъ лазим чкайрал менфят къачуда. Санлай къачурла, и алимдин макъаладин макъсад Эми-

нан шииррин лайихлувилерикай рахун ваъ, лезги шаир Эмин туьрк Физулидилай чешне къачузвайди яз къалурун я. Ам и кардал алазни-алачиз, къадар-дилай артух алахъзавайди виле акъазва.

Вилик квай месэлада, заз чиз, къилинди Етим Эмин Физулидин яратмишунрихъ, иллаки адан «Лейли ва Меджнун» тIвар алай чIехи дастандихъ эл-къуьн я.

Вучиз Эмина гъа и эсер хкъягъна? Адан макъсад вуч тир?

И незирайри чи шаирдин яратмишунрин чаз те-чидай терефар ачухзава, адан шаирвилин дережа, ам шиирра чпикай ихтилат физвай месэлайриз гъикI килигзаватIа, абурун гъакъиндай адан фикиррин къилдинвал къалурзава.

Чун и шииррикай гъар садакай къилди рахада. Абура Эминан къетIенвал гъихътинди ятIа къалуриз алахъда. Чна 1995-йисан кIватIалда авай текстерал амал ийида.

И чIалар («Зи рикI, зи чан» квачиз) Етим Эмина Физулидин зурба дастандай хкъягъайбур я. Гъавилай абурукрай ихтилатни гъа эсерда авай галай-галайвал хуьналди фида.

М. Ярагъмедова вичин макъалада Физулидин ши-иррин туьрк чIалал кхъенвай оригиналар, ахпа урус чIалаз А. Старостина авунвай эдеби таржума, ахпа-ни лезги текстер ганва. Чна кIелзавайбурун вилик шииррин цIарба-цIар таржумаяр, чпин оригиналда авай тIварарни къалурнаваз, эцигда ва адан гуьгъуь-нал алаз лезги чIалал кхъенвай незираяр гуда. Физу-лидин чIаларин цIарба-цIар таржумаяр авурди Азиз Мирзебегов я. Абурай за руьгъдин ва къелемдин стха-диз пара къван сагърай лугъузва.

Са кар мад къейд тавуна жедач: и шиирар Эми-на вич Туьквезбанал ашукъ хъайи береда, XIX лагъай асирдин 50-йисарин къвед лагъай паюнилай 60-йи-сарин сад лагъай паюнал къведалди хъайи вахтунда, абурун муьгъуьббатдин къилел жуьреба-жуьре мажа-

раяр атай чІавуз кхъенвайдал шак гъиз жедач. Вучиз лагъайтІа и незирайрикай сада – «Чара мийир завай» гъезелда – вичиз «Эмин гада» лагъанва. Им шаирди гъа береда кхъей муьгъуьббатдин шиирриз хас лишан я. И вахтунда Эмина туьрк чІалални хейлин шиирар кхъейди къейд авун лазим я.

Гъа икІ, чпикай ихтилат физвай шииррикай Физулидин «Лейли ва Межнун» дастанда сифте гъалтзавайди Межнунан дидеди вичин хъиз кІелзавай, са гъи ятІани арифди кхъенвай гъезел я:

Арифдин гъезел

*Ашкъидик кутамир жуьв, ашкъи чІуру затІ я,
Гъавилий ам вири дуьнья тирвал машгъур я.*

*Пашман муьгъуьббатдин савдада хийир жагъурмир,
Муьгъуьббатдал машгъул хъайидаз жедайди зиян я.*

*Гъар са кирсеба рацІам – иви кІанзавай хенжел я ви
уьмуьр патал,
Гъар са чІулав киф – кІасиз кІанзавай гъуьлягъ я.*

*Хъсан акунар ала вацран чин авайбурал, амма
Хъсандиз килигайтІа, абурукай жедайди писвал я.*

*Ашкъида авайди азабар я, имни а кардай аквазва хъи,
Гъар са ашукъ хъанвайда ийизвайди агъни суза я.*

*РикІел хкимир чІулав вилер гуьзелрин,
Вун вилерив яна барбатІда, жуьв абурукай хуьх.*

*Физулиди лугъун хъайитІа: «Гуьзелрихъ
вафалувал ава»,
ЧІалахъ жемир, шаирдин гафар, гъелбетда, таб я.*

Ашкџидин рекџе

*Ашкџид рекџе чан гуз тахџуй – дерди залан я,
Ашукџ хџайи кас ашкџид џІа терџ хџайи чан я.*

*Ашкџид рекџе џатнаватІа, ваз са хийир жеч,
Ви уџмуџрда жериди ваз тек са зиян я.*

*Кџве гапур я ви рикІуз фир ярдин кџве раџІам,
Вун паталди ярдин џІарар џџар сад илан я.*

*Бейџуш хџана ярдин рекџе кџил квахџнавайдан
џкІида кІвал – ничхиррин луж адан хзан я.*

*Муџџуџббатдин рекџе чан џІа кун хџанва раиж,
Заз акурвал, џџар ашукџ кас агџни фугџан я.*

*Наз ийизва луџуз ярди вун жемир џІалахџ,
Атана а наз ви пелел џџалч жери кџван я.*

*Физулиди ашкџи бахт я луџуз хџайитІа,
Агџаз тахџуй, Эмин, чир хџухџ: ашкџи ялан я.*

М. Яраџмедова, вичиз туџркерин ва фарс шииратдин кџанунар, абур туџкІуџр хџунин, абурун ве-
зинрин кџайдаяр хџсандиз чизвайди кџалурун яз, и
џџезел баџра рамал аруз уџлчмедалди кџџенвайди ва
Эминани ам хуџз алахџнавайди кџалурнава. Адан лу-
џунрай, лезги текст, гафар кџатІ ийиз-ийиз, икІ кІе-
лун лазим тир:

*Ашкџид ре- / кџе чан гуз та- / хџуй – дерди / залан я,
Ашукџ хџа- / йи кас ашкџид / џІа терџ хџа- / йи чан я.*

Физулидин туџрк текстинин сифте кџве џІарни,
чешне џун яз, алимди џџа икІ ханва, џџанани гафар
«атІанва», гуя и тІвар кџунвай уџлчмеди и џІал џџа
икІ кІелун лазим тирди кџалурзава.

Гъайиф хъи, завай фарс ва я туърк шииратдин уълчмейрикай са гафни лугъуз жедач. Заз я и чІаларни чидач. Мумкин я, и чІаларал кхъенвай шиирриз уълчме, везин дуъз атун патал гафар «атІун» хас кар я, амма лезги чІалал кхъенвай шиирриз везин дуъз атун патал гафар хун тавун кутугнава.

Гъелбетда, Эминан вахтунда лезги шиирар туькІуър хъунин, абурун везинрин къайдаяр, чи девирда хъиз, тестикъ хъанвачир, амма жуъреба-жуъре везинар арадал атанвай, абурал шаирри амал ийизвай, гафар «атІунар-хунар» жезвайтІани, везин арадал гъизвай дуъзгуън цІарарин артухвал виле акъадайвал аквазвай (Гъайиф хъи, чи шииратда а везинриз-уълчмейриз тІварар къэни ганвач). Эминан незирайра цезураяр гафарин юкъвал ават тийидайвал хъанва, гъар кІаламда авай гафар сагъдиз хвенва, лезги шиирар туькІуър хъунин къайдайрал амалнава:

*Ашкъид рекъе / чан гуз тахъуй – / дерди залан я,
Ашукъ хъайи / кас ашкъид цІа / терг хъайи чан я.*

Физулидин оригиналда и шиирдин цІарар къуд чкадал, къуд кІаламдиз пай жезва, лезги чІала – пуд кІаламдиз. Лезги незирада паярин-кІаламрин гъижар и саягъда кватзава: 4+4+5.

Са шакни алачиз, лезги чІалал и ва маса шиирарни фарс ва туърк шииратдин уълчмедив къурвал, гафар хун тавуна, туькІуъризни жеда. Етим Эмина «лезги жуъре» хкъягънава.

Санлай къачурла, Эмина Физулидин шиир тикрарнава, вичин жуъреда лагъанва. Лезги шаирди авунвайди незира тирдал шак гъиз жедач. Амма ада вичин «кухтунарни» авунва.

Месела, 4 ва 6-бейтера «къерехдиз алатунар» хъанва. И къве бейтни ада къетІен образралди-метафорайралди къуватлу ийизва. РикІивай лагъайтІа, оригиналда авай и къве бейтни РагъэкъечІдай патан шаиррин муьгъуьббатдин чІалара фадлай баят хъанвай

къуру «муьгъуьрар» я. Эмина и цІарар вичин саягъда туькІуьрнавайди, шиирдиз цІийи «нефес» ганвайди аквазва.

Эхириимжи бейтинивни Эмин гьакІ эгечІнава.

Физули и бейтина гуьзелрикай, абурухъ вафа тахъуникай рахазва. Эминаз, аквар гьалда, шиир икІ куьтягъун дуьз яз ачунач. Ихтилат ашкъидикай, муьгъуьббатдикай физва. Яз хъайила, незирачидин фикирдай, шиирдикай хкатзавай нетижани муьгъуьббатдиз талукъди хъун лазим я.

Физулиди вичин чІехи эсерда муьгъуьббат, чІе-хи азабар галайди ятІани, инсандиз гузвай бахт хъиз къалурзава. И шиирдикай ахътин мана хкатзаваз аквазвачтІани, акІ тирди Эминаз чизва, ада гьакІ тирди гьиссзава. Гъавилий ада инал Физулидихъ галаз гуьжетзава, ада муьгъуьббат таб я, халисан муьгъуьббат авайди туш лугъуза.

Вич ирид йис йисуз Туьквезбанан дидарда кайи, муьгъуьббатдин деринар вичин чандалди, рикІелди гьиссая Эмина икІ лугъун алапат жедай кар я. Эминаз инал лугъуз кІанзавай фикир масад хъунни мумкин я: Межнуна Лейлидин дердина, Эмина вичи Туьквезбанан дердина чІугур къван зурба азабрилай-азиятрилай гуьгъуьниз къилин мураддив агакъ тавур, яни къве кІани кас сад тахъай муьгъуьббат бахт яз гьисабун таб я.

Эмина икІ лугъунихъ маса тереф хъунни, яни ада и гафар Туьквезбанакай рикІ ханваз лугъунни инкар ийиз жедач.

Гъар гьикІ ятІани Эмин и бейтинани вичин къилдин рекъай фена. Вичин шиирра РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратда гегъеншдиз малум чІехи муьгъуьббатдин жуьтерин тІварар вичин чІалара къунвай Эмина «муьгъуьббат таб я» лугъун адан хсуси къетІенвал яз къабулиз жеда.

Ахпа нубатда Физулидин дастанда и чІал къвезва:

Пашман Межнунан гъезел

Ашкъидин дердиниз, эй жерягъ, дарман авач!
Беденни адан тІебиат сад садавай къакъудун
регъят туш.

Девирдин четинвилелай арза ийизвайдаз ашукъ кас
лугъуз жедач,
Ашкъиди гижі авунвайда девранриз килигдач.

Виридаз чида, вуч тафават аватІа шегъердинни
чуълдин арада,
Амма и кар чидай гъар сад муьгъуьббатдин чулда
къекъвез авач.

Вичин гъалдин гъавурда акъазвайди, вуч лагъайтІани,
Вичин кІанидан чинин иервилел гъейран хъанвач.

КІани ярдивай руьгъни беден чара ийиз жеда,
Бедендикай хабар авай руьгъ ашкъи патал виже
къвездач.

Душманди Физули ярдихъ галаз сад хъанва лугъузва,
Душмандин вири гафар буьгътенар ятІани, и гафар
буьгътен туш.

Муьгъуьббатдин зиллет

Лагъ, гъи чІавуз муьгъуьббатдиз гъихътин тІебиб,
дарман хъана?
Чан руьгъдивай айру авун дуьньяда низ асан хъана?

Муьгъуьббатдин зиллетдикай катна яргъаз
хъанватІа вуьж,
Лугъуз жедач ам мукъаддас цІуз вегъидай са чан хъана.

КІвални чуъл сад туш лугъуз, вуж катна кІвализ
хъфенатІа,
Ам ашукъ туш, чан ганачтІа, чуъллера сергердан
хъана.

АквазвачтІа муьгъуьббатдин зиллет ваз са
кеф-лезет хъиз,
Таз жеч вавай жумла алем ви ашкъидал гъейран хъана.

Гуьзел жанан галаз къве руьгъ куь иттигъад хъайи
чІавуз
Аквада ваз гъар са яргъай вун василу-жанан хъана.

Заз лагъайтІа Физулиди: «Яр кІаниди душман я ви!» –
Заз, Эминаз, аквадач зи яр кІаниди душман хъана.

М. Ярагъмедова къейдзавайвал, и шиир Физулиди багъра рамал аруз уьлчмедалди кхъенва ва гуя Эминани и кардал амалзава. И жигъетдай зи фикирар винидихъ вичикай рахай гъезелда лагъанвай хътинбур я. Лезги шиирар маса халкъарин шииратдин уьлчмейралди алцумун чаз дуьз яз аквазвач.

Амма Эмина кхъей незирадай адан лайихлувилер, ада гъуьжетзавай шииррдахъ галаз авай чаравилер малум тахъана авач.

И жигъетдай къвед лагъай бейт къалуриз жеда. Эмина муьгъуьббат пак цІув гекъигзава. Ада муьгъуьббатдин азабрикай катай инсан ашкъидин пак цІа хъайи, кайи кас яз гъисабиз жедач лугъузва. Им Физулиди лугъузвай фикирдивай – ашукъ хъанвай касди девирдин четинвилерилай шикаят ийидач лугъунивай – чара, къилдин фикир я. Эминан шиирдин амай 3, 4, 5-бейтера, Физулидиз мукъавал хвенватІани, чаравилер ава, ада Физулидин фикирар вичин саягъда веревирд ийизва, вичин сафунай язава. Амма эхиримжи бейтина Эмин Физулидахъ галаз гъуьжетдиз екъечІзава.

Физулиди вичин шиирда, душманрин гафар вири таб ятІани, ам вичин ярдахъ галаз санал ала лу-

гъузвай келимаяр дуъзбур яз гысабзава, инал муь-
гъуьббатди къунвай шаирдиз душманрайни са хъсан
лишан акваз кІанзава, идалди вичин муьгъуьббатдин
зурбавал къалуриз алахъзава.

Эмин и бейтина, аквар гьалда, вичин хсуси био-
графиядихъ элкъевезва. Анай Туьквезбан масадаз кІан
хъунухъ ва ам масадаз гунуг аквазва. Ада Физулидин
фикирар вичив къурвал дегисарзава. Ада душманар
муькуь патахъай «хъсанарзава», яни «ви яр кІаниди
ви душман туш» лугъузва, вичин бягъсдар ада вичин
чкадал эцигзава, адан рикІикай хабар къазва, вичи
муьгъуьббатда чІугвазвай азабар гьадани чІугвазвайди
къалурзава. Им гзаф зурба фикир я. Вичин деринви-
лелди ва къетІенвилелди им А.С.Пушкинан «Заз куьн
кІандай...» шиирда авай цІарариз мукъва фикир я:

*Я вас любил так искренно, так нежно,
Как дай вам бог любимой быть другим.*

Яни Эмин вичиз къисмет тахъай яр гьа вичиз
къван мидядизни кІанзавайдахъ агъаз кІанзава, гьа-
вилай шаирди ам душмандай къазвач.

Амма Эмина муьгъуьббатдикай кхъей вичин маса
шиирра Туьквезбан къисмет хъайи касдиз душман
талгъанани авач. И карди касдин къил муьгъуьббат-
дин мажарайри михъиз какадарнавайди къалурзава.

Физулидин дастанда ихътин гъезелни гьалтзава:

Назик Межнунан гъезел

*Я Ребби, ашкъидин белайрив (азабрив) агуда зун!
Са гъвелни ашкъидин белайривай къакъудмир зун!*

*Буна заз ийизвай хъсанвал тІимилармир,
Яни мадни гзаф белайрик кутур зун!*

*Зун амай къван гагъда хкудмир зун белайдикай,
Заз бела кІанда, беладизни кІанда зун!*

*Ашкѣидин белада зи мягкемвал хѣуѣтуѣлармир,
Вафалу туш лагъана ярди туѣгъметдик кутан
тийирвал зун!*

*Югъ-кѣандавай зи ярдин иервал артухара,
Югъ-кѣандавай дердер бетер ая зи!*

*Заз кІан туш баркаллани гѣуѣрмет,
Бахт авачирди ая зун, азиятрикай хкудмир зун!*

*АкІ зайиф (кѣезил) ая хѣи зи беден,
Пакаман гарувай ярдин патав тухуз жедайвал зун!*

*Лавгѣа ийимир, Физули хѣиз, зун,
Я Ребби, зи жуван кѣастуник, зи гѣукумдик
кутамир зун!*

Чара мийир завай

*Я Ребби, на чара мийир и бела завай,
Ярдин ашкѣи жез тахѣурай гѣич чара завай.*

*Зерре завай зи ярдин дерт кѣакѣат тавурай,
Гѣихѣтин азаб гайитІани, эх жеда завай.*

*Яр акунихѣ зун гѣар чІавуз хѣурай гѣасрет яз,
Гѣич жагѣуриз тахѣурай ман са чара завай.*

*Русвагѣ мийир гѣахѣ муѣгѣуѣббат хилаф авуна,
Лейли патал тергиз тахѣуй гѣич вафа завай.*

*Гѣар юкѣуз зи кѣелемди заз кхѣир цІийи цІар
Артух ая, – эксик тахѣуй мубтала завай.*

*Гѣар юкѣуз на артуха зи и лайихлувал,
Бахт це жервал гѣа и рекѣе чан фана завай.*

*Такъат зайиф хъуй зи, маса кар ийиз тежез,
Тахъуй гъейри мураддихъ гъил гъич ахъа завай.*

*На такабур мийир, Ребби, зун, Физули хъиз,
Айру мийир Эмин лугъур хуш гада завай.*

Сифте килигайла, Эминан гъезел Физулидин гъезелдивай са акъван яргъаз къакъатнавачир хъиз аквада. Амма инани чаравилер авачиз туш. Ина Физулидихъ – вичин, Эминахъни вичин къетІенвилер ава. Физулиди вич ярдин рекъе михъиз «квадарзава», тахъай мисал ийизва. Аллагъдивай ада вич хажалатрини гъижрандив акъван зайиф, акъван къезил ая лугъузва хъи, вич гарувай ярдин патав тухуз жеривал. Им шииратдиз хас зурба образ-ивир я. Ам Эмина тикрар тахъвун, вичиз къачун тавун – им чаз аквазвай маса аламат я. Лезги шаирди Реббидивай ийизвай тІалабунар вичин дережа агъузар тийизвайбур я. Ада муьгъуьббат таб хъана, вич русагъ тавун, вичин лайихлувал артухарун, вич маса крар патал – зайиф, амма, ачухдиз лагъанвачтІани, муьгъуьббатда къуватлу авун, вич хуш къилихрин «Эмин гада» яз тун тІалабзава. Шиирда авай «Гъар юкъуз зи къелемди заз кхъир цІийи цІар /Артух ая...» гафарни фикир гуниз лайих я. Адакай къве мана хкатзава. Сад лагъайди, Эминаз вичиз ярди – «къелемди» гъар юкъуз чарар кхъена кІанзава (ярди, гъар юкъуз жезвачиртІани, чарар кхъин тавунани авачир), къвед лагъайди, Эминаз вичин къелемдикай – вичин шиирар кхъизвай алатдикай гъар юкъуз чарар, ярдиз кхъенвай шиирар хкатна кІанзава, вич, муьгъуьббатдин гара авай хъиз, датІана шаирвилин илгъамдикни хъана кІанзава. Им магъир шаирди къасухдай авунвай «къенятвал» хъиз аквазва. Са шакни алачиз, и уламди адан шаирвилин устадвал къалурзава.

Эмина вичин гъезелда Физулидин гъезелда авачир Лейлидин тІварни къазва, ада вичин ярдиз – Туьквезбаназ «Лейли» лугъузва. Физулиди вичин шиирриз

суфи шаирриз хас тавни язавайди аквазва, амма Эмин чилин месэлайриз, гъакъикъи уьмуьрдиз мукъва я.

М. Ярагъмедова Физулидин и шиирдин уьлчме музар багъра аруз я лугъузва. Эминан и незирадин ва винидихъ гъайи «Ашкъидин рекъе» гъезелдин уьлчмени сад хътинди хъанва. И карди Эмин Физулидин шииррин везинриз мукъвал хуьз алахъайди къалурзава.

Етим Эмина вичин сафунай ягъайбурук Физулидин ихътин са эсерни ква:

Дертэгли Межнунан гъезел

*Нивай заз вафа кІан хъанатІа, гъадакай жафа
(азаб) акуна,
И вафа авачир дуьньяда заз вуж акунатІа,
ам вафа авачиз акуна.*

*За жуван дердиникай низ лагъанатІа, нивай заз
дарман кІан хъанатІа,
Заз а кас жувалайни чІуру гъалда аваз акуна.*

*Зи руьгъдай садавайни гъам чукуриз хъанач,
Вафалувиликай рахадай дустар заз къве чин
алайбур яз акуна.*

*Зун цихъ элкъвена, гъамни закай катна,
Гуьзгуьдивай вафа кІан хъана, заз гъамни
акси-мидя яз акуна.*

*Зун умуддин гъенел фенай, умуддини зун
сергердан гъалда туна,
Гъунардин гъал къуна за, амма гъиле аждагъан
аваз акуна.*

*Къаза-къадарди заз виш гъилера къалурна зи
къисметдин гъед,
Бахт авачир заз ам гъар гъилера чІулавди яз акуна.*

Физули, зун айиб мийир, зун инсанривай
кѣакѣатнава лугъуз,
Нихъ зун элкѣвенатІани, адакай заз виш
гѣилера писвал акуна.

Еке тир жафа акуна

Уьмуьр кѣулай касдивни заз еке тир жафа акуна,
И вафасуз дуьньяда заз гъар кас бейвафа акуна.

Дава кІан яз гъар гѣи касдиз авунатІа зи гъал баян,
Залайни ам пис дердериз дерин мубтала акуна.

Садалайни алакѣдач гѣич зи гѣамни гѣижран алудиз,
Дуст я лугъуз вуж кѣуртІани, адан рикІ чара акуна.

Зи кѣисметди гъар са чІавуз захѣай и гъал чин
элкѣуьриз,
Заз дустарин арадани душманар пара акуна.

Умуд кваз зун фин хъайитІа, гъар сада заз далу гуда,
Гѣил я лугъуз дустуни зав гайд илан-кѣара акуна.

Бахт я лугъуз кѣалурна заз кѣисметди аришай
зи гѣед,
Зи гѣед агъуз аватнаваз заз мичІи фура акуна.

Дуьньядикай икрагъ хъана, вун, Физули, элкѣуьн
хъайтІа,
Рази жеда Эмин, вун хъиз, дуст уьзуькѣара акуна.

М. Ярагъмедова и шиирдиз ганвай баянарни кѣит-
бур я. Ада инани, муькуь чкайрал хъиз, кѣейдна-
вайди сад я: «Еке тир жафа акуна» гѣезел кхъенвай
уьлчме багъра хазадѣ аруз я. Амма лезги незирада
и гѣезелдинни «Муьгъуьббатдин зиллет» гѣезелдин
уьлчмеяр сад хътинбур хъанва. РикІел хкин: Фи-

зулидин гъиликай хкатай ва вич «Муьгъуьббатдин зиллетдиз» къаншаба гъезел багъра рамал аруз уьлчмедалди кхъенвай. Эмин инал Физулидин шиирдин везиндиз мукъвавал хуьнивай къерех хъанва. Имни ада вичин кълдинвал кълалурун я.

Муькуь патахъай, чна винидихъ лагъайвал, РагъэкъечІдай патан шииратдин уьлчмеяр гъа патан чІаларин къенепатан къанунрихъ галаз сих алакъада ава, абур, чпел алахъна амал авуртІани, чи чІала чарабур яз, чи яб къулай тийирбур яз амукуьун мумкин я. Гъавилай, мумкин я, лезги шаир и кве гъезелни са уьлчмедалди туькІуьрунал акъвазна.

Са шакни алачиз, Эмина кхъенвайди Физулидиз авунвай тешпигъ я. Ада Физулиди лагъанвай фикирар разивилелди къл чІугвазвайди тайин я.

Эмин оригиналдивай къакъатнавай чкаярни ава. Месела, Физулидин шиирдин 4 ва 5-бейтера авай фикирар лезги шаирдин шиирда авачирди аквазва.

Физулидин и кве бейтина авай фикирар зурбабур, деринбур я: яд михъи затІ я, амма амни гъамиша сад хъиз туш, ам авахъна физва, адаз датІана сад хъиз амукуьун хас туш; гуьзгуьни авайвал кълалурдай, «таб тийидай» затІ я, амма гъадакни рехнеяр жада, гъадани терсина кълалурдай дуьшуьшар жада; умудни экуь, михъи гъисс я, амма гъадакни къилиз тефин, ви мурадар акІадардай «къилих» ква; инсандин гъунар, викІегъвал, алакьунар – ибурни зурба, таб квачир лишанар я, амма гъабурукайни чІехи хата – «аждагъан» хкатун мумкин я, яни дуьньяда вафа лугъудай затІ авач, ам са касдизни, са затІунизни хас туш.

Эмина вири и фикиррилай гъил къачунва. Ада вичин шиир маса рекъай тухузва. Ада ихтилат дустарикай кудзава. Ада умуддихъ «вафа» тахъун дустарин хаинвилелди кълалурзава. Дустари вичив вугай гъиликай гъуьлягъ хъана лугъузва. Имни кьетІен образ, лезги шаирдин чІехи дережа кълалурзавай шииратдин гевьер я.

Дустарикай и шиирда рахунихъ и чІал кхъей береда багънаяр, себебар авай жеди. Вичин муьгъуьббат,

Туьквезбанахъ галаз алакъаяр къанвай чIавуз, дустарин куьмек герек хъайила, шаирдиз абуру далу гун ва гайи гаф техвей хътин дуьшуьшарни хъана жеди. Дуствал Эмин патал зурба, садрани чIуриз, акIадариз, лекедик кутаз тежедай гьисс хъиз, алакъайрин къетIенвал хъиз багъа тир. Дустарин тема ада вичин вири уьмуьрда тупIалай ийиз, рикIяй куьзиз хъана. И темадиз муькуьфди дикъет гун, рикIин сидкъидай фикир гун шаирдин жегъил вахтарилай гатIун хъайи кар тирди «Еке тир жафа» акуна гъезелдини къетIидаказ тестикъарзава.

6-бейтина кѣве шайрни бахтунин гѣтрекай ра-
хазва. Физулиди вичиз чархи-фелекди, кѣза-кѣдар-
ди кѣалурай гѣед мусибатар галайди хѣана лугѣзва,
Эмина, лагѣайтIа, зурба са шикил атана лап вилик
акѣваздайвал гузва: аршда авай гѣед дерин фуруз
аватнава. КIелзавайдан вилерикай а шикил, гѣед ава-
тунин гѣерекат сифтедилай эхирдалди гѣикI киле
фенатIа тикрар хѣийиз тазва. Имни Эмина вичин ша-
ирвилин дережа хуѣн, ам масадалай аслу туширди
кѣалурун я. Физулидин «Лейли ва Межнун» дастан-
дай кѣачунвай кѣилдин гѣезелрилай гѣейри, Етим
Эмина адан кѣилдин са шиирдизни незира кхѣен-
ва. Ингѣе а шиирдин цIарба-цIар таржума ва Эмина
кхѣей шиирдин таржума:

Перишан я зун, вуна зи перишан гьалдикай хабар
 кьунач,
 Вакай хиял ийиз, азаб чIугвазва за, вуна заз
 саггардай дарман гузвач.
 Ви фикир вуч я, зи йикъар гьа икI фин лазим яни,
 гуьзел ханум,
 Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кIаниди, девлетлу
 султан!

Ви ашкзидин чилина гъатай чІавалай заз ви патай
вафалувал акунач,
Гына заз вун акунатІани, заз вун тІазвайбурун
дердина акъаз акунач.

Чи дуствал рикІелай алудун патал себебарни ақунач,
Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Цавун тагъдин чІемерукдин хъиле гъар легъзеда
язава зун,
Низ луьгун? Захъ дердерин са дагъ ава,
За ви патай рикІин чІехивал вилив хуьзва, валай
гъейри, захъ сад авач,
Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Зи вилерай атай накъвари хъиз, зи руьгь къазунна,
хъфимир!
За вун садрани гадардач, вунани зун гадар мийир!
Икъван инсаф авачирди жемир, бахт авачир зи
хатур хамир!
Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Вучиз ви руьгъди инсаф тахъунихъ ялзава?
Гуьзелар икъван инсаф авачирбур тахъун лазим я,
вучиз вахъ рикІ авач?
Вун хътин назанидив хъсан крар авун къунва,
Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Вун накъварииз килигзавач муьгъуьббатдик азаб
чІугвазвайбурун,
Писвал ийизва, им хъсан кар яни къван?
Аллагъдин хатурдай заз азаб гумир, кІанидан язух ша,
Зи вилерин экв, зи руьгь, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Физули бахт авачир фагъир я, ада вавай тавазивал
вилив хуьзва,
Вичел чан аламай къван гагъда адаз ви кІвачерик руг
жез кІан я,

КІандатІа, йикъ, кІандатІа, чан алаз тур, ви эмир
ам патал кѣанун я,
Зи вилерин экв, зи руьгъ, эфенди, кІаниди, девлетлу
султан!

Зи рикІ, зи чан

Ганач на яб зи агъвалдиз, акуна зун перишандиз,
Гѣамунлай зун хъана дертлу, на кѣастнач гъич са
дармандиз.

Ажайиб икІ фида зи бахт. Яр дава жез тушни чандиз,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ?

Зун ашкѣидин кемендава, вакай, яр, заз вафа кІан я,
Вакай анжах, вакай заз тек и дердиниз чара кІан я,
Ви ашкѣид дерт хкаж хъана, вили арида цава кІан я,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ.

Виликай зи, вилин нагъв хъиз, чІулав бахт хъиз
хъана, катмир,
Вун тергиз туш, азиз яр, за, вунни зун терг уна
гъатмир,
Аман, залум жемир, яр, вун, язух ша, зи беден
къатІмир,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ.

Вучиз за и кѣати зулум чІугъазватІа ваз айих я,
Жув кІани ярдиз зулум гун вак квай анжах са синих я,
Вун хъиз, назлу са дилбердиз ярдиз наз гун хунІ
лайих я,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ.

На яб гузвач вал ашукъдаз, вилерай зи накъвар физва,
На писвална – йикѣан къарай, йифизни зи ахвар физва,
Минет я ваз, ая инсаф, бедгъавая йикѣар физва,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ.

*Вал вил алаз чан гузвайди Физули са фагъир кас я,
Вакай айру хъайи гъар югъ уьмуьр тушиз адаз яс я.
Эминаз гъар чІавуз ярдихъ дерин гъамар чІугун хас я,
Зи рикІ, зи чан, эфенди, эй, кІани девлетлу падишагъ.*

М. Ярагъмедова и шиир мураббе кІалубда аваз кхъенвайди къалурнава. Ихътин кІалубда сад лагъай бендина авай пуд цІар ва амай бейтера рефрен яз тикрар жезвай къуд лагъай цІар кетигда хъун, яни са саягъда рифмада гъатун лазим я. ИкІ тирди Физулидин шиирдин оригиналдай аквазва. Етим Эмина и гъал хвенвач. Адан шиир Физулидин шиирдивай саки къерехдиз алатнавач. Ада рефрендин цІарни авайвал хвенва лугъуз жедач.

Физулидин шиирдин рефрендин цІарцІе авай «султан» гаф лезги шаирди шиирдин уьлчмеда гъижайрин къадар ацІурун патал «падишагъ» гафуналди эвезна. Мураббе кІалубда сад лагъай бендинин къуд цІарцІени кетигар сад хътинбур хъун лазим тир. Амма Етим Эмина шиирдин кІалубдал амал авунвач. Белки, имни лезги шаирдиз вичин аслу туширвал къалуриз кІан хъунин ва я шиирдин кІалубдин куьлуь-шуьлуьйриз фикир гун са ахътин важиб авай кар хъиз къун тавунин лишан тиртІа? Шаир патал шиирдин «къабухдилаь» къенепатан мана-метлеб вине тир жеди.

Лезги незирада Физулидин шиирда авай пуд лагъай бендни ахъайнава. ИкІ Эмина гъакІ авунвайвиляй хъанвани, я туштІа и кар ктаб туькІуьрай касдин фикирдай акъатнани лугъуз жедач.

Месела, 1992-йисуз акъатай вичин ктабда М. Ярагъмедова и кар къейд авунай, 1995-йисуз Эминан ктабда лезги шаирдин незираяр къвед лагъай гъилера ахкъуддайла, Гъ. Садыкъидивай и эксиквал чкадал хкиз жедай, амма вучиз ятІани ада виликдай хкатнавай бенд кухтунач. Белки, Эминани и бенд ахъайनावйтІа? Я туштІа, Гъ. Садыкъиди вичяй и незираяр кхъин хъувур чешмеда гъакІ авайтІа? Лугъуз жедач.

Чна къейд авурвал, Физулидин шиирдинни Эминан незирадин арада чѣхи чаравилер авач. ЯтІани эхиримжи бендиникай кѣве гаф лугъун лазим жезва, вучиз лагъайтІа Эмин гъана Физулидилай са къадар кѣерехдиз алатзава. Физулиди вич кІанидан кІвачерик руг жез гъазур я лугъузва, амма Эмина яр галачир гъар са югъ яс я, кІанидан дидарда датІана гъамар чІугун вичиз хас хъанвайди лугъузва. Аквар гъалда, яр яргъалди къакъатнавай.

Инални Эминан кѣетІенвал вич агъузар, ужузар тавун, вич кІвачерик вегъин тавун я. Лезги намусар авай Эмин гададихъ!

1980-йисуз акъатай Етим Эминан ктабда «Физулидин шиирриз кхъенвай незирайриз» ганвай баянрик «Лейлидин шиир» квайдини чна винидихъ къейд авунай. Гъадакайни кѣве гаф лугъун лазим жезва. Ам са гъихътин ятІани себебдалди и кІватІалдик акатнавач. Амма Физулидин дастанда авай «Лейлидин манидиз» Эмина кхъенвай незира З. Эфендиеван гъилин кхъинрин кІватІалда хъайиди Гъ. Садыкъиди гайи баянри къалурзава.

Физулидин дастанда авай «Лейлидин манида» Межнунахъ галаз вичин муьгъуьббат сад ийиз тежезвай Лейлиди кысмет тахъай ярдихъ элкъвена вичин дердер лугъузва. Ада вич буьгътенрик акатнавайдакай, душманри вичин вири фикирар михъибур туш лугъузвайдакай, тІалдивайни бедбахтвилеривай вичин муьгъуьббат терг тахъанвайвиликай ихтилатзава. Мураббе кІалубда аваз кхъенвай и манидин гъар бендинин къуд лагъай цІар «Заз тІимил ян кысметдикай бедвилер, вунани заз азабар хгурвал?» суалдикай ибарат жезва. Эхиримжи бендина, шиирдин кІалубдин къайда хуьн яз, Физулидин тІварни къунва.

И манидиз кхъенвай незира гъиле аваз, Эминан ктаб туькІуьрайда ам адак кутун тавуни чав жуьреба-жуьре гиманар ийиз тазва.

Мумкин я, и шиирдиз кхъенвай незирада, винидихъ чун чпикай рахай незирайра хъыз, Физулидин

тІварцІихъ галаз Эминан тІварни хъун, амма и чІал дишегълидин мецелай тирди хъуниз килигна, кІватІал туькІуьрайдаз ам ктабдик кутун дуьз яз акунач. Амма Физулидин шиирда Лейлиди Межнуназ лугъузвай гафар вири Эминавай Туьквезбаназ лугъуз жедайбурни жезвай.

Муькуь патахъай, и мани ктабдик акат тавунихъ маса себеб хъунни инкар ийиз жедач. Амни Физулидин тІварцІелай гуьгъуьниз незирада Туьквезбанан тІвар хъунухъ мумкин я. Малум тирвал, Эминани Туьквезбана чпин муьгъуьббат гара авай вахтунда сада садаз чарар, шиирар кхъиз хъанай. Мумкин я, и шиирдиз незира Туьквезбана кхъена.

Гъа икІ, Эмина Физулидиз кхъей незирайрикай гъихътин нетижа хкудиз жеда?

Маса халкъдин ва маса девирдин зурба шаирдихъ галаз бягъсиниз экъечІун Эминан викІегъвал тир. М. Ярагъмедова лезги шаир михъиз Физулидин таъсирдик хъайиди яз къалурун чІехи суал алай месэла я. Эминахъ шииратда вичин дережани лайихлувал авайди ада ачухдаказ вичин незирайра къалурзава ва субутзава.

Са шакни алачиз, Эмина Физулидин дастан вичин жуьреда тупІалай авунай. Вичинни Туьквезбанан муьгъуьббат кІани къве касдин рикІиз кІандайвал кхиле тefейла, Эмин вилик кватай гзаф суалриз жавабар Физулидин чІехи эсердай жагъуриз алахъайди тайин жезва. Муькуь патахъай, адаз вичин шаирвили алакьунарни хкаждай, къелем хци ийидай мурадарни хъайидал шак гъиз жедач.

Белки, адан рикІе «Лейли ва Межнун» хътин зурба эсер кхъидай мурадни авайтІа? Низ чида?

Ам кхъидай алакьунар адахъ авазвай, уьмуьрдин тежрибани адахъ хъанвай, муьгъуьббатдин бахтаварвилерни адав агакънавай, бедбахтвилерни адан кхилел тІимил атанвачир.

Адан шиирра муьгъуьббатдин жуьт яз Эфризанни Магъсуман тІварар, ада вичин шиирра Туьквезбаназ «Эфриз» лугъузвай чкаяр ава.

Эфризанни Магьсуман тарихдикай я Рагъ-экъечІдай патан, я лезги шииратда ва эдебиятда са малуматни авач. Белки, Эмина и тІварарик вичинни Туьквезбанан тІварар чуьнуьхнавайтІа ва адахъ «Эфриз ва Магьсум» тІвар алай дастан кхьидай фикир авайтІа? Белки, кхъена, чав агакьначтІа, низ чида.

Чун чпикай рахай незирайри гзаф суалар кудзава.

Чпиз тайин жавабар авачтІани, а суалра чпе жавабрин тавни авачиз туш.

Гьар гьикІ ятІани, вилик къвезвай суалрайни Эминан шаирвилин чІехи дережа аквазва. МасакІа хьун мумкин туш.

ЕТИМ ЭМИН ВА СТІАЛ СУЛЕЙМАН

Етим Эмин ва СтІал Сулейман чпин чІаларин хатІуналди сад садаз ухшар тушир, гьар садан бажарагъ къетІен ва сад муькуьдавай яргъа кьве чІехи шаир, сада муькуьди хъендик кутан тийизвай кьве чІехи кукІуш я. Са чІалал чпин шиирар туькІуьрай, Лезгистандин Куьре магъалда уьмуьр тухвай и кьве зурба устад яшамиш хъайи девирарни сад хътинбур хъанач. И карди абурун яратмишунрин рекьерни къетІенбур авуна жеди. Амма абурун гьар садан кьилдинвал тайинар авурди эвел нубатда абуруз тІебиатди алаз хъиз гайи бажарагъ тирдал са шакни алач.

ЯтІани Эминанни Сулейманан яратмишунрин рекьер сад садал ацалтнач лугъуз жедач. И кьве шаирдин хайи-къейи йисарин тарихар чи эдебиятда тайин хъанвай жуьредикай даях кьуна гьисабайла, Сулейман Эминалай 31 йисан гъвечІи тир. Абур са девирда 15 йисан муьгълетда яшамиш хъана, яни Эмин къейи чІавуз Сулейманан 15 йис тир. Им тІимил йисар туш. А девиррин къанунралди им акьулбалугъвилин яш тир. ГьакІ хъайила, Эминакай ва адан яратмишунрикай Сулейманав агакьай ванер ва ихтилатар кьерибур-цІарубур хъана лугъуз жедач.

Эмин, вичел чан аламаз, халкъдин арада зурба шаир хъиз сейли хъанвай. И кар адан аямдарри тес-тикъарзава. Абурукай сифтегъанди Къазанфар Зул-фукъаров я.

*На куькIуьрна, стха, – вун Аллагъди хуьй! –
Дели-Виранадиз чирагъ, эй азиз. –*

кхъенай Къазанфара вичин рикI алай дустуниз. Адан и чIал Эмина чарче аваз ракъурай шиирриз талукъ тирдал са шакни алач, вучиз лагъайтIа ада эхиримжи къве цIарцIелай вилик ачухдиз лагъанва:

*Хъуй чи дуствал эбедлук, на заз чIалар
Гъар са вахтунда кхъиз ягъ, эй азиз.*

ГъакI хъайила, шиирда авай «чирагъ» гафни Эминан чIалариз талукъди, абуруз ганвай чIехи къимет я.

Гъа девирда яшамиш хъайи шаир Мехкяргъви Шихмегъамеза вичин са шиирдани Эминан чIалариз чIехи къимет ганва. Са нивай ятIани кIелиз къачунвай «мажмуъ ктаб» (жуьреба-жуьре шиирар кIватIна туькIуьрнавай кIватIал) иесидив вахгудай чIавуз и шаирди икI кхъена:

*Пуд югъ я зи гъили кхъиз,
Ажеб хуш тир чIалар рикIиз,
Гъайиф тушни Эмин рекъиз,
Гзаф рагъметар гъана за.*

*Гъар са чIал я пара ажеб,
Гъар макъамда делил-себев.*

Ибур чав агакънавай сад-къве чIал я, Эминанни Сулейманан девирра ахътинбур гзаф хъун, абур халкъдин арада гегъеншдиз чукIун тIебии кар тир. РикIе шаирвилин булах ргазвай жегъил Сулейман, гъикъван вич дарвилера авайтIани, ихътин шагъидвилери-

вай, чІехи шаирдин чІаларивай кЪерех хъана амукуьн мумкин тушир. ГъакІ хъайила, Гъажибег Гъажибегова Эминан сифте чапдай акъатай шиирар Сулейманавай кхъин хъувуна лугъудай делил бине авайди я.

1959-йисуз Москвада урус чІалал акъатай Етим Эминан «Шиирар» ктабдиз Агъед Агъаева кхъенвай сифте гафуниз эпиграф яз СтІал Сулеймана лагъайбур яз «Заз яшамиш жез – халкъди, манияр туькІуьриз Етим Эмина чирна» гафарни гъавайда къачунвайбур туш. Гъуьрметлу алимди и гафар гъи чешмедай къачурди ятІа, лугъуз жедач, амма Сулейманан устадвал мягъкем хъуник Эминан пайни квайдал са шакни алач.

Сулейманаз Эминан чІалар хъсандиз чиз хъайиди субутарзавай маса делиларни ава. Абур Сулейманан вичин шиирар я. И макъала кхъинин себелни гъа чІалар я.

Сулейманахъ чпихъай Эминан шииррин «атир» къевезвай са шумуд шиир ава: «Билбил», «Фана дуьнья», «Пис папаз», «Къадри вуч чир хъуй», «Къез вуч ярашугъ я?», «Инсафсуз къавум» ва я «Куьгъне мехъерин адетар».

Ша чна и чІалар Эминанбурув гекъигин.

«Билбил». Лезги чІалал шиирар кхъей къван ксарикай (абур вири алакьунар авай шаирар хъунал-тахъунал кар алач) билбилдикай кхъин тавурди, ам вичин са шиирда къванни рикІел тагъайди авач жеди. Халисан шаирар патал билбилдин тема чпин устадвал, къилдинвал къалурдай улам хъана лагъайтІа, таб жедач. Амма сифте яз лезги шииратда Эмина билбил шииратдин яржуниз элкъуьрна. ЧІехи шаирдин и чІалакай чун къилдин макъалада раханай. РикІел хкин: Эмина и шиирда шаирвилилни шииратдин метлеблубликай веревирдер ийизва. И кардин гъавурда сифте яз дериндай акъурди Сулейман хъана. Гъадан шиирни Эмина къарагъарнавай месэладикай я, амма Сулеймана Эминан фикирар давамарзава, абуруз маса терефдихъай, маса девирдай килигзава, абурухъ га-

лаз, кѣве терефдинни гѣуѣрмет ва таѣсиб хвена, гѣуѣжетни ийизва. Етим Эмина «цуѣквер тахтунал» «гѣар са аваздив» манияр лугѣузвай «са гѣамни авачирт гѣайвандиз» инсандин рикѣикай хабар кѣун, адан дердерни гѣамар, кѣайгѣуярни кѣамар акун, гѣабур кѣезилариз куѣмек гун тѣлалабзаватѣа, Сулейман вичин билбилдихъ галаз масакѣа рахазва. Ада кѣушран «дунажагѣдикай», адан тухвиликай-гишинвиликай хабар кѣазва, ада вич чинерукдикай хуѣн тагѣкимзава, эхирдайни лап кѣилин мелят хгѣуза: вири кѣве-кѣвед хѣанвай ничхиррин арада гѣадазни вичин кѣвед лагѣай пай жагѣурун ишара ийизва.

Кѣве шаирдини чпин фикирар гѣам шииратдин такѣатар кардик кутунин жигѣетдай, гѣамни хсуси устадвилин дережа хкажунин жигѣетдай лап вини кѣларариз акѣудзава. Мад са сир ава: Эмина бинедилай илгѣам вич-вичелай, садалайни аслу тушиз, дуѣнѣядин хажалатрикай хабар авачиз кѣвезвай кѣуват яз гѣисабзаватѣа, Сулеймана шаирдин илгѣам чилин кѣайгѣуйрай пайда жезвайди лугѣуза. Амма кѣве шаирни са фикирди – шаирвал инсандиз, адан дердийриз муѣва авуни – сад ийизва.

«*Фана дуѣнѣя*». Им Сулейманан чѣалара ихѣтин ибара кваз гѣалтзавай тек са шиир я. Ам Эминан шииррихъ галаз алакѣада авайдал шак гѣиз жедач. Якѣин чѣехи Низами яшамиш хѣайи Генжеда, ахпа Бакуда, Юкѣван Азияда жуѣреба-жуѣре кѣвалахар авур, рагѣэкѣечѣiday патан шииратдин машгѣур чешмейрихъ галаз маса халкѣарин (иллаки персерин ва туѣркерин) векилрин сиверай ван жез таниш хѣайи Сулейманан япухъ «фана дуѣнѣядикай» шиирар ва маса хурун эсерар тѣимил галуѣкѣнач жеди. Амма вичин дидед чѣалал ихѣтин шиирар ада генани дериндай гѣисс авурди инкариз жедач. Вучиз лагѣайтѣа фана дуѣнѣядикай Эмина кѣхей шиирар халкѣдин арада гегѣеншдиз машгѣурбур, регѣятдиз рикѣел аламуѣдайбур тир. Дуѣнѣяда жедай кѣван вири дарвилер лап аял чѣавалай эгечѣна акур ва вичин чандалди

гъисс авур Сулейманаз а чІалар неинки ван хъун, адаз абур гъа вичин рикІин къеняй атайбур хъиз хъунни мумкин я. Амма ада, Эмина хъиз, и темадиз са акъван дерин фикир ганац. Мумкин я, халисан шаирдиз хъиз, адаз Эмина и жигъетдай лагъай гафариз баянар гун ва я абурухъ галаз гъуъжет авун герек авачиз акуна. Адаз вичин рехъ авайди тайин тир ва ам гъа рекъай физвай. Амма алапат жедай кар ам я хъи, фана дуьньядин темадихъ шаир, дуьнья дегиш хъайила, цІийи девир атайла, элкъвена. Сифтени-сифте ахътин везин адан «Ленин къейила» шиирда пайда хъана:

*Чир хъана заз гила: дуьнья
Я къван карвансара, юлдаш.*

Амма Эминан фикирриз, ада къарагъарай месэлайриз Сулейман вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара, цІийи девирдин ва къурулушдин «къилихарни хесетар» вири патарихъай веревирд авурла, мукъва хъана. Шаирдиз писвал, мидявал, хаинвал авай дуьньяда са затІни гъамишалугъ яз амукъ тийидайдакай лугъуз кІан хъана. Вичи умуд кутур, тарифар авур гъукум са чІавуз тахъай мисал жеда лугъуз хъун мумкин тушир. Гъавиляй Сулейман Эминан чІалалди рахаз эгечІна:

*Гъич са касдиз къвеч вакай хуш,
Дамах мийир вуна, дуьнья.
Эхир вакай ватан жез туш,
Вун я гъакІан фана дуьнья.*

Сулеймана дуьньядивай «чи буба Адам», къисайрик квай къуватлу пагъливан Рустам, «Нурил-Лиллагъ тир а кас чи» (яни Мегъамед пайгъамбар), «жамалэгъли ахътин Юсуф», Муса, Иса пайгъамбарар, къуд лагъай халиф, Мегъамед пайгъамбардин езне Али, Намруда эцигай минара вутІна лугъуз хабар къазва. Яни гъихътин къуват – гъам бедендин, гъам-

ни руьгъдин – хъайитІани, гъихътин гуьрчегвал хъайитІани, вири пуч жезва, са затІни дуьньяда амукъ-завач. Им Сулеймана вичин цІийи девирдиз гузвай ишара тир. И шиирди чи рикІел Эминан гзаф цІарар гъизва, амма Сулейманан шиирда ганвай килин суалдиз мукъва суалар «Дуьнья гъей» шиирда гьалтзава. Ина Эмина Давуд пайгъамбардизни Намрудаз тахъай дарман дуьньядилай «низ хъана бес?» лугъузва.

Эмина вичин «Фана дуьнья» шиирда лугъузва:

*Гъейранна зун вал шадвили,
И девирда хъана дили.
Гъар са хъсан тІеатэгли
Вахъай катна, шана, дуьнья.*

Сулеймана лугъузвайдини гъам я:

*ХунІ пис тушни ви хасият,
Муъминдин жеч вав авсият.
Сулейманан и насигъат,
Чидач, гъида къада, дуьнья.*

Сулеймана вичин шиир инсанриз насигъат яз туькІуьрнавайди ачухдиз лугъузва. Им шиир арадал атай девир патал важиблу лишан я.

«Пис папаз». Сулейманан и чІал, са шакни алачиз, Эминан «Пис папаз» ва «Гъая тийижир паб» шииррай (са ктабра абур тІварар алачиз гъатнава) «экъечІнава». Сифтени-сифте къейд авун лазим я хъи, вичин саки вири чІалар муъжуьд гъижа авай цІараралди туькІуьрай Сулеймана и шиир цІусад гъижадин уьлчмедалди арадал гъана. Эминан шиирни гъа уьлчмедалди кхъенвайди я. Къве шаирдини пис паб гъихътинди ятІа къалурнава, къве шаирдизни пис паб саки гъа сад хъиз аквазва, къве шиирдин рефренда авайдини «жеди» гаф я.

Эмина «гъая течир паб са касдиз хъайитІа», ахпа жедай крарикай тагъкимзава, ахътин дишегълиди

гъуьлуьн кІвал «къве дуьньядани» чІурдайди лугъузва. Эмина шиирдин эхирда ихьтин нетижа хкудзава:

*Етим Эмин, чир жеда кар хъайила,
Дишегъли на гъуьрмет ийиз хвейила.
Гъая-эдебни рикІелай фейила,
Вич вичелай фена лап къудур жеди.*

Яни пис дишегъли, хъсандиз хвейила чІур жеда, «къудур» жеда лугъузва шаирди.

Амма Сулейман и месэладиз масакІа килигзава. Ада пис паб ам хъсандиз ва я писдиз хуьнилай аслу туширди, адан «гъуналар» са вичин чІуру къилихдилай гъейри маса са куьнихъ галазни алакъалу туширди къалурзава.

«Ам муьтІуьгъ жеч, эхир жув вердиш жеди», – лугъузва Сулеймана.

«Гъарда вичин къилиз вичи чара-я», – кхъизва Эмина.

Эмина гузвай теселли сад я:

*Эхиратда пис паб уьзуькъара я,
Аллагъдин къаншардани ам лал жеди.*

Сулеймана теселли ваъ, къетІидаказ эвер гузва:

*Куьз я а паб гъуьлуьн кефи акІ хадай?
Вядедамаз акъуд ви гъил яхадай.*

Сулейманан чІехивал адакай ибарат я хъи, ада Эминан фикрар тикрарзавач, ада вири вичин гафараaldi пис папан къамат генани артух ачухарзава, адан лишанрин, хесетрин ва къилихдин тІебиат генани «деветлуди» яз къалурзава. Инай, са шакни алачиз, Сулеймана вичин шаирвилин дережа къадирлувилелди хуьзвайди аквазва. Гъа барадай ада Эминахъ галаз, са акъван хкис тавуна, зарафатдин тавни кутуна, къени-гъуьжетни ийизвайди аквазва. ИкІ тирди адан шиирдин эхиримжи къве цІарцІай аквазва:

*СтІал Сулейман вич зурбаз рахадай,
Вичин а наб икІ гзаф пис туш жеди.*

«Къадри вуч чир хъуй». СтІал Сулеймана ихътин тІвар алай шиирдин «дувуларни» Етим Эминан гъа ихътин тІвар алай шиирда авайдал шак гъиз хъун четин я. Ихътин дуьшуьшра Эминан цІараривай яргъа жез алахъзавай Сулеймана и шиирда вичин «адет» са тІимил чІурзавайди хъиз аквазва. Ша гекъигин.

Эмин:

*Течирдаз я хурма, я къайси
Дугъри-игри, дуьзни акси,
Экв такур буьркьюьдаз Шемси-
Къемердин къадри вуч чир хъуй?*

Сулейман:

*Къудур хъайла ягъайтІан кек,
Мумкин туш кал хъунухъ эркек.
Вич буьркьюь яз такурдаз экв
Фанардин къадри вуч чир хъуй?*

Мад Сулейманан шиирда Эминан шиирдихъ «галукъзавай» чкаяр авач. Амма и шиир Эминандаз веревирдерин, фикиррин дерин къурулушдалди мукъва я. Мукъвал тир РагъэкъечІдай патан халкъарин эдебиятра чІехи муьгъуьббатдин яржар хъанвай Лейлидинни Межнунан тІварарни и шиирда гъалтун Сулейманаз ерли хас кар туш. Амма и гъилера Сулеймана вичин и «адетни» чІурзава. Ада къве ашукъ ярдиз гъардаз къилдин са бенд бахшзава:

*Макъамарнал гъар бубатдин,
Тийижирдаз кар нубатдин,
Лейлидив гвай муьгъуьббатдин
Азардин къадри вуч чир хъуй?*

*РикIив лезет тагудзавай,
Уъмуър бушдиз акъудзавай,
Межнуна кеф хкудзавай
Дилбердин къадри вуч чир хъуй?*

Амма инал суалар кватзава. Винидихъ гъанвай къве бендиникай эхиримжида чун шаклу ийизва. Вучиз лагъайтIа акI жезва хъи, гуя Сулеймана виридаз чидай, сада садахъ ашкъидин рекъе ялварзавай Лейлидикайни Межнунакай ваъ, муъгъуьббатдин са маса жуътуьникай лугъузва. АкI жезва хъи, Межнуна са маса дилбердикай кеф хкудзава.

Сулейманаз бес Лейлидинни Межнунан тарих чизвачирни?

Адаз чир тахъун гъич жедай кар туш. АкI хъайила бендина са вуч ятIани дегити хъанва, са маса гъили ина вичин кар авунва.

Бендинин сифте цIарцIай Межнуна «рикIив лезет тагудзавайди» тайин я. ГъакI хъайила гуьгъуьнлай хкудзавай «кеф» бинедин фикирдиз акси яз хкис жезва. Пуд лагъай цIарцIин шикил са къадар масад хъун мумкин я. ГъинавачтIани, «кеф» гафунин чкадал маса гаф алай. Амни, зи къатIунрай, «чан» гаф я.

Килигин кван гъикI жезватIа:

*Межнунан чан хкудзавай
Дилбердин къадри вуч чир хъуй?*

Чун чпикай рахазвай къве бендинин мана гъакIан макъамарзавай, крарин галай-галайвал течизвайдаз ашкъидин дердери, сад садавай къакъатуни дарда тур Лейлидинни Межнунан, абуру муъгъуьббатдин рекъе чIугур азабринни азиятрин къадри вуч чир хъуй лугъузва.

«Квез вуч ярашугъ я». Сулейманан ихътин тIвар алай шиир лап сейлибурукай сад я. Ихътин тIвар Эминан шиирдални ала. Адан бязи ктабра и тIвар «ХупI ярашугъ я» гафаралдини эвезнава. И гафар рефрен яз къве шаирдихъни сад хътинбур хъанва. Сулеймак

вичин шиир туькIуьруник илгъам кутурди Эмин тир-
ди инкариз жедач. Вичин шиирра гъижайрин уьлчме-
дин жигъетдай дегишвилер тваз кIан тийидай Сулей-
мана и шиирда вад гъижадин уьлчмедикай менфят
къачунва. Гагъ-гагъ ам ругуд гъижадални элячIзава.
Шиир Эминан чIалалай саки кьве сеферда яргъи я.
Сулейманан бендина вад цIар ава. Къуд цIар авай са
бендни гьалтзава. Мумкин я, и бендина шиир шаир-
дин мецелай кхъейбуру са цIар ахъаюнни.

Сулейман, адет тирвал, вичин къилдин рекъяй
фенвайди, къарагъарнавай тема вичин саягъда гъя-
лиз алахъзавайди аквазва.

Гъар са шаирдин шиирдай адан автордин девир
аквазва.

Инал «ярашугъ я» ибарадикайни лугъун. Им са
куьз ятIани са вуч хас хъун, мукъва хъун, абур чеб
чпив къун, туькIуьн, чеб чпиз дигайбур хъунилай
гъейри, и гьал авачир чкада гъакI хъун лазим я ла-
гъай чIални жезва. Къве шаирни чпин темадив гъа и
къве манани гъиссзаваз эгечIзава.

Эмин арифдар хъиз рахазва, адан шиирда са чка-
дал гъам, санал тешвишвал, санал ягъанат гьалтза-
ва. Эмина течирбуруз тарс гузвай хъиз аквазва. Ада
дуьньяда авай сад садаз акси крар, къатмакъаришвал
къалурзава ва эхирдай вири гъа авайвал къабулун тек-
лифзава.

Мансур Куьревидиз и шиирдин бинедин вариант
жагъанва, ам 11 гъижадалди ккъенвай, ирид бенди-
никай ибарат шиир я. Ана шаирди ийизвай веревир-
дерни вичи вичиз гузвай теселли-меслятни тек са вич
паталди ваъ, амайбур паталдини я:

*Этим Эмин, ви гъал Агъади гайвал,
Панагъ я Зулжалал, мийир бед хиял.
Агъил тирдаз камал, жегъилдиз жамал,
Жумартдаз девлет-мал хунI ярашугъ я.*

Яни инсан элкѹьрна кѹнвай дуьнья гьихьтин
цІаруди, какахьайди ятІани, инсандин кѹилин везифа
гьалал крар авун яз гьисабзава чІехи шаирди.

Эмин чІехи майдандихъ элкѹвена рахазватІа, Су-
лейман рахазвай майдан са хейлин гуьтІуь яз акваз-
ва. Адан шаирвилин гуьзчивилик квайди, адет яз,
вичин хайи ерияр, вичин гѹвечІи ватан Куьре, анин
агьалияр я, ада кѹалурзавайдини гьанин яшайиш я:

*Хипериз – яйлах,
Даггълара булах,
Раггъул кицІ кѹвалахъ,
Чубандиз чумахъ
ХунІ ярашугъ я.*

*Кѹаридиз – ггъалар,
Ахмакѹдиз – кѹалар,
Саларбандиз – салар,
Лежбердиз малар
ХунІ ярашугъ я.*

ЯтІани, девирда кѹиле физвай цІийивилериз кѹул-
лугъзавай, абурук вичин пайни кутазвай шаир вичин
шиир гафарин гьакІан кѹуггъун хьиз кѹабул тавун па-
талай адаз сияси кѹеле яггъуникайни кѹерех жезвач:

*Билбилдиз – цуьквер,
Чайдив хѹваз шекер,
МичІивилиз – эквер,
Властдиз аскер
ХунІ ярашугъ я.*

Идалай гуьггъуьнизни шаирдиз «кесибдиз – кол-
хоз», «ггъукуматдиз – фяле» ярашугъ яз аквазва.
Идалди шаирди вич ггъукуматдин шаир тирди кѹалур-
зава ва вич рахазвай майдан гегьеншариз алахъзава.
Эмина вичин эхиримжи бендина шиирдин кѹилин
фикир жем ийизвайвал, Сулеймана вичин шиирдин
эхиримжи бендинани кѹиметлу тарс гузва:

*Кесибдиз – гъуъруюят,
Дугъри тІебиат,
Азадвиллиз – гъейрат,
Сулейманаз тІебиат
ХунІ ярашугъ я.*

И бендина, гъам вири шиирдани, къилин цІар «Азадвиллиз – гъейрат» я. Сулеймана ганвайди цІийи девирда алукънавай азадвиллин шикилар я. Амма ада гъейратдикай, намусдикай, эдебдикай магърум азадвилыхъ са метлебни тежедайди тагъкимзава. Им чи алай аямдани важиблу месэлайрикай сад я. Сулеймана гайи меслят-тагъким къенин девирда гъам гъукумди, гъам жемиятди датІана рикІел хуънин лазимвал авайдахъ галаз рази тахъун четин я.

Лезги шииратда «ХунІ ярашугъ я» тІвар алаз шиир Ахцегъ Гъажидини кхъена. Адан яргъи шиирдин бендер къуд-къуд цІарцІикай ибарат я. Гъамни вад гъижадин уълчмедалди кхъенва. Сад садаз ярашугъ затІар Ахцегъ Гъажидиз хейлин гзаф жагъанва. «Шекердизни чай» къве гъилера ярашугъ хъанва. Сулеманан шиирда «Чайдив хъваз шекер» ярашугъ тирдини рикІел хкин. Бакуда нафтІадин буругърал кІвалахзавай Ахцегъ Гъажидин шиирдай «Гъуълериз – ятар», «Къанлудиз – Сибир», ички «хъвардаз нафтІад вир» ярашугъ тирдини аквазва. Амма адаз жагъанвай гзаф «ярашугъвилер» хайи чилихъ, багъри ерийрихъ, хайи халкъдин яшайишдихъ галаз алакъада авайбур я. Шиирдай эвелни-эвел ватандихъ чІугвазвай гъамни ялвар аквазва. Гъа гъиссди, белки, шиирдин эхиримжи бендина шаир ихътин фикирдал гъана жеди:

*Гъажидиз вичин
Ватандиз хъфин,
Инсандиз са чин
ХунІ ярашугъ я.*

Пуд лезги шаирдин шиирдиз мукъва (ухшар лагъайтІани жеда) са шиир Хуъруьг Тагъирахъни ава. Адаз шаирди, вичин чІал муькуьбурулай тафаватлу авун патал, «Герек я» тІвар ганва. Мумкин я, Хуъруьг Тагъира вичин чІал Сулейманан шиирдин таъсирдик кваз кхъин, вучиз лагъайтІа ина чІехи шаирдин шиирда авай «Хипериз – яйлах» цІар гьалтзава. Амма адаз вичелай вилик кхъенвай пуд шиирни чиз хъайиди хъиз жезва. Адаз сад садаз герек ва я ярашугъ затІар амай пуд шаирдилай тІимил жагъанва. Якъин ам муькуь пуд шаирди талгъанвай ярашугъвилерикай рахазва. Адан шиирдин эхиримжи бендни вичин жуьреда къетІенди, важиблу месэла квайди хъанва:

*КІвалахдиз – устІар,
Игитриз – къастар,
Шаирдиз дустар,
Къимет герек я.*

Вич рутулрикай тир, лезги чІалалдини вичин шиирарни манияр кхъей Шиназ Гъезерчидихъни «Къез вуч ярашугъ я» шиир ава. Шак алач, ада лезги шаиррилай чешне къачунва. Адан чІал гзафни-гзаф Эминанни Сулейманан гъа и тІвар алай шиирдиз мукъва я. Якъин, адаз абурун яратмишунар хъсандиз чидай.

*РикІериз – гатфар,
Чилериз – марфар,
Чарарал гъарфар
ХунІ ярашугъ я!*

Са акъванкуьруь тушир шиирдин эхир кыляй къвед лагъай ди тир и бендина Шиназ Гъезерчидин кыилин мурад-метлеб авай хъиз аквазва. Маса кыилдин къетІенвилер адан шиирдихъ авач.

Са гафуналди, Эмина кыл кутуна лезги шииратда ярашугъвилерикай къені ва метлеблу сагъ са «гъуьжет» кыиле фена. Ада чи шиират гуьрчегзавайдал са шакни алач.

«Инсафсуз къавум», «Куьгъне мехъерин адетар».
Ибур Сулейман Эминаз мукъва ийизвай мад къве
шиир я. Мукъуфдивди фикир гайитІа, и къве чІал са
шиирдин къве вариант я, вучиз лагъайтІа ана бязи
цІарар ва фикирар гафба-гаф тикрар жезва. И къве
шиирни Етим Эминан «Къавумдиз» шиир себеб яз
арадал атайди яз аквазва.

Эминан «Къавумдиз» халкъдин арада сейли шиир
я. И кардин сир, аквар гьалда, гъуьлуьз гузвай рушаз
гъихътин жигъизар гъидатІа чир авуна ава. А. Агъа-
еванни Ш. Агъаевадин «Етим Эминан художествен-
ный яратмишунар» макъалада (Гъ. Цадасадин тІва-
рунихъ галай тарихдин, чІалан ва эдебиятдин инсти-
тутди акъуднавай «Етим Эминан яратмишунрин ирс»
ктаб, 1990-й.) и шиир Эмина вичин руш Къизханум
гъуьлуьз гудайла кхъейди я лугъуз къейдзава. Ихти-
лат рушан бубадин мецелай физвай рахун хъиз кхъен-
ва. ГъакІ хъайила, къве алимди лугъузвай фикирдихъ
бине авач лугъуз жедач. Малум тирвал, Къизхалум
1883-йисуз гъуьлуьз фена. Шиирдайни шаирдин кеф-
гьал хъсанзавачирди аквазва:

*Етим Эмин зайиф я гьал авачир,
Чара фикир, са бед хиял авачир,
Я тІалабдай хазина, мал авачир –
Гафар виниз, крар агъуз физ тахъуй.*

Шиирда сатирадин ва зарафатдин лишанар аваз
аквазвач, вири рикІивай ийизвай ихтилатар я. Рушан
бубади къавумдиз гъваш лугъузвай къван затІар вири
анжах са рушаз талукъбур, ада алукІдай либасар ва
безекар я. Руш гъуьлуьз гузвай бубадин мурад ви-
чин велед таяр-туъшерин арада агъуз, усал тахъун я.
И карди рикІивайни шиир Эмина вичин руш гудай-
ла кхъейди генани артухдиз успат ийизва. Вучиз ла-
гъайтІа, сад лагъайди, Эмина вич ва я вичин амай
хзан патал са затІни тІалабзавач, къвед лагъайдини,
шаирди, гъеле вич жегил яз, чарадаз гъуьлуьз ганвай

Туьквезбанан дерт чІугвазвайла, адаз «Вун жагъайдаз гъич ви къадир чизавач, Зар-зибада гъамиша вун хуь-завач», «Агъузвалмир тай-туьшерин арада» лугъузва. Гъикъван дарвиле гъатайтІани, «усал», «агъуз» та-хъун Эмин патал къилин месэла я. Ада вичин рушан таъсиб хуьзва. Гъа са вахтунда руш къачузвай патан-буруни чеб акІадар тавун, чпин дережани кІурарик вегъин тавун Эмин патал важиблу я, вучиз лагъайтІа абурукай адан мукъва-къилияр жезва. Вичин уьмуьр-да къазивал авур шаирди инсанвилин рекъяй михьи-вал, гъахъ, адалат, эдеб яшайишдин гъар са хиле ва макъамда герек яз гъисабзава.

СтІал Сулейманан шиирар ва я, чна къейдайвал, са шиирдин къве вариант сатирадин тав кваз туькІуьр-навайбур я. Ина шаирди руш гузвай патан нефсинин къативал къалурзава. Сулейманан вилерай, руш гъуь-луьз гузвай бубади чІугвазвайди вичин веледдин къай-гъу туш, ада, руш гъуьлуз гуникай менфят къачуна, вичин хсуси къайгъуяр гъялзава. И кар ада гъваш лугъузвай къван затІарай аквазва, абур руша вичихъ галаз вич физвай кІвализ тухудайбур туш:

*Азербайжан, михъиз Баки,
КІанда вавай Ширван, Шеки,
Къуд пут чІем, вад рипе дуьгуь,
Гъваш лугъуд вад гъер къавумди...*

*Гъар хемисдиз кІан жеда аш,
Кткид адан руфуник каш,
Лугъуда ваз: мад пул хкваш,
Ийиз тач мехъер къавумди.*

Эминан шиирда халкъдин адетдал адалатлудаказ амал авуниз эверзаватІа, Сулеймана и адет чІурун, адак гъилле кутун русвагъзава.

Етим Эминанни Сулейманан чІалара чеб чпихъ галкІизвай чкаяр, къекъвейтІа, мадни, белки, жагъи-да. Амма чун чпикай винидихъ рахай шиирар Сулей-

мана Эминан таъсирдик кваз туькІуьрайдал шак гъиз
жедач. ЯтІани, Сулейманан чІехи уstadвили и таъсир
виле такъадайди авуни чун гъейранарзава. Ам вичин
шаирвили хсуси рехъ ва дережа дериндай гъиссза-
вай ва вичин алакъунрин таъсиб хуъз жедай уstad
тирди чаз и шииррай хъсандиз аквазва. Сулеймана,
Эминан гъуьрмет хуьналди, адахъ галаз къени акъа-
жунар ийизва, гагъ ада Эминан фикирар давамарзава,
деринарзава.

Са гафуналди, Сулейманаз эдебиятда гъар шаир-
дихъ вичин хатІ, вичин «тагъма», вичин рехъ хъун
герек тирди хъсандиз чизвай.

«Жегил шаирриз» шиирда ада лагъанай:

*Са зерре къван айиб, хата
Титан герек жуван пата.
Заманада вуч аватІа
Ахтармишиз чирна кІанда.*

*СтІал Сулейманан къилих:
Авай гаф тавун я чуьнуьх.
Гъар шаирдин вичин ишигъ
Экв гуз гъакІ куькІуьрна кІанда.*

Сулеймана вичихъ «вичин ишигъ» авайди ви-
чин чІаларалди ва вири уьмуьрдалди къалурна. А
ишигъда Эминан ишигъдикайни экв хъайивилъй Су-
леймана «Заз яшамиш жез – халкъди, манияр туь-
кІуьриз Етим Эмина чирна» лугъунихъ мягъкем бине
ава.

АКЪАЛТИАРУН

Етим Эминахъ сирерни керематар гзаф ава. Абу-рай виридай кьил акъудиз хъун мумкин туш. Вучиз лагъайтIа чав адан ирс вири тамамдиз агакьнавач, адан са пай, мумкин я, чIехи пай гел галачиз квахънава. ИкI тирди адан уьмуьрдикай халкъдин сивера амай гьадисайри лугъузва. Адан уьмуьрдин уламарни чаз вири тайин хъанвач, абуруз талукъ ва чпел шак гъиз тежедай хътин делилар тIимил ама. Амма, чав агакьнавай ирсинини, шаирдин уьмуьрдиз талукъ делилрини Етим Эмин зурба инсан ва чIехи шаир хъайиди къалурзава.

Эминан чIехивал куькай ибарат я?

Ада, лезгийр Урусатдик экечIай девирдин шаир хъуналди, лезгийрин цIийи эдебиятдик кьил кутуна, лезги чIалал халисан ва шииратдин вини дережадив агакьнавай эсерар кхъиз хъун мумкин тирди тестикъарна. Адан гуьгъуьнлай пайда хъайи вири шиират, са шакни алачиз, Эминан таъсирдик кваз арадал атайди я. Шаирдин вичин аямдаррини и кар хъсандиз къатIузвай.

И жигъетдай са шумуд мисал гъиз жеда.

Эминан чIехи дуст хъайи, Къафкъаздин чIалар дериндай ахтармишай алим П. К. Усларан гъилик кваз кириллицадин бинедаллаз лезги чIалан алфавит туькIуьрай ва абжуз (букварь) акъудай Къазанфар Зулфукъарова вичин шиирда вичин вил Эминан шииррихъ галайди ва шаирди Дили-Виранадиз (им Къазанфаран тахаллус тир) чирагъ куькIуьрна лугъузва. Шиирдай и чирагъ Эмина вичин дуствилелди, вичин чIаларалди куькIуьрнавайди аквазва.

Эминан девирда уьмуьр тухвай Вини-Хъартас Эрзиханани Эминаз бахшинавай са шиир малум я. Авторди, Эмин вичиз акур кас туштIани, ам акунихъ вил гала, «Ви мецелай чкIизва рагъ» лугъузва.

Эминан аямдар хъайи Мехкяргъви Шихмегъамеда чIехи устад къейидалай къулухъ кхъенвай са шиирни

чав агакънава. Ана ада вичи «мажмуъ ктабдай», яни жуъреба-жуъре шаиррин чІалар кІватІнавай антологиядай Эминан шиирар кІелайди ва абурукай «Ажеб хуш тир чІалар рикІиз», «Гъар са чІал я пара ажеб», «Къиямат-къал адан асар зая жедач» лугъузва.

Гъаким Къурбана вичин са макъалада къасумхуъруънви Нурмегъамедов Шейхали Нурметовчичан архивда Етим Эминан шиирар авай гъилин кхъинрин са ктабда Вини Хъартасрин хуърай тир дишегъли «Хумаята, Муслиман руша, Вини Хъартасдила тир Салигъан хва Саадудин папа» гъижретдин 1292, яни григориан календардин 1875-йисуз кхъенвай ихътин гафарни гъизва: «Аллагъдин тІварцІелди... Аллагъди ракъурнавай азаррикай садалди жазданнавай Ялцугъай тир Малла Эмин месе гъатнава... Чун гунагърин фура ава, рикІер чІулав хъанва... ТІазвайдаз куъмек хъун паталай Аллагъдиз дуъаяр ая, инсанар».

Ибур Эминан шаирвилин бажарагъ адан вичин девирда къелемдин стхайри ва халкъди дериндай къабул авунин акъалтІай шагъадатнамаяр я.

Эмина лезги шииратдин уълчмеяр тайинарна, РагъэкъечІдай патан шииратдай атанвай, виридаз гашкІум хъанвай образарни гекъигунар цІийи хъувуна, абуруз цІийи нефес гана, вичин девирдиз къимет гана, адан суфат ачухарна, гъукумдинни яратмишзавай касдин алакъайра къвед лагъайда вичи вич гъикІ тухун лазим ятІа чешне къалурна, яшайишдин вири уламра халкъдин пад хуънин терефдал хъана. Ада вичин шиирралди вичин хсуси уъмуър тухуналди инсанвилин, ягъ-намусдин, ахлакъдин рекъай гзаф кесерлу весияр туна.

Инсандин тІебиат чируналди ада хкудай нетижаярни къетІенбур хъана. Фана дуъньяда, яни вичин винел вири дегии жезвай, вири алатна физвай дуъньяда инсандивай таз жериди тек са «тІвар-ван» тирди лагъана. Им дерин фикир я. Тазвайбуру я хъсан, я пис тІвар тазва. Хъсан тІвар тун регъят кар туш,

амма шаирди гъар са кас гъа и кардихъ гелкъуьнихъ эверзава.

Дуьньядин эдебиятда инсандин нефсиникай, къа-
нихвиликай вири чІехи шаирри, гъикаятчийри кхъе-
на. Амма нефсинин шикил вилериз аквадайвал, къил-
дин махсус къаматда аваз чІугурди са Етим Эмин я.

Эминаз вичин шаирвилин дережани тІвар багъа
тир, ада абур датІана вини кІарара аваз хвейиди,
ам и кардив лап рикІ гутуна эгечІайди адан крарай-
ни, чІаларайни аквазва. РагъэкъечІдай патан чІехи
шаиррихъ галаз вичин къелемдин къуватар алицум-
дай, абурулай гъакІ къуру чешне къачунал акъваз та-
вуна, абурухъ галаз акъажунриз экъечІдай жуьрэт
ийизни адалай алакъна.

Вич халисан мусурман яз, шариатдин къази яз,
ада вичиз, шаирдиз хъиз, диндин часпарра дарзавай-
ди, вич а сергъятрай экъечІуниз мажбур жезвайди
гъиссзавай, и жигъетдай ада вичизни, вичин патав
гвайбурузни, амай дуьньядизни четин суалар гузвай,
ада и дуьнья тешкилнавай тегъердал шак гъизвай,
Аллагъдивай са касдиз къванни даиман уьмуьр гана,
адав чи уьмуьрдин мана-метлеб вуч ятІа чириз тун
тІалабзавай. Ибур диндал алай касдивай регъятда-
каз лугъуз жери гафар тушир.

Вич мусурман яз, ада лезгияр Урус гъукуматдик
хъун дуьз кар яз гъисабна, тарихдин уламра кар къе-
тІидаказ гъялна кІани вакъиайра ада Къафкъаздин
халкъар чпин гелел гъиз кІанзавай мусурман уьлквей-
рин пад хвенач, инкъилабралди инсанрин уьмуьр
хъсанвилихъ дегішариз тежедайди тагъкимарна.
Гъа са вахтунда ада гъукумдихъ ва гъукумдаррихъ
инсаф ва адалат авачирди къалурна ва абур тахъуни
уьлкве чкІинал гъидайдакайни лагъана.

Инал къейднавай и вири лишанрикай чун и ктаб-
да раханва.

Иранрин са шаирдихъ пуд чепелукъдикай кхъен-
вай са шиир ава. Абуруз пудазни цІун гъакъикъат
гъихътинди ятІа чириз кІан хъана. Сад лагъай че-

пелукъди, яргъалай цІуз килигна, лагъана: «Ада экв гузва». Къвед лагъайда, са къадар цІуз мукъва хъана, къейд авуна: «Ада чим гузва». Пуд лагъай чепелукъ цІун къенез гъахъна, ам ана кана чІух хъана. Адаз цІун тІебиат, гъакъикъат гъихътинди ятІа тамам-диз чир хъана, амма адавай ам амайбуруз лугъуз хъанач.

Етим Эминан уьмуьрни къисмет, ам дуьньядив эгечІай саягъ и пуд чепелукъдин къисадив гекъигиз, «алцумиз» жеда.

Адан яратмишунарни пуд чкадал пай жезва.

Сифтегъан пай жегъилвилихъ, муьгъуьббатдихъ галаз алакъада ава. Вич и береда муьгъуьббатдин азабр-рик акатнатІани, шаирдиз дуьнья экуь яз, бахтавар яз аквазва, ам муьгъуьббат кылиз акъатунихъ, вични вичин яр сад хъунихъ гелкъвезва. И бере и «фана дуьньядин» цІуз яргъай килигай сад лагъай чепелукъ я.

Къвед лагъай бере адаз муьгъуьббатда вичин бахт жагъана, дустарин, жемятдин арада хъана, ам кІам-бурдал хъайи вахт я. Ам акъван яргъал фенач. «Яру-цІару, гуьллукъ читиникай» валчагъда къазаб туна дамахарни ада авуна, вичин къазивилин везифаярни рикІ гваз, гъахъ гваз, инсанар рази жедайвал тамарнай. И берездиз бахшинавай шиирар чал тІимил агакънаватІани, абур ади хъаначир лугъуз жедач. Вичин уьмуьр къулай тирлани, шаирдин рикІ халкъ авай четин гъалдикай секин тушир. ЯтІани, и бере шаир дуьньядиз мукъувай килигай ва адан цІу чим гузвайди гъиссай къвед лагъай чепелукъ я.

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин пуд лагъай бере виридалай кылин, вакъиайралди ва шииралди девлетлуди, амма сагъламвилин жигъетдай лап четинди хъана. Вичин уьмуьрдин сад лагъай береда Туьквезбанан дидарда ирид йисуз хъайивал, адан эхиримжи берени саки гъакъван давам хъана. И йисара ам месел алаз хъана. Адаз дуьньядин, инсандин суфатар капаллайди хъиз ачух хъана. Адаз чІехи гъа-

кѣикѣатар ва керематар акуна. И бере цІуз гѣахѣай пуд лагѣай чепелукѣдив гекѣигиз жеда. Чепелукѣдивай цІун гѣакѣикѣат гафаралди лугѣуз хѣанач. Амма Эмина и дуѣньядинни инсандин гѣакѣикѣат, уѣмуѣрдин метлеб вуч ятІа шиирралди лагѣана. Пуд лагѣай бередин чІалар и дуѣньяди инсандиз ганвай зурба хажалатдин цІун кѣеняй авунвай зурба гѣарай я. Вичин хсуси мусибатдани ам халкѣдин шаир яз амукѣна.

И пуд бередални чун и ктабдин жуѣреба-жуѣре макѣалайра акѣвазнава.

Етим Эминан ирс алимрини, шаиррини, кІелзавайбуруни датІана гѣилик ийизва. Адакай кхѣизва, адан деринар, сирер ачухиз алахѣзава.

Эминал чи гѣейранвал садрани акѣатІзавач. Им адан ирс деринди тирвилилн лишан я.

«Девирар. Девиррал – Эмин», – кхѣенай чи аямдин кѣилин шаиррикай сад хѣайи Ибрагѣим Гѣуѣсейнова.

Лезги халкѣни адан чІал амай кѣван гагѣда чи шаиррин цІургѣина Етим Эмин сад лагѣайди яз амукѣда.

Акѣван гагѣда адакай чи ихтилатарни, веревирдерни, баянарни, гиманарни, гѣуѣжетарни акѣалтІадач.

1998-2018

ТАМАШИЯТ

ХУКАЦ-ХАНУМ

Мах

ИШТИРАКЗАВАЙБУР

Х у к а ц - Х а н у м, эхирдай Хурма-Ханум.

Д и д е.

Ч у б а н г а д а.

Ж и н е р.

Ж и н е р и н п а ч а г ь д и н х в а.

К ь а р а в у ш.

К ь у н ш и п а б.

А я л а р.

Сад лагъай шикил

Гатфарин пакама. Гъаят. Адан са пипIе са мертебадин кIвал ава. КIвалин айванни айвандилай къерехдиз квай дакIар гъаятдихъ элкъвенва. Са пата хъран кIвал ава. Верхи кулни гваз агъил дидишегъли – диде къведа. Адан гуьгъуьна жин ава. Дишегълидиз жин аквазвач.

Д и д е (дакIардихъ элкъвена). Я руш! Къарагъ! Гъикъван ксуда?! (Жаваб тахъайла, мад эверда.) Къарагъ, я къейди! Вун ахвар ийидай къван дакIунна хъиткъин жада! Къарагъ, чин-гъил чуьхуьх, гъаят шуткуна, я чархуз дуьнмиш хъайиди!.. (Фена дакIар ахъайда.) Ахварихъ къанихди са вун хъанани?.. Бес къуру кIарасар гъиз фенвай ви вахариз, цан цаз фенвай ви стхайриз ксуз кIанзавайди туширни?! Вун абурулай виридалайни чIехиди я хъи, ЧIехи вацIуз аватайди! Вуна абуруз чешне къалурна кIанзавайди я, чене къулухъ элкъвей вах!.. (Са патяхъ.) Я Аллагъ, им вуч балай я на заз ганвайди?! Зун рекъидалди зи кIула вуч пар туначни вуна, чан зун ваз къурбанд хъайиди!.. Ихътинди свас я лагъана ни тухудайди я?.. ТухвайтIани, паб я лагъана ни хуьдайди я?!.. КIвализ са гуж-баладал къвезвай ризкъидик идан са зегъметни квачирди!.. Недайла, вири хзандилай гзаф недайди!.. (ДакIарда къил туна.) Я Хукац-Ханум! Къарагъ! Къарагъ, я Хукац-Ханум!.. (Садлагъана са вуч ятIани рикIел хтана, рахунрин жуьре дегушарда. Милайимдиз.) Я чан руш! Я дидедин ширин! За ядни гъанва, зун, хъар кутуна, фуни, цикIенарни чраз агакънава... Къарагъ, жуваз са къас таза цикIен хъайитIани неъ...

ДакIардай хкадарна Хукац-Ханум къведа. Дидедин гуьгъуьнававай жин, садазни такваз, гила рушал элкъведа.

Х у к а ц - Х а н у м. Гъинва цикIен?! Къала, зи пай зав гице!

Д и д е. Агъан! ЦикІендин тІвар кърла, чІал акъатнани?! ЦикІен гъавая гудайди туш. Сифте кІвалах – ахпа цикІен. (*Рушав верхи кул вугуда.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*кул дидедал гадар хъийида*). Сифте цикІен це, ахпа за гъаят шуткунда... Гишила за ихътин агъур кІвалах гъикІ авурай?..

Д и д е. Сифте чиниз са шупІ яд ягъ, жувахъ галамай ахвар галуда, ахпа кІвалахна гъил-кІвач ачуха. Акуна-такуна ви иштагъни хъсандиз ахъа жада. (*Кул вугуда.*)

Х у к а ц - Х а н у м. Зи иштагъ гъакІни ачух я. (*Кул дидедал гадар хъийида.*) ЦикІен тІуърла, зи гъил-кІвачни ахъа жада, захъ галамай ахварни галатда... Заз зи пай цикІен це!..

Д и д е. За садра лагъана... Сифте кІвалах – ахпа цикІен. (*Кул рушал гадар хъийида.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*чилел ацукъна шехъда*). За цикІен туътІуънмаз са кІвалахни ийидач. (*Кстахдиз.*) За кІвалах авуна куътягъдалди ви цикІен баят жада. (*Ггилеривни кІвачерив чил гатаз, ар ягъиз шехъда.*)

Д и д е. Лал хъухъ, бахтсуз хъайи вах! Вуна кърншияр кІватІда! Вуна вири хуър чал хуърхуърда...

Х у к а ц - Х а н у м. Заз цикІен кІанда!.. Фад це!.. (*Шехъда.*)

Д и д е. ЛипІ хъухъ, лилда гъатайди! Ван атІутІ, ван къррайдн! (*Маса чара амачиз.*) Исятда гуда... Исятда гъида, ггилер гъуъргъуъ хъайиди! (*Хъран кІвализ фена, цикІендин са пад гваз хкведа, рушал яр-гъи ийида.*) Ма, нефс кьве пад хуъй ви... Анжах ван акъудмир...

Х у к а ц - Х а н у м (*цикІендин пад цавун къиле тІуъна куътягъда*). Заз са пад ваъ, сагъ цикІен кІанда!.. (*Шехъда.*) Муъкуъ падни хце!.. (*Ар ягъиз, кІвачеривни ггилерив чил гатада.*)

Д и д е. Сагъ цикІен ваз хъайила, ви стхайризни вахариз вуч амуърай? Гъардал гъалтзавайди цикІендин са пад я, гъамни абуру чІугур зегъметдай. Ваз хъиз гъавая ваъ... Ваз неинки гъа цикІендин са пад,

ваз гъич яван фан са къас къванни гана кІанзавайди туш!..

Х у к а ц - Х а н у м. Зун вахарилайни стхайрилай чІехини я, акъуллуни я, иерни... Заз цикІендин са пад тІимил я. Заз муькуь падни хце! (*Шехьда.*)

КуьчедайтІуз чубан гада къведа.

Ч у б а н г а д а (*яргъа амаз*). Вуч гъарай-эвер я? Вуч къал-къиж я?.. Хийирар хъуй, я хала!

Д и д е (*рушаз*). Кис, къейди. Шел атІайтІа, за ваз цикІендин амай падни хгуда. (*Руш кис хъайила, чубан гададиз.*) Абат хийирар, чан халадин... Гъарай-эвер кулунин паталай я...

Ч у б а н г а д а (*гъаятдиз гъахьда. Тажубвилелди*). Кулунин паталай? Гъич зи къиле ацукъзавач ман им вуч лагъай чІал ятІа...

Д и д е. Им зи рикІ алай руш я. Ада, пакамахъ фад къарагъна, калер ацана нехирдиз ракъурна, ларкар кІватІ хъувуна, вад-ругуд квар яд гъана, хъар ку-туна фар-цикІенар чрана, гила гъаят шткида лугъуз кул къачурла, зи намусди къабулнач... Вири кІвала-хар са гъа идал гъалдна виже къведач эхир... Адавай кул къахчуна, за жува шткида лагъана. Зи руш вичи шткида лугъуз шехъзава...

Ч у б а н г а д а (*хъуьреда*). ГъакІ лагъ ман!.. Ахътин рушан хатур хадани, я чан хала? Икъван иер руш вуч лагъана иширда?.. (*Хукац-Ханумаз.*) Ви тІвар вуж я?

Х у к а ц - Х а н у м. Ху...

Д и д е (*рушан гаф атІуда*). Хурма-Ханум.

Ч у б а н г а д а. ТІварни вичив къурди я...

Д и д е. Акъваз, акъваз... Акъван яргъариз фирмир... Жузун айиб тахъурай, вун вуж кас я?..

Ч у б а н г а д а. Зун са адетдин чубан я. Захъ вира ава: чІехи суьруь хипер, кІвалер, сар, чІемер, нисияр, къахар...

Дидеди рушан кѡвала кѡунт эцѡда: ихътинди гѡиляй ахъаймир! Жинре, абурал пудални тІуб туькІуьриз, ван акѡуд тийиз хъуьруьнарда.

Х у к а ц - Х а н у м. Кѡахун якІукай хъсан цикІенар жедайди я...

Ч у б а н г а д а. Эхъ, кѡуру якІукай хъсан цикІенар ийиз, сарикайни хъсан гамар-халичияр храз жеда... Амма заз цикІенар ийидай, гамар храдай кас авач... Зун субай я. Зи кІвалин-йикъан аявалдай са свас авач заз... Кѡекъвезва зун, вил-экв ийизва. Кутугай сад жагъизвач... *(Дидедиз.)* Ви руш жагъайди бахтавар жеда. Ви рушакай кІвалин-йикъан кІараб жеда... Гъайиф, зун геж атанва жеди... Ихътин рушар лишанар кутун тавуна амукъдайди туш.

Д и д е *(теспача яз)*. Эхъ! Эхъ!..

Ч у б а н г а д а. Гъайиф!.. АкІ ятІа, зун хъфида... За мад са гафни хълагъдач... *(Хъфиз кІан жеда.)*

Д и д е *(чубан гада кѡуна акъвазарда)*. Ваъ! Ваъ!.. Зи руш гъеле садазни ганвач... Илчияр кѡвез-хъфизва... Амма чна акатай низ хъайитІани гузвач... Зи рушакай кІвалин кІараб жедайди я! Эхъ! Эхъ!

И ихтилатар кѡиле физвай арада руша эвелдай регъувилер ийидай амаларда, ахпа ам, яваш-яваш кѡлулхъ фена, садлагъана хъран кІвализ гъахъда, анай цикІендин са падни къачуна хурув агудна, вич экъечІай дакІардиз кѡилихъди гъахъда.

Ч у б а н г а д а *(хвешила)*. За илчияр ракъурай-тІа жедани?!

Д и д е *(хурамдиз)*. Ракъура! Ракъура! Ваз кІандатІа, лап кѡе ракъура!

Чубан гада хъфида. Жинни адан гуьгъуьна гъатда.

Я Аллагъ! Зун ваз кѡурбанд хъурай! Заз чидач за чІуру кар авунани, дуьз кар авунани... Гъар гъикІ ятІани вуна залай гъил кѡахчу. *(Гъаят шткида.)* Зи тапаррин хабар гъинай гудатІа яраб?.. Мад ана хъайиди хъана... *(Гъаят шткиз-шткиз са патахъ хъфида.)*

Къвед лагъай шикил

*Йиф. Яргъай хъиз уѣфтуьнал какахъай хирде макъа-
мар ядай, ракъун къапар гатадай ванер къведа. Садлагъа-
на са кІеретІ жинер пайда жеда. Абуру жинерин межлис
кутада.*

1 - ж и н

Чун вужар я? Гъинай я?
Чун са мичІи муртІай я.

2 - ж и н

Чун амалдар, иер я,
Чун жинер я, жинер я!

В и р и д а с а н а л

Чун жинер я, жинер я!
(Уюнар акъудиз къуьлерда.)

1 - ж и н

Течирдаз гун малумат:
Чахъ ава чи гъукумат.

2 - ж и н

Чахъ пачагъ, къанун ава,
Сердерни къушун ава.

В и р и д а с а н а л

Чи фендер хупІ бетер я,
Чун жинер я, жинер я!

1 - ж и н

Гъахъда чун цІуз, гъам цизни,
Накъвадизни, къванцизни.

2 - ж и н

Инсанрикни акатда,
Гъайванрикни акатда.

В и р и д а с а н а л

Им чи межлис, кьуьлер я,
Чун жинер я, жинер я!

1 - ж и н

Чун садакай хкечІда,
Чун муькуьдак экечІда!

2 - ж и н

Инсанар чав агакьдач,
Са тІемни чак акакьдач.

В и р и д а с а н а л

Чи макьамар уьфтер я,
Чун жинер я, жинер я!

1 - ж и н

Чи пеше я датІана
Алцур авун инсанар.

2 - ж и н

Чи пеше я ягъанат,
Зарафатни хиянат.

В и р и д а с а н а л

Гьиллебазар, бижер я,
Чун жинер я, жинер я!

1 - ж и н

Инсанрик чи кьилихар
Кутун я чаз кІани кар.

2 - ж и н

Инсанрин кьил элкъведа –
Чун абурал хъуьреда.

В и р и д а с а н а л

Чун хъуьрез, чаз кефер я,

Чун жинер я, жинер я!

(Къуьлерда.)

Жинери уьфтер яда, ракьун къапар гатада, къуьлерда, маняр лугьуда. И арада са маса жин атана акъатда.

Ж и н (*хъуьруьн къаз тежес*). Квез вуч хъанатІа чидани-е?.. За са темпел, хукац руш гъуьлуьз гана!.. (*Хъуьрена чІагана фида*). Фена акатна зун сифте а рушан дидедик, ахпа рушак вичик... Алцурна диде-ди свас кІанзавай са гада... Авуна гъа дидеди вичин рушан тарифар!.. Табни гьилле сад садан далудаллаз адан сивяй акъатдавайвал акуназ кІандай... Гада чІа-лахъ хъана... Адан темягъар фена... КІвалин-йикъан кІараб жадай руш я лагъана... Гъасятда хъфена руш це лугьуз илчийр ракъурна... Къе руш тухвана... Исятда мехъерин йифен межлис куьтягъ хъана... Чам-ран кІвалин къавалай тфенгар ягъиз эгечІайла, зун катна хтайди я. (*Хъуьреда*.) Чамраз хъайиди хъана!..

Ж и н е р (*рахшандар ийиз*). Мубаракрай! Муба-ракрай!

Ж и н. ЦІийи сусаз лугьудай гафар мадни авай-ди я... (*Дишегълидин ванцелди*.) Ирид хвани са руш хъурай, гъамни хутун тарцяй аватна къирай!.. (*Хъуь-реда*.)

Ж и н е р. Хъурай! Хъурай! Гъа вуна лугьудай-вал хъурай!.. (*Хъуьрена чІагида*.) Вуна чамраз авурди авуна... Аферин ваз!..

1 - ж и н. Куьн инсанрин мехъеррикай рахаз, чи межлис рекъизва гъа! ИкІ виже къведач. Чун жинер я!

2 - ж и н. Жинвилин дережа кІурарик вегъин айиб я... Къуьлер ая! Чи межлис давамар ая! Ягъ макъамар!

Жинерин къуьлерни уюнар гара гъатнавай арада мад са жин атана акъатда.

Ж и н (*хъел аваз*). Кис хъухъ! Акъвазра куъ шад-вилер!.. Чир хъаназ хъуй, пачагъди куън рекъидайди я... Квез пачагъдин буйругъдикай хабар авачни?

1 - ж и н. Вуч хъана?!

2 - ж и н. Вуч хабар я?!

Ж и н. Чи пачагъдин хва рекъизва. Туътер атанва. Инагъ хъанва... Чи жерягъривай садавайни са чарани ийиз хъанач. Къецепатан жинерин вилаятра авай жерягъривайни са дарманни ийиз жезвач...

1 - ж и н. Чна гила вуч авун лазим я?

Ж и н. Квез пачагъди вичин хвани гваз цІийи жерягърихъ къекъвез алад лагъанва. ЖагъайтІа, гъа чкадал дири хъийидайвал... ТахъайтІа, пачагъдин хцин тифтиф цавуз акъатда.

2 - ж и н. Куън къах вучиз хъанва?.. Ша фин пачагъдин хва къутармишиз!

Вири фида.

2-ПЕРДЕ

Сад лагъай шикил

Чубан гададин кІвал. Гъаятднн са пипІе хъран кІвал ава. Анай гъиле цикІенни аваз чубан гададин свас Хукац-Ханум экъечІда.

Х у к а ц - Х а н у м. Кеф тушни бес!.. ЦикІенар ийиз нез!.. Къуру як квай цикІенар!.. Я ваз къарагъ лугъудай кас авач, я ваз гъаят шуткуна лугъудай кас авач... Кефер я. (*ЦикІендиз кІас яда.*) Пагъ! Пагъ! Пагъ!..Вуч дад галайди тушни! Гъар юкъуз цІикІенар... Къѐни са хара чранва... Аферин зи ярдиз, зи чубан гададиз!... Вич Мугъандиз хъфидайла, заз недай-хъвадай вири туна: чІемер, нисияр, къурурнавай якІар... Неъ, хъухъ, кеф чІугу! (*ЦикІен тафт хъиз къуна мани лугъуда.*)

Зи яр ава Мугъанда,
 Къаяр ава Мугъанда.
 Гъар са юкъуз хъар кутаз,
 ЦІаяр ава зи чанда!
 (ЦикІендиз кІас яна, къуьлда.)
 Зи кар жеда туькІвена
 Чрай чІавуз цикІенар.
 Абурун куьк хараяр
 Мад къалин жен декІена!
 (ЦикІендиз кІас яна, къуьлда.)

КІула са ацІай харални аваз Хукац-Хануман диде къведа.

Д и д е (сифте къах жеда. Вич вичел хтана, тІуб сивив тухвана). Вув-в, беябур хъана! Инсанрин вилик зи чин чІулав хъана, эгер и уюнар акур кас-мас хъанатІа... (Хукац-Ханумаз.) Ибур вуч уюнар-къугъунар я, я Хукац-Ханум? Бес хъуй тІун! Им шумуд варз я, вуна гъар юкъуз ихътин къуьлер-хкадарунар, цІингавар ийиз?!..

Х у к а ц - Х а н у м (харудаказ). Сад лагъайди, зи тІвар Хукац-Ханум ваъ, Хурма-Ханум я... Зи ярдини, къуншийрини заз гъакІ лугъузва... Къвед лагъайди, за манияр вучиз лугъудач къван? Къуьлер вучиз ийидач къван? Заз кими са затІни авач. Зи кІвал ацІа-на-равана ава, зун жувни хъсаи якІа-чІарчІе ава...

Д и д е (кІулавай харал аватда). Я чан бала, я ширин бала, кІвал ацІанва лугъуз, жув якІа-чІарчІе ава лугъуз, беябур жедай кІвалахар ийидани?.. Ингъе зи яб, за гъа и яб атІуда, эгер вуна вунни, зунни беябур тавуртІа... Зи атІай меци чубан гададиз вучиз таб авурди тир? Вучиз?!

Х у к а ц - Х а н у м (са къайгъуни авачиз). Пис хъанач хъи... Зи тІвар Хурма-Ханум я лагъайдинн вун я... Ви са бицІи тапуни зун гъикъван бахтлу авунватІа килиг, я чан диде! (ЦикІендиз кІас яда.) Зун а эвелан руш яз амач... Заз ина цикІенар чраз чир хъанва! ЦикІенар!..

Д и д е. Валлагъ, беябур хъана!.. Ваз чубан гадади зулуз Мугъандиз хъфидайла вуч лагъанай? ЦикІенар ийидай къахарилай гъейри, ада ваз мад вуч тунай?.. Сагъ са кІвал ацІай сар тунайни? Тунай. Ибурукай гъалар авуна, рангарнк кягъна, халичаяр хурух лагъанайни? Лагъанай. Яни гатфаралди, вич хкведалди храна куътягъа лагъанайни? Лагъанай. Вуна вуч авуна? Гъеле авур са затІни авач...

Х у к а ц - Х а н у м. Акъваз, я диде! Кагъулни туш ваз сарикай рахаз...

Д и д е. За ваз са къадар сарикай гъаларни авуна, рангарикни кягъна хканайни? Хканай. Гамун тарар гъана, гамни ршана, «ма хурух» лагъана вуганайни? Вуганай... Амма вуна къѐни са квагни эцигнавач... КІвале авай къван а сарикай мус гамар храна куътягъда?.. Вахтар физва, я бала. Къе-пака чубан гада хтана ахкъатда...

Х у к а ц - Х а н у м (*гъяз авачиз*). Храда ман са мажалдик...

Жугъундихъай къунши папан къил хкатда.

К ъ у н ш и п а б. Я Хурма-Ханум! Ви кІвалаяй гам гатадай ван къвезвач хъи?.. Гъамиша къвезвайди анжах цикІенрин ял я... Ви сар къуъчІ гъатна чІур хъанваз тахъуй?..

Х у к а ц - Х а н у м (*хъел кваз*). Зи сара на ви къил сухмир! Ам ви къайгъу туш!.. За храйла, аквада ваз... (*Къунши папаз ван текъведаивал са патахъ.*) КъуъчІ ви къиле гъатрай...

К ъ у н ш и п а б. Вуна гъикІ храда?.. Пака чубанар хквезва... Ви адахлини хкведа...

Х у к а ц - Х а н у м. Хтурай ман... За адаз ахътин цикІенар гъазурда хъи!.. (*ЦикІендиз кІас яда.*)

Къунши папан къил квахъда.

Д и д е. Мад гъа вичин цикІенар хъана... (*Хукац-Ханумаз.*) Ваз ван хъанани? Чубан гада хквезва.

Пака хквезва, пака!.. Беябур хъана! Уъзуькъара хъана... Рахкурда ада вун... (*Къил-хур гатада.*) Гъарай къилеллаз, руг къилеллаз... Са шумуд ифей чумахъни далудилай чІугуна хъиз...

Х у к а ц - Х а н у м. За адаз ахътин цикІенар гъазурда хъи, адан рикІелай вири алатда,.. Вуна авур тапарарни алатда, вичи тур къван сарни...

Д и д е (*хъел акатна*). Вунни къий, ви цикІенарни!.. (*Чилел алай харалдихъ кІвач геляна хъиз.*) Ма ибурни за ви сарикай воз гъазурнавай гъалар я... Зун кумач... Жуваз вуч кІантІани ая ибуруз... КІандатІа жуван цикІенрик кутур!.. (*Хъелна хъфида.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*къуьнер агажна*). Ибуруз виридаз зи цикІенар залам хъанва... Чпиз гъатзавач лугъуз пехилвалзава... (*ЦикІендиз кІас яда.*) Зи кефийар гъикъван ачухбур тир... Инихъай дидеди, анихъай къунши папа чІурна... И саягъда гамар-халичи-яр храз жедайди яни?.. ЯтІани чара авач, гамунихъ ацукъна кІанда... Санихъни эглеш тахъана, къарагъ тавуна храдайвал гъазурвал акуна кІанда, жуваз архиндиз кІвалахун патал къулайвилер тешкилна кІанда... (*Хъран кІвализ фида.*)

Къунши папан къил хкатда.

К ъ у н ш и п а б. Мад хъран кІвале авай хътинди я им... Килигда чун гъикІ чубан гадади ви къилиз яд чимдатІа... (*Квахъ хъийида.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*къве къуьнелни хурал цикІенар кутІунна хкведа. Гам храдай амалар ийиз-ийиз, гагъ са цикІендиз, гъагъ масадаз кІасар яда*). Гила кІвалахайтІа жеда... (*КІвализ гъахъда...*)

Йиф алуькда. ДакІарда экв куькІуьда. Гъаятдин са пипІай жинер пайда жеда. Абуру къуд патахъай мес къунва. Месел жинерин пачагъдин хва ала. Жинерин гъалар зайиф я, юхсул я. Абурук виликан фус кумаз аквазвач.

1 - ж и н. Шумуд варз я чун пачагъдин хва гваз къекъвез... Санайни са бегъем жерягъ жагъанач...

Азарлудан гьални къвердавай пис жезва... Рекьйда чун пачагъди, вичин хцин туътер ачухар тахъвуртІа... ГьикІа? Вучда?.. Гьиниз фида? Нин патав фида?..

2 - ж и н. Ангъе са кІвале экв кузва... Ша, ана вуж аватІа килигин.

1 - ж и н. Ша фин кван...

Жинер дакІардихъ фена килигда. Виридак хъуьруьн акатда. Абур хъуьрез акурла, жинерин пачагъдин хцини ишарайралди вичизни а дакІарда вуч аватІа къалур лугъуда. Жинери ам хкажна дакІардив агудда. Жинерин пачагъдин хва хъуьрена чІагида. Ада сив гагъ са къуьнел, гагъни маса къуьнел, гагъни хурал тухуз, дехънен Хукац-Ханума гъаятда цикІенар недайла авур хътин амалар ийида. Садлагъана жинрен хцин туътер ачух хъжеда.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Им вуж я ихътинди?.. (*Вичивай рахаз хъунал мягътел жеда, ахпа садлагъана хвеишла хкадарда, кьюьлерда.*) Зи туътер ачух хъхъана! Зун сагъ хъхъана!

Жинеривай чпин хвеишвилер къаз хъжедач.

1 - ж и н (*жинерин пачагъдин хциз*). И дакІар хъаначиртІа, анай ваз кІвалевай руша гам хразвайвал акуначиртІа, вун дири хъжедачир... Чи къанунралди, чна чаз хъсанвал авурдаз са гъуьрмет хъувун лазим я.

2 - ж и н. Эхъ! Эхъ! Хъсанвал хъувуна кІанда. ТахъайтІа чи пачагъдиз хъел къведа.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а (*къама ял аваз*). И кар заз куьне талгъайтІани чизва... Алад, фена а рушавай хабар яхъ, вичиз вуч кІандатІа... Ада вуч тІалабайтІани, гъам гудай ва я ийидай ихтияр гузва за квез.

Жинери кІвалин ракІар гатада. Хукац-Ханум къецел экъечІа. Къуьнерални хурал алай цикІенрин са пай тІуьна кутьягъ хъанва.

Х у к а ц - Х а н у м. Вуч хъанва?.. (*Мягътелдиз.*) Куьн вужар я?!

1 - ж и н (*хъуьтуьлдиз*). Чун... Чун... абур я... жинер я...

Х у к а ц - Х а н у м. Жинер?! Куьн цикІенрин ни-эдал атанвайбур яни?..

1 - ж и н. Чна цикІенар недайди туш... Чун... Чна... Вуна чи пачагъдин хва сагъар хъувунай ваз са хъсанвал хъийиз кІанзава чаз. ТІалаба, ви рикІиз вуч кІан ятІа. Чун ви къуллугъда гъазур я.

Х у к а ц - Х а н у м. Зун жерягъ туш къван?.. Вични жинерин. За куь пачагъдин хва гъикІ сагъар хъувурай къван, ам зи вилеризни такунвайла?...

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Ам зун я... Зун туьтер инагъ хъана, нефес къуна рекъизвай... Да-кІардай заз вуна гам хразвай саягъ акурла, зак хъуь-руьн акатна, зи туьтера авай ирин авахъна, зун сагъ хъхъана... Вун хъаначиртІа, зун сагъ хъжедачир... Лагъ ви рикІиз вуч кІан ятІа... Чун ваз гъуьрмет ийиз гъазур я...

Х у к а ц - Х а н у м. Заз са затІни герек туш... Заз вири авазва, чІемерни, нисиярни, къахарни, сар-ни... (*Садлагъана рикІел хкведа.*) Акъваз кван!.. Заз са кар ава!.. Ава!.. Ава!.. ТІалабун ава, эгер квевай жедайди ятІа...

1 - ж и н. Са жерягъвилелай гъейри, чавай вири крар жедайди я.

2 - ж и н. Ви тІалабун гъихътинди я?

Х у к а ц - Х а н у м. Квевай халичияр-гамар храз жедайди яни?

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Жедайди я... Тежез хъайитІа, абур за зи бубадин пачагълугъдай чукурда...

Х у к а ц - Х а н у м. Заз са кІвал ацІай сар ава. Заз абурукай пакадалди халичаяр хранайтІа кІан-дай... Пака зи яр хквезва....

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а (*жинериз*). Хъфена чи пачагълугъдин вири жинер галаз хтана зи жерягъдин тІалабун лап ейдиз къилиз акъуд. ТахъайтІа, зи бубади квекай халичаяр храдайди я...

(Хукац-Ханумаз.) Ви кар туькІвенвайдай яхъ. Геже хийирар!.. (Жинерни галаз хъфида.)

Х у к а ц - Х а н у м. За фена са вил ахварда.
(Ксуз фида.)

Къвед лагъай шикил

Пакама. Хукац-Ханума, гъаятдиз акъудиз, халичаяр, гамар, сумагар экІязава.

Х у к а ц - Х а н у м (халича экІяйна, адал къуьлиз-къуьлиз, мани лугъуда).

Мугъандавай яр хкведа,
Къакъан дагълар уях жеда.
РикІиз кІани чубан гада,
Зун ви вилик уьзягъ жеда.

БалкІандилай эвичІа, яр,
Ваз зи къужах ахъайда за.
За хранвай халичаяр
Ви кІвачерик экІяйда за.
(Халича гъиз фида.)

Жугъундихъай къуниши папан къил хкатда.

К ъ у н ш и п а б (мягътел жеда). Вув-в, я алаамат!.. (Вилер тІушунда.) Икъван халичаяр са йифиз?! Жери кар туш!.. (Вич вичелай фена ярх жеда, са вуч ятІани хайи ванер акъатда.)

Чубан гада хкведа.

Ч у б а н г а д а. Хурма-Ханум! Азизди! Зун хквезва! Вилик экъечІа!..

Х у к а ц - Х а н у м (къуьнел халичани алаз экъечІада). Хъша! Хъша! Вун хтуруай – рагъ хтуруай, зи азизди! (Фена адан кІвачерик халича экІяйда).

Аквазвани, *(халичаяр кѣалурда.)* за ви буйругъ кьилиз акѣудна. Са башкІулни тун тавуна, вири сарикай халичаяр, гамар, сумагар храна.

Ч у б а н г а д а *(гѣейранвилелди).* Аферин ваз! Баркалла!.. *(Са гам хкажна килигда.)* Ихътин гуьзел нехишар, ихътин иер рангар заз садрани акурди туш... Жув гѣамиша тІебиатдал алай инсан тирвиляй завай лугъуз жеда хѣи, ихътин нехишарни рангар тІебиатдани бажагъат ава... *(РикІивай килигда.)* Валлагъ, маншаллагъ!.. Ибур дишегълидин гѣилери храна лугъуз жедай хѣтинбур туш...

И гафар лугъудай арада жугъундихъай кѣуниши папан кьил хкатда. Ам Хукац-Ханума вуч жаваб гудатІа лугъуз яб хкисна акѣвазда.

Х у к а ц - Х а н у м *(бейкеф хѣанвай жуьреда).* Вун зи тупІариз килиг, азизди. *(Кѣалурда.)* Абурал алай гѣери цикІенар тІуьна хѣанвайди туш. Квакуарив, гамун гѣаларив кѣугъвадай кѣван зи тупІарин рикІер кІуьренва. За абуруз тІал зайиф хѣурай лагъана са тІимил чІем янай... Вун и гамар за хранвайдан чІалахъ тушни?..

Ч у б а н г а д а. За зун чІалахъ туш лагъаначир хѣи... Аферин ваз, зи азизди... Ихътин чІагай нехишар, безеклу халичаярни гамар анжах са ви тупІаривай храз жеда!..

И гафар ван хѣйи кѣуниши паб, кьил элкѣвена, ярх жеда, са вуч ятІани хайи ванер акѣатда.

Х у к а ц - Х а н у м. Ви чан сагъ хѣуй, зи азизди. *(Садлагъана тади акатда.)* Вув-в, зун вуч саймаз тушни!.. Кѣала, са афтафа яд гѣана, вав чин-гѣил чуьхуьз вугун, са кѣас фу нез тун авач... Валлагъ, и гамар храдай кѣван кьил гижи хѣанвай хѣтинди я зи...

Ч у б а н г а д а. Гѣелелиг тади кѣачумир, зи азизди... За фена жуван балкІанрилай пар-затІ ахлудин, ахпа са кѣас фу тІуьртІани жеда... Зун хкведал-

ди вуна суфра лап гъа и халичадал экІягъа... Хъсан гатфарин югъ я... *(Фида.)*

Х у к а ц - Х а н у м. Вун хкведалди за вири гъа-
зурна эцигда. *(Суфра ахъаюнин къайгъуйрик экечІда. Сомовар гъида, фу-къафун ва са хара цикІенар эцигда.)*

Чубан гадади ацІай харалар хкиз гъаятдин са къерех-
да акъвазарда.

Ч у б а н г а д а. Гила са къас фу тІуъртІани
жеда... *(Хукац-Ханумаз.)* Ша, азиз Хурма-Ханум, зи
гъилерал яд илич.

Х у к а ц - Х а н у м *(афтафа гваз атана, чубан
гададин гъилерал яд иличиз, вилер харалрал алаз).*
Ибур вучар я?

Ч у б а н г а д а *(гъилер чуьхуьз-чуьхуьз).* Хара-
лар я ман...

Х у к а ц - Х а н у м. Абура къуру якІар, къахар
авани?..

Ч у б а н г а д а *(чиниз шупІ ягъиз).* Гатфариз
вуч къуру якІар авайди я? Къахар зулуз ийидайди
я... *(Мягътел яз килигда.)*

*И арада жугъундихъай къунши папан къил хкис жеда.
Ада кисна яб гуда.*

Х у к а ц - Х а н у м. Бес а харалра вуч ава? *(Чу-
бан гададив дасмал вугуда.)*

Ч у б а н г а д а *(чин дасмалдив михъиз-михъиз).*
Абура сар ава. Сар... Вун хътин халичайрин уstad
кар-кеспи авачиз тун гунагъ тушни? Вуна и сарикай
и халичайрилайни иербур храда... *(Хукац-Ханум
гъил къуна тухвана суфрадихъ ацукъарда, вични ацу-
къда.)* Хъсан хъуьтуьл месер ийида... РикІелламани,
чи мехъериз чаз гъихътин алхишар авунайтІа, гъихъ-
тин гафар лагъанайтІа?.. «Ирид хвани са руш хъурай,
гъамни хутун тарцъй аватна къирай»...

Х у к а ц - Х а н у м *(кагъулдиз, пашмандиз).*
РикІел алама... А гафаринни и харалрин арада вуч
алакъа ава къван?..

Ч у б а н г а д а. ГъикІ вуч алакъа? Лап дуьмма-
дуьз алакъа... Бес чаз ирид хвани са руш жедачни?!
Жеда. Абур вуна и сарикай ийидай хъуьтуьл месерал
къаткурда... Са-къве мес гъана хутун тарцин кІаник-
ни экІяйда, эгер чи руш адай аватайтІа, текъирай ла-
гъана (*Чай цада, фу неда.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*ихтилатдикай гъяз авачиз*).
Чидач ман...

Ч у б а н г а д а (*цикІен нез-нез*). Вун пашман
хъанва хъи, вуч хъанва?.. Къачу фу неъ, цикІенар
неъ... Пагъ, пагъ, пагъ! Вуч тІеамлу цикІенар тушни!..
Гамарин устад хъиз, вун цикІенрин устадни я хъи!..
Къачу неъ... «Чидач ман» лугъуз акъвазмир...

Х у к а ц - Х а н у м. Заз иштагъ авач... Чидач
ман, завай и сарикай халичаяр, гамар храз жедатІа,
месер ийиз жедатІа... (*Цуквал хкаж жеда ахпа, гъи-
лерални метІерал акъвазна, са куьз ятІани килиг-
завайди хъиз, къекъведа.*) Я шурван пепе, вун гъиниз
я? Акъваз, я къейди! Заз яб це! Вуна заз халичаяр
храз куьмекдани?.. Акъваз, вун гъиниз фена?.. (*Шел
квас.*) Лув гана катна шурван пепе...

Ч у б а н г а д а (*мягътел яз са патахъ*). Идан
кефияр авай хътинди туш. Гамар храна гуж акъалтна-
вай хътинди я... (*Хукац-Ханумаз.*) Я Хурма-Ханум,
я азизди, вахъ вуч хъанва?.. Вун тІа хъанвани?.. Вун
са къариба жуьре аквазва заз...

Х у к а ц - Х а н у м (*пелел гъил эцигна, чкадал
ахцукъда.*) Багъишламиша... Зи къили кІвалахзавай
хътинди туш... Зун и хранвай къван гамари-халичай-
ри михъиз акІажарнава... Ваз завай рухваяр кІанза-
ва. (*Харалар кзалурда.*) Вуна хканвай и сарикай ха-
личаяр храдалди зун рекъида... (*Ярх жеда.*)

Ч у б а н г а д а (*кичІе хъанваз*). Вун рекъиз
гъайиф тушни, я чан!.. За а кардиз рехъ гудач... За
вав и сарик гъич тІубни кягъиз тадач. (*Хукац-Ханум
хкажда, адан далудихъайни къваларихъай харалар
кутада. Гар ядай затІунихъ къекъвена жагъун та-
вурла, цикІендалди гар яда.*) Зи бейниванвал акуе

икъван назик, икъван кеврек дишегълидив икъван халичаяр храз тур... Мад за акІ хъийидач... Багъишламиша, чан... Вав гуж алай са кІвалахни хъийиз тадач за... Чна чи кІвалин-йикъан аявалдай, адахъ гелкъведай къаравуш къада... Чна калерни, гамишарни къачуда, верчер-гъуьндушкаярни хуьда, сал-багъни кутада... *(ЦикІен эхцигда.)* Вири кІвалахар къаравушдив ийиз тада. Сад агакъ тийиз хъайитІа, къвед лагъайдини къада... Анжах ваз регъят хъурай... Ваз хъсан хъхъанвани, азизди?! *(Хукац-Хануман пелел гъил эцигда.)*

Х у к а ц - Х а н у м. Са жизви жув жувал хтанвай хъиз я... РикІик къамир... Заз са шумудра икІ хъана алатайди я... Исятдани алатда...

Ч у б а н г а д а. Зун къе-пака яйлахдиз хъфидайди я... За гежел вегъидач, фена ваз къаравуш хкида... Жува ял акъадара... *(Тадиз фида.)*

Х у к а ц - Х а н у м. Уф!.. *(Ягъанатдив.)* Гила заз лап регъят хъана. *(Хвешила.)* Гена алатна!.. Алатна!.. Акваз-такваз иштагъни ачух хъхъана!.. *(ЦикІен нез эгечІда.)*

К ъ у н ш и п а б. Алатнавач, са затІни алатнавач... Вири гъеле вилик кума...

Х у к а ц - Х а н у м. Ви вил гъамиша чи гъаятда авани, вилер акъатайди?! Чинеба яб гузвани, япар биши хъайиди?!.. Акъатда пехил яз ви чан! Йикъ гъакІ *(КІвачел алай чапатІ алудна къунши папал эляда.)*

Къунши паб вич алай чкадилай аватда, са вуч ятІани хайи ванер акъатда.

Х у к а ц - Х а н у м. Гила вун мад бажагъат къахрагъда. Ухайш! Ярх хъана ял ягъ жуваз!

Сад лагъай шикил

*Чубан гададин гъаят. Чими зулун югъ. Таракай куърс-
навай перпилаг-тахтуна Хукац-Ханум ксанва. Хъран кІва-
ллай къаравуш экъечІда. Ам кул къачуна гъаят шткиз
эгечІда. Жугъундихъай къунши папан кыл хкатда.*

К ъ у н ш и п а б (*къаравушдиз*). Хийирар хъуй!..
(*Амалдарвилелди.*) ЦІийиз хранвай халичаярни цван-
вай месер экІягъун патал гъазурвилер аквазвани?.. За
квез хабар авачтІа лугъузвай чубанар яйлахрай эх-
вичІзавайдакай... Пака куъ чубан гадани хкведа лу-
гъузвай....

К ъ а р а в у ш. Халичаяр, месер ийиз вуж агакъ-
завайди я?.. Заз (*ксанвай Хукац-Ханум къалурда.*)
идан гъиляй гъа мажалар авайди яни? «ИкІ ая!», «акІ
ая!» лугъуз ида зун михъиз шуткъурзава... Калерин,
гамишрин къайгъуяр, салан-багъдин къайгъуяр зи
хиве... Гъар ксудайла идаз махар ахъаюн, лайлаяр
ягъун зи хиве... Гъар фу-затІ недай чІавуз завай таза
цикІенар идаз кІан хъухъ... Исятдани хъар кутунвай-
ди я... Халичайрикай, месерикай заз ханумди лагъай
са гафни авач...

К ъ у н ш и п а б. Руфунин гъиляй адан рикІе-
лай фенвайди я. (*Хъуьреда.*) Чубан гада хтайла, куъ-
не адаз вуч жаваб гуда бес?.. Яз я... Ви ханумди са
кІвал ацІай сарикай са йифиз халичаяр храдайди я...

*И арада Хукац-Ханум ахварай аватда. Ада къаравуш-
диз эверай ван хъунни къунши папан кыл цІайлапанди
ягъайди хъиз жугъундихъ хъфиди.*

Х у к а ц - Х а н у м (*юзун тийиз, къаравушдиз
эверда*). Я руш!.. И тІветІер вуч ягъсуз затІар тушни?..
Я руш, зи пелел тІветІ ацукънава. Чукура ам. Фад!

Къаравушди фена гаралагдив тІветІ чукурда.

К ъ а р а в у ш. Чукурна. Мад герек затІ амани?..

Х у к а ц - Х а н у м. Пел чухух (*Къаравушди вичин пел чухвана акурла, хъел кваз.*) Ви пел ваъ, бейниван, зи пел!..

К ъ а р а в у ш (*Хукац-Хануман пел чухвада*). Чухвана... Завай фейитІа жедани?.. За хъар кутунва.. ЦикІен хъраз вегъена кІанда...

Х у к а ц - Х а н у м. Вегъена хъша...

Къаравуш хъран кІвализ фена хкведа.

К ъ а р а в у ш. Зун хтана.

Х у к а ц - Х а н у м. Зи кІвачер чилел авуд.

Къаравушди адан кІвачер авудда. Хукац-Ханум перн-лаг-тахтунин къве пад къуна ацукъда.

К ъ а р а в у ш. Авудна...

Х у к а ц - Х а н у м. Гилад заз рум це.

Къаравушди рум гуда.

К ъ а р а в у ш. Рум гана...

Х у к а ц - Х а н у м. Гилад атІанал фена акъваз. (*Чка къалурда.*)

Къаравуш акъвазда.

К ъ а р а в у ш. Акъвазна...

Х у к а ц - Х а н у м. Гилад яб це заз.... Лагъ кван заз, вуна къенин югъди вуч кІвалахар авунатІа.

К ъ а р а в у ш. Пакамахъ къарагъна къве кални ацана, къве гамишни... Абур нехирдиз яна, абурун лакар кІватІ хъувуна, вад квар яд гъана, верчериз твар гана, кІвалер къакъажна, асунарна, салаз яд гана, къуд шала алаф хкана, пуд сеферда хъар кутуна цикІенар чрана, гилад къуд лагъай сеферда кутунва... Гъаят шуткунна...

Х у к а ц - Х а н у м (*гафунук пар кваз*). Ахпа вуч авуна?..

К ъ а р а в у ш (*суалдин амалдарвал кьатІана, теспача жеда*). Ахпа...Ахпа...

Х у к а ц - Х а н у м. Заз вири ван хъана... Лагъ...

К ъ а р а в у ш (*тахсир хиве кьазвай хъиз*). Къунши папахъ галаз рахана...

Х у к а ц - Х а н у м. Агъан!.. Ваз къунши папахъ галаз рахадай вахтар ава ман... Им акІ лагъай чІал я хъи, ваз ийида кІвалахар лап тІимил ава, вал са кІусни гуж акъалтзавач... (*Хъел кваз.*) За ваз а кафтардихъ галаз рахамир лагъайди туширни?!

К ъ а р а в у ш. Къуншидихъ галаз хъел хъун гунагъ я... Ам вич рахайла, жаваб тагун айиб тушни?..

Х у к а ц - Х а н у м. За ваз садра лагъанай, мадни хълагъзава: а кафтардихъ галаз рахамир!.. (*Амалдарвилелди.*) Ада ваз вуч лугъузвай?

К ъ а р а в у ш. Чубанар яйлахрай къишлахриз эхвичІава лугъузвай, Пака чубан гада хкведа...

Х у к а ц - Х а н у м. Зи яр чубан гада хкведа... Кафтарди ваз мад вуч лагъана?

К ъ а р а в у ш. Халичияр храна, месер цвана куьтягънани лагъана хабар къуна...

Х у к а ц - Х а н у м (*садлагъана чиле кІвачер атІумарна перпилаг-тахт акъвазарда ва анай эвичІда*). Ву-у-уч?!

К ъ а р а в у ш. Халичаяр... Месер...

Х у к а ц - Х а н у м. Бес вуна халичаяр хранвачни?! Месер цванвачни?!

К ъ а р а в у ш. Вуна заз ая лагъана буйругъ гайи чка авачир къван... На ая лагъанайтІани, акъван сарикай са вацран къене, мелер авуртІани, халичаяр храна куьтягъиз жедайди туш... Месер ехила-будула ийизни жедай, белки...

Х у к а ц - Х а н у м. Бес вучиз авуначир?..

К ъ а р а в у ш. На заз ая лагъаначир къван...

Х у к а ц - Х а н у м. Фад! Фад! Месер къванни ая!

К ъ а р а в у ш. ГъикІ?.. Исятда?.. Сар чуьхвена, кьурурна, гатана, михъна кІандайди я...

Х у к а ц - Х а н у м. Гъваш!.. Гатут!.. (*Чукурна фена кІвалей сар авай харалар гѣида.*) Фена кѣве тІвал атІутІ...

Къаравушди кѣве шуькІуь тІвал хкида. Хукац-Ханума са харал ахъайна сар экіяйда. Кѣведани сар гатада.

К ъ а р а в у ш. Чавай кѣе икъван сар гатаз жедайди яни?...

Х у к а ц - Х а н у м (*къил къуна, шехъда*). Зи къил пайгарзавайди туш... Зи къил элкѣвезва... Заз гишин хъанва...

К ъ а р а в у ш (*къудгъунна къарагъна, чукурна хъран кІвализ гъахъна хкведа*). ЦикІен кана... Исятда за цІийи цикІен чрада... (*Хъран кІвализ гъахъ хъийида.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*шехъиз-шехъиз, мет гатаз, лугъунарда*).

Гишин хъайи Хурма-Ханум вай!
ЦикІен кайи Хурма-Ханум вай!
(*Са шумудра тикрарда.*)

Къаравуш хкведа.

К ъ а р а в у ш. За цІийц цикІен хъраз вегъена... Исятда гъазур жеда... (*Гаралаг кѣачуна, Хукац-Ханумаз гар яда.*)

Х у к а ц - Х а н у м (*лугъунар давамарда*).

Халичаяр храз тахъай Хурма-Ханум вай!

Хъуьтуьл месер цукъваз тахъай Хурма-Ханум вай!
(*Мет-къил гатаз, са шумудра тикрарда.*)

К ъ а р а в у ш. Бес кІвале авай къван халичаяр вуна храйбур тушни къван?.. Къунши папа вуна абур са йифиз храйбур я лугъузвай...

Х у к а ц - Х а н у м. Абур са йифиз храйбур я, амма за храйбур туш...

К ъ а р а в у ш (*мягътел хъанваз*). ГъикІ?! Акъван халичаяр са йифиз?! Бес абур ни храна?

Х у к а ц - Х а н у м. Жинери...

К ъ а р а в у ш (*вилер экъис жеда*). Вуч?! Вуч?!
ГъикІ?!

Х у к а ц - Х а н у м (*шехъиз-шехъиз*). Чубан гада хкведа лагъана хабар хъайила, гатфарин са йифиз зун ада тунвай сарикай гам храз ацукънавай... Къуънерални хурал цикІенарни кутІунна. (*Вичи цикІенар нез гам храйвал къалурда*). И чІавуз жинер чпин пачагъдин инагъ хъанвай хва гваз зи дакІардихъ атанвай. Зун акурла, жинерин пачагъдин хцин туътер ахъа хъхъана. Жинери заз гъихътин савкъват кІанда лагъайла, за зи сарикай гамар хрух лагъана... Абуру заз са йифиз храна куътягъна. (*Къил-мет гатаз кІевиз шехъда*.)

К ъ а р а в у ш (*хъуърена чІагида*). Аламатар! Керематар! (*Хукац-Ханума цикІенар нез гам храйла авур уюн тикрариз, хъуърез*.) Жинерин пачагъдин хвани хъуърена чІагана жеди!.. Заз чиз, гъавилъй адан туътерни ахъа хъхъайди я... (*Хъуърена чІагида*.)

Х у к а ц - Х а н у м (*шел акъвазарна, мягътел яз*). Вун вучиз хъуърезва?.. Ина хъуъредай кар авач!..

К ъ а р а в у ш. Яз хъайила, вун вучиз шехъзава?.. Ина шедай карни авач. Исятда вунни хъуъреда...

Х у к а ц - Х а н у м. ГъикІ?!

К ъ а р а в у ш. Мад гъа жинериз эверна храз тада ман...

Х у к а ц - Х а н у м (*кІвачел къарагъна, умудлу яз*). Абуруз гъикІ эверда?! Абуруз чи ван жедани? Абур къведатІаа яраб?..

К ъ а р а в у ш. Ваз «жинерин межлис» лагъана ван хъайидъй яни? Уъфтер ягъиз, къил къилел алачир къуълер, уюнар акъудна кІанда... Ингъе рагъданни хъанва... Са тІимил мичІи хъунни кумаз абур чна ку-тадай межлисдал атана акъатдайди я...

Х у к а ц - Х а н у м. АкІ ятІа, ша гатІун ийин жинерин межлис!

К ъ а р а в у ш. Ша, эгечІин!

Къведани уѣфтер ягъиз, уюнар акъудиз, къуьлерда, сада садалай хкадарда, харалрилай къанбачІар яда. Галатна юргъун хъайила ацукъда.

Х у к а ц - Х а н у м (*шехъда*). Атанач хъи... Зи къил элкъвезва... Заз гишин хъанва... Завай гишила хъсан къуьлер ийиз жедай туш...

К ъ а р а в у ш. Исятда... (*Тадиз къарагъна хъран кІевализ чукурна хкведа.*) ЦикІен кана. За цІийи цикІен хъраз вегъенва... Гила мукъаят хъана кІанда... (*Хукац-Ханумав агатда, адан гъил къада.*) Ваъ, жинер икІ садлагъана къведач... Чна давамар хъийин...

Х у к а ц - Х а н у м. Абур къведа лугъудани вуна?..

К ъ а р а в у ш. Абур гзаф яргъа авайди я. Атана агакъна кІандачни...

Х у к а ц - Х а н у м. Ша, давамарин...

Къведани къуьлер, уюнар ийида, къаб-къажакъ гатада. И арада са патай жинерин пачагъдин хва алай месни гваз жинер акъатда. Абур къах хъана Хукац-Ханумазни къаравушдиз килигда. Жугъундихъай къил хкисай къунши пабни сив ахъайна амукъда, ада къве гъиливни жугъун кІевиз къада.

1 - ж и н (*Хукац-Ханум къалурда*). Им атІа гъилера чи пачагъдин хъиз куьмекайди тушни?

2 - ж и н. Гъам я... Муькуьди вуж ятІа чидач...

2 - ж и н. Ибуруз чи къуьлер гъинай чир хъайиди я?

2 - ж и н. Чи къуьлер къвез-къвез гзаф инсанриз чир жезва... Иллаки жегъилриз... (*Къуьлериз килигиз.*) Валлагъ, зурба я! Аферин! Гаф авач!.. (*1-жинер*). Ша, чунни экечІданни?!

1 - ж и н. Чаз айиб я. Пачагъдин хва тІазва, адаз тади гузва... Ам гваз чаз кутугнавач къуьлер авун... Ша, чна чун абуруз аквадайвал авуна, абурун патав фин, чи дерди-бала ийин.

Жинер пачагъдин хва алай месни гваз гъаятдал фида. Хукац - Ханумаз абур чир жеда.

Х у к а ц - Х а н у м (*хвешила*). Атана! Атана! (*Жинериз.*) Куън атуй – рагъ атуй! Квез чи авазрин ван хъанани?! Квез зи рикІикай хабар хъанани?! Маншаллагъ зи къаравушдиз. (*Къалурда*). И межлис кърмиш авун гъада рпкІел гъайиди я...

1 - ж и н. Ваъ, чаз ви межлисдикай, вуна чаз эверуникай хабар авачир. Чун чи дерди аваз атанвайди я ви патав...

2 - ж и н. Вуна чаз вучиз эверзавайди тир?..

Х у к а ц - Х а н у м. АтІа сеферда куъне заз халичаяр,гамар храз куъмекнай... Гилани куъне заз зи кІвалевай сарикай халичаяр храз ва месер ийиз куъмекнайтІа кІандай ман... Багъишламиша куън инжиклу авунай... Маса чара авач... КІвалин-йикъан маса къайгъуйрин гъиляй зунни къаравуш агакънач... Пака зи итим, зи яр хквезва... Халичаярни месер тахъайтІа, адан хатур амукъда... Жузун айиб тахъуй, куъ къайгъу вуч я?..

1 - ж и н. Де хъсан я... АтІа сеферда вуна чи пачагъдин хва дири хъувунай. Чнани вуна авур хъсанвилай ваз хъсанвилелди жавабни хганай... Гила чи пачагъдин хва мад тІа хъанва... Адан ахвар атІанва, яни ахвар галаз сакІани ахвариз физ жезвач... Адет яз, вири жинер юкъуз ксуз йифиз уях жезвайди я... Къецепатан духтурри чи пачагъдин хцин нервияр гъалдай фенва лугъузва. Фични бес! Къуллугъ гъахътинди я. Жинерин межлисар идара авун квяй акъвазвава! Гила чи пачагъдин хчивай я юкъузни, я йифизни ксуз жезмач... Гъа идакди адан кьилни тІар жезва... Чун къекъуън тавур внялат хъанач. Жерягъ жагъанач, дарман гъатнач... Мад ви патав хтуниз мажбур хъана... Валай хъсан жерягъ бажагъат ава инсанрин вилятда...

2 - ж и н. Вуна куъмек гайитІа, чнани ваз куъмек гуда. Вуна куъмек тагайтІа, чнани ваз куъмек гудач. Жинери гъавая садазни куъмек гудайди туш.

Хукац-Ханум къаравушдиз килигда. Къаравушди адан япал са вуч ятІани кушкушда.

Х у к а ц - Х а н у м. Къала гъваш кван куъ пачагъдин хва инихъ... Ина къаткура (*Перпилаг-тахт къалурда*).

Жинери чпиз лагъайвал ийида.

(*Жинериз.*) Куън къерех хъухъ. (*Къаравушдиз.*) А вуна заз ягъай лайлаяр гъихътинбур тир?.. Абуру зун фад ахвара твадай...

Къаравушди ядан япал кушкушарда.

К ъ а р а в у ш. Анжах за ви тІвар къур чкадал вуна жинерин пачагъдин хцин тІвар яхъ...

Х у к а ц - Х а н у м. Ам на талгъайтІани заз чизва. За гъа заз чидайвал яна тада. (*Лайлай яда. Ван гзаф эйбежер я.*)

Лай-лай, лай-лай, бала, лай-лай,

Ахвар галай бала лай-лай.

(*Къаравушдиз.*) Жува уьфт ягъ. Жинериз уьфгер ягъайла хуш къведайди я.

Къаравушди уьфт яда. Хукац-Ханума лайлаяр давамарда.

Жинерин пачагъдин хва лай-лай,

Хурма-Хануман арха лай-лай.

Ваз ахварар ширин хъурай, лай-лай,

Зи месни гам къалин хъурай, лай-лай.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а (*ар ягъиз шехъда*). Идан сес атІутІ! Зи къил кукІвар жезва! Хутах зун инай, кІамашар! Зун рекъизва! А-а-а!

Тади акатай жинери чпин пачагъдин хва месел эхцигда, абур хъфиз гъазур жеда.

Х у к а ц - Х а н у м (*вичин уюн ише тейфиди чир хъайила, язухдиз*). Акъваз!.. Акъваз!.. За квез цикІен гуда!.. (*Къаравушдиз.*) Алад фена цикІен гъваш.

Къаравуш хъран кІвализ чукурна фида, амма гъил ичІи яз хкъеда.

Къ а р а в у ш. ЦикІен кана...

1 - ж и н. Куънни кый, куъ жерягъвилерни!..

2 - ж и н. Куъ кайи цикІенни!..

Жинер хъфида. Хукац-Ханума, сар гатадай тІвални къачуна, къаравушдал гужумда. Къаравушдини, са гъиле тІвал, муъкуъ гъилени харал къуна, адалди вич къариши тІвалуникай хуъз-хуъз, Хукац-Ханумал вегъида. Хукац-Ханумани харал къада. Гъа икІ ккІиз-ккІиз, абур кІвалин къенез гъахъда. Анай къаб-къажах хадай ванер къведа. Жу-гъундихъай къах хъана килигзамай къуниш папай чІал акъатда.

Къ у н ш и п а б. Ваъ... Ваъ, гила зун къил элкъвена ярх жедач. Гила Хукац-Хануман фендерай зи къил акъатна!.. Кефер инлай къулухъ жедайди я!.. Килигда чун... (*АтІа сеферда вичел Хукац-Ханума элягъай чапатІ элкъвена иесидин гъаятдал гадар хъийида.*)

Къвед лагъай шикил

Жинери пачагъдин хва алай месни гваз унихъай анихъ, анихъай унихъ чукурзава. Ял акъадариз акъвазда. Жинерин пачагъдин хъи цІугъ ийизва.

1 - ж и н. Чна вуч чара ийин?.. Жерягъ санани авачирди... (*Чпин пачагъдин хва къалуриз.*) Идан цІугъни иликъ тийизвайди...

2 - ж и н. Чун чукурдайди я пачагъди вичин вилаятдай, эгер чна адан хва дири хъийидай рехъ жагъур тавуртІа...

1 - ж и н. Чукурун са акъван еке гуж туш... Чи тифтиф павуз акъудун мумкин я... Чна вуч ийин?.. Зун михъиз жаздан хъанва...

2 - ж и н. Къекъвена кІанда.. Белки, са жерягъ гъалтин...

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Куън вучиз
акъваз хъанва?.. Жагъура жерягъ!.. У-уф!..

1 - ж и н. Ша, фин.

Яргъай хъиз са геренда кфилдин ван атана квахъда.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Заз са зериф
ван атана. Ада заз зун сустарай хъиз хъана...

1 - ж и н. Жеч!..

2 - ж и н. ДекІени жен!..

1 - ж и н. Яраб ам гъинихъай атай ван ятІа? (*Жи-
нерин пачагъдин хъиз.*) Ван гъи патахъай атанатІа
вуна къатІаначни?

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Заз ван
атана, гъинихъай ятІа чидач... Тадиз жагъура!.. Зун
рекъизва... Къил пад жезва...

Мад кфилдин ван атана квахъда.

1 - ж и н. АтІанай (*Къалурда.*) цІай аквазва...
Белки, ванни гъанихъай ятІа?..

2 - ж и н. Тади ая!.. Ша, фин!.. (*Вири жинерик
тади кутуна, фида.*)

*Сегънеда серден алай пад экуъ жеда. Чубан гада цІун
патав ацукънава.*

Ч у б а н г а д а. Вуч секин, вуч гуъзел йиф
тушни?! Варз алай. Дагълар вуч иердиз аквазвачни!..
Эгъ, азиз дагълар, хайи дагълар! Чун мад чара хъже-
дай вахт алукуънава... Пака хайи хуъруъз хъфида зун,
ахпани Мугъандиз – къведай гатфаралди... ГъарикІ
жеда зун квехъ, зун зи яр Хурма-Ханумахъ гъарикІ
тирвал... Зи рикІин хиялар, зи майилар гафаралди
лугъуз хъун мумкин туш, за абур анжах зи вафалу
дуст ва сирдаш кфилдалди лугъузва. Зи рикІ, зи гуъ-
гъуъл, зи мефтІ – кфил я... Зи хиперивни зун кфил-
дин куъмекдалди рахазва... Са макъам яда – хипер
дагъдин сув тирвал ферикъатдиз чкІида; маса макъам

яда — абур вири элкъвена чубандин патав хкведа... Жанавурризни кфилдин ван чида, абур а ванцихъай катда... Икъван назик алатдин зериф сесини вагыши гъайвандин рикIе кичI тун заз жувазни алапат я!.. Кицери хъай вагышийриз кфилдихъай къван кичIе-дач... КицIерини гъикъван хушдиз кфилдиз яб гуда!.. Жанавурри хиперал вегъей берейра кицIерни вагыши-яр лап къати акъунар жада, абурал къведбурални залан хирер жада. Жанавурри хирер авунвай кицIерин патав кфил ягъайла, абурун хирер фад сагъ хъжада, абурун руыгъ мадни гужлу жада ва цIийи акъунра абур чпел атай жанавуррин тифтиф цавуз акъудда... РикIивайни, гъакI я. Гъахътин суыгъуырдин гуж ава чубандин кфилдихъ... (*Кфил ягъиз кIан жада.*)

КицIер элюкъдай ван жада. Чубан гада кицIер галай патыхъ килигда. И арада адан патав къулухъай жинер атана акъатда. КицIер кис хъжада.

1 - ж и н. Хийирар хъуй...

Ч у б а н г а д а (*садлагъана къарагъна, гъил га-пурдал вегъена*). Абат хийирар... Куън вужар я, ихътин алапатдинбур? Куън инсанриз ухшар туш.

1 - ж и н. Чун жинер я...

Ч у б а н г а д а. Захъ галаз куъ вуч мярекат ава?.. Ахлад инай... Им хипер алай серден я, чубанар аван чка я... Ина жинерин кар авайди туш...

1 - ж и н. Чаз са зериф, ширин ван атана... Ам ви патавай атайди ятIа чириз кIанзавай чаз...

Ч у б а н г а д а. Эхъ, ам зи кфилдин ван тир квез хъайиди... (*Кфил къачуда.*) Квез куъ макъамар авайди заз чида, ван хъана... Кфил куъ куъз герек я къван? (*Тажубилелди жинерин пачагъдин хва алай месиз килигда.*)

2 - ж и н. Им чи пачагъдин хва я... Ам тIазва... Нервияр гъалдай фенва. Адан ахвар ханва. Ханва лагъайла, ахвар галаз сакIани ахвариз физ жезвач... Ажайиб азар я, иллаки чун — жинер патал... Ахвар тежезвайвилай ам къилин тIалдини акIажарзава...

Жинерин пачагъдин хва. Санал акъвазмир! Къекъуьгъ! Чукура!..

1 - ж и н (*муькуь жинериз*). Къекъуьгъ!.. Чукурая!.. (*Чубан гададиз.*) Санал акъвазайла, адаз чун жерягъдихъ къекъвен тийизвай хъиз ава... (*Мес гвай жинери чукурда, чархар яда.*)

Чубан гада. Зун жерягъ туш хьи... Зун чубан я... Жинерилай алакъ тийидай кар авайди яни?..

1 - ж и н. Чалай гзаф крар алакъда, амма жерягъвал чавай ийиз жедач...

2 - ж и н. Чун тефей чка амач. Жинерин вири вилаятра къекъвена. Къецепатан жинерин вилаятрайни чаз куьмек жагъанач...

Чубан гада. За вуч авун лазим я куь пачагъдин хъиз?..

1 - ж и н. Дехънен яргъай са уьтери ви кфилдин ван атайла, чи пачагъдин хва са бицIи геренда сушт хъанай, ам ахварин хиялдиз физвай... Амма кфил кис хъхъанай...

2 - ж и н. Вуна чаз са кфил ягъ.. Чна вазни са хъсанвал хъийида. Чна гзаф инсанриз хъсанвилер авурди я...

Чубан гада. Инсанриз хъсанвилер авурди я?.. Чи бадейрин, чи бубайрин махарай заз жинери инсанриз хъсанвал авуна лагъана ван хъийиди туш эхир...

1 - ж и н. Абур махар я ман... Гъакъикъатда за лагъайвал я.

2 - ж и н. Абур, белки, маса вилаятрин жинер тир жеди... Чна инсанриз гзаф хъсанвилер авурди я...

Чубан гада. Куьне вуч хъсанвилер авуна инсанриз? Лагъ кван садра...

1 - ж и н (*мес гвай жинериз эхверда*). Инал хъша кван... (*Абур хтана, акъвазайла.*) Санал акъвазмир! Гъа са чкадал чархар ягъиз жабаб це! (*Жинери чархар ядайла.*) Лагъ кван квекай ни инсанриз вуч хъсанвилер авунатIа.

Жинерикай сад. Зун са хукац, темпел руш авай са дишегълидик акатна. Ада свас кIанзавай

са гададиз руш хъсанди я, кІвалин-йикъан кІвалахар ийидайди я лагъана, руш гъуьлуьз гана... (*Чубан гададиз килигиз.*) За вазни са хъсанвал авур хътинди я, амма зи рикІел хквезвач заз вун гынал акурди тиртІа... ТахъайтІа, а заз акурди ваз ухшар тирни... РикІелламач... Чун инсанрик акатайла, чи зигъин са къадар зайиф жедайди я...

Ч у б а н г а д а. Зал куьн икъван чІавалди гъалтайди туш. (*Хъуьреда.*) Ибуру зазни хъсанвал авунва, амма заз хабар авач... Ибур вучтин хъсанвилер я?..

1 - ж и н. Чна хъсанвилер ийидайла, чун такунни мумкин я... Чна хъсанвилер гагъ чун акваз, гагъни чун такваз ийидайди я... (*Жинериз.*) Лагъ кван мад ни вуч хъсанвал авунатІа инсанриз...

Ж и н е р и к а й с а м а с а д. За чи са кІеретІ жинерихъ галаз са жегъил дишегълидиз са кІвал ацІай сарикай са йифиз гамар-халичаяр храз куьмек гайиди я... Чна куьмек ганачиртІа, пакад юкъуз а дишегъли вичин итимдин вилик беябур жедай, адавай гъуьлуьн буйругъ къилиз акъудиз тахъана амуькдайд... Итимди а паб рахкурун мумкин тир...

1 в а 2 - ж и н е р (*санал*). Эхъ! Эхъ! Чнани а дишегълидиз гамар храз куьмекайди я... Къизгъин йиф тир...

М а д с а ш у м у д ж и н (*сада садал гаф гъалд тийиз.*) Зани са сеферда... Зани... За авур хъсанвал...

Ч у б а н г а д а (*жинерин гаф атІуда*). Акъваз! Бес я!.. Зун гъавурда акъуна... (*Хъуьрез-хъуьрез.*) Куьне и авунвай къван крар хъсанбур я лугъузванн?.. Куь крар вири гъахътинбур ятІа, завай квез куьмек гуз жедач!

Мес гвай жинер садлагъана къах жеда, мес чилел аватда.

1 - ж и н. Вучиз?! Мегер ибур пис крар яни?..

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Куьн акъваз вучиз хъанва?! Къекъуьгъ! Жагъура жерягъ! Зун рекъизва!..

1 - ж и н (*жинериз*). Къекъуьгъ! Гваз къекъуьгъ ам!.. (*Жинер мес къахчуна къекъведа. Чубан гада-диз.*) Чи крарикай гым пис я къван?..

Ч у б а н г а д а. Куьне ийизвай хътин крар авун – ам гьиллебазвал я... Абур хъсан крар туш...

1 - ж и н. ГъикІ!?

Ч у б а н г а д а. Де куьне фикир це кван гила... Дидеди, хъсан крар алакьдайди я лагъана таб авуна, темпел ва хукац руш гъуьлуьз гузва... Бес а руш тухвай гададин язух тушни?! Адан кІвал-югъ чІур жедачни?.. Адан кІвалевай берекат квахьдачни?.. Муькуь дуьшуьш къачун... Гамар храз чин тийидай жегьил дишегьлидиз куьне гамар хразва. Папа вичин итимдиз а гамар вичи храйди я лагъана таб ийизва... Имни бес язух итимдал хъуьруьнар авур мисал жезвачни?! Ихътинбурукай хъсан крар жедани?.. Темпел, ягъсуз папар гьалтай язух итимар... Гена зи бахтун гъана Хурма-Ханум хътин яр гьалтна! Ам зи кІвалин кІараб я!..

1 - ж и н. КІандатІа, чна ви ярдизни халичаяр храдани?..

Ч у б а н г а д а. Ваъ! Ваъ! Зи ярди вичи квелайни хъсан храдайди я. Квез ада хранвай халичаяр акуртІа, куьн пагъ атІана амуькда...

1 - ж и н. Чавай ваз вуч хъсанвал ийиз жеда?..

Ч у б а н г а д а. Куьне зазни гъа виридаз хътин хъсанвал тушни ийидайди?.. (*Хъуьреда.*) Куьне ийизвай крар, квез хъсанбур яз акуртІани, къени, дугъри, михъи инсанар патал абур чІуру крар я. Завай квез са куьмекни гуз жедач... (*Хъфиз гъазур жеда.*)

1 - ж и н. Чавай чна авур вири ахътин чІуру крар къулухъ къахчуз жеда. Ваз кІан ятІа, чна гъакІ ийида...

Ч у б а н г а д а (*акъваз жеда.*) ГъикІ къулухъ къахчуда?..

1 - ж и н. Яни вири крар-агъвалатар гъа эвелдай авайвал хъжеда... Месела, чна храй халичайрикай сар хъжеда, табна гъуьлуьз гайи руш вичин дидедин кІвализ хъфида...

Ч у б а н г а д а (*фикирдик акатда*). И кардин патахъай са меслят авуртІа жеда... Гамарикайни ха-

личайрикай сар хъхъунал зун рази я. Амма темпел руш дидедин кІвализ хъфинал ваъ, вучиз лагъайтІа инал рушак са акъван тахсир квач. Руш темпел хъун дидедин тахсир я. Им дидеди рушаз аял чІавалай дуъз тербия ганач лагъай чІал я... Идалайни гъейри, рушан итим кІвализ хтайла, паб амачиз акурла, гъикІ хъурай? Им мад адал хъуъруърнар авур гъисаб жада... Рахкурунин месэла итимди вичи гъялрай... Амма рушан дидеди фена езнедиз вичин тахсир хиве къурай, гъил къачхун тІалабрай, вичин темпел руш гила хъайитІани кІвалин кІвалахар ийиз вердишаррай... Гъа и крарихъ галаз амай ихътин куъне авунвай крарни чпин халис чкадал, инсанвлин къанундал хкваш... Гъа чІавуз за кфил яда...

1 - ж и н (*хвеши хъанваз, жинериз*). Инал ша! Мес чилел эциг.

Жинери чпин пачагъдин хва алай мес чилел эцигда.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Вучиз акъваз хъана?! Къекъуъгъ! Жагъура жерягъ! Зун рекъизва! Зун къейитІа, зи бубади куънни рекъидайди я!..

1 - ж и н. Чун агакънава! Жерягъ жагъанва... (*Амай жинериз.*) Эвелни-эвел инал чпикай рахун фейи чІуру крар ва ахпани ахътин амай вири крарни, яни куън къаришмиш хъанвай къван вири пис кІвалахар къулухъ къахчу! Вири крар чпин тІебии чкадал хкваш... Темпел, хукац руш гъуълуъз гайи дидеди езнедиз вичин тахсир хиве къурай, багъишламишун тІалабрай, рушаз кІвалин-йикъан кІвалахар ийиз чиррай, атІа чна халичаяр храй дишегълидин гамарикай сар хъия...

Жинер экъечІна физ кІвачнн жада. 1-жинрек тади квач.

2 - ж и н (*1-жинрез*). Вун вучиз акъвазнава? Вунни ша! Вунани къулухъ къахчуна кІандай крар авайди я...

Ч у б а н г а д а (*1-жинрез*). Алад! Алад! Куъ пачагъдин хџиз зун килигда. (*Жинер фейила, абурун пачагъдин хџиз.*) Жинерин пачагъдин рухвайри чІуру крар бажагъат ийида... Тушни?..

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а (*зайифдиз*). Мад за хъийидач... Муъкуъбурувни хъийиз тадач... Да-ад, вакай са чара!.. Зун рекъизва... Абур исятда хкведа...

Чубан гадади кфилдилаи гъил алтадда Са-сад жннер хкведа.

1 - ж и н (*чубан гададиз*). Вири гъа вуна лагъай-вал авуна... Инлай къулухъни ийида...

2 - ж и н. Кфил ягъ, минет хъуй.

Ч у б а н г а д а. Де хъсан я... Къуй куъ пачагъдин хџи авур чІуру крар вич сагъ хъхъайдалай гуъ-гъуъниз туькІуър хъувурай...

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Хъийида! ТуькІуър хъийида... За гаф гузва.

Чубан гадади кфил яда. Жинерин пачагъдин хва ахвариз фида.

1 - ж и н (*хвешила, кІевиз*). Ахвариз фена! Фена ахвариз!..

2 - ж и н (*явашдиз*). Киса! Ахварай аватда!.. Ксу-рай...

1 - ж и н. Хъша, тадиз хъфин пачагъдин патав. (*Чубан гададиз.*) Сагърай, чубан!

2 - ж и н. Сагърай вун.

Жинер хъфида.

Ч у б а н г а д а. Пака хъфидай рекъин гъазурвилер за гена вахтунда акуна... Фена са вил ахварда... Геже хийирар, азиз дагълар! Геже хийирар, багъри яйлахар!.. (*Хъфида*).

Сад лагъай шикил

Чубан гададин кІвалин гъаят. Къуд пад чкІанвай сар я. КкІана юргъун хъанвай Хукац-Ханумни къаравуш къужахра сар авай хараларни къуна хух ийиз ахвара ава. Жугъундихъай къунши папан къил хкатда.

К ъ у н ш и п а б (ксанвайбуруз килигиз). Аллагъ-диз шукур хъуй, гена са гъал секин хъана. Йифди ккІана-чухвана, гила ахвариз фена... Исятда чубан гада хтанайтІа, хупІ жедачирни!.. Килигдай гъа зун!.. (Квахъ хъийида.)

Хукац-Хануман диде къведа.

Д и д е (гъаятда авай къаришма акурла къах жеда). Вув-в, я аламат! (Вилер тІушунда.) Инай вагъши къушунар фенани, тахъайтІа рамагар?.. Къведбурни санал фенвай хътинди я!.. (Хукац-Ханумни къаравуш аквада.) Ибурухъ вуч хъанватІа?! Къенва жал?! Аллагъди яргъазрай!.. Ваъ, ваъ! Хух ийизва. (Яб гуда.) Зи рушан хухдин ван я!.. (Хукац-Хануман патав фена эверда.) Я руш! Я Хурма-Ханум! Я дидедин ширин, къарагъ!.. Агъан, заз чиде вун къарагъгардай саягъ... (Амалдарвилелди.) Я руш! Я чан ширин бала дидедин, за ваз цикІенар чрана гъанва, къарагъ!.. Аламат я... Къарагъзавач... Ина са вуч ятІани хъанва... (КІвалин къенез гъахъна, къил кІарцІи ягъайди хъиз экъечІда.) Ина хъанвайди къиямат я! Эхирзмаи я!.. (Къаравуш къуна юзурда.) Ваз хъайитІани ван къвезвачни?! Къарагъ!

Къаравуш ахварай аватда.

К ъ а р а в у ш (кичІе хъанвай хъиз). Вуч хъанва?.. (Къарагъда. Секин хъжеда.) Вун яни?.. Заз кичІе хъанай, на зун къуна зурзурайла... Вуч хъанва?

Д и д е. Вуч хъанватІа фена кІвализ килиг! И гъа-
ятдиз килиг...

К ъ а р а в у ш (*хъел кваз*). Вуч хъанватІа ви дили
руш килиграй.

Д и д е (*теспача жеда*). Ам ахварай аватзавач...
Бес гъадазни ина вуч хъанватІа чизвачни?.. КІвалевай
къван халичайриз вуч хъанвайди я?

К ъ а р а в у ш. КІвалевай халичайриз вуч жеда
къван?.. Вири чпин чкайрал алайди я ман...

Д и д е. Чкайрал ала?.. (*Тажуб жеда.*) Астафи-
руллагъ, яраб зун кими хъанва жал?.. Фена килиг
къван садра...

Къаравуш кІвализ фена къах хъана хкведа.

К ъ а р а в у ш. Халичайрикай сар хъхъанва!..
(*Къил къада. Са бицІи ара гана, садлагъана тади
акатда.*) Жинер!.. Жинер я!.. Им жинерин кар я!.. Зи
кІвач ина амач!.. Вахтунда жуван къилиз са чара хъу-
вун саламатвал я. (*Вичин пек-лек кІватІ хъувуна,
ксанвай Хукац-Ханумаз мукъва жеда.*) Ксай чІавуз
малайик я... Ахварай аватун кумазни жинер акат-
да... (*Хъфиз-хъфиз.*) Зун хъфизва... (*Ягъанатдив.*)
Сагърай, зи ханум!.. Ви тІвар Хукац-Ханум яни, Хур-
ма-Ханум яни зи къил акъатайди туш!.. Ваз анжах
Жинер-Ханум лагъай тІвар кутугда... Сагърай, Жи-
нер-Ханум... (*Тади кваз хъфида.*)

Д и д е (*къил къуна ацукъда. Мет-хур гатада.*)
За вуч авуна!... За зи рушаз гуж авуна!.. За жува жув
виляй авудна вири жемятдин вилик.

Чубан гада хкведа. Адаз са куъникайни хабар авач.

Ч у б а н г а д а (*вичин папаз эверда.*) Хурма-
Ханум! Зун хтанва! Вилик экъечІа! За ваз чІемер, ни-
сияр, сар хканва, азизди! (*Целер, къахар, сар авай
харалар хкиз гъаятдин са пипІе эцигда.*) Я Хурма-
Ханум!.. (*ЧКІанвай сар аквада, мягътел жеда.*) Ина
вуч хъанватІа яраб?.. Къуд пад акахънава... Ван-сес

кваз аквазвач хьи... *(Паб ва кьил кьуна галтад жезвай ирандиде аквада. Абурун патав физ-физ.)* Ина вуч хьанвайди ятІа яраб?!

Жугъундихъай къуниши папан кьил жкатда.

Къунши паб. Вун хтурай – рагъ хтурай, чубан гада!..Ина гъаваяр хъсанзавач...

Чубан гада. Аквазва заз... *(Ирандидедин къуьн кьада.)* Я ирандиде, ина вуч хьанва?..

Диде *(кхунна къарагъда, ахпа чубан гададин вилик метІерал акъвазда)*. Чан чубан гада! Чан езне! Гъил къахчу залай – кьуьзуй кафтардилай!... Завай са чІехи гунагъ хъана! За вакай таб авуна!.. *(Хукац-Ханумаз килигда.)*

Чубан гада *(фикир-веревирд авуна хъиз)*. Агъан, гила зи кьили ван ийизва... Гила зун гъавурда акъазва!.. *(Чилелай са гъаб сар къачуда.)* Зи кьилел атанвай крар аку-е... *(Гъайифдин хъверда.)* Жинери зазни «хъсан» крар авунва къван...

Диде *(сар кІватІ хъийиз кІан жеда.)* За исятда кІватІ хъийида... Гъаят къакъажда...

Чубан гада *(Хукац-Ханум къалурда)*. Идан азар вуч я?.. Им вучиз ксанвайди я?..

Диде. Хукац-Ханум! *(Къуьн кьуна юзурда.)*

Чубан гада *(мягтел яз)*. Вуж? Вуж? Хукац-Ханум?!

Диде. Адан халис тІвар Хукац-Ханум я... Багъишламиша, за ваз адан тІвар Хурма-Ханум я лагъанай... Беябур хъана зун ви вилик... *(Хукац-Ханум кьуна зурзурда.)*

Чубан гада. Бейниван зун... Вучиз зун икъван буъркъуь хъанайтІа?.. Закни жинер акатнавайтІа?.. *(Ирандидедиз.)* Акъваз! Аквар гьалда, ам а саягъда ахварай аватдач... Жуван япар агала... *(Къве тІуб сиве туна уьфт яда.)*

Икъван чІавалди жугъундихъай килигиз акъвазнавай къуниши паб кхун хъана аватда, са вуч ятІани хайи ванер акъатда.

Х у к а ц - Х а н у м (*ахварай аватда*). Вуч хъана?! (*Чубан гададиз килигда*.) Заз зи яр ахварай акваз-вайди ятІа яраб?.. Вуч ширин ахвар тушни?! (*Ксун хъийиз кІан жеда*.)

Д и д е. Ахвар туш, я кьейди, хабар я.

Х у к а ц - Х а н у м (*къудгъунна къарагъда*). Вуч?! Зи чубан гада хтанвани?! (*Вилер тІушунна сифте чубан гададиз, ахпани теспачадаказ унихъ-анихъ килигда*.) Къаравуш гъинава?.. (*Эверда*.) Къаравуш!.. Зи ярдин кІвачерик халичаяр вегъ!..

Д и д е. Къаравуш хъфенва... Ви халичайрикай сар хъхъанва...

Ч у б а н г а д а. Ваз зи кІвачерик жинери хранвай халичаяр вегъиз кІанзавани, Хукац-Ханум?!

Х у к а ц - Х а н у м (*агъвалатдин гъавурда акъада, агъуз хъана, метІерални гъилерал акъвазда, чилиз килигиз-килигиз, вичи вичикди*). Я кьей шурван пепе, вун гъиниз я?! Зунни твах жувахъ галаз! Ваз минет хъуй, чан шурван пепе! Вуна зи къаравуш тухвана, гила зунни твах! (*Гуя пепедиз теменар гузвайди хъиз, чилиз пІагъар гуда*.) Минет хъуй ваз, чан шурван пепе!.. Твах зунни...

Ч у б а н г а д а (*вичин папан уондин гъавурда акъуна, къвалакай къамчи хкудна, Хукац-Хануман виликай гъалчда*.) Къарагъ! Мад вавай зун уонралди тухуз хъжедач!

Х у к а ц - Х а н у м (*кІвачел къарагъна, дидедин патав катда*.) Диде чан! Ида зун рекъида!.. (*Диде къулу-къулухъди жез акурла*.) Вуна зун низ гана, я кьей диде?! На ви кІел жанавурдин сиве туна хъи!.. (*Шехъда*.)

Д и д е. Ам жанавур туш, чубан я...

Ч у б а н г а д а (*Чилел къамчи гъалчда*.) Эхъ, зун чубан я... Жанавурар зи суъруъдал вегъидай вагъши гъайванриз лугъудайди я, Хукац-Ханум. Чубан ваз вуж ятІа чидайди яни?.. Халис чубанди къунракайни ниси хкуддайдя я... ГъакІ хъайила, зи гаф ихътинди я. (*Дидедизни рушаз*.) За квез къведазни къведай гат-

фаралди вахт гузва: зун Мугъандай хкведалди куъне къведани санал за хканвай къван сарикай халичаяр, гамар, сумагар, рухар храда, хъсан хъуьтуьл месер цвада ва кІвализ-йикъаз герек вири амай затІар гъа-зурда... ТахъайтІа, за куън къведни къецІи ламрал терсина акъадарна, вири хуър тирвал къекъуърна, куън зал сифте гъалтай куъ кІвалин гъаятдал ламра-лай авудда... Вассалам, шут тамам!.. (*Ирандидедиз.*) Гъавурда акъунани, ирандиде – яман диде?!

Д и д е. Эхъ.

Ч у б а н г а д а (*Хукац-Ханумаз*). Вун гъавурда акъунани, Хукац-Ханум – лакац ханум?!

Х у к а ц - Х а н у м. Эхъ...

Ч у б а н г а д а. АкІятІа, гъелелиг сагърай... (*Хъфида.*)

Къвед лагъай шикил

ЭПИЛОГ

Чубан гададин кІвалин гъаят. Жугъундихъай къунши папан кьил хкатда.

К т у н ш и п а б. Квез ахпа вуч хъанатІа чидани-е?.. Чубан гада хъуьтІуьн къишлахрал хъфейдалай гуьгъуьниз завай архайиндиз ксуз хъхъанач... Дуьз лагъайтІа, зав ксуз тун хъувунач, вучиз лагъайтІа (*Чубан гададин кІвал къалурда.*) и кІваляй югъди-йифди къвезвайди анжах тахъа-тахъдинни пахъа-пахъдин ван тир. «Ам вуч ван тир?» – лугъун мумкин я куъне. За квез лугъун хъи, ам гам гатадай ван тир. Чубан гада хкведай гатфаралди рушани дидеди вири сарикай гамар, халичаяр, сумагар храна куьтягъна, хъсан хъуьтуьл месер цвана. Ара-бир абуруз рагъ гуз гъаятдал акъудайла, заз абур жуван вилералди акуна... Гъа икІ йисар къвез алатна. Дидеди Хукац-Ханумаз кІвалин кайванивилин вири сирер ачухарна, гъар са кар михъивилелди, тамамдиз, селигъадалди ийиз

чирна. Са гафуналди, Хукац-Ханумакай кІвалин кІараб хъана. Чубан гадади адаз, эвелдай хъиз, мад Хурма-Ханум лугъун хъувуна. Абуруз къведазни ирид хва хъанва – пуд сеферда къветхверар, ахпани тек гада... *(Рахадай ванер къведа.)* Ибур вуч ванер ятІа? Нин ванер ятІа... *(Сивел тІуб эцигда.)* Тс-с... Ихтилат за ахпа давамарда... *(Жугъундихъ чуьнубъх хъжеда.)*

Хъран кІваляй Хурма-Ханум экъечІда. Ам руфунал залан я. Адан гъиле чанах ава. Адан гуьгъуьна ирид гада къведа.

Х у р м а - Х а н у м. Исятда квез дидеди таза цикІенар пайда. *(ЦикІенрикай са пай къерехдиз ийида.)* И цикІенар чна ййлахдиз дахдиз ракъурда, аниз хъфизвай чубандив вугана...

А я л р и к а й с а д. Диде чан, вуна чаз шумуд цикІен тунва?

Х у р м а - Х а н у м. Къуд. КичІе жемир, виридаз бес жеда. *(Гъардаз цикІендин са пад гуда, амукъай са пад чанахда эхцигда.)* Им зи дидедиз, яни куь бадедиз тухуда чна...

А я л р и к а й с а д. Я диде, бес ваз вуч хъурай?..

Х у р м а - Х а н у м. Квекай низ диде гзаф кІан ятІа; ада вичин кІусуникай са пай заз гуда.

А я л а р. Заз кІанда!.. Заз кІанда!.. Заз кІанда!.. *(Гъарда атІана вичин кІусуникай са пай дидедиз гуда.)*

ЦикІенар нез-нез, гъаятдай экъечІна фида. Жугъундихъай къунши папан кьил хкатда.

К ъ у н ш и п а б. Гъа икІ, чубан гададини Хурма-Ханума бахтавардиз уьмуьр тухузва. Захъ галазни абур хъсандиз къунва. Ахътин къени къуншияр масанай бажагъат жагъида... Мад за квез вуч лугъун?.. Чеб чпиз сагърай, куьн квез сагърай, зунни заз...

Садлагъана чубан гададин гъаятдал жинерин пачагъдин хва атана акъатда.

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Акъваз
кван... Тади къачумир...

К ъ у н ш и п а б. Инра жинер герекзамач... Вуна
ина вучзавайди я?

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Вуна ви
ихтилатда зун рикІел хкун тавурвилай, зи уьмуърда
хъанвай дегшвилерикай талгъайла, атайди я зун...

К ъ у н ш и п а б. Заз вакай хабар авайди яни?..
Ви уьмуърда вуч дегшвилер хъанватІа, заз гъинай
чир хъурай?.. Мад вун атанватІа, абурукай жува
лагъ...

Ж и н е р и н п а ч а г ъ д и н х в а. Чубан гадади
кфил яна зун ахвара турдалай гуьгъуьниз зун са шу-
муд йисуз ксана хъана... Ахварай аватайла, заз аку-
на хъи, вири жинери заз икрамзава. Вуч хъана – вуч
хъанач? Зун ахвара авайла, зи буба рагъметдиз фена,
закай жинерин вилайтдин пачагъ хъана... Зун эвел-
дай пашманни хъана буба амачиз етим хъунал, амма
за ажузвал хиве къунач... За гъасятда ихътин фарман
акъудна: къуй жинери инсанриз анжах хъсан крар
ийиз куьмек гурай, пис крариз рехъ тагурай... Им
гила чи вилайтдин дибдин къанун хъанва... За жине-
рин межлисарни къадагъа авунва... Инсанар, кфилар
ягъ, шадвилер ая! Сада сад хуьх, сада садаз куьме-
кар ая. Чинеба чарабурун гъаятриз килигмир, абурун
ихтилатриз чинеба яб гумир. (*Къуниши наб яваш-
яваш чуьнуьх хъжеда.*) Къуй квехъ гъар са карда
агалкъунар хъуй! Къуй гъамиша куь бахтун гъурай!
Сагърай куьн! (*Хъфида.*)

1999

АХЦЕГЪ МИРЗЕ-АЛИДИН ГЕЖ МУЪГЪУББАТ

Къуд пердедикай ибарат тамаша

ИШТИРАКЗАВАЙБУР

М и р з е - А л и – Самур округдин дуванханадин кьил,
алим, шаир

П о л к о в н и к Р о т – Ахцегъ къеледин комендант,
эхиримжи пердеда – генерал

Н и н а – полковник Ротан руш

Ш а м и л – Дагъустандин имам

А л и с у л т а н – жегъил дагъви, урус къушундин
прапорщик, Нинадал ашукъ хъанвайди, эхиримжи сегъне-
да – капитан Николай Беннет

Ж у н у К ъ а с у м – хуъруън абдал

К а п и т а н Н о в о с ѐ л о в

К а п и т а н Т и з е н г а у з е н

Ю с у ф – Шамилан наиб

М е г ъ а м е д - Н е б и – Шамилан терефдал алай
хцегъвийрин кьил

М а р и я – урус эфсердин паб

Д а р ъ я – урус эфсердин паб

К е ш и ш

Д у х т у р

У р у с э ф с е р а р

А с к е р а р

М у ъ р у ъ д а р

Р у ш а р

Гъерекатар Ахцегъа 1848-йисан сентябрдин вацра ва
эхиримжи пердеда, са йисни зур алатайла, кьиле физвай-
бур я.

САД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Ахцегърин къеледин патав гвай багъ. Адан са къерехда цлар квачир къап ава, аник ацукъдай секуьлар ква. Яр-гъай, жив алаз, Шалбуздагъдин куклушар аквазва. Ахцегъиз атана са шумуд югъ хъанвай Н и н а д и, гъиле ктабни аваз, М а р и я д и х ъ галаз сейрзава.

М а р и я. ГъикІ аквазва квез и чкаяр? Вердиш жезвани?

Н и н а. Вердиш хъанвач, я икрагъни хъанвач. Тѣбиат иерди я. Чкадин халкъни секинди яз аквада.

М а р и я. ГъикІ хъайитІани вердиш жада. Зун къуд йис я ина аваз. Гъуьлуьхъ галаз. Аяларни ина ава.

Н и н а. КичІе тушни?

М а р и я. Гила кичІезмач. Чун чкадинбурухъ галаз, абурни чахъ галаз вердиш хъанва. Сад садахъ галаз къунва.

Н и н а. Сугъулвал гъикІ рекъизва?

М а р и я. Ина, залай гъейри, мад къве эфсердин папар ава. Аскеррин парталар чуьхуьдай дишегълияр ава. Сада садан рикІ аладарда. Къумарал къугъвада. Гагъ-гагъ базардиз фида. Ктабар кІелда. Гъамамрал фида. Лап дарих хъайила, кешишдин къилив аладда. Гагъ и багъдиз къведа сейр ийиз. Им инал къеле эцигайдалай гуьгъуьниз чи аскерри кутунвай багъ я. РикІ аладарун патал мад маса чкаяр авайди туш... Вун гъахъ я, инин тѣбиатдини сугъулвал чукуриз куьмекда.

Яргъай Жуьмя мискІундай азан ядай ван къведа. Ж у н у К ъ а с у м пайда жада. Адан гуьгъуьна багъдиз хъчар атІуз атанвай, къуьнера чантаяр, гъилера гъвечІи чукулар авай р у ш а р гъатнава. Жуну Къасум багъдин и пипІай а пипІиз чукуриз са куьхъ ятІани къекъвезвайди хъиз аквазва. Ам, дишегълийрин патавни атана, абуралай вири патарихъай вил аладарна, гафни талгъана, хъфида. Рушари адан гуьгъуьна зверзава.

1 - р у ш. Я Къасум, ваз зун кІанзавачни?

2 - р у ш. Зун къачу, я Къасум!

3 - р у ш. Акъваз, я Къасум! Зун виридалайни иерди я!

4 - р у ш. Куън ву жар я, кьейбур, Къасумаз кІан жез. Адаз са зун кІанзавайди я!

Ж у н у К ъ а с у м. Алат залай! Заз куън садни кІандач! (*Чукурна фида.*)

Рушарини, хъуьруьнариз-хъуьруьнариз, адан гуьгъуьна чукурда.

Н и н а (*кичІевал акатнаваз.*) Им ву ж я ихътинди?

М а р и я. КичІе жемир. Ам чкадин абдал я. Жуну Къасум я. Ам гынал хъайитІани гьалтун мумкин я... Хата квайди туш.

Н и н а. АкІ ятІа, хъсан я. Зи руьгъ дабандиз ават-навай... Рушар вучтинбур я? Абур чукІуларни гваз адахъ вучиз галтугзавайди я?

М а р и я (*хъуьреда*). Абур багъдиз хъчар кІватІиз атанвай рушар я. Абдалдикай зарафатарзавайди я, чпиз кефер хкудзавайди я... Къез чидани, лезгийри хъчарикай гыхътин афарар ийидатІа?!. Авачир хъчар авач... Вергер, кІекрен мичер, зерзерар, тегъмезханар... Къилди са хъчар ва я жуьреба-жуьребур санал куьткуьнна, кьел, эферар, истивут, таза чичІек, таза шур акадарна гъуруш ийида. Ахпа тинидин чкал кьелечІдиз шткурна, са патал гъуруш экІяна, муькуь патавди агал хъийида. Къерехра афарриз хас махсус «цвал» твада... Ахпа сачунал чрада. Чрайла, дуьд-гъвер ягъиз, са харада твада, чІем чІугун патал... Пагъ, абурун тІеам-дад вуч я! ТІуьрдалай кьулухъ тупІар фитІиниз амуькда вун!.. Заз афар ийидайвал чир хъанва, амма «цвал» ягъиз сакІани чир жезвач...

Н и н а. Куьне гзаф иердиз ихтилатзава. Зи сивиз цІаран яд къевезва... (*Гъилер ахъайна, чарх ягъиз.*) Зазни ина гзаф крар акунва, чир хъанва. Зи рикІи чІугунва и чкаяр! Мумкин я, вири заз сифте яз аквазвайвиляй гьакІ хъунни. Ина хъанвай пуд гьафтедин

къене заз кIекер кукIурдайвални, гьерер сад садал гьалдардайвални, кицIер элукъардайвални акуна. Симин пагъливанар вуч я! Крчар алай квасади вичиз пул тагайбурун чиниз гъуър вегейла, садан кефини тахуни, са итимдини вичин туънтвал кълур тавуни зун гейранарзава. Накъ заз кършахар къазвай жегъилар акуна. Акъажунра гъалиб хъайибуруз «Шарвили» лугъузва. И халкъдихъ къадим вахтара са зурба пагъливан хъайиди я, лугъуда... Аялри чпи чеб машгъуларда, абуруз гзаф къугъунар ава. КIинтI-лаш къугъвада, кIегъебрал къугъунар шумудни са жуъре ава!

М а р и я. Аялриз урус папар акунни чIехи машгъулат я. Гуьгъуьна гъатда «Матишка! Матишка!» лугъуз.

Н и н а (*садлагъана шад хъанваз*). Эхъ, эхъ! Заз акуна! Зазни гъарайна... Гъатта чи гъукуматдин кълулугъдал алай чкадин итимрини «Израсти, матишка» лугъуда. Зи дахди зун гъавурда туна. «Матишка» чи «матушка» гафуникай хъанвайди я къван. Ибуруз чпин дин гвачир вири дишегълияр матишкаяр я.

М а р и я. Эхъ, и халкъдихъ, и чилихъ сирер, ала-матар гзаф ава.

Н и н а. Халкъ секин, ислягъ хъун хъсан я.

М а р и я. Эфсерриз, жегъил аскерриз секинвал кIанзавач, женгерихъ, яракъар кардик кутунихъ, кьегъалвилер кълалурунихъ къаних я.

Н и н а. Ваъ, ваъ, гъа икI хъсан я... Авайвал лагъайтIа, зав Дербентда рикIин секинвал чIурдай ванер агакъна. Илисудин султан, чи армиядин генерал хъайи Даниял-бег, Шамилан патал элячIна, адан наиб хъайивили вири мягътеларнава. Гида Даниялаз Шамилни адан муъръудар Къиблепатан Дагъустандиз, Ахцегъиз гъиз кIанзава лугъуда. Им хъсан хабар туш.

М а р и я. Эхъ, а хабар инани ава. Ина Самур ва Ахцегъ вацIарин кьерера авай хуърера милицаяр акъ-вазарнава, мукъаятвал, игътиятвал хуъзва... За дуъаяр ийизвайди я бедбахтвилер и чкайрив агат тавурай

лугъуз... (*Ван дегишарна, гуьгъуьлни ахъа хъхъанваз.*) Къез чидани, прапорщик Алисултан Даниял-бегдин хтул я, адан вахан хва я. Даниял-бегдин вах, бубадални стхадал алукъ тавуна, вич ва вичиз кІан хъайи Къурбанали тІвар алай са лезгидихъ галаз катайди я, лугъуда. Къурбанали урус гьукуматдин патал алайди яз хъана. Гъавиляй Даниял-бегдивай адалай кьисас къахчуз хъанач. Езнедикайни, вахакайни авай хъел гила генани къизгъин хъанва жеди. Адаз вичин хтулни урус къуллугъдал алайдакай хабар ава. Гъадазни ада, низ чида, исятда гьикъван гъелягъар къазвайди ятІа?

Н и н а. Заз чидачир Алисултанан тарих. Аламадин крар я. Адан диде викІегъ дишегъли я... Вичин муьгъуьббат патал я бубадин, я стхадин хенжелдикай, я чІуру мецерикай кичІе хъанач. (*Мариядин ихтилатдик са вуч ятІани квайди гьиссенавз, акъваз хъана.*) Куьне Алисултанакай ихтилат вучиз куднай?

М а р и я (*вилера экв аваз, хъуьрез-хъуьрез*). Заз акуна ам куь гуьгъуьна гьикІ килигзаватІа...

Н и н а (*наз маса гуз*). Зи гуьгъуьна килигдайбур гзаф авайди я. Дербентда заз са эфсер гзаф ширин, тавази гафар лугъуз алахънай. Ада заз чинебан чарни кхъена. За адаз «Заз ви гьиссер чІалахъ жадай хътинбур яз аквазвач, мад заз киххъимир» лагъана жаваб хгана.

М а р и я. Алисултана чарар бажагъат кхъида. Ада къез вичихъ галаз кат ая лагъайтІа, я туштІа, гваз катайтІа, куьне вуч ийида?

Н и н а (*хъуьрена, ахпа мад наз маса гуз*). Адаз манийвалдайбур тахъана жеч.

М а р и я. Мад вуж ава? Ина авай субай эфсеррини Алисултанакай вил къязыва, абуруни адан рикІе вахъди авай гьиссер къатІузва. Бажагъат абуру ина дагъвидин вилик пад къадай жуьрэт ийида.

Н и н а (*гафарик сир кваз*). Гъахътин жуьрэт ийидайбурни тахъана жеч...

М а р и я (*мягътелвални гъейранвал какахънаваз, са гъихътин ятІани гиман рикІе гъатнаваз*). Мирзе-Али

тахъуй гъа?.. Къеледиз гъадан атун-хъфинни гзаф хъанва... И багъдизни къевез аквада... Хъсан халу я. Алимни я, округдин къазини я, жерягъни я. Гзаф чӀаларни чида, урусдални рахада. Амма адан пудкъанни цӀуд йис я. Адавай Алисултанахъ галаз гъуьжетиз жедач, эгер ада вичин шиирралди куь къил элкъуьр тавуртӀа. Ам чӀехи шаирни я, лугъуда...

Къведни акъвазда ва ван ацалтна хъуьреда.

Н и н а (*вилера амалдар хъвер аваз*). Ада вичин пабни рагъметдиз фенва, лугъуда... (*РикӀивай*). Адан шаирвилини гъунарди хъ галаз зун мукъувай таниш хъанва.

М а р и я (*мягътел яз*). Къевез шиирар кхъена ракъурнавани?

Н и н а. Ада заз вичи кӀелна.

М а р и я. Мус? Гъина?

Н и н а. Са гъафте инлай вилик. Вичин кӀвале... Чун, зи дахни, маса мугъманарни галаз, илифарнавай. Адахъ чӀехи ктабхана ава. Вичихъ авай виридалайни чӀехи девлет гъа ктабар я лагъана ада. Адаз Пушкинан, Лермонтован шиирарни чида. Ада и къве чӀехи шаир жегъилзамаз къена лугъуз гъайифарни чӀугуна. Ахпа ада вичиз подпоручиквилини чин гуниз, пагунар алай чергес-чухвадиз бахшнавай шиирни чӀехи кесердалди кӀелна ва ам гафба-гаф чаз урусдалдини хълагъна. За адан ктабар гъилелай авун адаз хуш хъанай, вири араб, фарс, туьрк чӀаларалди кхъенвайбур тир. И чӀалар адаз вичин дидед чӀал хъиз чизва, ада гъа чӀаларал вичин илимдин кӀвалахарни кхъизва, шиирарни туькӀуьрзава. Шииррал зи рикӀ алайди чир хъайила, адак лувар акатна: вичи заз шиирар бахшда лагъана гаф гана... Ам жерягъни я. Адаз жерягъвилини гзаф сирер чида. Заз адан кӀвале сарар акъуддай хехни акуна. Ам ада вичин рикӀяй атай кӀалубдалди чатук расиз тунвайди я. Адаз лезгидалди «келпетан» лугъуда... Мирзе-Али къве йикъалай чахъ галаз Къурушдални атана. Чахъ Алисултанни,

чи таржумачи эрмени Жамирзе, са шумуд милицани галай. Гъанай хкведай рекъе ада захъ галаз къилда-каз рахадай ара жагъурна, зав вичин шиирар вугана. Абур заз бахшнавайбур тир.

М а р и я. Жеч!

Н и н а. Эхъ. Сифте ада заз гъасятда гъанал туькӀуьрай къилдин къуд цӀар кӀелна, анай заз «пери», «гъуьруь» гафарин ван атана, ахпа чарчел кхъенвай шиир вугана. Ахпа ада зи шабалт чӀараринни цӀару вилерин тарифарна.

М а р и я (*гъейранвилелди*). Валлагъ, гаф авач! Чида гъа къуьзеказ дишегъливрив агатдайвал!

Н и н а. За адаз зи дидедин диде, яни зи баде Дагъустандай тирди, ам зи чӀехи бубади-гуржиди Гуржистандиз гваз катайдакай лагъайла, Мирзе-Алиди вичи зи чӀехи бубадила кӀисас кӀахчуда лагъана. За хабар къуна: «ГъикӀ!?» Ада викӀегъдиз жаваб хгана: «За адан хтул-руш чуьнуьхда!»

М а р и я. Адан рикӀе ашкӀидин цӀай гъатнавайди турус я. Гаф авач. Амай дагъвияр хътинди туш: вичин гъиссер чуьнуьхиз алахъзавач.

Н и н а. Ахпа ада зав заз хиве къур шиир вугана. Амни заз, иниз хтайла, Жамирзеди цӀарба-цӀар таржума авуна. Муьгъуьббатдин кӀизгъин гъиссер кӀалурзавай чӀал я. Машрикъ патан халисан шиират я. Адахъ чӀехи уstadвал ава.

М а р и я. Валлагъ, куь къил элкӀуьрнавай хътинди я а шиирди.

Н и н а. Ваъ. Шиирар заз хуш я, амма зи рикӀ акъван регъятдиз кӀачуз жедай къеле туш. (*Яргъаз килигиз акъвазда.*) Ингъе ам вич кӀвезва...

М а р и я. Зун хъфида.

Н и н а. Вучиз хъфида? ТавакӀу хъуй, акъваз. За дах вилив хуьзвайди я, ада вич иниз кӀведа лагъанвайди я.

М а р и я. Зун аялар галай диде я. Абур гъикӀ аватӀа килигин... Куьн рахадай кас авачиз амуькӀдач. Сагърай.

Н и н а. Сагърай. Ахквада чун.

М и р з е - А л и къведа.

М и р з е - А л и. Дубри-ден, хийиар, ханум!
(*Нинадиз гъил яда, адан гъилиз темен гуда.*) Дуст ханумди вун гадарнани?

Н и н а. Адаз кІвалин-йикъан къайгъуйри эвер хъувуна.

М и р з е - А л и. Пара хъсан ханум я. Ада дуъз кар авуна.

Н и н а. Аквар гъалда, квез захъ галаз къилди рахаз кланзава, гъурметлу эфенди. Багъишламиша, квез «эфенди» лагъайтІа жедани? Вирида квез гъакІ лугъузва.

М и р з е - А л и. Вуна заз вуч лагъайтІани, зун рази я... Эхъ ваз лугъудай гафарни авай захъ. Гила, лугъуз клан хъайила, чІални къаз кичІезва.

Н и н а? Квез, гафарин устаддиз, кичІезва?! (*кур-кур хъиз, хъуреда*). Зун чІалахъ туш. Куъне гъахътин къасар ийизва, эфенди.

М и р з е - А л и. Туш, за рикІивай лугъузва.

Н и н а. Лагъ, ви рикІик вуч кватІа.

М и р з е - А л и. Алатай гъилера Къурушдилай хкведай рекъе за ваз шиир багъишна. Гъа шиирда авай гафар ваз урусдалди кхъин хъаначир. Гъабурни, гила рикІяй са къатда авахъзавай чІаларни ваз лугъуз кланзавай заз.

Н и н а. А шиирда вуч аватІа, заз чизва.

М и р з е - А л и. ГъикІ? Ваз чи чІал чидач эхир...

Н и н а. Заз зи дахдин таржумачи Жамирзеди а шиир цІарба-цІар урус чІалаз элкъурна.

М и р з е - А л и. Жамирзе эрмени я. Адаз чи чІал са акъван хъсандиз чизвайди туш, шиирривайни ам яргъа я. Адавай вав зи рикІ агакъариз бажагъат хъана.

Н и н а. Зун гъавурда акъунва. Сагърай куън. Куъне закай махарик квай гуъзел авунва... Жамирзедилай зи дах гзаф рази я. Гъелбетда, ам шаир туш, ятІани адаз вичин кар хъсандиз чизва. Ада заз Къурушприн

папаривай ван хъайи са шумуд манини сифте лезги
члалал кхъена, ахпа абур урус члалаз вичивай же-
дайвал элкъурна. Заз абурукай сад гзаф хуш хъана.
(*Гъилевай ктабдин юкъвай чар акъудда, Мирзе-Али-
дал яргъи ийида.*) Ма, клела. А мани гъикI лугъузватIа
ван хъанайтIа кландай...

М и р з е - А л и (*чар къачуна, клелда*). Чидай
мани я. Исятда за вун патал а мани лугъуз тада, ам
чи рушаризни чидайди я (*Чар Нинадив вахгуда.*)

Н и н а (*мягътелни гъейран яз*). ГъикI?!

М и р з е - А л и. Исятда, ханум! АтIа рушар ак-
вазвани, багъда хъчар атIузвай? За гъабурув лугъуз
тада. (*Рушариз эверда.*) Я рушар, инал ша кван! Инал
ша! Фад!

Р у ш а р, регъуъвилериз-регъуъвилериз, къве-
да. Чинар бишмейрив клевиз-клеви́з, «Хийирар хъуй,
Мирзе-Али халу» лугъуда.

М и р з е - А л и. Абат хийирар, рушар! Регъуъви-
лермир... Квел гъалтнавай са кар ава... И чи комен-
дантдин рушаз са мани лагъайтIа, квез суваб жеда.

Р у ш а р (*са сивяй, сада садаз килигиз*). Вуч
мани?

М и р з е - А л и. Килисадай сейрдиз экъечIзавай
хашпара гададикай. Чидани квез?

1 - р у ш. Вини хуърера лугъудай мани я...

2 - р у ш (*3 ва 4-рушаз*). Квез хъсандиз чизвайди
я. Куъне къил кутур, ахпа чунни экечIда.

Р у ш а р (*мани лугъуда*).

Килисадай сейрдиз къведа,
Хур ахъайна, эрмени, вун.
Ви Исадин хатурдай заз
Дуст хъанайтIа деклени вун!

Зи къужах ваз ахъайдай за,
Ви гарданда аруш жедай,
Чи уьмуьрдин гам мягъкемдай
Закай тIарам каруш жедай.

Гъайиф, ви дин чаради я,
Вун чи диндал алаз кІандай.
Мусурманвал къабул ая,
Вун яр хъана галаз кІандай.

*Рушар, мани лагъана, хъуьруьнариз-хъуьруьнариз, кат-
на хъфида.*

З - р у ш (*хъфиз-хъфиз, Мирзе-Алидиз*). Мирзе-
Али халу, матишкади ви къил элкъуьриз тахъуй гъа!

4 - р у ш. Чна ваз са лезги паб жагъур хъийида...

М и р з е - А л и (*къил галтадда. Нинадиз*). Куь-
гъне мани я им... Мусурман руш хашпара гададал
ашукъ хъанва... Муьгъуьббат вирина ава...

Н и н а. Куьн пара къван сагърай и манидай! Ру-
шарни сагърай... Аферин абуруз! Абур зи патай «са-
гърай» къванни къачун тавуна хъфена... Мани иерди
я... Зи фикир и манида авай маса делилри желбзава...
Жамирзеди лугъузвай, бес и чкаяр, михъиз Дагъустан
эрменийринди тир. Инра хашпара дин авалдай. Куьне
и кардиз вуч баян гуда, эфенди?

М и р з е - А л и. Эгъ, Жамирзе! Жамирзе! Адахъ
галаз зун ахпа рахада... Гъал-къиса масад я. Гъелбет-
да, Дагъустанда, Лезгистанда арабар къведалди чка-
чкайрал хашпара дин къабулнавай хуьрер авай. Къу-
рушрин патав гвай Игъиррин хуьрни гъахътин са чка
тир. «Игъир» – им куь чІалал «монах», чи чІалал «де-
вриш», амай дуьньядикай къил къакъудна, къилди,
хашпара диндин са кІватІалда уьмуьр гъалзавай кас
я лагъай чІал я. Чи патара хашпара дин гвайбуруз
«эрмени» лугъун хас я, вучиз лагъайтІа къадим вах-
тара чи халкъдин гзаф паяр эрменийрив гвай хътин
хашпара диндал алаз хъана. Миллетдалди, ивидалди
абур лезгийар тир. Месела, Миграгърин са паюнизни
эрменияр лугъуда. Гъанани гагъ-гагъ чиликай цурун
хашар алай инсанрин кІарабар хкатда. Ахцегъ вацІун
къер къуна Хинерин хуьруьз фидай рекъе «Эрмени
шехъай пел» лугъудай чка ава. Анилай булах авахъ-
зава. Хинерилай винихъ Борч лугъудай хуьрни ава.

Гъанагни хашпарайрин хуър яз машгъур я. Абуруз гилани эрменияр лугъузва. Амма абур миллетдалди эрменияр туш... Амалдар Жамирзеди тарих вичин халкъдин хийирдихъ элкъурзава... Заз чизва, ваз ви иман ширин я, вун адал клевиз акъвазнава. Ви ишарадин гъавурда зун акъунва... Ятлани зун инал Жамирзедикай рахаз атайди тушир ман, ханум...

Н и н а (*хъуьреда*). Гъил къахчу залай, эфенди. Тарихра къекъуьнал зи рикl алайди я, гъавилай ихтилатдилай къерехдиз алатун хъана... Куьне Жамирзедивай куь рикl зав агакъариз жедач лагъанай... Ятla куьне агакъара, эфенди.

М и р з е - А л и. Гила ихтилат гъинлай давам хъийидатla жувазни чизмач...

Н и н а. Куьне, Къурушдилай хкверла, зи япал кушкъушай къуд цлар куькай тир? Жечни абур клел хъувуртla?

М и р з е - А л и (*руьгъ акатнаваз*). Вучиз жедач къван. Яб це, ханум. (*Клелда*).

Вун пери я, чlалал текъвер пери я,
Цийи вацран хъичирзава экв вуна.
Ваъ, гъуьруь я, вун женнетдин гъуьруь я,
Клевнава заз женнетдиз фир рехъ вуна.

Н и н а. Шиир цlалцlамди я. Зун анжах «перы» ва «гъуьруь» гафарин гъавурда акъуна. Амайбурун ваъ.

М и р з е - А л и. За вун зи гъавурда такъазвай пери я лугъузва, вун женнетдин гъуьруь я лугъузва, гъа са вахтунда вуна зун женнетдиз финикайни магърум ийизвайди къалурзава.

Н и н а. Зун куь гъавурда акъунва, эфенди... Вунни зи гъавурда акъазвайди за гъиссзава... Пара къван сагърай вун... Амма захъ суал ава: за квез женнетдиз фидай рехъ гъикl агалзава? Захъ ахътин макъсад гъич авач эхир...

М и р з е - А л и. Вуна ваз клан хъана агалзавайди туш, ханум. Гафаралди лугъуз тежедай ви иервили, ви къаматди, буй-бухахди, ви вилери зун, диндин къа-

равул, шариатдин къази, ислам динда аваз Аллагъ-
диз ибадат ийизвай кас михъиз къекъерай акъудна-
ва. Зи къарай квахънава, сабур квахънава. Арабрин
«Сабур жамилун!» – «Сабур иер зат! я!» ибара зи рик!
алайбурукай сад я, амма зун адаз акси экъеч!зава.
За ваз шиирар бахш авурдакай зи куьгъне дустариз
хабар хъанва, абуру заз чеб залай нарази хъайиви-
лин чарар ракъурнава, садбуру туьгъметар, садбуру
тунбуьгъар ийизва, садбуру заз жегънем хиве къазва.
Гъак! ят!ани, заз диндал клевивал авуналди къачудай
женнетдикай гъяз амач. Заз вун алай чка гъа женнет
хъиз аквазва.

Н и н а. Куь гафари зун гъейранарни ийизва, яру-
ни... Ваз зун гваз катиз кланзаваз тахъуй?

М и р з е - А л и. Гъахътин фикирни зи какахъна-
вай къилиз татана авач.

Н и н а. Куьне заз Къурушдал зи ч!ехи бубади-
лай къисас къахъчуда лагъайди тир, зи рик!ел алама.
Амма чи патара гваз катуниз ч!ехи къимет гузвач. Чи
патара ашукъ касди кланидан гъуьрметдай ч!ехи крар
авун, гъунарар къалурун адет я.

М и р з е - А л и. Ахътин адетар чи патарани ава.
Гъунарар кваз такъур береда ашукъ бендеди вуч аву-
рай, ханум?

Н и н а (*хъуьрез-хъуьрез*). Шиирар кхъирай...

М и р з е - А л и. За кхъизва... Заз вакай шииррин
сагъ са ктаб кхъидай мурад ава. За ваз ц!ийи шии-
рар гъанва. За абур урусдалдини элкъуьрнава вавай
клелиз жеривал. (*Жибиндай акъудна шиирар вугуда.*)

Н и н а. Клела кван.

М и р з е - А л и. Урусдалди?

Н и н а. Ваъ. Жува кхъей ч!алалди. Заз халисан
шиирдин везиндихъ, сесерин, кетигрин кадгъайви-
лихъ яб акализ кланзава. Сифтени-сифте Къурушди-
лай хкведайла куьне зав вугай шиир клелун т!алабда.

М и р з е - А л и. Башуьсте. (*Фасагъатдаказ
клелда.*)

Гъейран ийиз вири алем, экуьн ярар къеледай,
ЭкъечІна ам, лацу чинал хъуьрез пІузар, къеледай,
Вилер цІару, вич къизилгуьл, гузвай парпар, къеледай,
Чилелай физ шабалат ранг алай чІарар, къеледай.
ЭкъечІда зун, са Межнун хъиз, Лейли аквар, къеледай.

А мубарак минарадай экъечІда ам рагъ хътин,
Экуьн гарал наз гузавай, гъар пад дуьзмиш багъ хътин,
Чин къалурна цІувад йикъан тамам вацран чагъ хътин,
Гъар жуьредин цуькверивди дуьзмишнавай дагъ хътин,
ЭкъечІда ам, вири дуьнья ийиз серсер, къеледай.

Лацу чинал хъуьрез-хъуьрез къелечІ пІузар – жегъреда,
На лугъуди лалидин нур гъатна вири къеледа,
Дуьньядавай гуьзелрин шагъ-ханум хъиз ам къекъведа,
Иллагъиди халкъ авунвай тек са гъадахъ элкъведа
Вири алем, умуд аваз: къведа сувар къеледай.

Бахш авуна, я Иллагъи, гуьзел ярдиз на камал,
Квахъна гъарнихъ зи сабурни, зи акъулни, зи хиял,
Эгер ам заз жез тахъайтІа, заз дуьньядин кІандач мал,
ГайитІани женнетдин юкъ, заз гереке туш хъун анал,
Тур вуна зун и авай гъал, къвез серин гар, къеледай.

Ашкъид шайда хъана, Ребби, квахънава хъи кье зи
кьил,
Гъам-хажалат хъанва зи пай – куьхъ агакърай мад
зи гъил?
Къисметна яр, ая тІун шад Ахцегъ Назиман гевил,
Сел хъиз чинай физва накъвар, зайиф хъанва зи
къве вил,
Заз акваз хъуй гъар юкъуз зи рикІ алай яр къеледай.
(КІелна куьтягъна, Нинади лугъудай гафарал
вил алаз акъвазда.)

Н и н а. Сагърай куьн. Куьне иердиз кІелда. Чіехи
шаир я куьн.

М и р з е - А л и. А кардал зи шак ала, ханум.

Н и н а. Квев дамах тахъуни куъ чӀалар генани
гуърчегарзава... Авайвал лагъайтӀа, са суал авай захъ.
Шиирдин эхирда куъне квез «Ахцегъ Назим» лугъуз-
ва. Им квел алай маса тӀвар яни, вуч я?

М и р з е - А л и. Чи патара эдебиятдал алахъза-
вай гъар са касдихъ вичин лакӀаб, тахаллус ава, за
адаз «тахай тӀвар» лугъуда. За жуваз «Ахцегъ Назим»
хкягънава. «Назим» – гафар къайдада твазвай кас ла-
гъай чӀал я. «Ахцегъ» гафунини зун гъинай ятӀа къа-
лурзава.

Н и н а. Зун гъейранарзава ихътин чирвилери...
ЦӀийи шииррикайни клелайтӀа жедачни?

М и р з е - А л и. Вучиз жедач къван? Башуъсте,
зи ханум! (*КӀелда.*)

Яр, ви чинин ранг акурдаз экуън чӀаван ярар затӀ туш,
Магъи хътин гардан авай чилин иер рушар затӀ туш.

Чиндин, Римдин пачагъар ви гуъзелвилин есир хъанва,
Лугъузва ваз: гъич ви патав Цезарарни Кирар затӀ туш.

Седфдин ви сарарикай хкатзавай хуш гафарин
Вилик, зи яр, я якъутрин, я мержанрин вацӀар затӀ туш.

Гъихътин назик либасдивди чӀегирнава гуъзел беден,
Вуна гудай наздин вилик малайикрин гъунар затӀ туш.

Ашукъ я вал Ахцегъ Назим, гагъ Керем жез, гагъни
Межнун,
Вав гекъигиз я Эслидин, я Лейлидин тавар затӀ туш.
(*Са тӀимил ара гана.*)

Ваз Эслини Керем, Лейлини Межнун вужар ятӀа чи-
дани?

Н и н а. Чида, чида. Заз Тифлизда абурукай рива-
ятар ван хъана. Абурун муъгъуьббат бахт галачирди
хъана...

М и р з е - А л и. Гъайиф хъи, гъакІ я... Амма шиирда зи фикир масад я: зун гагъ, Керем хъиз, цІай акатна кузва, гагъ, Межнун хъиз, къил квахъна, чуъллера дили-дивана яз гъатзава лугъузва. Вун, лагъайтІа, Эслидилайни, Лейлидилайни вине я, вун масад я лугъузва за...

Н и н а (*къил агъузна, вуч лугъудатІа течизвай хъиз*). Пара къван сагърай... Зун риваятрай туш...

М и р з е - А л и. Вун вуж ятІа са зи рикІиз чида. Гъикъван иер гафар жагъурайтІани, рикІин сидкъи ахъайна лугъуз хъун мумкин туш. Гафарин кесерни къуват бес жадач... Мад яб це, ханум! (*Келда.*)

Къизилгуълрин шагъ, ша экъечІ, ви цуъкверин
вахт я им,
Гуълуьстанда сейрдай вахт я, чиг гъиссерин вахт я им,
Михекрнни беневшайрин хуш ниэрин вахт я им,
Ашукъ хъанвай гъам билбилрин, гъам лиферин
вахт я им,
Виридалай иер, гуърчег, пак шейэрин вахт я им,
Гъар жуьредин кІунчІар къадай мерд гъилерин
вахт я им,
Регъим кІани ашукъбурун дар йиферин вахт я им,
Буна къе зал хкана чан – ви вилерин вахт я им,
Зи рикІ патал кемен хъанвай ви зилферин вахт я им,
Шад къушарин нагъмайринни хуш сесерин
вахт я им...

Эй малаик, зун ви рекъе дили хъанвай билбил я,
Марвар жагъай, амма къисмет вич тахъанвай билбил я,
Хажалатдик цІугъ ийир къван михъиз канвай билбил я,
Тай авачир ви киферин атир хъанвай билбил я,
Дерт чІехи яз, ви винизвал рикІел гъанвай билбил я,
Жуван пашман манийрикай рикІ таханвай билбил я,
Жуван михъи ашкъи вири са ваз ганвай билбил я,
Таярилай вине авай, сес кадгъанвай билбил я...
Ви ашкъидиз чІал атІузвай ва атІанвай билбил я...
Муъгъуьббатдин нефес авай хуш бейтерин вахт я им.

Квахънава зи къастни акъул – ийир-тийир хъанва зун,
Ви къаматди чІурна зи тІул – ийир-тийир хъанва зун,
На кваз къазвач факъир юхсул – ийир-тийир хъанва зун,
Гатфар хъиз тир заз къенин зул – ийир-тийир хъанва
зун, –

Куъз ийизва мад ам зарул? – ийир-тийир хъанва зун.
Квел ви вилик я зун батІул? – ийир-тийир хъанва зун,
Вуна тунва зи чанда фул – ийир тийир хъанва зун,
Зал вегъенва гъамари чІул – ийир-тийир хъанва зун.
Акъатзава вахъди къве ул – ийир-тийир хъанва зун,
Чпи чпиз къве рикІи гур шад экверин вахт я им.

Ви тай жагъич Халикъди халкъ авурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авада.
Ви къве ал пІуз, седеф сарар вилив такъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрамиз, рагъни, варзни гъетер цава зурзада.
И гуъзелвал чуънуъх авун гунагъ я, ваз аквада.
Зи ашкъидин гъасрет я вун и дуънъядин гъавада,
Малайикдин хътин вилер карагиз, зун цІрада.
Чилин вири къизилгуълер вун акваз кІанз къурада,
Эй ашкъидин базардин бар, шадвилерин вахт я им.

А ви гуъзелвилин вилик – вацран ишигъ туъхуъда.
Ви ашкъидик эфлакъарин низам-къайда чкІида,
Ирид цавун юкъвай заз вун лап къакъан цав яз чида,
Ви буй-бухах гекъиг жедай затІ бажагъат жагъида,
Туък хъиз, къезил ви гуърчегвал акурдан рикІ ифида,
Вав къадай са гаф тачагъиз, рахайдан мез галкІида,
Гъич са ширин шейни авач, вун хъиз, вун къван
верцІидай,
Зун лайихлу ятІа чидач – ви шуърбет хупІ ийидай...
Гуълуъстандин вири цуъквер, вун акурла, алгъида,
Чна къведа санал чІугвар гур кеферин вахт я им.

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хъанва хъи,
Генг къумлухра квахъна акъул, кефсузни зун
хъанва хъи,

Завай жуван йисарин сан чуьнуьхна къун хъанва хьи,
Эй ханум, зи карни кеспи вахъ дерт чІугун хъанва хьи,
Ви вилерин суьгъурдик зун михьиз юргъун хъанва хьи,
Куьтягъ тежер шелдик, хвалдик зи рикІ пузгъун

хъанва хьи,

Ви ужагъра захъ пай атІай есирдин дун хъанва хьи,
Зун гъамарин хазинада яргъалди тун хъанва хьи,
Зун къатІунриз табийзамач – зун ем ви цІун хъанва хьи,
Заз кІанда вун – пай къачудай зи дердерин вахт я им.

Зун икІ сархуш ийизвайдан вуч я мурад? – Чидач заз.
Зи кІвачерал гъалдна зунжур – куьз я инад, чидач заз,
Гъиндистандин хал заз къисмет жедатІа, мад чидач заз,
РикІева цІай, бес чандай фул мус хъуй акъат? –

чидач заз...

ГъикІ агудин, гъикІ кІватІ хъийин хиялрин гад?

Чидач заз.

Вун рекъелай алудзавай авани сад, чидач заз.
Вуж я завай къакъудайди ви муьгъуьббат, чидач заз,
Эй михек, заз зи тахсирдин лагъ гъакъикъат –

чидач заз,

Вуч ятІа вун: дава ятІа, я мусибат, чидач заз,
Эхир нефес хъанва къе зи, бед бендерин вахт я им.

Вахъ галаз зун икърар хъанай, гафни чІал сад авунай,
Ви цІал алай чепелукъ яз, за жув шаддиз цІа тунай.
Зи лувар цІу кудац лугъуз умудни за кутунай,
Масадаз зи сир лугъумир за и дердер чІугунай.

Квахъна зи къаст, зи ягъ, абур, гар хъиз, феи дугунай...

Я Ребби, зун са вуна хуьх, ядайла ви сафунай,

Регъим ая за и чІалар кхъинайни лугъунай,

И женнетдин гъуьруь-пери рикІяй акъуд тахъунай,

Адан вилик зун девришдин гъалдиз-дундиз атунай,

Къарай квахъай, ахвар атІай дар мичІерин вахт я им.

(Шиир кІелун акъвазарда.)

Им яргъи эсер я. За ваз маса гъилера кІел хъийида.

Н и н а. Вучиз? Къиле къван кѣла.

М и р з е - А л и. Жедач. Ибур са вун патал кхъен-
вай цѣларар я, абур масадаз ван хъун герек туш. Ангъе
ви дахни Алисултан къвезва инихъ.

Н и н а. Гѣил къахчу, эфенди, зи тахсирдилай.
За куъ шиир Жамирзедив урусдал элкѣуъриз вугун
герек авайди тушир.

М и р з е - А л и. Жуван рикѣиз тади гумир. Ам
зи тахсир я. Урус таржумани жува авуна вугана
кѣанзавайди тир...

Н и н а. Вуна авунвай цѣларба-цѣлар таржумаяр за
кѣвале архаиндиз кѣлда. Гѣавурда такъадай чкаяр
хъайитѣа, за квевай хабар хкъада...

М и р з е - А л и. За вилив хуѣда.

П о л к о в н и к Р о т н и А л и с у л т а н къведа.

П о л к о в н и к Р о т. Хийирар, чан руш! (*Гагъ
са хѣуькъвез, гагъ муькуьдаз пуд темен туда.*) Гѣил
къахчу залай, геж хъана зун. Вун текдаказ гадарна...
Куътягъ тежедай кѣвалахри энгеларна зун... (*Мирзе-
Алидиз.*) Салам алейкум, гѣуърметлу къази.

Н и н а (*шад яз*). Хийирар, дах!

М и р з е - А л и. Ва-алейкум салам, жанаби пол-
ковник!

А л и с у л т а н. Хийирар хъурай!

Н и н а. Хийирар!

М и р з е - А л и. Абат хийирар, Алисултан.

Н и н а. Зун тек хъанач, дах чан. Захъ чи са эф-
сердин паб Мария галай. Ахпа (*Мирзе-Али кѣалур-
да.*) и аламатдин эфендиди вичин иер шиирралди зи
ялгѣузвал гуьзеларна. Заз сугѣул жедай вахт хъанач.

П о л к о в н и к Р о т. Сагърай вун, Мирзе-Али.
Ви регъим чѣхи я.

А л и с у л т а н (*кѣаб алаз*). Эхиримжи йикъара
Мирзе-Али халудин шииррикай хуъре гзафбур рахаз-
ва... (*Мирзе-Алидиз.*) Вуч хъана, чан халу? Вун заз
вилерал кѣвенкѣвер алаз килигзава хъи?

М и р з е - А л и. Ваз гъакІ аквазва, хва. Ваз зун вуч лагъана килиграй къван? Низ килигдатІа, заз чизва...

П о л к о в н и к Р о т (*абурун паркутрин гъавурда авачиз*). И багъ Мирзе-Алидин рикІ алай чка я, ам иниз вичин шаирвили илгъамдик лувар кутаз къвезвайди я. (*Сятдиз килигиз, Мирзе-Алидиз.*) Хабарар хъсанбур къвезвач, къази. Дерета эцигнавай милицайри чпив артухан яракъар гице лугъуз гъаркъ ийизва. Шамила и патариз атун патал гъазурвилер ийизва лугъузва. Чи штабдиз абурув яракъар вугун дуъз яз аквазва. Зунни гъа фикирдал ала. И карди, белки, муъруьдрин ифей кхилер къайи хъийин... Куъ фикир гъихътинди я?

М и р з е - А л и. Милицайри гъа кар гъаркъ авуни зак къалабулук кутазва. Абурухъ са гъихътин ятІани маса ният хъун мумкин я.

П о л к о в н и к Р о т. Вуч ният, къази?

А л и с у л т а н (*Мирзе-Алиди жаваб гудалди, тадиз*). Са чІуру ниятни чкадин милицайрихъ авайди туш. Абурув гзаф яракъ хъуни муъруьдрин камар къулукъ яда.

М и р з е - А л и. Милицаяр и чкадин инсар я, жегъилар я. Абур вири къуват гъи пата аватІа гъа патаз килигзавайбур я. Гагъ и патахъ, гагъ а патахъ ян гузвайбур я. Абурукай гзафбур Шамилални адан муъруьдрал гъейранвал ийизвайбурни я, жанаби полковник. Аллагъди яргъазрай, гъа яракъар гъиликдаи вяде алукъайтІа, а милицайри чпи чеб гъикІ тухудатІа килигна, гъа чІавуз абурал артухан яракъар ихтибарайтІа хъсан я.

П о л к о в н и к Р о т. Чна са фикирар хъийида. Лезги цІарцІел чи къушунар бес къадарда алазва. Шамил ахмакъ туш, ада абурукай вил къягъун лазим я.

Н и н а. Дяве жедани, дах?

П о л к о в н и к Р о т. Ваъ, ваъ, вири хъсан жада, чан руш. Дяве жез хъанайтІа, за ваз иниз эвердацир хъи...

А л и с у л т а н (*Нинадиз.*) Инрихъ вуж дяве кланз атайтлани, чна чкадал ацукъарда. Ваз кичле жемир, Нина-ханум!

Н и н а (*Алисултаназ*). Заз кичлезва ни лагъана? Заз кичле туш. Кичле тиртла, зун и патарив агатдачир. Амма заз са кар аламат я: чи жегил эфсерри чпиз дяве авачиз сугъул я лугъузва, абур женгерихъ къаних я.

М и р з е - А л и. Дяведихъ, ягъунрихъ къаних хъун яракъдивай я. Яракъ гвай гъар садаз вич амайбурулай артуханди яз, къегъал яз аквазва... Яракъ гвачиз жув вуж ятла фикирна кланда. Яракъдалди гзаф месэлаяр гъялиз регъят я. Амма а члавуз гзаф къурбандар, барбатлвилер жезва, ивияр экъичзава, инсанрин къисметар хазва, уьмуьр гуьнгуьнай акъатзава... Вири месэлаяр яракъ гвачиз гъялдай акъул кланда, сабур, намус кланда. Гъар са уьлкведихъ, гъар са халкъдихъ, гъар са гъакимдихъ, гъар са инсандихъ...

Н и н а (*гъейранвилелди*). Куьн гъахъ я, гъуьрметлу эфенди. Квез гъавайда «къилерин таж» лугъузвайди туш.

П о л к о в н и к Р о т. Зунни ви гъавурда акъазва, Мирзе-Али. Амма...

А л и с у л т а н. Яракъ инсандин абур я. Яракъ тахъайла, вавай ви хатур хазвайдаз, ви намусдик хкуьрзавайдаз жаваб гуз жедач... Яракъ гвачиз хъайитла, нихъ члехи гъутарни тларам жуклумар аватла, гъам вине жеда. (*Такабурдиз Мирзе-Алидиз килигда*).

М и р з е - А л и. Акъулни, намусни, сабур авайдаз гъутарни жуклумар герек туш. Вун зи гъавурда акъунвач, чан хтул. Заз лугъуз кланзавайди сад я: инсанри чеб вири месэлаяр гъутарни яракъар галачиз гъялиз вердишарна кланда. Яракъни гуж авай чкада гъахъ жедач.

Алисултаназ са вуч ятлани лугъуз клан жеда. Нинади къасухдай адан гаф атлуда.

Н и н а. Килиг! Килиг! Жуну Къасум къвезва. Дехънен ам чи патавай алатна фейиди я.

М и р з е - А л и. Са гунагъни квачир кас я. Сада вичиз са кар ийиз куъмек ая лагъайла, куъмекни гуда...

А л и с у л т а н. Абдал я ам. Касни авачир... Ялгъуз дидедихъ галаз уьмуьр тухузва. Вичиз са гъихътин ятлани ванер къвезва, вичихъ галаз са вуж ятлани рахазва лугъуда...

Н и н а. Ам ина-ана вучиз къекъвезвайди я?

М и р з е - А л и. Ам вичин Бикеханумахъ къекъвезвайди я...

Н и н а. Бикеханум? Ам вуж я?

А л и с у л т а н. Ам са руш я.

Н и н а. О! Иер тIвар я. АкI ятIа, Къасумахъ вичин муьгъуббатдин тарих ава ман? (*Мирзе-Алидихъ элкъ-вена.*) Жедачни ахъаяйтIа?

М и р з е - А л и. Акъулдикай пай атIанвай кас яз, садра тухуда ам хуьруьн гадайри чпихъ галаз Шалбуздагъдиз зияратдиз. Ана авай пIирерал. ГъакI зарафат яз. Чпиз машгъулат патал. Дагъдин ценерив гьалтда ибурал маса хуьрйя атанвай инсанрин кIеретI. Абурукай са руша, гъа и Бикеханум лугъудайда, зарафат яз тIалабда Къасумавай вичив гвай пар пIирерал къван кIулаваз тухун. «ТухвайтIа, зун са ваз къведа, мад садазни!» лугъуда. Ялда язухди идав гвайди. Агакъайла, лугъуда Къасума: «Бес чна мехъерар мус ийида?» Бикеханума лугъуда: «Ваз зи пар ялна лугъуз, вири гъакI регъятдиз жедайди хъиз хъанайни? Зун тухун патал вуна маса къегъалвилерни къалурна кIанда». «Лагъ, за ийида!» – лугъуда Къасума. Бикеханумани адаз дагъда авай виридалайни зурба, къакъан, вири патарихъай цIалцIам, чуьхвер хътин са къая къалурда: «АтIа къванцел акъахайтIа, зун рази жеда». Акъван гагъда анал акъахиз жуьрэт авур садни авачир. Бикеханума Къасумавай анал акъахиз жедач лагъана фикирнавай. Амма Къасум акъахна. КукIушдин кукIни-кукIвал! ЭхвичIайла, адаз Бикеханум къажгъанач. Гъинва Бикеханум? ВутI хъана Бикеханум? Садазни чир хъанач... Гъадлай къулухъ Къасум русахъ къекъвезва. Гъа чIавалай инихъ ада

вичиз са гъихътин ятлани ванер къвезва, вичив са вуж ятлани рахазва лугъузва...

Н и н а. Пара иер къиса я! Къасум халис къегъал я!

А л и с у л т а н. А къванцел зунни акъахайди я!

М и р з е - А л и. Гила анал гзаф жегъилар акъах-зава.

А л и с у л т а н. Вавай анал акъахиз жедани, Мирзе-Али халу?

М и р з е - А л и. Чехивиликайни рехивиликай дагъвидиз рахшандар авун кутугнавач, хтул.

Н и н а (*Алисултаназ.*) Вун гъи рушан хатурдай анал акъахайди я, Алисултан?

А л и с у л т а н. Зун гъак! акъахайди я. Жувавай жедани-жедачни чирун патал...

П о л к о в н и к Р о т. (*Алисултаназ.*) Мирзе-Алиди илимдани шииратда къачунвай куклушар а вуна лугъуздайдалай са клусни агъада авайди туш, прапорщик.

М и р з е - А л и. Сагърай вун, жанаби полковник. Вун члехи камални регъим авай кас я.

Ж у н у К ъ а с у м атана агакъда.

Ж у н у К ъ а с у м (*Нинадила чарх ягъиз, адалай вилер алуд тийиз, Мирзе-Алидиз.*) Мирзе-Али даш, жагъизвач ман заз Бикеханум. Ваз акуначни, гьалтначни?

М и р з е - А л и. Яда, за ваз са шумудра лагъайди я: вилеризни такур ам заз гъик! чир хъурай?

Ж у н у К ъ а с у м. Ам и матишка къван иерди я. Амма адан вилер чулавбур, яргъи киф галай, къечлем авай, къилелни лацу генже алайди я. (*полковник Ротаз килигда.*) Имни хуърера къекъвезвайди я, фай-тунда аваз... Идазни акуначни? Хабар яхъ ман...

М и р з е - А л и. Чизвач адаз.

Ж у н у К ъ а с у м. Ваз хъсан я, Мирзе-Али даш. Ваз и матишка кланзавайди заз чизва. Ваз ам жагъанва...

М и р з е - А л и. Акъваз, я Къасум. Хъанач хъи.
Ж у н у К ъ а с у м (*полковник Рот къалурда*).
Хабар яхъ идавай.

М и р з е - А л и. Хабар къунвайди я. Чизвач адаз,
Къасум.

П о л к о в н и к Р о т. Ваъ, зал гьалтнач Бике-
ханум тIвар алай руш. ГьалтайтIа, за ваз хабар гуда,
гъуърметлу Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м гъавурда акъазвач.

А л и с у л т а н. ГьалтайтIа, вичи ваз хабарда лу-
гъузва ада. Заз акуртIа, за ам ви патав хкида... Ахлад
кIвализ. Хъвач. (*Жуну Къасуман далуда гъилер туна
рум гуз алахъда.*)

Ж у н у К ъ а с у м (*Алисултанан гъилер виче-
лай алудна*). За вавай хабар къуначир... (*Садлагъана
хъел акатнаваз.*) Герек авач, вун адахъ къекъвемир.
Вун жегъил я! Ваз ам акуртIа, вун адал ашукъ жеда!
Вун ам гваз катда! Герек авач! Вун адахъ къекъвемир!
(*Къил къуна, унихъ-анихъ галтадда.*)

Н и н а. Язух! Бахтикъара!

Ж у н у К ъ а с у м. Киса! Киса! Заз ванер къвез-
ва! Захъ галаз рахазва!.. (*Вири къах хъана акъвазда.*)
Ахцегъ вацIани Къулан вацIа яд яру жеда лугъузва!
Пехъер алтIуш жеда лугъузва! Чилни цав акахъда лу-
гъузва! Гумни цIай гьатда лугъуда! Ката вири инай,
лугъузва! (*Вири, рум гуз-гуз, са къерехдиз акъудда,
вичи маса патахъ зверда.*) Бикеханум, вунни ката!
Гъинава вун? Гъинал алатIани, ката! (*Чукурна хъфида.*)

Перде агал жеда.

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Ахцегърин къеле. Адахъ вад цал, вад пипелни вад бурдж-минара ала. Ана эфсерар ва абурун хзанар патал квалер, аскерар патал къазармаяр, жебехана, лазарет ва килиса ава. Къеле Шамилан муърӯдри элкӯурна кӯунва. Ина вири гъерекатдик ква, теспача я. Шамилан патал эляч! тавур ахцегъвийрин гзаф хизанризни ина кылдин къазармада чкаяр ганва. Шамилан муърӯдри ягъай туп къеледа авай жебеханада акъуна, ам хъиткъинна. Гзаф аскерар къена, хирер хъайибурни тлимил авач. Вири катта-галтугда, теспачавиле ава. Гагъ-гагъ тфенгар ягъдай ванерни акъатзава.

Къеледин цлал Н и н а акъвазнава. Адан гъиле Инжил ава. М и р з е - А л и къведа.

М и р з е - А л и. Мукъаят хъухъ, ханум. Къе секин ятлани, буъркъуъ гуъллейри лув тагана авач.

Н и н а. И хъанвай мусибатар акурла, къеледин барутхана пад хъайидалай кьулухъ заз гуъллейри-хъай кичлѐзмач.

М и р з е - А л и. Аферин! Вун бубадин руш я! Ви виклѐгъвилел гъейран я зун! Ятлани мукъаятвал хвена кланда. Им дяве я.

Н и н а. Муърӯдри дишегълийрик кягъзавач. Чун инсанрай къазвач... Абуруз чун патал гуълле гъайиф я...

М и р з е - А л и. Абуруз вун гъуърӯ-пери, малайик тирди чизва жеди...

Н и н а (*сефилдиз хъуърена*). Эхъ. Къе заз Даниял-бегдини вацлун кьеряй гъарайдалди гъак! лагъана.

М и р з е - А л и (*мягътел яз*). Вахъ галаз Даниял-бег рахана? Ада вуч лагъана?

Н и н а. И уьмуърда чеб урусрал пехил я лагъана, вучиз лагъайтла абурухъ зун хътин гъуърӯяр ава лагъана. Ахпа алава хъувуна: «Къайгъу авач. Атла дуьньяда урусар чал пехил жада, вучиз лагъайтла чаз гъуърӯ-перияр гъана гъатда!»

М и р з е - А л и. Вичиз гъатдай са гъуър-перини
авайди туш лагъана кIандай...

Н и н а. Вучиз?

М и р з е - А л и. Вучиз лагъайтIа ам женнетдиз фи-
дайбурукай туш. Урусрин патал алайла, генералдин
чин аваз, адакай са дуьзгуьн генерал хъайиди туш.
Гила, Шамилан патал алайлани, ам са бегъем наиб
туш. Са даяведани адавай виле акъадай къегъалвилер
къалуриз хъанач. И кар, заз ван хъайивал, Шамилан
муькуь наиб, викIегъ Гъажимурада Даниял-бегдиз му-
къвал-муькъвал къехуьнзава лугъуда.

Н и н а. Гъажимурадни ина авани?

М и р з е - А л и. Эхъ. Ам Шамила иниз атай гъа
сифте юкъуз Къубадай къевезвай милицайрин рехъ
къаз ракъурна. Ада милицаяр чукурна, абурув гвай
балкIанарни къакъудна, са къадар есирарни къуна
хтанва лугъуда. Амни Даниял-бег чеб чпив къун тавун
чун патал хъсан я. Къе абур къведни чпин дестеяр га-
лаз Аргутинский къведай рехъ къаз фенва. Абурухъ
Кибит-Меъгамедни галай хътинди я. Гъайиф, урус
генералдивай накъ Къулан вацIалай элячIиз хъа-
нач, муьруьдри муьгъ чукурна. Гила ам Цехуьлрин
муькъвелей элячIна атана кIанда. Маса рехъ авач.

Н и н а. Самурда яд гзаф ава. Йигин сел ква...
Къез гъикI аквазва? Яргъал фидани и дяве?

М и р з е - А л и. Чкадин халкъдик къве рикIин
хъанвайбур гзаф ква. Къуват гъи пата хъайитIа, абур
гъа патал элячIда. За гъиссзавайвал, муьруьдривай
Аргутинскийдин хура бажагъат акъвазиз жада.

Н и н а. Куь сивай Аллагъдиз ван хъурай.

М и р з е - А л и. Амин... (*Ихтилат дегишар-
да.*) Дахдин гъалар гила писзавач. Хер гьерен хаму-
на турдалай къулухъ хъсан хъхъанва. Къе полковник
кIвачел ала. Кефи ахъа хъанва.

Н и н а. Сагърай куьн. Куь гъуьрметар завай ага-
къар хъийиз жедатIа, чидач ман...

М и р з е - А л и. За и кар вуна гъуьрметар агакъар
хъувун патал авурди туш. Ам зи буржи я.

Н и н а. Куъ ватанэгъли Алисултанни рикl члехи, викlегъ кас я. Гъадалайни зун гзаф рази я. Накъ йи-физ ам са суъруъ хипер гваз хтана. Къеледа каш же-дач. Зи дахдиз гзаф шад хъанвай.

М и р з е - А л и. Машрикъ пата Гъафиз лугъуз члехи шаир хъайиди я. Ада вичиз клан хъайи са рушан хъуькъвел алай халдихъ Самаркъандни Бухара гуда лагъайди я. Алисултана гъайи хипер ви халдихъ гуз гъайибур я, ханум. Захъ авай хипер зи шиирар я. Гила абур пашманбур жезва. Келдани ваз?

Н и н а. Зун куъ гъавурда акъазва, гъуърметлу кас... Алисултаназ за Иса Месигъдикай ихтилатар ийизва, ам Месигъдихъ иман ийиз эгечlзава.

М и р з е - А л и. Машрикъ пата Шейх Санан лугъузни са кас хъайиди я. Ам гуржи са таватдал ашукуъ хъана, ада вичин муъгъуьббат патал, ислам дин гадарна, хашпара дин къабулна. (*Рахшанддив.*) Алисултан чи шейх Санан я жеди... Завай диндилай элячlиз жедач, амай вири крар ийиз залай алакъда.

Н и н а (*ихтилат къатlна*). Квез шиирар клелиз кланзавай ман...

М и р з е - А л и (*чар вугуда*). Ма, им урус чlалал и шиирдин мана я. (*Шиир клелда.*)

Гагъ хъилекди, гагъ гъайрадик ава хъи зун куз,
Масада ваз тавазияр ийизва лугъуз.
Мичlи, яргъи йифер текдиз акъудин за гъикl?
Гъикl сабурдив, теселлидив секинарин рикl?
Лянет хъурай ялгъузвилиз, уьмуърдиз чклай,
Къуъзуъ къилихъ зак ашкъидин кутунвай и цlай!

Д а р ь я къведа. Мирзе-Али хъфида.

Д а р ь я. Зун квехъ къекъвезвай... Куън цлал алаз акуна атайди я. За куъ рахунар къатlнани?

Н и н а (*гъилевай чар Инжилдин юкъва твада*). Ваъ, ваъ.

Д а р ь я. Вуч лугъузва агъсакъалди-арифди и вири крарикай?

Н и н а. Вири хъсан жеда лугъузва.
Д а р ь я. Чаз кланзавайдини гъам я.

Каш-кашахъ текъвез к е ш и ш атана акъатда.

К е ш и ш. Къез акунани (*гъиле авай асадалди къеледилай къеце пад къалуриз.*) ана вуч къиргъин аватла?! Мад къузгъунар, чалагъанар хъиз, алтлугъ хъанва! (*Хурал хаи члугвада.*) Я Аллагъ! Вуна хуъх чун!.. Алад, зи балаяр, килисадиз, дуъаяр ая! Дуъа атлугъмир! Иса Месигъдиз дад-бидад ая! Вилерай такланвални хъел авахъзавайбурукай чун хуъх, чав куъмек агакъара лугъуз минетар ая! (*Вич алатна фида.*) И алукънавай секинвал заз пайгарди яз аквазвач.

Н и н а. Чна дуъар ийизва, буба. (*Даръядиз.*) Аламат я, Шамилав гвайди вири къвед-пуд туп я. Ягъай туп чи барутханадиз аватун аламат тушни бес! Къеледин Самур вацл галай пата авай цал ацахънава. Мусибат я хъанвайди! 150 кас къенвалда. Язух Мариядин гъуълни телеф хъанва. Къве бала етим хъанва... Залан хирерикди чандик квай вири аскеррин къилихъ Инжил клелиз язух кешиш агакъзавач...

Д а р ь я. Вучда? Чи везифа жуван итимриз куъмек гун я. Эхна кланда. Къурагъар галай патай атай Аргутинскийдин къушунривайни Самур вацлалай элячлиз хъаначалда. Муъгъ муъруьдри чуклурнава. Гила Аргутинский вацлун а патай Цехуълрин муъкъвел къван фин мажбур хъанва. Вацлай экъечл жедайвал туш – яд гзаф ава, адан сел йигинди я. Абур анай яна, иниз агакъдалди эхна кланда, лугъузва зи гъуълуъ. Ахпа чаз регъят жеда, чи гужар алатда.

Жуъмь мисклун галай патай азандин ван акъатда.

Н и н а. Куъ сивяй Аллагъдиз ван хъуй... Шамилни Аргутинскийдин аскеррин рехъ къаз фейитла, вучда? Къез аквазва, ада чкадин халкъ саки михъиз вичин патал гъанва, ада инсанар таъсирдай гафаралди алцурарзава, члалал гъизва. Заз къеледин цлалай

акуна, ам халкъдихъ галаз, вичин муъруьдрихъ галаз
рахазвай саягъ. Вирида, суьгъуьрда тунвайбуру хъиз,
сивер ахъайна яб гузва адаз, адан эмирар гъа лагъай-
валди къилиз акъудзава.

Д а р ь я. РикI кIевиз яхъ. Им дяве я. Зун гъуь-
луьхъ галаз ихътин гъалара аваз шумудни са йис я.
Вердиш хъанва. Вири хъсан жада. Аллагъ чи патал
ала.

Н и н а. Заз дахдин гъалдикай кичIе я. Адал хъан-
вай хер духтурди чIуруди я лугъуда. Мирзе-Алиди
хата алатнава лугъузватIани, заз бубадин гъал мад
пис хъжез кичIезва. Бубадиз вичи кваз къазвач, ам
аскер я.

Д а р ь я. Ви бубадин къайгъуда са духтур авач.
(*Вилера са гъихътин ятIани сир квай экв аваз.*)
Чехи жерягъ ва шаир Мирзе-Алиди полковник дири
хъувун вичин хивез къачунва. Алисултанани гзаф
кат-галтуг ийизва.

Н и н а. Эхъ. Мирзе-Алиди зи буба гьерен хамуна
туна кIанда лагъайла, накъ ваъ, вилик квай йифиз
Алисултан къве балкIанни гьер гваз хтана.

Д а р ь я. Алисултан, пеленг хъиз, зирек я. КцIара
авай гарнизондивни, Дербентдиз Аргутинскийдивни
чи гъалдикай хабар агакъарайди гъам я... Накъни чи
жасусрихъ галаз са суьруь хипер гваз хтанвай... И
вири къегъалвилер ада вучиз ийизвайди ятIа чидани
квез?

Н и н а. Зун гъавурда акъазва... Исятда а ихтила-
тар герек яни чаз? Ша килисадиз фин, дуъаяр ийин.

*Абуруз цлалай эхвичIиз клан хъайила, д у х т у р
къведа.*

Д у х т у р (каш кашахъ текъвез, наразивал кваз).
Заз ван хъайивал, куьн мад килисадиз физвайбур
я, тушни? Лазаретдиз алад! Ана хирер хъанвайбур
гзаф я. Абуруз хирер кутIуниз куьмек це, язухриз са
чан-рикI ая, са теселли це. Дуъаяр – ахпа! АтIа пата

авайди (къеледилай кѣеце пад кѣалурда.) са кѣия-
мат я. Чибурукай вуж ятлани абурун гѣиле гѣатнава.
Муѣруѣдри адаз жаза гуда.

*Дишегѣлиар цлалай эвичѣда. Кѣеледилай кѣеце з кили-
гай духтур кѣах хѣана гѣанал, муѣруѣдри з килигиз, аму-
къда ва са шумудра «Вагѣшиар! Вагѣшиар!» гѣарайда,
ахпа цлалай эвичѣда. Сегънедал полковник Рот, ка-
питан Новосѣлов ва Алисултан кѣведа.*

Полковник Рот (адан чапла кѣуѣнелни
гардандал бинтер алчуднава. Капитан Новосѣлов аз).
Зун квелай гѣаф рази я, жанаби капитан. Куѣн хали-
сан аскер я! Кѣеледиз чѣехивал авун, аскерриз коман-
да гун за куѣ хиве тунал зун гѣалатл хѣанач.

Капитан Новосѣлов (адан клвачелни хер
ала, кѣецивиал ийизва). Сагѣрай, жанаби полковник!
Буржи кѣилиз акѣудиз зун датлана гѣазур я!..

Полковник Рот. Чи барутхана пад хѣана,
цал чклана, муѣруѣдар са куѣникайни кичѣ тахѣана
рум галаз атайла, чи бязи аскерар серсервал акатна,
кѣулухѣди гадар хѣанай... Куѣ гѣил зурзанац, капи-
тан! Кѣве кичѣрхѣан вуна чкадал ягѣна кѣена! Амай-
буруз виликди фин эмирна. Куѣне чи жидаяр худда
тваз туна! Кѣез чида, муѣруѣдриз гуѣллейрикай кичѣ
туширди, амма урус жидадикай кѣван абуруз чпин
Аллагѣдихѣайни кичѣедач.

Капитан Новосѣлов. Абуру чеб, шиши-
нал як хѣиз, жидедал акѣалжун чѣехи айиб яз кѣазва,
полковник... Чи аскерар руѣгѣдал мягкем я... Абурув
капитан Тизенгаузена мукѣвал-мукѣвал «Пачагѣ па-
тал, пак Рус патал...» мани лугѣуз тазва. Абуру гѣич!..
Алатнавай крар я! Аргутинский агакѣдалди са клус эх
хѣувуна кланда... Гѣамни чалай алакѣда...

Полковник Рот. Мад вуч хабарар ава?

Капитан Новосѣлов. Гѣажимурадан
дестеди Хазридин кѣеледа авай милицайрин гарнизон
куклварна, михѣиз пунай акѣудна, есирарни кѣуна
хтанва. Гила, авай ванерай, Гѣажимурад, Даниял-бег,

Кибит-Мегъамед Аргутинскийдин рехъ атІуз фенва. Шамилани адан лезги гъилибан Мегъамед-Небиди халкъдик руьгъ кутазва, абур женгиниз къарагъардай вязер ийизва. Иллаки жегъилрин къилер элкъуьрзава. Виридалайни викІегъ дагъвидиз, вуж сифте яз къеледиз гъахъайтІа, адаз куь руш Нина гун хиве къунва, лугъуда... Аргутинский агакъдалди эх хъувуна клан жеда, полковник.

П о л к о в н и к Р о т. Гъайиф! Къеледин патав гвай муьгъ хуьн патал чун алахънач. ТахъайитІа, Аргутинскийдин аскерар ина авайди тир.

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Чавай хуьз жедайвал авачир, полковник. Шамила вири хуьрерай итимар, папар, аялар гъиз туна гъа муькъуьв акъвазарна, ахпа абурув муьгъ чукІуриз туна.

П о л к о в н и к Р о т. Гъайиф! Икъван крар заз такуна алатна... Заз Нинадикай намус ава. Герек авайди тушир за адаз иниз эверун. Жув къиникай заз кичІе туш, зун аскер я. Рушан язух я... Зун адан вилик тахсирлу я...

Сегънедин са патай М и р з е - А л и пайда жеда.

К а п и т а н Н о в о с ё л о. РикІик къамир, полковник! Куь руш хуьдайбур ина гзаф ава. Ам къегъал руш я! Адаз вирида «дагъларин руш» лугъузва. Куьне куь руш виридалайни гзаф викІегъвилер къалурай аскердиз гуда лагъай гафуни чи аскеррик руьгъ кутунва... (*Алисултаназ килигда.*) Са аскеррик ваъ, шаиррикни... (*Гъеле чпив агакъ тавунвай Мирзе-Алидиз килигиз.*) Куь гъал исятда гьикІ я?

П о л к о в н и к Р о т. Писзавач. Къве югъ инлай вилик михъиз чІуру тир. За кешидизни эвериз тунай...

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Аллагъди яргъазрай, полковник...

П о л к о в н и к Р о т. Зун Машрикъ патан тІебибиятди хиласна. Мирзе-Али хъаначиртІа, зун

исятда чи мейитар кІватІнавай тевледа жедай. (*Разивилелди, вилера алхишдин лишан аваз Мирзе-Алидиз килигда.*) Ада сифтедай зи хире кІватІ жезвай прин къене тІвек авай кІарабдин куьмекдалди мукъаятдиз фитІнна, анаг са пис ни галай, кудай са шей янавай пекиналди мІхъиз, ахъа хирен къене гьерен тумунин пи тваз, хер алай чка таза хамуна туна кутІуниз, къапарив-къажахрив ванер акъудиз таз, зав ахвариз вуганач. Ахпа, зун, ахварихъ къаних яз михъиз гъалдай фейила, яргъалди ксун хъана. Гъа икІ ада зун са шумуд йикъан къене кІвачел ахкъулдна. Гила за жув хъсандиз гъиссава. Аллагъдиз шукур! (*Мирзе-Алидиз.*) А кудай, ни галайди вуч затІ тир, гъуьрметлу зи хиласчи?

М и р з е - А л и. Къифрен дарман, жанаби полковник.

Алисултан хъуьреда. Амайбуру ада хъуьруьн ван тахъайдай къада. Мирзе-Али адаз чапдаказ килигда.

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Духтур гъейран хъанвай Мирзе-Алидал. Ада вичихъ куьн сагъ хъхъунин умуд авайди тушир лугъузвай... (*Мирзе-Алидиз.*) Вун Авиценна я лугъузвай...

М и р з е - А л и. За полковник Ибн-Синадин, гъа куьне лугъудайвал, Авиценнадин «Тиб» ктабдин куьмекдалди сагъар хъувурди я... ГъакІ хъайила, Машрикъ патан чІехи жерягъ ина чахъ галаз ава лугъун таб жедач.

П о л к о в н и к Р о т (*Мирзе-Алидиз*). Куьне куь алакъунар Авиценнадин тІварціхъ чуьнуьхмир, гъуьрметлуди. Чи духтурдин гафар гъахъбур я. (*Капитан Новосёловаз.*) Мирзе-Алиди и дяве жедалди виликамаз заз милицайрив артухан яракъарни патрумар вугумир, абурукай гзафбурукай игътият хъухъ лагъана меслятнай, за, гъайиф хъи, а гафар япалай авуна. ЧІехи пай а патрумар гила чун авай патахъди акъатзава... (*Са вуч ятІани рикІел хтайди хъиз.*) Зун

Алисултаналайни гзаф рази я. Ада гьер гъаначиртла, зун кье квез кIвачел алаз аквадачир. Ада а чIавуз кье балкIанни гваз хтанай. Чна чи балкIанар тIуьна куьтягнавай.

Капитан Новосёлов. Алисултан викIегъ, кIвачел кьезил прапорщик я. Гаф авач. Адан кьегъалвилер заз женгина аквазва. Ада чаз суьрсет жагъурдай рекьерни аквазва. Накъни ам Аргутинскийдин патав, тади ая лугъуз, чун суьрсетдин рекъай кIеве ава лугъуз фенвай. Адахъ гуржи капитан Букчиев, чкадинбурукай тир Агъасини Гъасан галай. Йифиз абуру къеледиз муьруьдри чеб патал хуьрерай кIватIнавай хиперин суьруьдин са пай хканва. Гила чаз каша азаб гудач.

Полковник Рот. Аферин ваз, Алисултан!

Мирзе - Али (Алисултаназ). Бес Гъасан квехъ галаз хтанач хьи? Ам вутI хъана? Ам зи хтул я, зи рикI чкадал алач...

Алисултан. Йифиз, циф аваз, чун чавай квахъна. Чидач, ам гъинихъ алатнатIа. Мумкин я ам муьруьдрал ацалтунни...

Капитан Новосёлов. Исятда абур вуч ятIани секин хъанва...

Мирзе - Али. Шамил гъакI акъваздайди туш. Ада чкадин халкъ мадни гзаф вичин рекъел гъун патал гзаф пердеяр акъуддайди я. Рахунрин устадвиле-лай гъейри, адахъ пердеяр къалурдай устIарвилерни авайди я. Ада вичиз пайгъамбардихъ галазни ра-хаз жедай уламар чида лугъуда, аламатар къалуриз алахъда. Муьруьдар адан чIалахъ жезва. Абуруз маса рехъ авач. Къара жемятни гъакI я, гъамни имамдин «аламатри» хъуьтуьларзава. Накъ, йиф алуькдайла, заз дурбуйрай акуна: Шамила вич «кучукиз» туна. Ада са кьуьруьк акъудзавайди я. Аргутинский инив агакьун хъайитIа, халкъ вичикай кат тавун патал, вичин терефдарар артухарун патал акъудзавай са уюн я... Аргутинский энгел хъайитIа, адан рекьер кьун хъайитIа, чаз амуькдайди чи полковникди кьабулна-вай къарар я...

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Къеле инсанарни аваз къеняй пад авун, чан аламаз жув муърӯудрин гъиле тун тавун тушни?

М и р з е - А л и. Эхъ.

П о л к о в н и к Р о т. Маса рехъ амукъ тавуна, крар гъахътин саягъда къиле финни мумкин тирдакай куъне инавай чкадин инсанриз лагъанвани? Абурук виликамаз къеледай экъечІна хъфиз кІандайбур авани?

М и р з е - А л и. Авач. Зун виридахъ галаз раханва. Амма ахътин гъалдал гъана виже къведач. Къеле ва инсанар хуън патал са улам жагъурна кІанда. Шамилахъ галаз рахана кІанда.

Звериз-звериз д у х т у р къведа.

Д у х т у р (*каш кашахъ текъвез*). Муърӯудри чибурукай садаз жаза гузва...

М и р з е - А л и (*аян хъанваз*). Гъасан... Гъасан яз тахъуй?

Д у х т у р. Гъам ятІа лугъуда за... (*Чукурна хъфида*.)

М и р з е - А л и. ИкІ туна виже къведач, полковник! Чи патай къенвайбур чна кІватІ хъийизва, са гъилле мумкинвал хъайила, сад-къвед кучукзава, амайбур чилив вугуз агакъзавач. Къеледилай къецени, къуд патахъай, цларив, муърӯудри атІанвай хандакІда, шахарикай къянавай яцІу жугъунрални кваз гзаф муърӯудрин мейитар гъакІ гадарна алама. Иесийривай абур къахчуз жезвач. Къахчуз кІан хъайибурузни къеледай гуълле гузва. Къуд пата ял гъатнава. Куън аскерар я, мейитрихъ галаз вердиш хъанва. Амма халкъди вуч авурай и мусибат аквазвай?! Аялри, дидейри, папари, вахари вучрай?! И шикилди абуруз чун генани гзаф такІанарда. ИкІ туна виже къведач. Чагъаринни пехъерин, чалагъанрин лужар элкъвезва... Агъ, Гъасан! Гъасан! За ваз мукъаят хъухъ лагъаначирни?! (*Фида*.)

Капитан Тизенгаузен къведа.

Капитан Тизенгаузен (*полковник Ротаз*). Жанаби полковник! Муърӯдрикай къеле галай патахъди балкѣанраллай са шумуд кас къвезва. Яракъар гвач.

Полковник Рот. Лацу пайдах гвани?

Капитан Тизенгаузен. Ваъ. Абур месля-тар ийиз ваъ, регъим тѣлалабиз къвезвайбур я.

Полковник Рот. Атурай. Варар ахъая. Килигин абурув вуч хабар гватѣа.

Капитан Тизенгаузен фида. Мирзе-Али хкведа.

Мирзе - Али (*михъиз кѣватнаваз, рикѣ ханваз*). Абуру зи хтул, хѣб хъиз, тукѣуна. Къил галудна, беден гулунал, кѣвач кѣиринихъ вегъена, куърсарнава... Агъ, вагъшияр!.. Гъасан!.. Гъасан!.. Жанаби полковник, заз ихтияр це Шамилан патав фидай. Адаз къве гаф лугъудай. И йикъ-шуван, икъван ивияр куъз герек я, вуч паталди я?.. Вичин муърӯдарни галаз ахлад инай лугъуда... Ада иниз итимар ракъурнава. Гъабурухъ галаз фида зун.

Полковник Рот. Ада ваз яб гудани?

Капитан Новосѣлов. Куън ам патал хаин я. Килиг гъа, ада вазни жаза гуда, гъуърметлуди. Адахъ инсаф авайди туш.

Мирзе - Али. Ахътин викѣегъвал адалай алакъдач.

Капитан Тизенгаузен Шамилан наиб Юсуф вамад са шумуд муърӯд галаз хкведа.

Полковник Рот (*виликди фена*). Заз вун чир хъана, наиб Юсуф! Чун Салтадин патав хъайи женгина чин чинал гъалтайди я. Рикѣл аламани? (*Адав гъил вугуда.*) Лагъ, вуч мурад аваз атанватѣа.

Юсуф (*гъил ягъна*). Зазни вун чир хъана, сакъиб. Вун чидайвилай Шамила зун ракъурайди я...

Куъ барутхана пад хъана, чак руъгъ акатнатлани, Ала-
лагъди гъалибвал квез, магълубвални чаз багъишна,
ам и гъилера куъ патал хъана. Куъ патайни, чи патай-
ни къейибурун къадар авач. И йикъара дагъвийрин
дехмейра хендедаярни етимар гзаф хъанва. Дидейри-
ни папари чпин хур гатаз, чларар чухваз, кифер атлуз,
гъикI шелар-хвалар, йикъер-шуванар ийизватла, га-
фаралди лугъуз жедач. Чун куъ патав са тлалаб гваз
атанвайбур я. Чав шариятдин шартлар члуриз тамир.
Чна чи кьенвайбур чилив вугун энгеларзава. Чаз абур
кIватI хъийидай, эл-адетдив кучукдай мумкинвал це.

П о л к о в н и к Р о т. За квез ихтияр гузва. Зи
са аскердини квез а кар ийиз манийвалдач. Анжах
са шартI ава: куъ патай мейитар кIватI хъийидайбуру
абурал алай яракъар хутах тавурай ва ийизвай кар
няналди куътягърай.

Ю с у ф. Сагъиб, ваз течиз туш: дяведа къейи му-
сурман хенжел галачиз кучукна виже къведач.

П о л к о в н и к Р о т. Хенжелар къахчу, тфен-
гар алайвал тур. Абур гъакIни чи милицайрив гвай-
бур тир... Зи аскерар къеледин цлалай куъне чи шартI
гъикI къилиз акъудзаватла килигда... (*Ван дегиш хъа-
на, ихтибардивди.*) Вуна захъ галаз са пата аваз женг
тухванайтла кIандай заз, Юсуф.

Ю с у ф (*сир кваз*). Зазни гъакI кIандай, сагъиб...
(*Мирзе-Али акуна, ван алаз*). Имамдиз вакай гзаф
хъел ава, эфенди...

М и р з е - А л и. Аватла, яд хъурай. Зазни адакай
тIимил хъел авач!

Ю с у ф (*къил галтадда. Алисултаназ*). Ви ха-
луди вичин гъилелди ви хам алажда лагъанвайди я,
Алисултан...

А л и с у л т а н. Ада сифте вичин хамунин къай-
гъу члугурай.

Ю с у ф. Вуна ина Иса Месигъдиз дуъаяр ийиз
чирзава лугъуз ванер ава...

Алисултан жаваб гуз агакънач.

*Тади кваз са аскер къведа. Адахъ Жу ну Къ а -
с у м н и гала.*

А с к е р (*полковник Ротаз*). Жанаби полковник,
вич и меслят ийизвайбурухъ галайди я, вич Мирзе-
Алидин патав къвезвайди я, лугъуда. Аскерривай им
акъвазариз хъанач...

П о л к о в н и к Р о т. О, ам зи куьгъне таниш я!
Атурай, атурай! Адак хата квайди туш, адан ниятар
михъибур я.

Ж у н у Къ а с у м (*Мирзе-Али акуна, хвеши
хъанваз*). Мирзе-Али-даш! Вун аваз хъсан хъана!

М и р з е - А л и. Яда, вун иниз гъик! акъатайди
я? Ни ракъурайди я?

Ж у н у Къ а с у м. Зун ат!а вац!ун къере авайбуру
ракъурайди я ман. Ана абур гзаф ава! Тфенгар, турар
гвайбур-е! Къенвайбурни гзаф ава-е... (*Юсуфни адахъ
галайбур къалурда.*) Ингъе ибурни гъабурукай я! Зун
абурувай Бикеханум акунани лугъуз хабар къаз фе-
йиди тир. Абуру «ина папар авайди туш, папар къе-
леда чуьнуьх хъанва, Бикеханумни гъана ава» лагъа-
на Мирзе-Али-дашахъ галаз. Заз хвеши хъана ман...
Ваз ам жагъанвай хъиз хъана, атайди я-е.

М и р з е - А л и (*къил галтадда*). Ина Бикеханум
т!вар алай руш авач, Къасум.

Ж у н у Къ а с у м. Бес ам гъина ава?

М и р з е - А л и. Чидач.

*М а р и я атана, алатна фида. Адан ч!ларар чк!анва.
Адал яргъи лацу булушка ала. Жуну Къасума адан патав
зверда. Адалай чарх ягъиз адаз килигда. Дишегълиди и кар-
диз фикир гузвач, ам гъа физвайвал физва. Са арадилай
гъиле Инжил аваз Нинани атана акъатда.*

Ж у н у Къ а с у м (*Мирзе-Алидин патав хта-
на*). Ваъ, им ам туш. Им заз ат!а багъда акурди я.

М и р з е - А л и. Язух дишегъли! Адаз эсер янава!
Адан итим къенва. Аялар к!вале шехъиз ава. Им, эсер
яна, вичиз вичикай хабар авачиз, къеледа къекъвез-

ва. *(Къултухдай акъудна, къалабулук кваз сятиниз килигда.)*

Ж у н у К ъ а с у м. Бес вучиз ада чѳулавбур алуќІнавач? Вучиз чІарар атІанвач? Хуъре авай гзаф папар чѳулавра гъатнава, парабуру кифер атІанва! Заз Бикеханума, зун къенвай хъиз хъана, киф атІуз кичІезва ман... *(Садлагъана къил къада)*. Заз ванер къевезва. Зав рахазва! Квез виридаз бесрай лугъуз-ва! Ягъ-ягъунар акъвазра лугъузва! Бес я!.. Бес я!.. *(Къил къуна варар галай патахъди катда.)*

Ю с у ф. Жунуди я...

М и р з е - А л и. Жунуди ам туш, жуну хъанвай-бур и къиргъин, и дяве акъуднавайбур я. Вири и къиникъар я Аллагъдиз, я инсанриз герек авачир къурбандар я! *(Юсуфаз.)* Хъша, зун квехъ галаз хкведа!

Ю с у ф. Имамдивай тахсиррилай гъил къахчу лугъуз кІанзавани?

М и р з е - А л и. Ваъ. Заз адахъ галаз меслят ийиз кІанзава.

Ю с у ф. АкІ ятІа, вун татайтІа, хъсан я. Ам вахъ галаз рахадач.

М и р з е - А л и. Рахада.

Ю с у ф. ГъикІ жедатІа, жув килиг.

Юсуфни адахъ галайбур варарихъди фида.

П о л к о в н и к Р о т *(Новосёловани, Тизенгаузеназ)*. Алад, аскерар гъавурда тур... Чи къенвайбур кучудизни тади ая. *(Мирзе-Алидиз.)* Вуна хъсандиз фикирнавани, гъуърметлу Мирзе-Али?

М и р з е - А л и. Эхъ, жанаби полковник. Шамила къеле хъиткъинарун паталай чиликай тІеквенар эгъвезва, цІийи гъужумдиз гъазурвилер аквазва. А кас чкадин халкъ михъиз къирмиш тахъанмаз акъваздайди туш. Ам акъвазарна кІанда. Гафуналди, меслятдалди. *(Сятиниз килигда. Нинадин патав фида.)* Сагърай, ханум. Вун ина авачиртІа, Шамила и къеледин пенпе цавуз акъуднавайди тир. *(Полков-*

ник Ротаз.) Ви рушан иервили, жанаби полковник, ви аскеррин кьегьалвал са шумудра артухариз туна, ам кьеледин цларилай акур муьруьдар, чеб женнет-диз аватай хьиз жез, серсер жезва. Гьавилай и кьеле инал аламайди я.

П о л к о в н и к Р о т. Пара кьван сагъ хьуй вун, зи дуст, ихьтин чими гафарай... Бес вучиз вуна, чун михьиз чара жезвай хьиз «сагърай» лугъузва?

М и р з е - А л и. ГьакI акъатна сивяй. Чидач... Даниял-бег, Гьажимурад, Кибит Мегьамед Аргутинскийдин кьушундин вилик пад кьаз фенва. Амма Шамилан муьруьдар анжах дагълух чкайра дяве ийиз вердишбур я, дагъларай кьванер авадариз. Абурувай Самур вацун дуьзен кьере урус аскеррин хура бажагъат акъваз жада. Заз ина куь аскерар акуна. Халис кьегьалар я. Куь рикIик жемир... Квев куьмек агакъда... Заз жуван халкъ авамдаказ урус жидайрин хуруз ракъуруникай хуьз кIанзава.

П о л к о в н и к Р о т. Чна вун элкъвена хтун вилив хуьда. Ваз хъсан сят хьурай!

Н и н а. Вун Аллагъди хуьрай. За куь паталай дуьаяр ийида. Мукъаят хьухъ.

М и р з е - А л и. Куьнни Аллагъди хуьрай!
(*Хъфида.*)

*К а п и т а н Т и з е н г а у з е н н и к а п и т а н
Н о в о с ё л о в муькуь патакъ фида ва сегьнедихъай урус
аскерри лугъузвай манидин ван акъатда.*

За Царя, за Русь Святую,
Под призывный барабан
Соберём семью родную
Крестоносцев-ополчан.

Неприятель грабит сёла,
Бьёт он женщин и детей,
Не щадит ни лет, ни пола,
Ни Господних алтарей.

Но смотреть на дело злое
Сердцу Русскому невмочь,
Так и рвётся ретивое
Беззащитному помочь.

Полно жить нам во покое,
Вот наш дом – шатёр небес.
Ну, живей, топор за пояс
И ружьё наперевес.

Настаёт пора благая,
Барабан сыграл поход,
И уж песня удалая
На веселье нас зовёт.

Будет время, эту песню
Пропоём мы впереди,
Чтобы каждому солдату
Было весело идти.

А придётся, что ж, ведь воля,
Мы, отвагою горя,
Все поляжем головою
За Отчизну, за Царя!

Перде агал жеда.

ПУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

*Шамил акъвазнавай чка. Имамдин патал алай ахце-
гъвийрин къил Мегъамед-Неби ва муьруьдар чпин вилик
имам экъечIунал вил алаз акъвазнава.*

М е г ь а м е д - Н е б и (гъалаба кваз). ЭкъечIзавач
хьи... Яраб вуч хъанатIа?

М у ь р у ь д р и к а й с а д (рикI секин тушиз).
Мегъамед-Неби-эфенди, вун чкадин итим я, Шамила
ваз гзаф ихтибарзава. Накъ ам сура гъахъунин мяре-

катни ада вахъ галаз меслят авуна. Ада вав вич сура тваз туна. Адан ял къунваз тахъуй гъа?! Вуна сур ми-хъиз агалайди яни? Ана гъик! хъайиди тиртла, лагъ кван!

М е г ъ а м е д - Н е б и. Шамил-эфендиди заз накъ вичин патав эверна лагъана: «Вуч ятлани Аллагъди чи пад къазвач. Ада чав са гъапавай инсанар чуънуъх хъанвай муг къван авай са къеле къаз тазвач. Чакай шагъидар хъана къенвайбурун къадар авач, Аллагъди гъа карни кваз къунвач», – лагъана. Ахпа сур атлун эмирна, вич, кафан галчукна, гъаниз эвична. Ахпани, винелай къулар эцигна, абурал накъвни вегъена, сур агал хъийиз туна.

1 - м у ъ р у ъ д. Кафан къецил бедендал алчуднавайни?

2 - м у ъ р у ъ д (*къил галтадиз*). Гъаваяр чими я къван, затлани жадач адаз.

М е г ъ а м е д - Н е б и. Ваъ, кафан чергес-чухвадин винелай алукнавайди я. Гапурни хенжел алуднавай. Къамчини къецел тунвай.

1 - м у ъ р у ъ д (*секин хъхъана*). Вуна сурун сиве са фер хъайитлани тунвани?

М е г ъ а м е д - Н е б и. Тунва, тунва. Гъава адаз бес жада.

Чукурна 3 - м у ъ р у ъ д къведа.

3 - м у ъ р у ъ д (*нефес-нефестихъ текъвез*). Имамди сур ахъая лугъузва!.. Кланикай къулар гатазва!..

М е г ъ а м е д - Н е б и ва са къадар муъруьдар зверна фида.

4 - м у ъ р у ъ д. Къвезва! Имам къвезва! Ада, кафанар алудна, вичин гапурни хенжел алуклава.

Ш а м и л атана акъатда, адахъ галаз *М е г ъ а м е д - Н е б и* ни хкъведа. Абурухъ са жерге *м у ъ р у ъ д* ар - ни гала. Вири кис жада.

Ш а м и л. Мусурманар! Дуъз имандал алайбур! Накъ нянихъ за квез лагъанай, къени тикрар хъийизва. Чавай гъалибвал къачуз тахъунин беябурчивили зи руьгъ къарсурзава. Вучиз и гъвечи гъуьргъуь муг (*Къеле къалурда.*) инал аламайди я?! Адал вегъена физвай, чпел члулав къармахар алай чи дагъларин лекьер тлимил яни? Ват! Зайиф яни? Ват! Бес вуч хъанва? Яргъи сятера зун накъан югъди Аллагъдин вилик метлерал акъвазна, чин чилиз ягъиз хъана, амма Ам заз акунач. За имамриз эверна, гъабурузни зи ван атанач. За чаз къаюмвалзавай Омаразни Алидиз дад-бидаддалди эверна, гъабурни кисна. Вуч я, Аллагъ кафиррин патал элячланавани? Чи Мугъаммед Ярагъиди вичел кплар-дуьаяр авур пак Шалбуздагъни киснава!.. Дуъз имандал алайбур! Накъ зун квез акваз-акваз суруз гъахънай. Аллагъдилай гъейри маса аллагъ авач! Адаз вичин лукларин язух атана ва зи патав малаик ракъурна. Чна са хейлин ихтилатарна. Адан гафари зи руьгъ кана. Зун йифди шехъиз ва дуьаяр ийиз хъана. Аллагъдиз чакай атанвай хъилен къадар зурбади я къван! Малаикди вичин лувараллаз зун цаварал хкажна. Чехи пайгъамбарди чаз регъим авуна. Къе экв жадай къиляй ам вичин цай кIвахъзавай балкландал алаз завай гвягъна фена ва квез гъакъикъат гъихътинди ятIа лугъун эмирна. Куь гунагърин къадар гзаф я, гъавиляй куьн душманди вичин цларив агудзавач. Халкъ Аллагъдин къуватдихъ агъазвач. Квез вахт ганва, ам куьне куьн хилас авуниз серф ая, куь къилел Азраил ала – ам квез аквазвач, заз аквазва... Гунагъар хиве яхъ, абурукай михъи хъухъ, абурукай азад хъухъ, пуд юкъуз сивер хуьх эй бахт атланвайбур!.. Пайгъамбарди заз къе чун гъалиб жада, къаних хъанвай чил душманрин ивидалди дигида лагъана гаф ганва. Женнетдин варар ахъа хъанва, къе бахт жагъидайбур гзаф жада... Исятда зи тIалабуналди Азраил дуьаяр ийиз хъфенва, ам Шалбуздилай цаварал хкаж хъхъанва. Куь гунагъар за жуван хиве твазва. Абурай гана клани жаза-

ни исятда за жувал къачуда. Куъ вилик заз яхцѳурни
цѳуд кѳамчи вегъ!

Чукурна наиб Юсуф кѳведа.

Ю с у ф. Имам, вун сагърай, цѳийи хабарар ава.
Чаз кѳеледа авайбуру мейитар кѳватѳ хѳийидай вахт
ганва.

Ш а м и л. Абур вири кѳе кучука. Чи цѳийи гѳу-
жумда чна чи шагѳидрилай кам вегѳидайвал тахъуй.
Чилин кѳаникай кѳеледихѳди эгъвезвай чинебан
тѳеквенарни куѳтягъна, барутдив ацѳура.

Ю с у ф. А кѳвалахар вири галай-галайвал кѳиле
физва, имам.

Ш а м и л (*Мегъамед-Небидиз*) Дангъуз Аргут
акъвазариз фенвай Даниял-бегалай, Гъажимурада-
лай, Кибит-Мегъамедалай хабарар авани?

М е г ъ а м е д - Н е б и. Гѳелелиг ваѳ. Анай кѳве-
дай хабарар писбур тахъун лазим я, имам. Абуру
Дангъуз Аргут инив агакъардач!.. Даниял-бегди ви
вилик вичин чин цѳулавардач лагъана гаф ганва. Абу-
ру чпин кѳилин сенгерар Мискискарин хуѳруѳн патав
эцигнава. Анлай инихъ урус кѳушун кѳведач!

Ю с у ф (*Шамилаз муштулук гузвай хъиз*). Зав
мад са цѳийи хабар гва, имам.

Ш а м и л. Вуч хабар я?

Ю с у ф. Чахъ галаз кѳеледай Мирзе-Алини атан-
ва. Адаз вахъ галаз рахаз кѳанзава.

Ш а м и л (*вичик и хабарди кутур туѳнт гъисс
кѳалур тавуна*). Ам захъ галаз куѳкай рахада? Гѳи
чин алаз рахада? Ахъая инихъ.

Кѳве кѳвалал муѳруѳдар алаз М и р з е - А л и кѳведа.

М и р з е - А л и. Ас-салам-алейкум, имам Ша-
милъ! (*Шамила салам кѳунал вил алаз акъвазда. Та-
къурла, давамда.*) Зун вахъ галаз меслят ийиз, Самур
дереда исятда авай гѳаларикай вахъ галаз веревирдер
ийиз атанвайди я.

Ш а м и л. Заз вахъ галаз рахадай я вахтни, я гуьгъуьлни авач.

М и р з е - А л и. Зазни авач. Зун халкъдин паталай рахаз атанвайди я.

Ш а м и л. Вун урусри ракъурнавайди яни?

М и р з е - А л и. Ваъ, зун жуван хушуналди атанвайди я. (*Наиб Юсуфаз килигда.*)

Ю с у ф (*вичивай Мирзе-Алидиз и лагъай гафар дуьзбур тирди тестикъарун кланзавайдан гъавурда акьуна.*) Эхъ, эхъ, имам. Мирзе-Али-эфендиди дуьз лугъузва. Ам вичин хушуналди атанвайди я. Урусри адаз фимир лугъузвайди тир...

Ш а м и л. АкІ хъайила, гъаргъардал алай къеледай катнава ман вун... Хам хуьз чида ваз...

Мегъамед-Неби ва са шумуд муьруьд хъуьреда.

М и р з е - А л и. Течидай гафар лугъумир, имам. Зиниятар Аллагъдиз аквазва. Къеле гъаргъардал алайтІа, ви муьруьдри ам къачудай. Урусри чеб чан аламаз ви гъиле твадач. Къумек агакъ тавуртІа, къеледа авай вирибуру, чкадин инсанрини рейсаввилелди чпи чеб къелени галаз хъиткъинарда лагъана гаф ганва.

Ш а м и л (*ягъанатдив*). АкІ хъайила, вун гъавилляй катнавайди я ман?

Муьруьдар хъуьреда.

М и р з е - А л и (*секиндиз*). Ваъ, Шамил. Зун катнавайди туш. Зун, лугъудай гафар лагъана, элкъвена къеледиз хъфида.

Ш а м и л (*сир кваз.*) Низ чида вун къеледиз хъфидани-хъфидачни?

М и р з е - А л и. Аллагъди гайитІа, хъфида.

Ш а м и л. Матишкадин патав кат хъийиз кланзавани? Ван хъана заз вуна комендантдин рушаз бахшнавай муьгъуьббатдин шиирар. Амма ам ваз гъатдач. За ам сифтени-сифте къеледиз гъахъай муьруьддиз хиве къунва.

М и р з е - А л и. Рушан бубадини ам къеле хуъз-
вайбурукай вуж гзаф виклегъ хъайитла, гъадаз гуда
лагъанва.

Ш а м и л. АкI хъайила, рушан бубадин вилик
виклегъвал къалуриз кIан хъана, атанва ман вун зи
патав?

Муъруьдар хъуьреда.

М и р з е - А л и (*секиндиз.*) Ваъ, Шамил. Къалу-
риз жери къван виклегъвилер къеледа авайбуру къа-
лурнава. Рушан бубадиз езне хкъгъиз четин жада.
Акварвалди, руша вичи хкъгъда... Шамил, за ваз та-
вакъу ийизва, ша гъакI гафарай тIеквенар акъудмир,
заз яб це.

Ш а м и л. Заз ваз яб гуз кIанзавач. Вун хаин я.
Вун ви халкъдин душманрин патал элячIна. Ви гъа-
вурда авайди Аслан хан тир. Вич урусрин тумухъан
тиртIани, ада вун Къурагъа са хъуьтIуъз къубуда ту-
най. А чIавуз вун Сурхай хандин, ви халкъдин па-
тал алай. Къубуда турла, вун урусрин патал элячIна.
Гила мад вун къубуда хтуна кIан жада, чи патал хтун
патал. Ви къил чкадал хтун патал.

Муъруьдар хъуьреда.

М и р з е - А л и (*сабурдив.*) Аслан-хандиз за-
кай авай хъел за Сурхай-хандиз шиирар бахш авурла
атайди ваз чир тахъана жеч, Шамиль. Аслан-хандиз
за вичикайни шиир кхъена кIанзавай. За кхъенач. За
чпикай шиирар кхъена кIан хъайи гъакимар гзаф я,
исятдани ава (*Шамилан вилериз килигиз акъвазда*),
амма ахътинбур патал зи рикI агалнава... Шиирар
лайихбур патал зи чIалар чеб завай хабарни такъуна
къевезвайди я, Шамил.

Ш а м и л (*ягъанатдив.*) Гила ви шиирар, вавай
хабарни такъаз, са матишка патал авахъзава... КIелна
за вуна адаз бахшнавай ктаб... (*Мегъамед-Небидиз ки-
лигда*).

М и р з е - А л и (*Мегъамед-Небидихъ элкъвена.*) Куън зи кІвалера къекъвена ман?.. Итимар туш куън!..

М е г ъ а м е д - Н е б и (*янишахдиз хъуьрез, Мирзе-Алидиз*). Вуна Хуьруьгрин хуьруьн мулкар Ахцеьгрин хийирдиз акъудай ихтилат ахъая чи имамдиз... (*Шамилаз.*) Ам шииррилайни хъсан кыса я.

Ш а м и л. Ахъая кван...

М е г ъ а м е д - Н е б и. Са гъилера Хуьруьгринни Ахцеьгрин арада чилерин паталай, къве хуьруьн мулкарин часпар гынай физватІа тайинарун паталай гъуьжетар жеда. Къведа жемят идан патав (*Мирзе-Али къалурда.*), чІехи алим я лагъана. Ида лугъуда: «Гъуьжет алай чка Ахцеьгринди я». Хуьруьгар рази жедач ва лугъуда: «Гъа икІ я лагъана, вавай Къуркъандал кын къаз жедани?» Ида лугъуда: «Жеда». Ида фена гъа чкадал, Къуркъандал гъил эцигна, лугъуда: «За кын къазва хъи, и зи кІвачерик квай накъв Ахцеьгринди я». Вири рази хъана. Гъуьжет куьтягъ хъана. Амма гуьгъуьнлай хабарар акъатна: «Бес Мирзе-Алидин шаламра Ахцеьгрин чилелай къачунвай накъв авай ва ада къур кынни гъа накъвадиз талукъди тир къван»... Гъахътин къази я ам, имам.

Муьруьдар хъуьреда.

М и р з е - А л и (*сабур хвена, Мегъамед-Небидиз.*) Абур вун хътинбуру акъудай ванер тир... За шаламар алуکІна ваз мус акурди я?

М е г ъ а м е д - Н е б и. Шаламар тахъуй, кух галай чекмеяр хъурай. Тафават авач.

М и р з е А л и. Кух галай чекмейра накъв туна, абур алуکІна къекъвез жедагІа килиг садра... Эхъ, за а чІавуз Къуркъандал кын къунай. Гуьгъуьнлай заз Хуьруьгринни Ахцеьгрин арада а чилин паталай кутІуннавай икърар жагъанай. За гъамни хуьруьгвийриз къалурнай... Вазни и кар хъсандиз чизвайди я, Мегъамед-Неби... Регъуь туш ваз... (*Мад Шами-*

лахъ элкъведа.) Вуна, Шамил, зав зи фикир лагъана куътягъиз туначир... Урусрин патал зун, Аслан-ханди къубуда турла, фейиди туш.

Ш а м и л (*ван алаз, хъел кваз*). Урусри вун маса къачуна! Пулдихъ! Къуллугъдихъ! Мажибдихъ! Чиндихъ! Гила вун абурун подпоручикни я гъа!

Муърұьдар хъұьреда.

М и р з е - А л и. Ваъ. Шамил. Зун садани маса къачунвайди туш. Гаф фикирар, веревирдер авурла, халкъдин гъалар тупалай авурла, зун урус гъукуматдин патаз элячлайди я. Жуван халкъ хуън патал элячлайди я... Анжах зи гаф атлумир. Тавакъу я. Сабур хуъх... Дагъустан гъвечли уълкве я. Чи халкъарин къилел тахъайди амач. Иранар, арабар, туъркер... Диндин стхаяр я лугъуз, абуру чи халкъдин къилел тагъайдини амач... Абурукай чи халкъдин къайгъу чулгвазвай сад къванни хъанани? Ваъ! Гъарда вичивай жедайвал къанихдиз халкъдин иви хъваз хъана.

Ш а м и л. Урусриз чи халкъдин иви хъваз кланзавач ман? Абуру иви хъвазвачни? Идалайни гъейри, абур хашпараяр я.

М и р з е - А л и. Эхъ, Шамил, абур хашпараяр я. Амма халкъдин иви хъвадайбурун арада, абурув гвай имандилай аслу тушиз, са тафаватни авач. Абур вири сад я. Авайди са кар я: вирида, гъам мусурман, гъам хашпара гъакимар чпи хъвазвай иви диндалди гъалал ийиз алахъзава... Иман пак затI я, ам инсанриз чпин къенепатан алем иерун, ацлурун, гуънгуъна тун патал, фикирар, ниятар михъи авун патал ганвайди я. Иманди инсанрин рикIер буъркъуъ ваъ, экуъ авун лазим я. Диндалди инсанар буъркъуъ авуна, абур жуваз кландайвал къугъурун дуъз туш, Шамил. Имандикай дяведин яракъ авун генани гъалал кар туш. Гъакимри, вилик-къилик квай ксари, савадни илимар гвайбуру халкъдив имандин майваяр дуъздаказ иливариз тазвайтIа, вири инсанрикай – стхаяр, и

дуьньяни михьиз женнетдиз ухшар жедай... Вунани имандалди инсанрин кьилер элкьуьрзава. Кьил элкьвена алатда. Чан аламаз хьайитIа, инсан вич вичел хкведа. Аквада адаз, арадал атай затIни авач, рикIиз са регьятвални хьанвач, вири гьа авайвал ама: гьакимри дуьнья незва-тарашзава, халкъ гьа хьайивал зулумдик, азиатдик кума. Туьркедин султан чи кьилел хьайитIани, гьакI жеда, Ирандин шагь атайтIани, гьакI жеда. Халкъдиз са динжвални, фериқъатвални, аваданвални жедач. Шамилакай Дагъустандин эмир хьайитIани, гьакI амуькда. Авам инсанрин кьилер элкьуьрун регьят кар я, абурун рикIера экв тваз, абуруз умуд гуз, абурун рикIера экуь мурадар тваз алахъна кIанда, абурувай дуьньядин крадай чпивай кьил акъудиз жеривал... Килиг вун, Шамил, ви муьруьдри чеб гьикI тухузватIа. Исятдани абуру хуьрерин жемятривай чпиз тIуьн патал хипер, балкIанар кьакъудиз иниз гьизва. И кар вунани гьалалди яз кьазва... За урус рушаз шиирар кхьена лугъуз зал паркутар гьалчай шаир, алим, ваз рагьметлу Мегьамед Ярагьиндин медресада акур Рухун Алиди чи чилерал пайда хьайи сифтегьан муьруьдрикай вуч лагьанатIа чидани ваз? Абур гьар са хуьре, халкъдивай кьакъудиз, са яц ва я са гьер недайбур, хендеда акуртIа, кьил квахъна, адан гуьгъуьна звердайбур, руфун тух тежедайбур я лагьанва. Абур гилани гьахьтинбур я, идлай кьулухъни гьахьтинбур яз амуькда. Чи иманда нефсиниз «шейтIан яшамиш жезвай кIвал» лугъузва. Кьуркьандин нефсинал гьалиб хьайидаз женнет хиве кьазва. Вуна нефсинал гьалибвал кьачуз кIан тийизвайбуруз женнетар хиве кьазва.

Ш а м и л. За вуч ийизватIа, заз хьсандиз чизва... Урусри вири дуьз ийизва, тушни?

М и р з е - А л и. За абуру вири дуьз ийизва лугъузовач. Абуру чи диндик хкуьрзавач. Абуру чаз судуван шариятдалди ийидай ихтияр гузва. Абурухъ санай ава, зурба кьушунар ава, илимар ава, абуру чаз мектебар эцигда лугъузва, чи аялриз алай аямдин

илимар чирда лугъузва. Урусият зурба уълкве я. Буна умудар кутазвай Туъркиядини, Ирандини адахъай вил къязва. Абурувай урус пачагъдин хура акъвазиз жедач. Гъвечли тарцивай зурба тарцин хура дурум гуз жедач. Чехи тарци гъвечлиди вичин хилерик кутуна аклажарда, члехидан зурба дувулар деринриз фида, яд вири хъваз, гъвечлидан дувулрив яд агакър хъийидач. Гъвечли тарцин тум терг тахъун патал, адан клалам члехидаз ягъна кланда. Ада, члехи тарцин са хел хъана, вичин майваяр гъида... Мусурман са уълкведивайни Урусатдин хура акъвазиз жедач. Хура акъвазуни, дяведи халкър терг ийида, иллаки чун хътин гъвечлибур. Чун хушуналди Урусатдик экечлини, чи кыл кър ксари тарихдин тежрибадикай дуъздаказ менфят хкудайвилай, авунвайди я.

Ш а м и л. Чи гъахъвал – чи иман ислам хъун я. Адалай гъахълу иман авач. Урусар кафирар я. Абуруз чакайни чеб хътинбур ийиз кланзава.

М и р з е - А л и. Эхъ, гъабурузни, чаз хъиз, чпин дин ширин я, адал клевиз акъвазиз алахънава. Амма са диндини муъкуъ диндиз я манийвал, я душманвал ийизвайди туш. Абурун арада мидявал твазвайбур инсанар я... Аллагъ сад я. Мусурманрини, чувудрини, хашпарпайрини гъа са Аллагъдиз икрамзавайди я. Абур вири са дагъдиз, са къакъан куклушдиз хкаж жезвайбурув гекъигиз жеда. Садбур анихъ кефердихъай, садбур, къибледихъай, садбур рагъэкъечлидай патай, садбурни рагъаклидай патай физва. Гъибур гъинихъай физватла, вирибуруз чизва, амма вирида, са чпелай гъейри, амайбур дуъз рекъай тефизвайбур яз гъисабзава. Гзафбур, саклани агакъ тийиз, амма чеб агакънавай хъиз жез, ценерив гъа са чкадал чархар ягъиз амукъзава. Гъахътинбурукай Аллагъди хуърай! Куклушдив агакърбайбур бахтавар я! Ахътинбур, гъайиф хъи, тлимил жезва. Агакърбайбуруз аквазва хъи, вири гъа са Аллагъдиз мукъва хъанва. Агъада хъайи шаклувилер, сада садакай авур фикирар дуъзбур туширди абуруз чир жезва... Вун гъа куклушдив

агакънавач, Шамил. Гъикъван авам жегъилар вуна, женнетар хиве къаз, гуъллейрин хурук кутуна, жидайрал акъалжиз туна? Абуруз акI жезва хьи, кье гъазаватда кьейитIа, пака абур женнетдиз аватдай хьиз. Ангъе, абурун мейитар, ни ацалтна, кьузгъунри кьилелай гъарайиз, гадарнава кьеледин цларив. Жагъанани абуруз женнет? Женнетдиз вуна ракъурзавайди туш, Шамил! Вуна тухузвайдини гъазават яни-тушни гьуьжет алай месэла я. Жидайрал кьейибуруз женнет хиве къаз вун вуж я? Ам Аллагъдин гъиле авай кар я. Къияматдин юкъуз, вири кьенвайбур сурарай къарагъайла, абурун дуван авурла, гъа чIавуз чир жеда вуж гъиниз аватдатIа. Эхъ, шагъидар хъайибур сурун азабрикай азадда, абурун гунагърилай гъил къахчуда, лугъузва. Амма женнетдиз абур Къияматдин гъахъ дуван хъайила аватда. Амма Къияматдин югъ мус жедатIа, са Аллагъдиз чида. Кьейи инсанар сурун ахвара аваз гъикъван вядеда жедатIа, чаз, инсанриз, чизвач. ЦIуд йисуз, виш йисуз, агъзур йисуз, агъзур-агъзур йисуз... ГъакI хъайила, жегъилрив чеб вахт тахъанмаз рекъиз тунихъ вуч метлеб ава? Тухурай абуру чпин уьмуьр и чилел! Чиррай чпиз и дуьньядин агъузвилер-винизвилер, хъсанвилер-писвилер, верцIивилер-туькъуьлвилер, каламар-илимар, сифте и дуьньядин сирерай кьил акъудрай, ахпа – атIа! Къияматдин юкъуз чпив вугудай суалриз жавабар гуз чир хъурай. Авамдаказ, са куьникайни хабар авачиз кьейила, Къияматдин юкъуз абурувай, бегъемдиз кье гаф галкIуриз тежедайбурувай, чпиз гудай суалриз вуч жавабар гуз хъурай? Абуруз жегънем гъихътинди ятIа и дуьньядал гзафбуруз аквазва, амма абуруз и дуьньядал женнетни гъихътинди ятIа халисандиз къалурайтIа, пис жедани? И чилел ганвай уьмуьр яргъи жедайвал авун, ам инсанвилелди, намусдалди, михъивилелди тухун хъсан тушни гъар са касдиз? ТахъайтIа, уьмуьр инсандиз Аллагъди вуч лагъана ганвайди я?.. И жигъетдай зи фикир ихътинди я: гъакимри инсанриз чилелни женнет жагъур-

дай мумкинвал гун герек я. Жуван рикIяй халисан Аллагъ жагъайдаз къецияй женнет жагъида. Амма вуна къе вири халкъ, Ахцегъ вацIун кьерекай жегъ-нем авуна, гъа жегънемдиз кIватIнава. Вуна инсанар буъркъуъ авунва! Абур дин-имандин иервилининни пак-вилин, деринвилининни къакъанвилин гъавурда акъун-вайбур туш. АкъунвайтIа, абур иниз къведачир... Абур буъркъуъ я. Вуна сифте абурун вилер ахъая...

Ш а м и л (*вуч лугъудатIа течиз*). Чаз ви вязер герек туш. Вун муртад я, хаин я...

М и р з е - А л и (*Шамила ян гузвайди гъисс-на, викIегъдаказ*). Заз вуна ви гьерекатар квелди куътягъдатIа акунайтIа кIандай... (*Секиндиз*.) Акъ-ваз, Шамил, акъваз... За вири лагъанвач. Зун валай яшдиз чIехи я, са кIус сабур хъия. Масадбуруз яб гуз-ни чир хъухъ! Сабур джамилун! Сабур иер затI я! Заз вуна накъ сура йиф акъудайди чизва, вуна инал авур ви вязерин ванни хъана... Вибур гъакIан уюнар я. Вун малаикдин лувараллаз чи пайгъамбардин патав вуч лагъана ахъайди я? Ам мумкин кIвалах туш!.. За ви рикIел хкин Майраман хва Иса. Цаварал хъфидайла, ам къуд лагъай цава акъвазарналда. Вучиз лагъайтIа адан парталрик са бицIи раб кваз хъана къван. Раб чилихъ галаз алакъада авай затI хъуниз килигна, Иса къуд лагъай цава акъвазарнай... Вун, гапурни, хенжелни, къамчи алуднатIани, амма чухвадал ги-мишдин везнеяр алаз, пайгъамбар авай цавуз гъикI ахъайна? (*Шамилаз килигиз, са ара гуда, имамдиз лугъудай гаф авачирди акурла, давам хъийида*.) Къу-гъунар ийимир, Шамил! Ваз вунни са пайгъамбар хъиз къалуриз кIанзава. Бес я ви тапан пайгъамбар-вилер!.. Гъакъикъатдиз килигна мез ахъая. Ваз чиз-ва агъадихъай Аргутинскийдин къушун къвезвайди. Къеледа авайбуруни чеб ви гъиле тван тийидайди-ни ваз акунва. Вуна са тахсирни квачир халкъдик, гунагъар ква лугъуз, кичIерар кутаз, абуру вуна ла-гъай вуч хъайитIани авун патал алцурзава. ДатIана чпин са кап фан къайгъуда авай, гунагъар ийидай

мажал авачир инсанрик гунагъар гъинай акатрай?.. За ваз гузвай меслят ихътинди я. Аргутинский атайла, вунни, ви набарни, ви муъруьдарни гъа атайвал руг кьилеллаз кат хъийидайди я. Жегъилар, халкъ ина амукъда. Урус аскерри вири чпин хъел халкъдилай алудда. Ваз и кар чизвани? Чин ви далу патазни ийизвайди я, Шамил! Ятлани вуна кьилиз ялзава! Ваз чи халкъдин къайгъу авайди туш, ваз авайди ви къайгъу я!.. Ви къуру такабурвилин къайгъу я!.. Инсанрив секиндив нефес къачуз гице. Ахлад инай, халкъ саламатдив амукъдайвал! Бес я са метлебни авачиз ивиар авадарай къван!

Ш а м и л (*цлай акатнаваз*). Вуна заз эмиар гумир!.. (*Муъруьдриз*.) Яхъ ам, кутлуна! Хунзаха авай дустагъдив хутах!.. (*Мирзе-Алидив*.) Вун яшдив залай са югъ къванни гъвечи тиртла, за ваз, ви хтулдиз вуч авунатла, гъам ийидай!.. Хаиндив заз эмиар гузва!.. Халкъ зи патал алайди я! Ви халкъди закай мани лугъузва! Ваз ван хъаначни? Лугъуз тадани вун патал?

М и р з е - А л и. Герек авач. Заз ван хъана. А мани таб квайди хъанва! Ам ви гъилибанри туьклуърнавайди я, халкъди ваъ. Манида вуна къеле къачуна лугъузва. Амма къеле вавай гилани къачуз хъанвач.

Ш а м и л (*хъел кваз Мегъамед-Небидиз килигда. Муъруьдриз*). Твах ам!

Муъруьдри Мирзе-Алидин гъилер кутлунда. Сада цилин кьил вичин гъиле къада. И береда, вич къаз кланзавай муъруьдар унихъ-анихъ гадариз, Жу ну Къ а с у м ата-на акъатда.

Ж у н у К ъ а с у м. Мирзе-Али-даш, ваз абуру вучзава?

М и р з е - А л и. Алад, Къасум. Къивализ хъвач. Заз абурувай са затлани ийиз жедач.

Ш а м и л. Им вуж я?

М е г ъ а м е д - Н е б и. Хуъруьн абдал я.

Ж у н у К ъ а с у м (*Мегъамед-Небидив агатна*).
Вуна заз Бикеханум къеледа авана лагъана тапарар
вучиз авуна, къей хва?

Мегъамед-Неби вуч лугъудатла течиз амукъда. Муърудар хъурьеда.

Ш а м и л (*муърудриз, хъел кваз, Мирзе-Али къалурна*). Им инал вучиз аламайди я? Хутах ам Хунзахиз! Дустагъда тур!

Муърудри Мирзе-Али ялна тухуда.

М и р з е - А л и (*Шамилаз, секиндиз*). Гъайиф, вун зи гъавурда акъунач... Са тавакъуни авай захъ, Шамил. Зи хтул Гъасанан мейит иесийрив гахце... Ви рикъл хкидай са карни ава: вуна къе ваз вегъ лагъанвай яхцурни цлуд къамчини вав агакъариз тун рикълелай алудмир. Са гъакъванбур алава хъувуртла, генани хъсан жада. (*Муърудди ялзавай цилинихъ галаз фида*).

Ж у н у К ъ а с у м (*Шамилав агатна, мягтелдаказ*). Вун вуж я-е? Ихътинди? (*Шамил кваз такъуна, муърудрихъ элкъвена, хъел кваз.*) Ахъая Мирзе-Али-даш, кицлин рухваяр! Куън вужар я ам къаз? Ам Мирзе-Али-даш я! Ам зи дуст я!

М е г ъ а м е д - Н е б и (*Жуну Къасум къалурна*). Имни квадра инай!

Муърудри Жуну Къасум къуна са патахъди ялда.

Ж у н у К ъ а с у м (*вич вичел аламачир саягъда, муърудри галчлуриз-галчлуриз*). Квез инай квахъ лагъ лугъузва! Ахлад инай лугъузва! Бес я халкъ тергай къван лугъузва! Вири дере мейитрай ацлуда лугъузва! Халкъ жидайрал хкажда лугъузва!

Шамила юкъвал къван парталар алудда, са муъруддив къамчи вугана сегънедилай хъфида. Сегънедихъай къамчийар вегъидай ванер къведа. Са пай муъруддар сегъне-

дал алама. Ахцегъвийри гъа йикъара туькӀуърнавай мани,
са-са бенд сифте итимри тамамариз, ахпа дишегълийри
тикрар хъийиз, лугъузвай ванер сифте явашдиз, ахпа къ-
вез-къвез гурдаказ хкаж жеда. Са пай муьруьдарни а мани
лугъуник экечӀда. Ана авай гафар ихътинбур я:

Атана-тана
Шамил атана,
Шамилан къушун
Тимил атана.

Тимил къушунди,
Суьрсет атана,

Алчах душмандин
Нуьсрет атӀана.

Ахцегъиз-тана
Къеле къачуна,
Залум пачагъдин
Зегъле къачуна...

Перде агал жеда.

КЪУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

1850-йисан гатфар. Къеледин патав гвай багъ. Ам са
йисни зур инлай вилик хъайи дяве себегъ яз михъиз пунай
акъатнава. Цлар галачир къапни са патакъ алгъанва.
Тарар садбур ханва, садбур атӀана, кланчӀлар ама. ГъакӀ
ятӀани алуькнавай гатфари вичикай хабар гузва: тара-
ри цуьк ахъайнава, багъдин чиле къацу векъ ава, тӀебиат
секин я, иер я. Яргъай кылел жив алай Шалбуздагъдин
кукӀушар аквазва. Къеледин к е ш и ш в а д у х т у р
багъда сейрда ава.

Д у х т у р. Вуч иер тушни къуд пад! Гатфар,
цуьквер, къушарин манияр, михъи гъава, дагъларин
кукӀушар, къацу чуьллер, вацӀарин ширшир! Цава-
рай тади квачиз физвай цифер! Абурун лацувал аку
тӀун! Ихътин йикъарни ахвада къван! Женнет гъа ина
ава, пак буба!

К е ш и ш. Женнет цавараллайди я, зи хва.

Д у х т у р. Эхъ, вун, гъахъ я, пак буба. Йисни
зур ина хъайи эхирзамандилай гуьгъуьниз заз ина-
гар женнет хъиз аквазва. Вири цӀийидаказ, авайдалай
гуьзелдаказ. Гуя зун цӀийи кылелай дидедиз хъанва!

К е ш и ш. ГьакІ я, зи хва. Аллагьди чун синагъра твазва, чи руьгьер, рикІер Вичелди экуь ийизва, цїйи ийизва. Вун Аллагьдиз мукьва хьанва, Гьамни ваз.

Д у х т у р. Я жеди... Къеледа ва адан патарив акур мусибатрилай гуьгъуьниз масакІа фикириз жедач... Гила фикирайла, жуваз кичІе жезва. Жуван уьмуьрда гьикьван аскеррин кІвачер, гьилер атІана за... Абурун уьмуьр хуьн патал... За жув вердиш хьанвайди я лугъузвай... Амма и къеледа хьайи мусибатдин вахтунда, гьар операция ийидайла, заз жувакай хабар авайни-авачирни лугъуз жедач завай. Зи гьил са ни ятІани тухузвай, идара ийизвай... Маса къуват галачиз, зун агакъдачир, зун серсер жедай, жув жувавай квахьдай.

К е ш и ш. Ваз Аллагьди куьмек гана...

Д у х т у р (*кешишдин гафарал рази яз, кьил юзурда.*) Полковник Ротан туьтуьнал гуьлледин хер хьайила, адан уьмуьр акьалтІнава, адаз жедай куьмек авач лагьана фикирзавай за...Ваъ, гьамни къенач. Ам дири хьувур Мирзе-Алидин гьилни таквар са къуватди идара ийизвай...

К е ш и ш. Аллагьдиз адан рушан дуьайрин ванни хьана. Ада йифиз-юкъуз дуьа ийизвай: вичин бубадин паталайни, чи виридан паталайни...

Д у х т у р. Абур хтанва лугъузва... Ваз акунвани?

К е ш и ш. Эхъ, абур исятда ина ава. Полковник Ротни... Ваъ, гила адакай генерал хьанва... Генерал Ротни, Нинани, Алисултанни ина ава. Алисултана хашпара дин къабулнава, адан тІвар гила Николай Николаевич Беннет я. Капитан Беннет...

Д у х т у р. Николай Николаевич Беннет? Ам вуч тІвар я.

К е ш и ш. ТІварни бубадин тІвар чи пачагьдин тІварцІелай къачунвайди я, лугьуда. Фамилия гьинай ятІа, заз чидач. Нинадизни Николаяз мехъер къеледа ийиз кІанзава.

Д у х т у р. Язух Мирзе-Али! Адан рикІ пад жедачни, ихьтин хабар агакъайла? Адан умудар авайди тир руш вичиз жеда лугъуз...

К е ш и ш. Ви умударни аданбурулай гъвечибурут
тушир... Заз руша ахъайзавай вичин рикле авай вел-
веладикай... Вазни ам ви члалал гъиз клан хъайиди
аквазвай...

Д у х т у р. Эхъ, пак буба. Са валай гъейри, Ни-
надал къеледа авай вири ашукъ хъанвай. Вуна гъил
къахчу, зи гаф са тлимил шитди яз акуртла... Зани
адаз жуван гъиссерикай лагъайди я... Завай адан рикл
къачуз хъанач...

К е ш и ш. Зун ада къеледа Иса Месигъдиз авур
къван дуъайрал ашукъ хъанвай...

Д у х т у р. Зунни ада хирер хъанвай аскеррин
хирер кутлундайвилел, гъилер-клвачер атланвайбуруз
теселлиар гудайвилел гъейран хъанвай. Халис мала-
ик я ам.

К е ш и ш. Мирзе-Алидиз Нинади члехи гъуърмет
ийизвай... Адан гъиссеривни гъакл эгечлазавай...

Д у х т у р. Мирзе-Алиди хашпара дин къабулнайтла,
Нина адаз фидай лугъуз кланзавани ваз, пак буба?

К е ш и ш. Ам Аллагъдиз хъсан чида... Завай лу-
гъуз жедач. Мирзе-Алидин гъиссер, ниятар михъибур
тир... Чи диндикайни адаз дерин чирвилер ава. Ам
арифдар я. Шаир я. Адаз гъар са хажалат эхиз ва алу-
диз регъят я. Адан рикле Аллагъ ава. Ада Шамилаз
лагъай гафар халкъдин сиве гъатнава, виридаз тарс
хъанва лугъуда...

Яргъай Жуьмя мисклундай язавай азандин ван къведа.

Д у х т у р. И йикъара Мирзе-Алини ахъайнава
Шамилан душтагъдай. Чибуру есирда къур Даниял-
бегдихъ галаз дегишар хъувуна ам...

К е ш и ш. Акуна заз ам. Виликра хъиз, и багъдиз
къвез-хъфида. Са тлимил агатнава. Йисалайни гзаф
Хунзахин душтагъ члугуна ада, зарафат туш... Инай
Хунзахиз, балкландин тумунал гъилер кутлунна, ях-
даказ тухвана ам залумри...

Д у х т у р (мьгътелвилелди ва гъейран яз). Жеч!

К е ш и ш. Заз Мирзе-Алиди вичи ахъаяйди я.

Д у х т у р. Даниял-бег адан хтул Алисутанан, яни Николаян тІалабуналди ахъаяйди я. Жегьил дагъвиди къеледа къалурай къегьалвилерай чи гъа-кимри адан гаф чилел вегъенач. Гила Даниял-бегдихъ чи патал хкведай, вичин генералвилин чин къахчу-дай ниятар ава, лугъуда.

К е ш и ш. А ванер зазни хъана... Николаянди халис хашпаради ийидай кар я.

Д у х т у р. Аламатдин крар я... Секин уьмуьрда гъич кьилизни текъведай, фикирдизни гъиз тежедай крар я... Эхъ, Мирзе-Алидал вири гъейран хъанва... Алисултанахъ... Николаяхъ галаз кьил кьунач ада, гъуьжетнач. Адаз чир хъана: къеледа, Самур дареда хъайи кьван мусибатрилай гуьгъуьниз руш ина акъ-ваз тийидайди...

К е ш и ш. Мирзе-Али жегьилвилин хура акъ-вазнач... Ам гъа вичин муьгъуьббатдин хатурдай къеледай экъечІайди я. Вичихъ вуч клантІани хъуй лагъана. Вичиз Шамила жаза гуникайни кичІе тахъана!.. Муьгъуьббат вичин рикІе хуьн патал. Алисултананни Нинадин арада гъахъ тавун патал. Адаз чизвай: жегъил дагъви Алисултан вичин муьгъуьббат патал Иса Месигъ кьабулиз гъазур я. Мирзе-Алиди и жигъет-дайни адан рехъ кьунач, мийир лагъанач. Алисулта-на вичин муьгъуьббатдихъ гузвай къимет Мирзе-Али-ди зурбади яз кьабулна. Адан рикІ чІехи я... Идалай-ни гъейри, халкъдиз хъанвай кьван бедбахтвилерилай гуьгъуьниз шаирдиз, арифдардиз муьгъуьббатрикай фикир авун кутугнавач.

Д у х т у р. Адаз вичин муьгъуьббат гежди тирди чир хъана.

К е ш и ш. Муьгъуьббатдиз фад-геж авайди туш Муьгъуьббат – муьгъуьббат я...

Д у х т у р. Куьрелди, Мирзе-Алидин муьгъуьб-бат Пушкина лагъай хътинди хъана, пак буба. (*Шиир кІелда.*)

Заз вун кІандай: мумкин я, зи кІанивал
Хкахънавач руьгъда гелни амачиз;
Къуй ада мад тагурай ваз манийвал;
КІан туш заз ви рикІ хаз алаз-алачиз,
Заз вун кІандай – кисна, умуд эксикдиз,
Гагъ регъуь яз, гагъ гъайрадик ргаз чан;
Заз вун кІандай ахъа рикІив, назикдиз,
Къуй масадаз кІан хъурай вун гъа заз къван.¹

К е ш и ш. Аллагъди авурвал хъанва, хва.

Д у х т у р. Ангъе, атІам гъам тушни иниз къвез-
вайди? Мирзе-Али?

К е ш и ш. Гъам я... Хъша хъфин. Чна адаз фики-
рар ийиз манийвал тийин. Ихтилатри, рикІел хкунри
адан хирер цІийи хъийида... Адаз вичин дарман вичиз
хъсандиз чизвайди я.

Д у х т у р (*Мирзе-Али къвезвай патахъ килигиз*).
Садрани такъур кекІецни гва. Муьгъуьббат патал женг
чІугвазмач ада. Гъайиф!.. Вун гъахъ я, пак буба, ша
хъфин... АтІанихъай генерал Ротни къвезва, рушни
галаз... Алисултан... Э-э, Николай галач хъи?..

К е ш и ш. Ша, ша! Абур Мирзе-Али акваз къвез-
вайбур я... (*Тадиз хъфида.*)

*К е ш и ш н и д у х т у р хъфида. М и р з е - А л и къве-
да. Са тІимил геж хъиз г е н е р а л Р о т в а Н и н а
атана акъатда.*

Н и н а (*зверна, Мирзе-Али къужахда твада*).
Хийирар! Хийирар! (*Мад са гафни лугъуз тахъана,
шадвилай адан хурал шехъда.*)

М и р з е - А л и (*рушан далудал назикдиз гъил
эцигиз-къахчуз*). Шехъмир, ханум! Шехъдай йикъар
алатнава. Гила шадвилердай бере я.

Н и н а (*Мирзе-Али къужахдай ахъайна*). Ибур
шадвилин накъвар я...

¹ А.С. Пушкинан и шиир лезги чІалаз элкъуьрайди А. Къар-
даш я.

М и р з е - А л и. Шадвилиз накъвар герек авай туш. Шадвилин накъварикни сефилвал квайди я, ханум... Къала са хваш-беш ийин! Вун хтурай, рагъ хтурай, азиз бике! (*Рушан гъилиз темен гуда.*) Вунни хвашгелди, жанаби... (*Генерал Ротан къуърнериз килгда.*) генерал! Зун пара шад я куън сагъ-саламатдиз акулал! Мубарак хъурай квез цийи дережа! (*Генерал Ротаз гъил яда, ахпа ам къужахда твада.*)

Г е н е р а л Р о т (*Мирзе-Али къужахда туна*). Хийирар, гъурметлу Мирзе-Али! Играми дуст!.. Сагърай, сагърай!.. Куън акулал зун гзаф шад я. Куън куъ къазивилин квалалахал хъфенвайдини заз чида... Къеледин цийи комендантни квелай рази я. Самур дареда вири крар хъсан хъун лазим я... Чаз чизвай куън иниз къведай члал...

М и р з е - А л и. Зазни чизвай куън иниз къведайди... Чи рикlай рикlиз рехъ ава.

Г е н е р а л Р о т. Эхъ, гъакl я, играми дуст! Масакlа хъун мумкин туш. Санал авур шадвилерини санал члугур хажалатри чун, архаяр хъиз, мукъва авунва... Куъне залай гъил къахчу, гъурметлу дуст, куън дустагъдай акъудун са къадар яргъал фена... Шамил члалал къвезвачир... Эхирни Даниял-бег вахгуда лагъайла рази хъана. Чи гъакимриз Даниял-бегдин дуван ийиз кланзавайди тир – чаз авур хаинвиляй. Шамила куън са гъадахъ дегешарда лагъана. Чун квехъ гъихътин хъайитlани эвез гуз гъазур тир, азиз дуст!

М и р з е - А л и. Сагърай, зи дуст! Заз чизвай куъне зун гадар тийидайди.

Н и н а (*вилера гъайиф аваз*). Квез абуру гзаф азабар ганани?.. За куъ паталай гзаф дуъаяр авуна...

М и р з е - А л и. Сагърай вун, ханум. Ви дуъаяр вири Аллагъдив агакъдайбур тирдахъ зун фадлай агъанва... Дустагъдикай вуч лугъун?.. Ана къулайвилер жедайди туш. Ятlани за рикl клевиз къуна. Заз Аллагъди вири эхдай къуватар гана. Шукур хъурай Адаз! Заз ана са кар чир хъана: гъикъван клеве

гъатайтлани, жувавай вири сефилвилер, дердер, хажалатар чукуриз, анжах хъсан, шад, хвеш гъидай крайкай фикирна кланда. За жув гъакI вердишарна. *(Са ара гана, рушан вилериз килигиз.)* Заз гъахътин бахтлу легъзейри куьмек гана, ханум... Гена чарни къелем къакъуднач завай...

Г е н е р а л Р о т. Зун агъанва хьи, Шамилаз ви-
чикай куьне шиирар кхъин патал турди я кве чарни
къелем.

М и р з е - А л и. Зани гъакI фикирзава... Амма
ам зи шиирдиз лайих туш! Ада зи кIвал муьруьдрив
тарашиз туна, зи дафтарар, шиирар куз туна.

Н и н а. Гъайиф! Абурулай гъикI алакъна?!

М и р з е - А л и. Гъахътин «алакъунар» авайбур
я абур... Гъикъван са закай рахада?.. Куьн гъикI ава?
Тифлиса, Петербургда вуч хабарар ава?

Г е н е р а л Р о т. Вири хъсан я. Пачагъ квелай
гзаф рази я... Ада кве вичин патай чими саламарни
алхишар лагъ лагъанва.

М и р з е - А л и. Сагърай вич! Чунни гъамиша
пачагъдин къуллугъда гъазур я...

Г е н е р а л Р о т. Вуна Шамилаз лагъай гафа-
рикайни чна адаз ахъайна – ам гъейран хъанвай. Куь
гъа гафар себеб яз Ахцегърин жемьтдин чIехи пай
Аргутинскийдин къушунрин рехъ къаз феначир...

М и р з е - А л и. Гъайиф, амай хуьрерин агъалий-
рив а гафар агакънач... Заз Аргутинскийди Шамилни
адан набар инай чукурай вакъиайрикай вири хабарар
хъана. И кардихъ галаз алакъада авай са месэла-
дикайни заз лугъуз кланзавай. Вуна зи фикир пачагъ-
див агакъарнайтIа, генани хъсан жадай.

Г е н е р а л Р о т. Пачагъ куьне лагъай гъи мес-
эла хъайитлани гъализ гъазур я. Лагъ ам вуч месэла
ятIа, за ам пачагъдив агакъарда.

М и р з е - А л и. А месэла – гъалибвал гъиссна-
вай къушунрин сарбазрихъни аскеррихъни инсаф та-
хъун я... Шамилни, Гъажимурадни, Кибит-Мегъамед-
ни абурухъ галай муьруьдар, чпивай Мискискарин
хуьруьн патав хъайи акъунра Аргутинскийдин хура

акъвазиз тежедайди, Даниял-бегни есирвиле гъатайди чир хъайила, къулухъди чпин дагълариз кат хъувурвал заз чида. Амма урус аскерри чпин хъел Мискискарин хуъруън патав кIватI хъанвай маса хуъруънвийрилай, иллаки жегъилрилай алудайвеликайни заз ванер хъана. Адакай гилани инсанри хаф ядай ихтилатар ийизва...

Г е н е р а л Р о т. Дяве я ман...

М и р з е - А л и. Эхъ, дяве я, амма дяведани сабур герек я! Заз чида, Шамила халкъдин къил Мискиска-ни элкъуърайди. Ада зи гафариз яб ганач. Ана ада къуъзуъ папар, дидеяр кIватIна лагъаналда: «Играми, регъим чIехи дидеяр! Куъ рухвайри, дагъларин лекъе-ри хъиз, залум душмандихъ галаз дяве тухузва. Куъ-не абуруз рухсат це! Куъне, ян тагана, куъ вири рух-ваяр женгиниз рекъе тур! Чпин чанар гайи рухваяр исятда женнетда ава! Амайбурни гъаниз фида!» Эхъ, гъамишан вичин лагълагъар авуна, катна хъфена ам. Чарадан рухваяр къин адаз вуч я къван?.. Гъалибвал чпин патаз къвезвайди гъисс авур, хвешивилъй къа-парай акъатнавай урус аскерри са тахсирни квачир, амма чпин авамвилъйни буъркъуъвилъй кIватI хъан-вай, са яракъни гвачир инсанар жидайрал хкажна. Аргутинскийди – вичи! – цIувад йиса авай са миг-рагъви гада жидадал хкажна! Вучиз лагъайтIа язух аялди гъалчай къван генералдин неривай гвяна фена къван!.. ИкI инсаф тахъун дуъз яни?.. Им я Аллагъ-дин, я инсанрин, я гъукуматдин къанунрив къунвай кар туш эхир!.. Пачагъдиз лагъ, адан аскерри ихътин вагъшивилер тавурай...

Г е н е р а л Р о т (*намус хъанвай хъиз*). Лугъуда за... Дяведа инсанвилер хъун мумкин яни, гъуърметлу къази?

М и р з е - А л и. Дявеяр чеб тежедайвал авуна кIанда... Халкъди къуват авай патаз ваъ, гъахъ, ин-саф авай патаз гъуърметда, ам гъа патал элячIда.

Н и н а (*и залан суъгъбет акъвазарунин мурад-далди*). Куън гъахъ я, гъуърметлу эфенди!.. Бес куъне лагъаначирни: «Жувавай вири сефилвилер, дердер,

хажалатар чукуриз, анжах хъсан, шад, хвеш гъидай крарикай фикирна кIанда». Ша чна а бедбахтвилер рикIел хкин тийин...

М и р з е - А л и. Зун рази я, ханум...

Н и н а. Петербургда вуч хъанатIа чидани? РикIел хтайла, хъверни къведа, хъелни. Мариинский театрда Ахцегърин къеле элкъуърна къуникай тамаша эцигна. Аниз пачагъни атанвай. Ина хъайи мусибатрикай гъич са гафни ана авачир. Къеледа авайбурун тIварарни масадбур хъанвай, крарни. Сегънедин юквал чIехи пуд стол алай. Садал чехир авай птулкаяр, муькуьдал хирер кутIундай пинеярни духтурди гъиликдай алатар, пуд лагъайдал лацу суфра алай. Анал хирер алайбур гъиз, хирер гуя кутIунзавайди тир. Вири инихъ-анихъ звериз-хквез, нагъакъан гъараяриз авай. Къуьлер, манияр, тфенгар, тупар ягъунар! Герек авачир къал-къиж гзаф тир! Дагъвийрикай къеледа авай садни къалурнавачир. Абурун къегъалвилерикайни са гафни авачир... Шамилни, алчухдик кваз, къваларал хеси авунвай итимарни алаз, Машрикъ патан са падишагъ хъиз, гъяркъуь шалварарни алаз къалурнавай... Аламат я, тамашачийриз хуш хъанвай. Пачагъни рази тир...

М и р з е - А л и. ЧIехи ариф ва шаир Омар Хайямахъ ихътин цIарар ава:

Гзаф чIавуз чуьнуьх жез Ам, гагъ-гагъ къведа

виликни,

Чи уьмуьрдал вилер алаз, ийида чун гъиликни.

Аллагъди чи азабралди рикI аладриз вахт рекъиз,

Вичи кхъиз тамашаяр, эцигзава, килигни¹.

Гъавурда акъунани? Аллагъди чакай, инсанрикай, тамашаяр вичи кхъинни ийизва, вичи эцигни ийизва, вич килигни ийизва... Гъа тамашайрилай гъакъикъибур авач. Абурув агакъдайбур садавайни я кхъизни жедач, я эцигизни, ханум...

¹ Омар Хайяман и шиир лезги чIалаз элкъуьрайди А.Къярдаш я.

Н и н а. Эхъ, гьакІ я... Дерин камал квай, гьакъикъи чІал я... Мадни пашман ихтилат жезва ман... (*Ара гана. Шаддаказ*). Зини Алисултанан мехъерар жеда къеледа.

М и р з е - А л и. Им шад хабар я! Мубарак хъурай! Алисултан вич гъинава? Адан тІвар гила Николай я къван? Пачагъдин тІвар. Чамраз кутугай тІвар я! ТІварцІел къадим хъурай!

Н и н а (*гъейранвилелди*). О, квез адан цІийи тІварни чизва!.. Хабарар чалай фад агакъзава... Ам вичин дагъви дустариз мехъерик эвериз фенва. Гьа гила-мад хтун лазим я... (*Са ара гана, «лугъудани-лугъудачни?» суал рикле авай хъиз.*) Гьуърметлу шаир, куъне заз куъ ктаб гуда лагъайди тир ман?..

М и р з е - А л и. Эхъ, ханум, за вакай ктаб кхьида лагъайди тир... Гъайиф, завай гайи гаф кылиз акъудиз жедач... Кхъиз эгечІай ктаб, куътягъ тахъанмаз, муъруьдри кана. Ам цІийи цикІелай кхъин хъувун патал, а чІалар кхъинин себебарни цІийи кылелай тикрар хъхъана кІан жеда... Амма ам жери кар туш... А чІавуз зи рикІ жегъил тир, гила ам рехи хъанва... Рехи рикІяй акъатзавай шиирар ваз лайихбур туш. Сефилбур я... Вун ви Николаяхъ галаз бахтлу хъурай...

Н и н а. Пара къван сагърай! (*Вилера хъвер аваз, Мирзе-Алидин гафар тикрар хъийида.*) «Жувавай вири сефилвилер, дердер, хажалатар чукуриз, анжах хъсан, шад, хвеш гъидай крарикай фикирна кІанда...» (*Шадвилелди.*) Ангъе, зи Николай къвезва! (*Чукурна Николая вилик фида, хъуьчІуькай къуна ам галаз хкведа.*)

Н и к о л а й. Хийирар, хийирар!

М и р з е - А л и. Хийирар, Алисултан!.. Николай!... Хвашгелди, чан хва!

Н и к о л а й. Сагърай, Мирзе-Али халу! Зун пара шад я вун акунал. (*Генерал Ротазни Нинадиз.*) Заз ихтияр це Мирзе-Али халудихъ галаз кылди къве гаф лугъудай. (*Мирзе-Али са патахъ тухуда.*) Ваз закай хъел амани, чан халу?

М и р з е - А л и. Икъван мусибатар санал алудна, хъилер ийиз жедани, я хтул? Зунни пара шад я чун

чаз ахкунал. (*Нина галай патлахъ килигна.*) Ваз му-
баракрай, хва! Вуна къеледа гзаф къегъалвилер къа-
лурна! Кѳани руш патал вуна диндилайни гѳил къачу-
на! Им нелай хъайитѳани алакъдай кар туш! Зун ша-
риатдин къази хъиз и кардихъ галаз рази туш, амма,
алим, шаир хъиз, зун гъейран я. Вун Жуну Къасум
акъахай къванцелайни къакъан кукѳушдал акъахна!

Н и к о л а й. Агъ, чан Мирзе-Али халу, гафа-
рин кѳватѳ я гъа вун!.. Вуна Шамилаз жуъреба-жуъ-
ре динар гвайбур вири са кукѳушдихъ физвайдакай
авур ихтилатди вири гъейранарнава... Вун гъахътин
кукѳушдал агакънавай кас я, халу чан!

М и р з е - А л и. Камалдивайни яшаривай, гѳи-
къван абур гзаф хъайитѳани, жегѳилвилини терсви-
лин хура акъвазиз жедач. Я акѳ ийиз алахъун герек-
ни авач. Вири гъа хъайивал хъсан я. Аллагъдиз гъакѳ
кѳан хъана. Ви Иса Месигъдиз гъакѳ кѳан хъана... Ви
Нинадиз гъакѳ кѳан хъана. Мубарак хъурай ваз ам!
Дуъньяда авай къван вири бахтар гурай квез!

Н и к о л а й (*Шадвилелди Мирзе-Али кѳужахда
къуна хкажна-эхцигда*). Пара къван сагърай вун, чан
халу! Чи мехъерик къведани вун? За эверзава ваз.

М и р з е - А л и. Вучиз къведач къван? Къведа!

Къведни генерал Ротанни Нинадин патав хъѳида.

Н и н а (*зарафатдив*). Квез чакай чуънуъхдай си-
рер авани?

Н и к о л а й. Чаз ахътин са сирни авач, чан.
Куъруъ рикѳел хкунар авуна. Мирзе-Али халудиз чи
мехъерик эверна.

Н и н а (*Мирзе-Алидиз*). Чун шад жеда, куън
атайтѳа. Куън къведани?

М и р з е - А л и. Къведа, ханум! Къведа. Лап са
къуълни ийида.

Н и н а (*шадвилелди*). Ура! (*Николаяз.*) Куъ
патара сусаз къуълердай ихтияр авайди яни? Зани
гъуърметлу шаирдихъ галаз са къуълдай!

Н и к о л а й (*Нинадин суалдидай гъяз авачиз*).
Чи патара сусаз вичин мехъерик къуърдай ихтияр
авайди туш...

*Вири кис жеда. Хъчар атлуз багъдиз атанвай руша-
ри гъарда санихъ ялиз-ялиз, абурукай катзавай Ж у н у
К ъ а с у м атана акъатда. Рушари адакай зарафатарзава.*

1 - р у ш. Я Къасум, вучда вуна Бикеханумакай?
Зун къведа ваз! Зун твах!

2 - р у ш. Зун къведа ваз, Къасум!

3 - р у ш. Ви Бикеханум низ чиде нихъ галаз кат-
навайди ятла! Бесрай адахъ къекъвей къван! Зун твах
жуваз! За ваз афарарда!

4 - р у ш. Къандатла чун къудни санал къачу жу-
ваз, яда!

Ж у н у К ъ а с у м. Алат залай! За куън икъван-
бур гъина ксурдайди я? Зи дехме гъвечлиди я. Са Би-
кеханумазни заз бес жеда. Куън заз герек туш! Алат
залай, я къейбур! (*Рушарин гъилерай экъечлда*.)

*Рушар хъуъруънариз-хъуъруънариз хъфида. Ж у н у
К ъ а с у м Мирзе-Алидин, генерал Ротан, Нинадин ва
Николаян патав къведа. Абурулай чархар ягъиз, са гафни
талгъуз, са-садан чинриз килигда.*

Г е н е р а л Р о т. Чаз тади кѳвалахар ава, гъуър-
метлу Мирзе-Али. Къез аквазва... Гъелелиг сагърай!..

М и р з е - А л и. Эхъ, эхъ, зун гъавурда авазва.
Сагърай куън... Куъне залай гъил къахчу, зи дуст,
жанابي генерал, завай куън кѳвализ илифариз жез-
вач. Кѳвал мугъман къабулдай гъалда авач. Муъруъд-
ри кѳур гана, ам михъиз акѳадарнава.

Г е н е р а л Р о т. Чаз чизва, зи дуст... (*Мирзе-
Алидиз гъил хъияна, хъфиз клан жеда*.)

Ж у н у. Акъваз! Акъваз! (*Вегъена Мирзе-Али
къужахда твада*.) Вунни хтана аквада къван виле-
риз!.. Чан Мирзе-Али-даш!.. Вун дустагъда тунвайни
а турманри?.. Зи Бикеханумни гъабуру чуънуъхнатла?

Ваз чидачни? Акуначни анра? Виридалайни иерди! Ракъариз, варцариз къалур тежедайди? (*Нина къалурда.*) Ингъе и матишка къван иерди я-е.

М и р з е - А л и. Ваъ, гьалтнач, акунач.

Ж у н у К ъ а с у м (*генерал Ротаз, Нинадиз Николаяз*). Куънни Урусатрай хтанвайди я лугъуда... Квезни анра акуначни зи Бикеханум?

Н и к о л а й. Ваъ, акунач чаз ви Бикеханум... Вач къекъуьгъ, жагъида ваз.

Н и н а. Акунач.

Ж у н у К ъ а с у м (*генерал Ротаз*). Вун Тифлисрани жезвайди я. Ваз гъанани акуначни?

Г е н е р а л Р о т. Акунач, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м (*Николаяз. Нина къалурна.*) Вуна идан хъуьчлукъай вучиз къунвайди я?

Н и к о л а й. Ам зи свас я.

Ж у н у К ъ а с у м. Вуч?! На вуч лагъана?

Мирзе-Алиди генерал Ротазни, Нинадизни Николаяз гъилелди «ахлад-ахлад» лагъана ишара ийида. Абур тадиз хъфида.

М и р з е - А л и. Абурук тади ква, Къасум. Хъфйрай. (*Къасум къуна акъвазарда*).

Ж у н у К ъ а с у м (*хъфейбурун гуьгъуьна*). Ам ви свас туш! Ам Мирзе-Али-дашаз кланзавайди я. Мирзе-Али-даша ам патал къеледиз хенжелар гвай дилибур ахъайди туш! Ам патал Мирзе-Али-даш дустагъда ацукъайди я! Адаз Мирзе-Али-даша шиирар кхъейди я! Инихъ ая а матишка!

М и р з е - А л и. Секин хъухъ, Къасум. А ханум гъа жегъилдин свас я. (*Жуну Къасум цлар галачир къапак тухвана ацукъарда. Вични ацукъда.*)

Ж у н у К ъ а с у м. Гъиле гъатайди, вуна ам вучиз ахъайна, Мирзе-Али-даш? Гила жада вун адахъ къекъвез, зун Бикеханумахъ хъиз (*Шехъда.*)

М и р з е - А л и (*къил галтадиз*). Агъ, Къасум, Къасум... Шехъмир, яда! Вун итим я!

Ж у н у К ъ а с у м. Бес ваз ам кланзамачни? Бес ваз клан хъаначирни? Лагъ. Авайвал лагъ.

М и р з е - А л и. Лугъун за ийида. Вун гъавурда акъадатла чидач ман, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м (*шехъиз-шехъиз*). Лагъ, чан даш, лагъ.

М и р з е - А л и. Уъмуърда хъсанвилихъ дегишвилер жедайла, рикІ жегъил хъжеда, Къасум, хура цІйи мурадар, эрзиманар куькІуьда... Эхъ, Нинаханумдикай зи рикІин мурад хъана. Зи рикІ жегъил хъхъана... Амма уъмуърдин татугайвилери заз лагъана: муьгъуьббатдин гъуьл вун хътин лахлахар патал дерин я, вавай анай гевгьер акъудиз жедач...

Ж у н у К ъ а с у м (*вич гъавурда акъазвайди хъиз къалуриз*). Ахпа?

М и р з е - А л и. Жегъил чІаван ахмакъвилер гагъ-гагъ акъуллубурун камалдилаьни гзаф къимет авайбур жеда. Яшар хъайила ийидай, амма чпик жегъилвал квай крар, хъсанбур, экуь мурадар галайбур ятІани, гзафбуруз ахмакъбур яз аквада. Зав Аллагъди къуьзуь кыляй жегъилвилини ахмакъвилер ийиз тунач. Шукур хъурай Адаз. ГъакІ хъайила, зи къедда авай итимдиз амуькъзавайди сабурдин емишар нез ацукъун я. Абурулай ширинбур жедач, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м. А емишрикай дарман жедани?

М и р з е - А л и. Са чІехи алим хъана арабрихъ, Къасум. Адан тІвар – Ибн Хазм я. Ада лагъана: «Муьгъуьббат – гъалдай ракъурдай азар я, гъа азарди вичин кар аквазвай къван гагъда ада вичи вичин дарманни арадал гъизва. Ам ширин азар я, эрзиман тІал я. ТІал алай касди вич сагъ хъхъун мураддач, азабдик квайдаз вич адакай хкатна клан жедач».

Ж у н у К ъ а с у м. Вун гъавиляй шехъзавач ман?

М и р з е - А л и. Эхъ.

Ж у н у К ъ а с у м. Туш. Ваз шехъиз кланзавайди я. Вун дустагъда шехъна-шехъна, ви накъвар кьуранвайди я.

М и р з е - А л и. Гъаки лагъайтани жеда, Къасум.
Ж у н у К ъ а с у м. Ятла зун шехъда ви паталай.
(Къагъардалди шехъда. Ахпа садлагъана, цай галу-
къайди хъиз, къарагъда.) Заз ванер къвезва! Бикехан-
нум Шалбуздагъдиз физва лугъуда! Ада заз гъа зун
акъахай къванцин патав ша лагъана лугъузва! Садра
гъанал акъах хъувуна, вичиз эвера лагъана лугъузва!
Бикеханум! Бикеханум! Зун къвезва! (Зверна фида.)

М и р з е - А л и (къарагъда. Къил галтадиз-гал-
тадиз). Бахтавар! Бахтавар! (Хъфида.)

Хъчар атлузвай рушар къведа. Абурув чантаяр гва.

Р у ш а р (мани лугъуда.)

Шамил авай гъазаватда
Зи клани яр хъайиди я.
Са касдини лагъанач хъи:
«Ам вуч патал къейиди я?»

Къеледив къей ярдин хенжел
Вацлун къеряй жагъана заз.
«Сух вуна зун жуван хуруз!» –
Ядигарди лагъана заз.

Къисмет тахъай клани риклер
Гъисабналди, сан жедани?
«Са чарая!» гъарайналди,
Сад Аллагъдиз ван жедани?

Сад за лугъуз, сад на лугъуз,
Лугъуникай дад авани?
Къулан вацла дердияр чи
Тухудай къван яд авани?

Перде агал жеда.

18.07.2017 – 21.08.2017.

КЪИЛЕР

ЖУЪГЪЕНАР

Жува жувахъ галаз гъуъжетун.....	5
Гъвечи ва члехи халкъар.....	6
Синагъар ва ибараяр.....	6
Рахунрай.....	7
Гафар.....	7
Пурнух.....	7
Пенжекдин савда.....	8
Гъалалвал къахчун.....	8
Вири дишегълияр сад я.....	8
Къаридин йикъар.....	9
Лежбердин вахт.....	9
Къумлухда Земзем.....	9
Инсандин ажузвал.....	13
Мад сеферда инсандии ажузвиликай.....	14
РикI дарих хъайила.....	14
Достоевский кIвачерик.....	15
Немсерин аскерар ва куърпе.....	15
Аскердин шиир.....	16
Къуллугъдин яцIа гъатайла авур кхъинар.....	16
Фу гадарунин буйругъ.....	16
Ленин ва цацар алай сим.....	17
Чеченрин межлис.....	18
Дустагъдай катнавай лезги.....	19
Сад лагъай мехъер.....	23
Армияда авур къуллугъдикай хкудай тарс.....	24
Бубади къужахламишайла.....	25
Халкъ.....	25
Дустуни заз кхъей чарчяй.....	25

Дерт.....	25
ЦІвѣлин тар нин тар я?	26
Бадедин гѣилер	26
Бадедин кѣиникъ	26
Кпулдин дарман	27
Сарар амачирбур	27
Чувуддин ахвар	28
ПапІрусар	28
Инсан ва адан руьгъ	28
«Вич текъий...»	28
Дидедин патав	29
Хуьруьн некІедин диде	29
Ялвар	30
Дидеди – ява хѣиз	30
Ферсуз хѣин дидедин дерт	30
Гуж	30
Лезгийрин куьгъне адет	30
Къейидахъ авур лугъунрай	30
Зарафат	31
ЦІай квай шала	31
Аялвал дяведин йисарал гъалтай са итимдин рикІел хкунрай	32
Рахунрай	32
Куьгъне вахтарин аялрин шалвар	33
Асидаз жаваб	33
Дидени хва	33
Ажалдин цуьквер	33
Тербиядин тІвалар	33
Папарни герек къведай къван	34
Гъуьлягъ	34
РикІин шандакъар	35
Ахвар	35
Вафалу паб	36
ЦуькІ кашудал	36
Хер алай жаваб	36
Бубайрин мисалар	36
Агъаранд	37
Алачарпан	37

Адет.....	37
Вахтунин лишанар	38
Чхради вуч лугьуда	38
Акьуллу ахмакъ	38
Кесибдин бахт	38
Гафунал кIеви чам.....	39
БалкIандин кьисас.....	39
Гаф – кутугай чкадал	40
Бадедин савкъват.....	40
Ахвара авайла атай кьве цIар	41
Буш гафарин мана.....	41
АтIай жаваб.....	41
Руьгьдин кьве вяде	41
Кьулухъай хъуьруьн.....	42
Накъв.....	43
Чубарукар кIвале	45
Заз Нобелан премия гьикI ганай	46
Мисал арадал атун.....	49
Кфил.....	53
Кьуьлердай кьун	56
Мугьманвилини сирер.....	58
Шикилдин бейкефвал ва хвешивал	59
Кьелни фу	60
«Кьил атIайди»	61

ГЫККАЯР

«Гилигзава...»	67
ЧIарав.....	72
Чара атIай кьуьл.....	87
Гиликъай «пуд».....	128
Чуьлдин цуьк.....	134
Гурар	157
Гибе	176
Бахтикъараяр	192
Жив	195

ЕТИМ ЭМИНАКАЙ ВЕРЕВИРДЕР

ЭгечІун.....	217
«Мирес». «Стха». «Хва»	218
Эмина Ярагъ Мегъамедакай вуч лагъана	228
Ашкъидин дерт – гъахъ-дувандин терезда.....	231
Керематарни ишараяр.....	244
Шаирдин дережадин къимет.....	252
РикІин сидкъи – гафаралди.....	261
Са шиирда – къве муьгъуьббат	271
Азгъунвилиз тербет	280
Квахъай тІалаб.....	285
Уьмуьрдихъ метлеб хъунин шаздаяр	297
Девирриз авунвай веси.....	309
Эмин ва Къазанфар.....	321
Эмин ва Мелик.....	340
Эмин ва Туьквезбан	352
Эмин ва гъукум	391
Таржумаяр яни, тешпигъар яни ва я бягъс?.....	409
Етим Эмин ва СтІал Сулейман	433
АкъалтІарун.....	449

ТАМАШИЯТ

Хукац-Ханум	454
Ахцегъ Мирзе-Алидин геж муьгъуьббат	496

Арбен Кардаш
(*Арбен Мехединович Кардашов*)

ИЗБРАННОЕ

На лезгинском языке

Редактор *А. Кардашов*
Художник *Р. Темирова*
Художественный редактор *М. Левченко*
Технический редактор *В. Гаджиева*
Корректор *Л. Кардашова*

Лицензия ИД 05334 от 10.07.01

Подписано в печать 24.02.2022.

Формат 84x108¹/₃₂. Бумага офсетная.

Гарнитура «SchoolBookC». Печать офсетная.

Уч.-изд. л. Усл. печ. л. 29,8.

Тираж 300 экз. Заказ № 1191.

Цена свободная

ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство»

Министерства информации и печати РД,

367000, г. Махачкала, ул. Пушкина, 6.

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»,

367000, РД, г. Махачкала, пр-кт Петра I, 61